

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU (GENEL KAMU HUKUKU)
ANABİLİMDALI

GENEL KAMU HUKUKUNDA E-DEVLET

Doktora Tezi

Ensar BAKİ

ANKARA-2018

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU (GENEL KAMU HUKUKU)
ANABİLİMDALI

GENEL KAMU HUKUKUNDA E-DEVLET

Doktora Tezi

Ensar BAKİ

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Anıl ÇEÇEN

ANKARA-2018

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU (GENEL KAMU HUKUKU)
ANABİLİMDALI

Ensar BAKİ

GENEL KAMU HUKUKUNDA E-DEVLET

Doktora Tezi

Tez Danışmanı

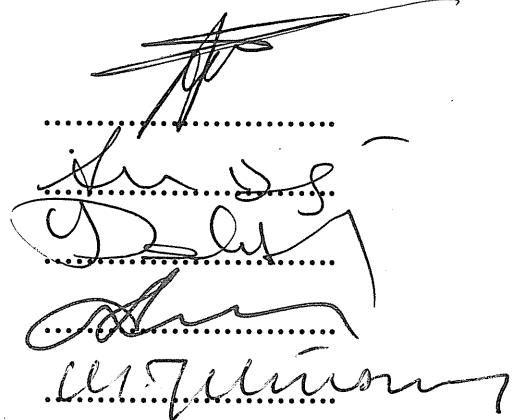
: Prof. Dr. Anıl Çeçen

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

Prof. Dr. Anıl Çeçen
Prof. Dr. İlyas Doğan
Doç. Dr. Yasa Zalıpasaoğlu
Doç. Dr. Cavid Abdullahzade
Doç. Dr. Ayhan Tekinsay

Tez Sınavı Tarihi

İÇİNDEKİLER	i
KISALTMALAR	vii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ELEKTRONİK DEVLET KAVRAMI, ELEKTRONİK DEVLETİN GELİŞİM SÜRECİ VE TÜRKİYE’DE E-DEVLET

1.1 Genel Olarak E-Devlet: Tanım ve Kapsam	4
1.2 E-Devlet Sistemine Yön Veren Toplumsal Olgu ve Kavramlar	11
1.2.1 Küreselleşme.....	12
1.2.1.1 Tarihçe.....	15
1.2.1.2 Küreselleşme, Ulus Devlet ve Kamu Yönetimi	19
1.2.2 Bilgi Toplumu.....	25
1.2.2.1 Tarım Toplumundan Sanayi Toplumuna Geçiş	28
1.2.2.2 Sanayi Toplumundan Bilgi Toplumuna Geçiş	32
1.2.2.2.1 Bilgisayarın İcadı	37
1.2.2.2.2 İnternetin İcadı	38
1.2.2.2.3 Tarım Toplumu, Sanayi Toplumu ve Bilgi Toplumu Arasındaki Farklılıklar	41
1.2.2.3 Bilgi Toplumu ve Küreselleşme.....	46
1.2.3 Neoliberalizm	51
1.2.3.1 Neoliberalizmin Tarihsel Gelişimi	51
1.2.3.1.1 Neoliberalizm Öncesi Dönem.....	52
1.2.3.1.1.1 Klasik Liberal Dönem.....	53
1.2.3.1.1.2 Refah Devleti Dönemi	53
1.2.3.1.2 Kriz Dönemi	58
1.2.3.1.3 Neoliberal Dönem ve Neoliberalizmin Özellikleri	60
1.2.3.2 Neoliberalizm, Küreselleşme ve Bilgi Toplumu.....	64

1.3 Teknoloji ve Devlet İlişkisi Bağlamında E-Devletin Tarihsel Süreci.....	68
1.3.1 Tarihsel Süreç İçinde Teknoloji ve Devlet İlişkisi	69
1.3.2 E-Devletin Tarihsel Süreci.....	78
1.4 E-Devletin Etkileşim Yönü ve Bileşenleri.....	83
1.4.1 Devletten Vatandaşa (G2C)	83
1.4.2 Devletten İş Dünyasına (G2B).....	84
1.4.3 Kamu Kurumundan Kamu Kurumuna (G2G)	85
1.5 E-Devlet Gelişim Modelleri.....	85
1.6 Türkiye’de E-Devlet	88
1.6.1 Genel Olarak	88
1.6.2 E-Devlete Geçiş Çalışmaları.....	92
1.6.2.1 1993 Tarihli Bilişim ve Ekonomik Modernizasyon Raporu	92
1.6.2.2 Türkiye Ulusal Enformasyon Altyapısı Anaplanı (TUENA).....	92
1.6.2.3 E-Ticaret Koordinasyon Kurulu (1998-2002).....	93
1.6.2.4 Kamunet (1998-2002)	94
1.6.2.5 E-Avrupa+	94
1.6.2.6 E-Türkiye Girişimi (2001)	94
1.6.2.7 E-dönüşüm Türkiye projesi (2002-...).....	95
1.6.2.8 2014-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem Planı.....	97
1.6.3 BM E-Devlet Gelişmişlik Endeksi ve Türkiye	97

İKİNCİ BÖLÜM

KAMU YÖNETİMİ VE E-DEVLET

2.1 Klasik Kamu Yönetimi Anlayışı.....	100
2.2 Kamu Yönetiminde Yeniden Yapılanma ve Yeni Kamu Yönetimi Yaklaşımları	102
2.2.1 Yeni Kamu İşletmeciliği (New Public Management).....	108
2.2.2 Yönetişim (Governance).....	117
2.2.2.1 Yönetişim ve Yönetim Arasındaki İlişki.....	119
2.2.2.2 Yönetişim ve Yeni Kamu İşletmeciliği Arasındaki İlişki	121

2.2.2.3 Yönetişim Kavramının Bileşenleri ve Temel İlkeleri	123
2.3 Yeni Kamu Yönetimi Yaklaşımlarına Yöneltilen Eleştiriler.....	126
2.3.1 Neoliberal Sistem: Ne Ölçüde Liberal Ne Ölçüde İdeal?	127
2.3.2 Yeni Kamu İşlemciliği Yaklaşımına Yönelik Eleştiriler	139
2.3.3 Yönetişim Yaklaşımına Yönelik Eleştiriler	141
2.4 Kamu Yönetimi Kavram ve Olguları Bakımından E-Devlet	143
2.4.1 Bürokratik Yapılanma	144
2.4.1.1 Bir Sistem Olarak Bürokrasi	144
2.4.1.2 Bürokratik Sisteme Yöneltilen Eleştiriler.....	149
2.4.1.3 Bürokrasi ve E-Devlet.....	158
2.4.2. Kamu Personel Rejimi ve E-Devlet.....	165
2.4.3 Kamu Hizmeti.....	174
2.4.3.1 Tanımı ve Ölçütleri	174
2.4.3.2 Kamu Hizmetlerinin Kurulması ve Kaldırılması	178
2.4.3.3 Kamu Hizmetine Hâkim Olan İlkeler	179
2.4.3.1.1 Nesnellik (Tarafsızlık/Yansızlık) ve Eşitlik İlkesi.....	180
2.4.3.1.2 Süreklilik (= Kesintisizlik/ Devamlılık) ve Düzenlilik İlkesi.....	181
2.4.3.1.3 Değişkenlik (=Uyarlama) İlkesi.....	183
2.4.3.1.4 Bedelsizlik (=Meccanilik).....	185
2.4.3.4 Kamu Hizmetinde Yeni Eğilimler	188
2.4.3.5 Kamu Hizmetinde Yeni Eğilimlere Yöneltilen Eleştiriler	193
2.4.3.6 Kamu Hizmetine Hâkim Olan İlkeler ve Kamu Hizmetinde Yeni Eğilimler Bakımından E-Devlet	199
2.5 E-Devlet: (Yeni) Kamu Yönetiminin Neresinde?	202

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAMU HUKUKU VE E-DEVLET

3.1 Sosyal Devlet ve E-Devlet.....	212
3.1.1 Dijital Eşitsizlik	215

3.1.1.1 Dijital Eşitsizlik: Tanımı, Kapsamı ve Türleri	215
3.1.1.2 Dijital Eşitsizlik Sebepleri.....	221
3.1.1.3 Dijital Eşitsizlik ve E-Devlet.....	226
3.1.1.4 Dijital Eşitsizlik ve Türkiye.....	229
3.1.2 Sosyal Devlet Bakımından Dijital Eşitsizliği Önlemeye Yönelik Görev ve Sorumluluklar	233
3.2 Bir Hak Olarak İnternet.....	235
3.2.1 Bir İnsan Hakkı Olarak İnternet.....	236
3.2.2 Evrensel Hizmet.....	243
3.3 Hukuk Devleti ve E-Devlet	248
3.4 Demokratik Devlet ve E-Devlet (E-Demokrasi).....	253
3.4.1 E-Demokrasinin Görünüm Alanları ve Görünüm Biçimleri.....	254
3.4.1.1 Gündem Belirleme Aşaması	256
3.4.1.2 Politika Hazırlama Aşaması.....	257
3.4.1.3 Karar Verme Aşaması	258
3.4.1.3.1 E-Kampanya	258
3.4.1.3.2 E-Oylama.....	259
3.4.1.4 Politikanın İcrası	263
3.4.1.5 Politikanın Değerlendirilmesi.....	265
3.4.2 Demokrasi Biçimleri ve E-Demokrasi.....	265
3.5 Özel Hayatın Gizliliği Hakkı ve E-Devlet.....	269
3.5.1 Özel Hayatın Gizliliği Hakkı	270
3.5.1.1 Kişisel Verilerin Korunması Hakkı.....	272
3.5.1.2 Gözetim Toplumu	276
3.5.2 Bilgi Toplumu Perspektifinde Özel Hayatın Gizliliği Hakkı ve E-Devlet	279
3.6 Siber Güvenlik ve E-Devlet.....	286
3.6.1 Siber Güvenlik	289
3.6.2 Siber Savaş ve Siber Terör.....	293
3.6.2.1 Siber Savaş ve Siber Terör Biçimleri	298
3.6.2.1.1 Siber Casusluk	299

3.6.2.1.2 Siber Sabotaj	301
3.6.2.1.3 Siber Propaganda	303
3.6.3 Siber Güvenlik ve Kamu Düzeni	306
3.6.4 Türkiye’de Siber Güvenlik Alanında Yürütülen Çalışmalar	311
SONUÇ	312
TABLolar.....	316
Tablo 1: Hanelerde Bilişim Teknolojileri Bulunma Oranları (2004-2017).....	316
Tablo 2: Hanelerde Bilişim Teknolojileri Kullanım Oranları (2004-2017)	317
Tablo 3: Yaş Gruplarına ve Cinsiyete Göre Bilgisayar ve İnternet Kullanım Oranları.....	321
Tablo 3.1: Yaş Gruplarına Göre Bilgisayar Kullanım Oranları	321
Tablo 3.2: Yaş Gruplarına Göre İnternet Kullanım Oranları.....	323
Tablo 3.3: Cinsiyete Göre Bilgisayar Kullanım Oranları.....	325
Tablo 3.4: Cinsiyete Göre İnternet Kullanım Oranları	326
Tablo 4: Bireylerin Eğitim Durumu ve Cinsiyetine Göre Bilgisayar ve İnternet Kullanım Oranları.....	327
Tablo 5: Meslek Gruplarına ve Cinsiyete Göre Bireylerin Bilgisayar ve İnternet Kullanım Oranı.....	329
Tablo 6: İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflaması Düzey 1’e Göre İstatistikî Veriler	330
Tablo 6.1: İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflaması Düzey 1’e Göre Evden Genişbant Bağlantı İle İnternet Erişimi Olan Hanelerin Oranı.....	330
Tablo 6.2: İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflaması Düzey 1’e ve Cinsiyete Göre Bireylerin Bilgisayar Kullanım Oranı	331
Tablo 6.3: İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflaması Düzey 1’e ve Cinsiyete Göre Bireylerin İnternet Kullanım Oranı	332
Tablo 7: 2017 Yılında Son Üç Ay İçinde İnternet Kullanan Bireylerin İnterneti Kişisel Kullanma Amaçları.....	334
Tablo 8: Cinsiyete Göre Kamu Kurum/Kuruluşlarıyla İletişimde İnterneti Kullanma Oranı ve Yürütülen Faaliyetler	335
KAYNAKÇA.....	341

ÖZET	386
ABSTRACT	387

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
AİHM	: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
A.Ü	: Ankara Üniversitesi
Bkz.	: Bakınız
BİMER	: Başbakanlık İletişim Merkezi
BM	: Birleşmiş Milletler
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren/Çevirenler
CİMER	: Cumhurbaşkanlığı İletişim Merkezi
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü
E.	: Esas
e-	: Elektronik/Electronic
Ed.	: Editör / Editor
Eds.	: Editörler / Editors
IMF	: International Monetary Fund
ITU	: International Telecommunication Union
İ.İ.B.F.	: İktisadi İdari Bilimler Fakültesi
K.	: Karar
KT.	: Karar Tarihi
m.	: Madde
MERNİS	: Merkezî Nüfus İdare Sistemi
M.Ö	: Milattan Önce
NATO	: North Atlantic Treaty Organization
NSA	: National Security Agency

No.	: Number/ Numara
OECD	: Organisation for Economic Co-operation and Development
ÖSYM	: Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
SEÇSİS	: Seçim Bilişim Sistemi
SGK	: Sosyal Güvenlik Kurumu
Takbis	: Tapu ve Kadastro Bilgi Sistemi
TODAİE	: Türkiye Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü
Iss.	: Issue
UN	: United Nations
UNCTAD	: United Nations Conference On Trade And Development
UNICEF	: United Nations International Children's Emergency Fund
UYAP	: Ulusal Yargı Ağı Projesi
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
V.	: Volume
vd.	: ve diğerleri
Y.	: Yıl

GİRİŞ

20. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren bilgi ve iletişim teknolojilerinde meydana gelen gelişmelerle birlikte hızlanan bilgi çağı; sosyal, ekonomik, kültürel ve yönetsel bakımından yerleşik birçok kurum ve değer üzerinde dönüşüm yaratmaktadır. Bu dönüşüm süreci kaçınılmaz olarak devlet aygıtı üzerinde de etkiler doğurmaktadır. Çalışma konumuzu oluşturan e-devlet, bilgi çağının oluşturduğu değişimlerin devlet üzerindeki yansımalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

E-devlet kavramı, yeni bir alan olduğu kadar çeşitli paydaşları ve teknolojileri içeren karmaşık bir fenomen olması hasebiyle örgütsel, yönetsel ve teknolojik konuları bünyesinde barındıran bir havuz niteliğindedir¹. Bununla birlikte e-devlet olarak adlandırılan bu dönüşüm sürecinin genelde hukuk bilimi özelde ise kamu hukuku bakımından diğer disiplinlere kıyasen yeteri kadar incelenmediği görülmektedir. Oysaki Tunaya'nın da belirttiği üzere, *"Nasıl ki, hiçbir kayıkçı vapurun zaferini durduramamışsa, bu teknik ilerleme önünde durmak da olanaksızdır ve anlamsızdır. Önüne geçilemez bir hızla, sınırları aşarak evrenselleşen, milletler ve kıt'alar üstü kaplayıcılık kazanan teknik karşısında, hukukçu da, her sosyal bilimci gibi, düşünmek zorundadır."*² Bu çalışmanın hazırlanmasının ardındaki motivasyon da bu saiklere dayanmaktadır. Toplumsal hayatın her alanına nüfus eden, devlet üzerinde de dönüştürücü bir rol oynayan bilgi iletişim teknolojilerinin etkilerini Genel Kamu Hukuku perspektifinde ele almak; bir yönüyle gereklilik, bir yönüyle ise yükümlülük olarak kendini göstermektedir.

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin bu dönüştürücü rolü genel olarak yeterince kavranmamakta, bu durum ise bilhassa e-devlet kavramı üzerinde yoğunlaşmakta, e-

¹ Jungwoo LEE, "10 Year Retrospect on Stage Models of E-Government: A Qualitative Meta-Synthesis", **Government Information Quarterly**, V.27, 2010, 220-230, s.229

² Tarık Zafer TUNAYA, **Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku Çağdaş Dünya ve Anayasa Hukuku**, Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul 2010, s.11

devlet, kamu hizmetlerinin bilgi ve iletişim teknolojileri vasıtasıyla sunulması biçiminde dar bir kalıba indirgenmektedir. E-devlet hizmetlerinin sunulduğu <https://www.turkiye.gov.tr> internet sitesinde yer alan e-devlet tanımı, kanaatimizce bu konuda çarpıcı bir örnek teşkil etmektedir. Söz konusu internet sitesinde sıkça sorulan sorular başlığı altında “e-devlet nedir?” sorusu şöyle cevaplanmaktadır: *“e-Devlet, vatandaşlara devlet tarafından verilen hizmetlerin elektronik ortamda sunulması demektir. Bu sayede, devlet hizmetlerinin vatandaşa en kolay ve en etkin yoldan, kaliteli, hızlı, kesintisiz ve güvenli bir şekilde ulaştırılması hedeflenmektedir. Bürokratik ve klasik devlet kavramının yerini almaya başlayan e-devlet anlayışı ile her kurumun ve her bireyin bilgi ve iletişim teknolojileri ile devlet kurumlarına ve kurumlarca sunulan hizmetlere kolayca erişmesi hedeflenmektedir.”*³ Söz konusu tanım, e-devleti kamu hizmetlerin elektronik ortamda sunulması olarak tarif ettikten sonra hizmetlerin kaliteli, hızlı, kesintisiz ve güvenli bir biçimde verilmesinin amaçlandığını ifade etmektedir ki, bu maksada itiraz etmek mümkün görünmemektedir. Dikkat çekici durum; e-devlet’in, bürokratik ve klasik devlet kavramının yerini almaya başlaması iddiasında oluşmaktadır. Sanki e-devlet klasik devletin alternatifiymiş ve sanki klasik devlet ile elektronik hizmet sunumu bir arada var olamazmış gibi bir ön kabul, sorgulanmaksızın ve dikkat çekmeksizin dayatılmaktadır. <https://www.turkiye.gov.tr> internet sitesi üzerinden örneklendirdiğimiz bu ön kabul; doktrinde, ulusal ve uluslararası kuruluşlar nezdinde geniş biçimde benimsenmekte ve ifade edilmektedir. Çalışmanın amaçlarından biri de hem bu ön kabule dikkat çekmek hem de bu ön kabulü sorgulamaktır.

Bilgi ve iletişim teknolojileri; bilgi çağı olarak adlandırılan bir dönemi, bilgi toplumu olarak adlandırılan bir toplumsal yapıyı oluşturmaktadır. Bu durum, kaçınılmaz olarak bu çalışma kapsamında birçok kavram ve kurumu e-devlet perspektifinde incelemeyi zorunlu kılmıştır. Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci

³ <https://www.turkiye.gov.tr/bilgilendirme?konu=sikcaSorulanlar>

bölümünde elektronik devlet kavramının tanımı ve kapsamı, elektronik devletin gelişim süreci ve Türkiye’de e-devlet konuları incelenmiştir. Teorik altyapı oluşturmak ve çalışmaya geniş bir perspektif kazandırmak maksadıyla tez çalışmasında incelenecek birçok konu ve kurumu yakından ilgilendiren küreselleşme, bilgi toplumu ve neoliberalizm konuları bu bölüm içerisinde ele alınmıştır. Kamu yönetimi ve e-devlet başlığını taşıyan ikinci bölümde geleneksel kamu yönetimi ile yeni kamu yönetimi yaklaşımları kapsamında yer alan yeni kamu işletmeciliği ve yönetim yaklaşımlarının birbirleriyle ve e-devlet ile ilişkisi sorgulanmıştır. Bu kapsamda bürokratik yapılanma, kamu personel rejimi ve kamu hizmeti kavramları, bu ilişki ağı çerçevesinde ayrı başlıklar altında irdelenmiştir. Çalışmanın son bölümünde ise anayasal ilkeler olan sosyal devlet ilkesi, hukuk devleti ilkesi ve demokratik devlet ilkesi ile e-devlet ilişkisi ele alınmıştır. Bununla birlikte internete erişimin bir insan hakkı olup olmadığı hususu ile evrensel hizmet kavramı da ayrıca irdelenmiştir. Özel hayatın gizliliği hakkı ve bu kapsamda kişisel verilerin korunması hakkı ile e-devlet ilişkisinin incelenmesinin ardından son olarak siber güvenlik kavramı ile e-devlet ilişkisi ele alınmıştır. Sonuç kısmında ise çalışmada ele alınan konulara ilişkin tespit, değerlendirme ve önerilere yer verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ELEKTRONİK DEVLET KAVRAMI, ELEKTRONİK DEVLETİN GELİŞİM SÜRECİ VE TÜRKİYE’DE E-DEVLET

1.1 Genel Olarak E-Devlet: Tanım ve Kapsam

Yeni dijital çağa uyum sağlamak ve kültürel değişimle başa çıkabilmek; bu yeni düzenin zorunlu kıldığı değişiklikleri öncelik listesinin en başına koyan, sektörler, mekânlar ve kuruluşlar arasındaki ilişkileri koordine edebilen proaktif bir devleti gerektirmektedir⁴. 21. yüzyılın küresel dünyasında karar verici konumda olan devletler, teknolojik gelişmeye uyum sağlayan, vatandaşlarını bu yeni durumun gereklerine uygun bir biçimde donatan, bilgiye erişen, bilgiyi üreten ve kullanan devletler olacaktır⁵. Devletlerin söz konusu hedeflere varmak maksadıyla bilişim teknolojileri başta olmak üzere teknolojik yenilikleri kullanması, e-devlet kavramının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu anlamda e-devlet; dijital çağa uyum sağlamak için çaba gösteren proaktif devletin bir yüzünü oluşturmaktadır. İnternet ve bilgisayar teknolojilerinin sayısız değişim potansiyeli ve bu teknolojilerin idari, siyasi, iktisadi ve sosyal açıdan oluşturduğu karmaşık uygulamalar e-devlet olarak adlandırılmaktadır⁶.

İngilizce literatürde, “Electronic government”, “wired government”, “e-government”, “digital government”, “online government”, “virtual government” şeklinde anılan yapı, Türkçede “e-devlet”, “elektronik devlet”, “dijital devlet” gibi adlandırılmalarla kavramsallaştırılmaktadır⁷. Dijital devlet ABD’de sıklıkla kullanılan

⁴ HOUSE OF LORDS SELECT COMMITTEE ON DIGITAL SKILLS, **Make or Break: The UK’s Digital Future: Report of Session 2014–15**, s.8, <https://publications.parliament.uk/pa/ld201415/ldselect/lddigital/111/111.pdf>.

⁵ Atilla TAŞKIN, “Tarımsal Üretim Sürecinde Emek ve Teknolojinin Tarihsel Gelişimi”, **Kamu Yönetimi ve Teknoloji**, Onur Ender ASLAN & Nuran SAVAŞKAN AKDOĞAN & Burak TANGÖR & Hande MİMAROĞLU ÖZGEN & Asu ALTUNOĞLU (Eds.), 1. Basım, TODAİE, Ankara 2011, 499-512, s. 512.

⁶ Jorge Marcelo MONTAGNA, “A Framework for The Assessment and Analysis of Electronic Government Proposals”, **Electronic Commerce Research and Applications**, V.4, Iss.3, Summer 2005, 204–219, s. 204,205.

⁷ Ali KARAGÜLMEZ, “Elektronik Devlet Kavramı”, **Türkiye Adalet Akademisi Dergisi**, Y.1, S.2, 2010, 449-476, s.455

bir terim olmakla birlikte elektronik devlet, Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği, Dünya Bankası ve diğer uluslararası aktörler de dâhil olmak üzere uluslararası düzeyde tercih edilen terimdir⁸. Öte yandan bilişim alanında dijital kavramı yerine elektronik kavramı, Türkiye ve dünyada daha yaygın olarak kullanılan bir kavramdır⁹. Bu sebeple bu çalışmada elektronik devlet ya da kısaca e-devlet teriminin kullanımı tercih edilmiştir.

Gelişmekte olan bütün bilimsel çalışma alanlarında olduğu gibi e-devlet kavramı da küresel düzeyde farklı biçimlerde kavramsallaştırılmış ve açıkça tanımlanamamış bir kavramdır¹⁰. Gerçekten de e-devlet terimi birçok kişi ve kurum tarafından kullanılıyor olsa da terimin ne anlama geldiği konusunda net bir görüş birliği bulunmamaktadır¹¹. E-devlet kavramı üzerinde mutabakata varılmış bir tanımın olmaması çeşitli sebeplere dayanmaktadır. İlk; toplumsal bir olguyu tanımlamak meşakkatli bir iştir. Sosyal dünyanın akıcı ve yorumlayıcı niteliği göz önüne alındığında, bir olgunun bir takım özellikleriyle tanımlanması, söz konusu olgunun diğer yönlerinin dışlanması riskini de bünyesinde barındırmaktadır¹². E-devlet kavramının multi disiplinler bir kavram olması ve her disiplinin e-devleti kendi çalışma alanı perspektifinde anlamlandırması da e-

⁸ Åke GRONLUND, "Electronic Government", **Encyclopedia of Digital Government**, Ari-Veikko ANTTIROIKO & Matti MÄLKİÄ (Eds), Idea Group Reference, Hershey 2007, 634-642, s.637. Åke GRONLUND & Thomas A. HORAN, "Introducing E-Gov: History, Definitions, and Issues", **Communications of The Association for Information Systems**, V.15, 2004, 713-729, s.713.

⁹ Hayrettin EREN, **E-Dönüşüm Sürecinde İdari İşlemler (Elektronik İdari İşlemler)**, Birinci Baskı, Adalet Yayınevi, Ankara 2010, s.9

¹⁰ M. Jae MOON, "The Evolution of E-Government Among Municipalities: Rhetoric Or Reality?" **Public Administration Review**, Vol.62, No.4, 2002, 424-433, s.425.

Ali ŞAHİN, **Türk Kamu Yönetiminde Yapısal Dönüşüm ve E-Devlet**, Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Atlas Akademi, Konya 2014, s.40,41.

Shannon Howle SCHELIN, "A Primer on E-Government", **Encyclopedia of Information Science and Technology Vol. I**, Mehdi KHOSROW-POUR (Ed.), Idea Group Reference, Hershey & London 2005, 11-15, s.11

Birgit JAEGER, "E-Government, E-Democracy and The Politicians", **Encyclopedia of Information Science and Technology Vol: I**, Mehdi KHOSROW-POUR (Ed.), Idea Group Reference, Hershey & London 2005, 990-994, s.990

¹¹ J. Ramon GIL-GARCIA, **Enacting Electronic Government Success An Integrative Study of Government-wide Websites, Organizational Capabilities, and Institutions**, Springer, New York & Heidelberg & Dordrecht & London 2012, s.2.

Muhammed KÖSECİK & Naci KARKIN, "Elektronik Devlet: Amaçlar, Sorunlar ve Uygulamalar", **Kamu Yönetimi: Kuramdan Uygulamaya**, Abdullah YILMAZ & Mustafa ÖKMEN (Eds.), 1. Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara 2004, 97-129, s.98.

¹² Ian McLOUGHLIN & Rob WILSON, **Digital Government at Work: A Social Informatics Perspective**, Oxford University Press, Oxford 2013, s.13

devlet üzerine ortak bir tanım yapılmasını zorlaştıran önemli bir faktördür¹³. E-devletin çok yönlü ve karmaşık bir yapıya sahip olması, değişik kişi ve kurumlar için farklı anlamlar ifade etmesi ve moda bir kavram olmasının bir sonucu olarak “*olduğundan daha kapsamlı ve önemli görünmesi*”, e-devletin tanımlanmasını daha da zorlaştırmaktadır¹⁴.

Bahsi geçen zorluklardan dolayı, ilkin e-devlet kavramına ilişkin tanımlamaların genel karakteristiğini teşkil eden unsurları belirlemenin yol gösterici olduğunu düşünmekteyiz.

E-devlet tanımları; genel itibarıyla “*nasıl*”, “*kim*”, “*kimin için*” “*ne*” sorularına cevap niteliğindeki dört unsurdan birini ya da bir kaçını içermektedir¹⁵:

- i) Teknolojik vasıtalar:** E-devlet tanımların ilk ve başat unsuru; e-devletin “e-” sine işaret eden, e-devlet konseptinin teknolojik boyutunun gerekliliğini vurgulayan; bilgi ve iletişim teknolojileridir.
- ii) Devletin amaçları ve aktif rolü:** E-devlet tanımlarında yer verilen ikinci unsur; bilgi ve iletişim teknolojilerinin devlet tarafından benimsenmesi ve kullanımına bağlı olarak kamu sektörünün dönüşümü ve kamu sektörü reformları gibi genel hedefleri ya da devletin etkinliğini, hizmet kalitesini, vatandaş katılımını artırmak gibi daha özel hedefleri ihtiva eder.
- iii) Vatandaşlar, müşteriler, paydaşlar:** Modern tartışmalardaki çoğu tanım, e-devlet uygulamalarının paydaşlarını, özellikle vatandaşları ve iş dünyasını vurgulamaktadır. Bu unsur kamu yönetişimi ile yakından ilişkili olup e-devlete dair ilişkisel yaklaşımı yansıtır.

¹³ Erhan ÖRSELLİ & Yasin TAŞPINAR, “E-Devlet: Fırsatlar ve Tehditler Bağlamında Bir Analiz”, **Teoriden Uygulamaya E-Devlet**, Ali ŞAHİN & Erhan ÖRSELLİ (Eds.), 1. Basım, Nobel, Konya 2014, 1-34, s.8

¹⁴ Mete YILDIZ, “Elektronik, (E)-Devlet Kuram ve Uygulamalarına Genel Bir Bakış ve Değerlendirme”, **Çağdaş Kamu Yönetimi I**, Muhittin ACAR & Hüseyin ÖZGÜR (Eds.), 1. Baskı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2003, 305-327, s.306,307

¹⁵ Ari-Veikko ANNTTIROIKO, “Introductory Chapter A Brief Introduction to the Field of E-Government”, **Electronic Government: Concepts, Methodologies, Tools, and Applications**, Ari-Veikko ANNTTIROIKO (Ed.), Information Science Reference, Hershey & London 2008, xli-lxxv, s. xlii.

- iv) Uygulama alanları:** Bu unsuru içeren tanımlar, idari fonksiyonlar, finansal yönetim, hizmet sunumu (e-sağlık, e-eğitim gibi), politika üretme, politik liderlik, kamu yönetişimi, demokratik uygulamaların da dâhil olduğu uygulama ve fonksiyonel alanlara vurgu yapmaktadır.

Söz konusu dört unsur da göstermektedir ki e-devlet; birçok boyutu bünyesinde barındıran, geniş bir uygulama ve etki alanına sahip bir yapıdır. Bu bağlamda tanımların fazlalığı, sadece anlamsal bakımından çeşitliliği ifade etmemekte, aynı zamanda devlet stratejilerindeki öncelik farklılıklarını da yansıtmaktadır¹⁶.

Six, e-devleti -her ne kadar aralarındaki ayrım çoğunlukla bulanıklaşsa da- e-demokrasi, e-idare, e-hizmet ve e-yönetişim olmak üzere birbirleriyle ilişki içinde dört boyutlu bir kavram olarak değerlendirir. Bu dört etkinlik alanı, elbette ki birbirinden tamamen ayrı biçimde tasavvur edilemez veya işlev göremez. E-yönetim ve e-yönetişim; e-hizmet ve e-demokrasi uygulamaları sırasında toplanan verileri kullanır. Çoğu e-hizmet programı ise, vatandaşların sunulan hizmetlerden yararlandıkları anda geribildirimde bulunmalarını sağlayan e-demokrasinin faaliyet alanı kapsamında tasarlanmıştır. Bu bakımdan ihtiyaç duyulan şey aslında entegre edilmiş bir sistemdir¹⁷. Bununla birlikte e-devlet'in özelliklerine ilişkin hemfikir olunan noktalar bulunmaktadır¹⁸:

- i)** E-Devlet, Bilgi ve İletişim Teknolojilerine (BİT) dayanmaktadır.
- ii)** E-Devlet, kamu yönetimine ilişkindir.
- iii)** E-Devlet, her türlü idari görevin elektronik vasıtalarla yerine getirilmesiyle ilgilidir.
- iv)** E-Devlet, kamu yönetimi ile vatandaşlar ve diğer aktörler arasındaki iletişikle ilgilidir.

¹⁶ OECD E-GOVERNMENT TASK FORCE, **The Case for E-Government: Excerpts from the OECD Report “The E-Government Imperative**, OECD Journal on Budgeting, V.3, No.1, 2003, s.63

¹⁷ Perri SIX, **E-Governance Styles of Political Judgment in The Information Age Policy**, First Published, Palgrave Macmillan, Hampshire & New York 2004, s.16,17

¹⁸ JAEGER, 2005, s.990

E-devlet terimi, 1990'ların başında ve ortalarında, internetin ve yaygınlaşması ve uygulanmasından, özellikle de internet üzerinden iş yapma durumunu belirtmek için üretilen “elektronik ticaret” teriminden sonra ortaya çıkmıştır. E-ticaret kavramı ile paralellik sergileyen bir biçimde e-devletin birincil anlamı, internet üzerinden devletle iş yapmak olarak ifade edilmiştir. Bu ifade, kamu hizmetlerinin elektronik olarak sunulmasını, aynı zamanda vergilerin ve para cezalarının ödenmesi, izin ve lisans başvuruları yapılması gibi işlemlerin de elektronik ortamda yapılmasını kapsar¹⁹. E-devlet kavramıyla öncelikle devletlerin kamu yönetimine ilişkin idari faaliyetleri bilişim teknolojileri vasıtasıyla yerine getirmeleri anlaşılmaktadır. Bu çerçevede e-devlet uygulamaları ile idari görevlerin yerine getirilmesi, hizmet sunumu, kanunların yorumlanması veya uygulanması gibi faaliyetler kastedilmektedir. Öte yandan e-devlet, kamu kurumlarının dâhili yapılarının ve dâhili süreçlerinin optimizasyonu için bilişim teknolojilerinin kullanımını da amaçlayabilir. Son olarak sıklıkla vurgulanan yönüyle e-devlet, idarenin vatandaşlarıyla olan etkileşimiyle ilişkili olabilir²⁰.

OECD’ye göre e-devlet tanımları üç gruba ayrılır²¹:

- i)** E-devlet, (çevrimiçi) hizmetlerin ve e-danışmanlık gibi diğer internet tabanlı etkinliklerin sunumu olarak tanımlanır.
- ii)** E-devlet, devlet aygıtında bilişim teknolojilerinin kullanılmasıdır. Genel olarak hizmet sunumuna ve işlem aşamasına odaklanılmakla birlikte, en geniş anlamıyla devlet faaliyetlerini tüm yönleriyle kapsamaktadır.
- iii)** E-devlet, kamu yönetimini bilişim teknolojileri vasıtasıyla dönüştürmek veya bilişim teknolojileri etrafında inşa edilmiş yeni bir devlet biçimini

¹⁹ Paul HENMAN, **Governing Electronically: E-government and The Reconfiguration of Public Administration, Policy and Power**, First Published, Palgrave Macmillan, Hampshire & New York 2010, s.35

²⁰ Bernd Carsten STAHL, “The Paradigm of E-Commerce in E-Government and E-Democracy”, **Electronic Government Strategies and Implementation**, Wayne HUANG & Keng SIAU & Kwok Kee WEI (Eds.), Idea Group, Hershey & London 2005, 1-19, s.4

²¹ OECD E-GOVERNMENT TASK FORCE, 2003, s.63

tanımlamak için kullanılır. Bu yönü genellikle internet kullanımı ile bağlantılıdır.

E-devlet esas itibariyle bilişim teknolojilerinin kullanılması suretiyle üç temel amacın sağlanmasını amaçlar²²:

- i) Devlet bilgilerine vatandaşlar ve iş dünyası tarafından kolay erişimin sağlanması,
- ii) Hız, etkinlik ve verimlilik artışı sağlamak suretiyle sunulan kamu hizmetlerinin kalitesini artırılması,
- iii) Vatandaşlara demokratik süreçlere farklı biçimlerde katılım imkânı sağlanmasıdır.

Ciborra & Navarra ise e-devletin dört temel amacı bulunduğunu belirtir²³:

- i) Kamu yönetimi süreçlerini kamu yönetiminin işlevini yeniden yapılandırmak,
- ii) Kamu yönetiminin koordinasyonu ve işbirliği önündeki engelleri ortadan kaldırmak,
- iii) Devletin performansını izleyebilmek,
- iv) Devlet ve vatandaşlar arasındaki ilişkileri geliştirmek.

Kösecik & Karkın'a göre, küresel dünyada ülkeler arasında demokratiklik seviyesi, sosyo-ekonomik durumları, bürokratik gelenekleri gibi parametreler bağlamında var olan eşitsizlikler ve farklılıklar dikkate alındığında ülkelerin e-devlet modelinden bekledikleri yararların içinde bulundukları koşullara göre değişkenlik arz ettiği görülmektedir. Bu anlamda gelişmekte olan bir üçüncü dünya ülkesinin e-devlet sisteminden beklediği öncelikli yarar yolsuzluğu gidermek ve kamu yönetiminde

²² Åke GRONLUND, **Electronic Government: Design, Applications and Management**, Idea Group Publishing, London 2002, s.24

²³ Claudio CIBORRA & Diego D. NAVARRA, "Good Governance, Development Theory and Aid Policy: Risks and Challenges of E-Government in Jordan", **Information Technology for Government**, V.11, No.2, 2005, 141-159, s.144

şeffaflığı artırmak iken, gelişmiş bir ülkenin e-devlet sisteminden temel beklentisi vatandaşa yüksek teknolojiyle desteklenmiş hizmet vermek olabilir²⁴.

Bu bilgiler ışığında doktrin, ulusal ve uluslararası kurumlar nezdinde e-devlete ilişkin olarak verilen tanımların bir kaçına yer vermek isteriz.

Örselli & Taşpınar e-devleti; *“Çağın siyasi, ekonomik, sosyal ve yönetsel gerekliliklerine uygun olarak, devletin idari fonksiyonunu yerine getirirken bilgi ve iletişim teknolojilerini ve özellikle interneti, web tabanlı uygulamaları bilgi ve hizmet sunumunda haftanın 7 günü 24 saat kullanması ve bu yolla bilgi ve hizmet sunması”* olarak tanımlamaktadır²⁵. E-devlet dar anlamıyla bilişim teknolojileri yoluyla kamu hizmetlerinin üretilmesi ve sunulması anlamına gelirken, geniş anlamda devlet ile işletmeler, vatandaşlar ve diğer kamu kurumları arasındaki ilişkilerin bilişim teknolojileri vasıtasıyla kolaylaştırılması ve iyileştirmesi olarak tanımlanır²⁶.

E-devlet, internete bilgi ve hizmet yüklemekten daha fazlasını ifade etmekte, örgütsel ve kurumsal düzeyde dramatik değişiklikleri içermektedir. Bilişim teknolojileri kamu hizmetlerini değişime uğrarken aynı zamanda kamu yönetimini de öncesinde tahayyül dahi edilmeyen olası değişimlerle karşı karşıya bırakmaktadır²⁷. E-devlet kamusal faaliyetleri esas itibarıyla iki şekilde dönüştürmektedir; hizmet sunumunu ve hizmet sunumuna ilişkin maliyetleri iyileştirerek ve vatandaşlar ve devlet arasındaki iletişimi güçlendirerek²⁸. Bu perspektiften ele alınan daha genel bir tanımlamayla e-devlet, daha etkin ve etkili devleti teşvik etmek, kamu hizmetlerinin erişilebilirliğini ve

²⁴ Muhammet KÖSECİK & Naci KARKIN, “Elektronik Devlet: Amaçlar, Sorunlar ve Uygulamalar”, **Kamu Yönetimi: Kuramdan Uygulamaya**, Abdullah YILMAZ ve Mustafa ÖKMEN (Eds.), 1. Basım, Gazi Kitapevi, Ankara 2004, 97-129, s.99

²⁵ ÖRSELLİ & TAŞPINAR, 2014, s.11

²⁶ Milford H. SPRECHER, “Racing to E-government: Using the Internet for Citizen Service Delivery”, **Government Finance Review**, V.16, Iss.5, 2000, 21–22, s.21

²⁷ MONTAGNA, 2005, s.205

²⁸ Yukiko INOUE & Suzanne T. BELL, “Electronic/Digital Government Innovation, and Publishing Trends With IT”, **Encyclopedia of Information Science and Technology Vol.I**, Mehdi KHOSROW-POUR (Ed), Idea Group Reference, Hershey & London 2005, 1018-1023, s.1018

halkın bilgiye erişimini artırmak, böylece devleti vatandaşlar bakımından daha hesap verebilir kılmak için bilişim teknolojilerinin kullanılmasıdır²⁹.

Dünya Bankası'nın daha bütünsel bir tanımına göre e-devlet; devlet kurumları tarafından vatandaşlarla, işletmelerle ve devlet kurumlarının birbiriyle olan ilişkilerini dönüştürmek maksadıyla bilişim teknolojilerinin kullanılması anlamına gelmektedir. Bu teknolojiler, kamu hizmetlerinin b,reylere daha iyi bir biçimde sunulması, iş ve sanayi dünyası ile daha iyi etkileşim kurulması, bilgiye erişim imkânlarının artırılması yoluyla vatandaşların yetkilendirilmesi veya kamu yönetiminin daha verimli kılınması gibi çeşitli amaçlara hizmet edebilir. Bu yolla yolsuzluğun azaltılması, şeffaflığın artırılması, kolaylık, gelir artışı ve / veya maliyetlerin düşürülmesi gibi faydalar elde edilebilir³⁰.

Bütün bu bilgiler ışığında e-devleti; küreselleşen dünyanın ve bilgi toplumun gereklerine uygun bir biçimde devletler tarafından bilişim teknolojilerinin kullanılmasıyla devlet organizasyonu, devlet vatandaş ilişkileri, kamu hizmeti sunumu, demokratik katılım alanında dönüşüm yaratan, teknolojik zeminli, çok boyutlu bir süreç olarak tanımlamak mümkündür.

1.2 E-Devlet Sistemine Yön Veren Toplumsal Olgu ve Kavramlar

E-devlet, tarih sahnesinde bir anda beliren bir kavram değildir. E-devlet olarak adlandırılan uygulamalar bütününün ardında toplumsal hayata yön veren olgu ve kavramlar bulunmaktadır. Wirtz & Daiser'e göre; küreselleşen dünya, bireylerin ve örgütlerin iletişim kurma, işbirliği yapma ve rekabet etme şeklini değiştirmektedir. Ulusal sınırların ötesine geçen ticari ilişkiler ve bilgi ve iletişim teknolojileri dünyayı

²⁹ PACIFIC COUNCIL ON INTERNATIONAL POLICY, **Roadmap for E-government in the Developing World: 10 Questions E-Government Leaders Should Ask Themselves**, Working Group on E-Government in the Developing World: The Western Partner of The Council on Foreign Relations, Los Angeles 2002. s., <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/apcity/unpan005030.pdf> ,.

³⁰ Roberto PANZARDI & Carlos Calcopietro ENRIQUE & Fanta IVANOVIC, **New-Economy Sector Study Electronic Government and Governance: Lessons for Argentina**, World Bank, Washington 2002, s. 2, <http://documents.worldbank.org/curated/en/527061468769894044/pdf/266390WP0E1Gov1gentina1Final1Report.pdf>,

düzleştirmekte, yeni ve karmaşık etkileşim sistemleri oluşturmaktadır. Temel olarak birbiriyle bağlantılı pazarlar, veri tabanları ile bilgi ve iletişim teknolojileri aracılığıyla birbirine bağlanan bireylerin yarattığı bilgi devrimi, vatandaşların taleplerini karşılamak için kamu sektörünü mevcut stratejilerini, yönetimini ve operasyonlarını gözden geçirmeye zorlamaktadır³¹. E-devlet; söz konusu olgu ve süreçler neticesinde ortaya çıkan bir yapıdır. Çalışmanın bu kısmında, e-devlet kavramının daha iyi anlaşılması ve bütüncül bir perspektifle değerlendirilmesi adına e-devletin arka planını oluşturan toplumsal olgu ve kavramlar irdelenecektir. Bu anlamda, sırasıyla küreselleşme, bilgi toplumu ve neoliberalizm kavramlarını incelenecektir. Kuşkusuz söz konusu kavramların her biri ayrı birer çalışma konusu olmayı hak edecek biçimde geniş kapsama ve öneme sahiptir. Bu bakımdan küreselleşme, bilgi toplumu ve neoliberalizm kavramlarını, birbirleriyle olan ilişkilerini de göz önünde bulundurarak çalışma konumuz nispetinde ele alınacaktır.

1.2.1 Küreselleşme

Kavramsal olarak 20. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan küreselleşme kavramı; siyasal, kültürel, ekonomik ilişkiler üzerinde önemli etkilere sahip olsa da halen tanımı üzerinde genel bir fikir birliğine varılamamıştır³². Küreselleşme üzerine genel bir tanım yapılamamasında; küreselleşmenin halen tamamlanmayan, devam eden bir süreç niteliği taşımasının³³ yanı sıra küreselleşmenin tek boyutlu olmayan karmaşık, melez ve çok sayıda süreci bünyesinde barındıran³⁴ bir yapı sergilemesinin de rolü büyüktür. Tanımı ve etkileri bakımından fikir birliğine varılamamış olmasına rağmen küreselleşme; 1980'li yılların ortalarından itibaren, kendisine olan biten her şeyi

³¹ WIRTZ & DAISER, 2017, s.20,

³² İbrahim SARITAŞ, **Sosyal Demokrasi Geçmişten Günümüze**, Birinci Basım, Orion Yayınevi, Ankara 2006a, s.112

³³ Mehmet AKTEL, **Küreselleşme ve Türk Kamu Yönetimi**, 1. Baskı, Asil Yayın Dağıtım, Ankara 2003, s.5

³⁴ İlyas DOĞAN, **Devlet ve Toplum Kuramlarına Yeni Yaklaşımlar**, 3. Baskı, Astana Yayınevi, Ankara 2014, s.45

açıklama gücü atfedilen bir kavram halini almıştır³⁵. Küreselleşme kavramı; emperyalizm, dünya kapitalizmi, bağımlılık gibi kavramların yerine kullanıldığı gibi, mutlu ve dayanışmacı bir gelecek anlamında da kullanılmaktadır³⁶. Bu anlamda küreselleşme; üzerinde tanım birliğine varılamayan, hakkında birbirine taban tabana zıt nitelikte değerlendirmelerin olduğu, olumlu ya da olumsuz nitelikte birçok anlam atfedilen ancak herkesin önem verdiği bir olgudur. Baumann bu durumu şöyle ifade etmektedir: *“Herkesin dilinde bir küreselleşmedir gidiyor; bu moda deyim hızla bir parolaya, sihirli bir sözcüğe, geçmiş ve gelecek tüm gizlerin kapılarını açacak bir anahtara dönüşüyor. Bazılarına göre küreselleşme onsuz mutlu olamayacağımız bir şey; bazılarına göre ise mutsuzluğumuzun nedeni. Gelgelelim, herkesin birleştiği nokta, küreselleşmenin hem geri dönüşü olmayan hem de hepimizi aynı ölçüde etkileyen bir süreç; dünyanın, kaçamayacağı kaderi olduğu.”*³⁷

Archibugi & Howells & Michie; küreselleşme kavramının literatürde iki farklı alanda kullanılmıştır. Birincisi ekonomik ve sosyal hayatta küresel faktörlerin haritalandırılması ile ilgilidir. Küresel faktörler yerel ve/veya ulusal toplulukların performansını her devirde etkilemiş olsa da küreselleşmenin çağımızda taşıdığı özellik; dünya çapındaki ilişkilerin öneminin hem niceliksel hem de niteliksel olarak arttığına ilişkin görüştür. Ortaya çıkan küresel dönüşümleri haritalamak için bilgi, mal ve sermayenin sınır ötesi akışlarının dramatik bir şekilde artmasına yol açan dinamik bağlamın tanımlanması gereklidir. Küreselleşmenin ikinci anlamı ise politika analiziyle bağlantılıdır. Örneğin, “küreselleşme” terimi, açıkça değilse de, örtülü bir biçimde “liberalizasyon” terimiyle eşdeğer biçimde kullanılır. Bununla birlikte, liberalleşme

³⁵ M. Kemal AYDIN, **Sermayenin Küreselleşmesi: “Kapitalizmin Altın Dönemi”nden “Neoliberal Dalga”ya Uzanan Süreç, Değişim**, Birinci Baskı, Değişim Yayınları, İstanbul 2003, s.16

³⁶ Michel BEAUD, **Kapitalizmin Tarihi, 1500-2010**, Çev. Fikret Başkaya, İkinci Basım, Yordam Kitap, İstanbul 2016, s.378

³⁷ Zygmunt BAUMAN, **Küreselleşme Toplumsal Sonuçları**, 6. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2016, s.7

kuralcı bir anlam taşıırken, küreselleşme esas olarak betimsel bir kavram olduğu için böylesi bir kullanım uygun değildir³⁸.

TDK Büyük Türkçe Sözlük küreselleşmeyi; “*küreselleşmek durumu, globalleşme*” olarak tanımlamaktadır.³⁹ TDK Bilim ve Sanat Terimleri Ana Sözlüğüne göre ise küreselleşme; “*uluslararası düzlemde yaygınlaşmış iktisadi etkinliklerin işlevsel anlamda birbirlerine eklenmesi*” biçiminde ifade olunmuştur.⁴⁰

OECD’ye göre küreselleşme; mal ve hizmet piyasalarının, üretimin, finansal sistemlerin, rekabetin, şirketlerin, teknolojinin ve endüstrinin uluslararası nitelik kazanmasındaki artışı ifade etmek için kullanılan bir terimdir.⁴¹

Bir başka tanıma göre küreselleşme; insanlar arasındaki etkileşimin ve özellikle iletişimin; yerel, ülkesel ve küresel düzeyde yaşanan gelişmelerin etkisiyle ülke sınırlarını aşan bir biçimde yaygınlaşması sonucunda insanların ilgilerinin ve gündemlerinin dünyevileşmesidir.⁴²

Uluslararası boyutu öne alan bir başka tanıma göre küreselleşme, dünyada yaşanan "ulusötesileşme" ve "uluslararasılaşma" bağlamında yaşanan politik, ekonomik ve sosyal süreçlerinin geniş bir yelpazesi ve dinamik etkileşimlerinin toplamıdır⁴³. Teknolojinin küreselleşme üzerindeki etkisini vurgulayan bir başka tanıma göreyse küreselleşme; teknolojinin anahtar nitelikteki işlevsel gücünün yardımıyla; ekonomi,

³⁸ Daniele ARCHIBUGI & Jeremy HOWELLS & Jonathan MICHIE, “Innovation Systems And Policy in A Global Economy”, **Innovation Systems and Policy in A Global Economy**, Daniele ARCHIBUGI & Jeremy HOWELLS & Jonathan MICHIE (Eds.), First Published, Cambridge University Press, Cambridge 1999, 1-16, s. 9

³⁹ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.56d624da882d94.72510198

⁴⁰ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid=TDK.GTS.56d62512546c82.45750351

⁴¹ <https://stats.oecd.org/glossary/detail.asp?ID=1121>

⁴² Mustafa ERDOĞAN, “Küreselleşme, Hukuk ve Türkiye”, **Liberal Düşünce Dergisi**, S.25-26, Y.7, Kış-Bahar 2002, 53-65, s. 53,54

⁴³ Philip G. CERNY & Georg MENZ & Susanne SOEDERBERG, “Different Roads to Globalization: Neoliberalism, The Competition State, and Politics in a More Open World”, **Internalizing Globalization: The Rise of Neoliberalism and the Decline of National (International Political Economy Series)**, Susanne SOEDERBERG & Georg MENZ & Philip G. CERNY (Eds.), First Published, Palgrave Macmillan, Hampshire & New York 2005, 1-30, s.6

siyaset, kültür alanlarında bir dönüşümü, diğer bir ifadeyle her şeyde bir anda var olan bir değişimi; belirli elementler (küresel pazarlar, anında iletişim, artan göç vb) tarafından üretilen ve/ya da sunulan bir paradigma kaymasını ya da sistem değişimini ifade eder⁴⁴. Küreselleşme bir söylem, aynı zamanda idealist bir inanç kümesi, davranışsal bir ilkeler bütünü, kurallar ve faaliyetlerle sonuç ve altyapıların maddi bir kümesidir⁴⁵. Bu anlamda küreselleşme ticaret hacmindeki artıştan çok daha fazlasını içeren ve siyasi, kültürel ve örgütsel biçimlere de sahip bir süreçtir⁴⁶. Giddens ise küreselleşmeyi; *“yerel oluşumların kilometrelerce uzaklıktaki olaylarca şekillendirilmesi ya da tersi biçimde, uzak yerellikleri birbirine bağlayan dünya çapındaki toplumsal ilişkilerin yoğunlaşması”* olarak tanımlamaktadır⁴⁷.

Bütün bu bilgiler ve tanımlar bağlamında geniş kapsamlı bir tanım uyarınca küreselleşmenin; birbiriyle nedensel ve çelişkiler içeren bağlara sahip ekonomik siyasal kültürel boyutları olan, bu boyutlardan herhangi birine indirgenmesi mümkün olmayan,⁴⁸ siyasi, iktisadi kültürel ve ekolojik her alanda olumlu ya da olumsuz bir değişime sebebiyet veren,⁴⁹ farklı hayat alanlarını kapsayan ve etkileyen çok yönlü bir süreç olduğu ifade edilebilir⁵⁰.

1.2.1.1 Tarihçe

Küreselleşmenin tanımı gibi ortaya çıkış zamanı bakımından da fikir birliğine varılamamıştır. Küreselleşmenin, milattan önce 3000 yılında Sümerliler tarafından

⁴⁴ Eric CAZDYN & Imre SZEMAN, **After Globalization**, First Published, Wiley-Blackwell, Oxford 2011, s.1

⁴⁵ Ronnie D. LIPSCHUTZ & James K. ROWE, **Globalization, Governmentality and Global Politics: Regulation For The Rest of Us?**, First Published, Routledge, London & New York 2005, s. 25

⁴⁶ Nicholas SAMBANIS, “Globalization, Decentralization and Secession: A Review of The Literature and Some Conjectures”, **Globalization and Self Determination Is The Nation-State Under Siege?**, David R. CAMERON & Gustav RANIS & Annalisa ZINN (Eds.), First Published, Routledge, New York 2006, 199-232, s. 225

⁴⁷ Antony GIDDENS, “Modernitenin Küreselleşmesi”, Çev. Kudret BÜLBÜL, **Küreselleşme Okumaları Ekonomi ve Siyaset**, Kudret BÜLBÜL (Ed.), Kadim Yayınları, İstanbul 2006, 203-214, s.204

⁴⁸ SARITAŞ, **Sosyal Demokrasi ...**, 2006, s.114

⁴⁹ İbrahim SARITAŞ, “Küreselleşme”, **Feodaliteden Küreselleşmeye Temel Kavram ve Süreçler**, Tevfik ERDEM (Ed.), Lotus, Ankara 2006, 389-426, s.392

⁵⁰ Reyhan SUNAY, **Tartışılan Egemenlik**, 1. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara 2007, s.113

kurulan ticaret ağlarıyla başladığını ileri süren görüşler⁵¹ olduğu gibi, Kristof Kolomb'un Amerika kıtasını keşfini⁵², 15. yüzyıl sonunda Vasco De Gama'nın dünyayı dolaşmasını⁵³ küreselleşmenin miladı olarak kabul eden görüşler de mevcuttur.

Küreselleşmenin terim olarak kullanımı bakımından; İngilizce karşılığı “global” olan küresel kelimesi 400 yıllık bir geçmişe dayansa da “globalization” “globalize” ve “globalizing” kelimelerinin 1960'lara değin kullanımına rastlanmamaktadır. “Globalisation” kelimesinin, yazılı bir metinde ilk kullanımı 4 Nisan 1959 tarihli The Economist Dergisindeki bir haberde geçen “İtalya'nın araba ithalatına koyduğu ‘globalised quotas’ yükseldi” cümlesiyle olmuştur. 1961 yılında “globalism” ve “globalization” kelimeleri Webster Sözlüğünde tanımlanmış, böylelikle “küreselcilik” ve “küreselleşme” kelimeleri ilk kez büyük bir sözlükte yer almıştır⁵⁴. Küreselleşmenin literatüre girişi ise ilk kez Marshal McLuhan tarafından ‘*Komünikasyonda Patlamalar*’ isimli kitapta “global köy” teriminde yer almasıyla gerçekleşmiştir⁵⁵.

İkinci Dünya Savaşı sonrası yaşanan gelişmelerle dünyaya yayılan küreselleşme, 1970’li yıllarda enformasyon teknolojilerinin yükselişi ve üretim süreçlerinde yaşanan dönüşümlere bağlı olarak hız kazanmışsa da⁵⁶, 1980’li yılların ortalarına değin akademik çevreler bakımından önemli bir kavram olarak değerlendirilmemiştir⁵⁷. Küreselleşme kavramı 1989 yılında Sovyet bloğunun yıkılmasıyla birlikte daha da

⁵¹ Andre Gunder FRANK, **ReOrient: Global Economy in The Asian Age**, Berkeley 1993, s.93,255

⁵² Nazım GÜVENÇ, **Küreselleşme ve Türkiye**, 1. Baskı, BDS Yayınları, İstanbul 1998. s.318

⁵³ Gencay ŞAYLAN, **Değişim Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi**, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2016, s. 38,39

⁵⁴ Malcolm WATERS, **Globalization (Key Ideas)**, 2. Edition, Routledge, London & New York 2001, s.2

⁵⁵ Mürteza HASANOĞLU, “Küreselleşmenin Devlet Yönetimine Etkileri”, **Sayıştay Dergisi**, S.43, Ekim-Aralık 2001, 68-82, s.72

⁵⁶ Çiğdem KILIÇ, “Küreselleşen Dünyada Dijital Bölünme Sorunu”, **Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi**, C.13, S.1, 2011, 81-90, s. 82

⁵⁷ Roland ROBERTSON, **Küreselleşme Toplum Kuramı ve Küresel Kültür**, Çev. Ümit Hüsrev YOLSAL, 1. Baskı, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999, s. 21

belirgin hale gelmiş,⁵⁸ 1990'lı yıllarda da yaygın bir kullanım alanı kazanmış,⁵⁹ siyasi söylemlerin argümanı olarak birçok tartışmaya kaynaklık etmiştir⁶⁰.

İnsanlık tarihi boyunca küreselleşmenin geçirdiği evrimsel gelişim sürecine ilişkin olarak doktrinde farklı sınıflandırmalar ileri sürülmüştür. Friedman; küreselleşmeyi üç sürece ayırır: küreselleşme 1.0 (1492–1800) devletlerin küreselleşmesi, küreselleşme 2.0 (1800–2000) şirketlerin küreselleşmesi ve küreselleşme 3.0 (2000–) bireylerin ve küçük grupların küreselleşmesi⁶¹. ROBERTSON ise; küreselleşmeyi tarihi süreç içinde 5 evre içinde değerlendirir⁶².

Küreselleşme Evreleri	Zaman Aralığı	Gelişmeler
Evre Oluşum Evresi	15. Yüzyıl Başları-18. Yüzyıl Ortaları	Ortaçağın ulus ötesi yaklaşımının çöküşü ve ulusların ortaya çıkışı Katolik kilisesinin etkinlik alanının genişlemesi Birey anlayışının öne çıkarılması Miladi takvimin yayılması Güneş merkezli dünya kuramı ve modern coğrafyanın başlaması
Evre Başlangıç Evresi	18. Yüzyıl Ortaları-	Üniter devlet düşüncesi doğrultusunda keskin yön değişikliği Resmi uluslararası ilişkiler anlayışının billurlaşması

⁵⁸ ERDOĞAN, 2002, s. 53,54

⁵⁹ Giray Saynur BOZKURT, Küreselleşme ve Uluslararası Güvenlik, **Küreselleşme ve Ulus Devlet**, Oğuz KAYMAKÇI (Ed.), 1. Baskı, Ekin Kitabevi, Ankara 2007, s.99

⁶⁰ BEAUD, 2016, s.377

⁶¹ Thomas L. FRIEDMAN, “It's a Flat World, After All By” , <http://www.nytimes.com/2005/04/03/magazine/its-a-flat-world-after-all.html>

⁶² Kaynak: ROBERTSON, 1999, s. 99 vd.

	1870’li Yıllar	Uluslararası ve ulusötesi düzenlemelerle yasal sözleşmelerin ve iletişim aktörlerinin hızla artması
Evre Yükseliş Evresi	1870’li Yıllar- 1920’li Yılların Ortası	Küresel iletişim biçimlerinin sayısı ve hızında artış İlk uluslararası romanlar Küresel yarışmaların (olimpiyatlar, Nobel ödülleri) gelişimi. Dünya zamanının yürürlüğe konması, miladi takvimin küresele yakın oranda benimsenmesi Birinci dünya savaşı
Evre Hegemonya İçin Mücadele Evresi	1920’li Yılların Ortası- 1960’lı Yılların Sonu	Milletler cemiyetinin ve birleşmiş milletlerin kurulması Ulusal bağımsızlık ilkesinin kabulü Üçüncü dünyanın billurlaşması Soğuk savaşın doruk noktaya çıkışı Atom bombasının kullanılması ve soykırımın ardından insanlığın doğasına ve insanlığa ilişkin beklentilerin üzerine yoğunlaşılması
Evre Belirsizlik Evresi	1960’lı Yılların Sonu- 1990’lı Yılların Başı	Çift kutupluluğun sona ermesi Aya ayak basılması Nükleer ve termonükleer silahların yaygınlaşması Soğuk savaşın sona ermesi Küresel iletişim araçlarındaki hızlı artış Küresel medya sisteminin yaygınlaşması İnsan haklarının küresel bir sorun halini alması Uluslararası sistemin daha akışkan hale gelmesi Çokkültürlülük ve çoketniklilik sorunları Çevre hareketleri

1.2.1.2 Küreselleşme, Ulus Devlet ve Kamu Yönetimi

Küreselleşme üzerine değerlendirmede bulunulurken küreselleşmenin bir süreç olarak bütün yönleriyle etkilerinin hesaba katılması gerekir. Küresel ticaretteki artışlar, dünyadaki demokratikleşme sürecinin yaygınlaşmasıyla hem zamanlı olarak gerçekleşmiştir. Ticaretle birlikte dış yatırım ve göç akışları artmış ve devletler dünyanın birçok yerinde (örneğin Avrupa Birliği'nde) yasal ve kurumsal olarak çok daha entegre hale gelmiştir. Küresel kurumlar (örneğin BM, DTÖ, IMF), dünya krizlerini yönetmek ve devletlerarası ilişkileri düzenlemekte daha aktif bir rol üstlenmişlerdir. Bu gelişmelerin tamamı, devletlerin kendi kaderini tayin etme hakkı üzerinde hem doğrudan hem de dolaylı etkiler doğurmuştur⁶³.

Küreselleşme 21. Yüzyılda siyasal ve düşünsel alanda liberal değerlerin yükselişte olduğu, devlet kavramının da bu değişim ile tanım ve içeriğinin değiştiği bir dünya düzeni oluşturmuştur⁶⁴. Geçmiş 1970'li yıllara dayanan ve 1990'lı yıllarda etkinliği artan neoliberal yeniden yapılanma sürecinin en temel ideolojik söylemlerinden biri olan küreselleşme, ulusal ve uluslararası siyasi dengelerin yanı sıra ekonomik işlevleri ve yönetsel etkinliği bakımından devlet aygıtını da dönüşüme uğratmaktadır⁶⁵. Küreselleşme ülkelerin siyasi, ekonomik ve sosyal anlamda bütünleşmesini öngörerek devletlerin fonksiyonları ve rollerinde değişimler meydana getirmektedir⁶⁶.

Avrupa kıtasında egemen devletler sisteminin temelleri otuz yıl savaşlarını bitiren Westfalya Barışı ve Utrecht Barışıyla birlikte atılmıştır⁶⁷. 1648 Westfalya Anlaşmasından bu yana ulus devletlerin uluslararası ilişkilerin ayrıcalıklı ve belirleyici

⁶³ SAMBANIS, 2006, s. 225

⁶⁴ Meliha ENER & Esra DEMİRCAN, "Küreselleşme Sürecinde Değişen Devlet Anlayışından Kamu Hizmetlerinin Dönüşümüne: Sağlık Hizmetlerinde Piyasa Mekanizmaları", **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.13, S.1, 2008, 57-82, s.60

⁶⁵ Selime GÜZELSARI, "Neo-Liberal Politikalar ve Yönetişim Modeli", **Amme İdaresi Dergisi**, C.36, S.2, Haziran 2003, 17-34, s.17

⁶⁶ Esra Siverekli DEMİRCAN, "Yeni Ekonomik Düzendeki Bütçe Sistemlerindeki Değişim Süreci ve Türk Kamu Maliyesinin Uyumunu", **Yönetim ve Ekonomi Dergisi**, C.13, S.2, 2006, 47-62, s.47,48

⁶⁷ Deniz Ülke ARİBOĞAN, **Globalleşme Senaryosunun Aktörleri**, 1. Baskı, Der Yayınları, İstanbul 1996, s.65

aktörü haline gelmesi, uluslararası ilişkileri devletlerarası ilişkilerden ibaret bir konuma getirmişse de küreselleşme süreciyle birlikte bu anlayış sorgulanmaya ve geçerliliğini kaybetmeye başlamıştır⁶⁸. Küreselleşme sosyal ve ekonomik yapıların yanı sıra, uluslararası bağımlılıkların arttığı, egemenliğin yeniden biçimlendirildiği, kamu fonksiyonlarının ve iş görme biçimlerinin değiştiği bir dönem olarak siyasi yapıları da derinden etkilemiştir⁶⁹.

Bu noktada önemle belirtilmesi gereken husus; ulusal egemenliğin yeryüzündeki siyasi, iktisadi, sosyal gelişmelerin yarattığı etkilere topyekün bir kapalılığı gerektirmediği, diğer bir ifadeyle ulusal egemenliğin devletleri kendi coğrafi sınırları içerisinde bir fanusa hapsedmediğidir. Gerçekten de Huizinga'nın da belirttiği üzere ulusal egemenlik, uluslararası meselelerden "görkemli bir tecrit" veya uluslararası işbirliğinin geliştirilmesine veya uluslararası anlaşmaların akdedilmesine yönelik aktif bir rolden feragat anlamına gelmemektedir⁷⁰. 19. Yüzyıl, restorasyon ve reforma, ulus devletlerin ilk dönemlerine ve devletler arası işbirliğine tanıklık etmiş, diğer yandan ise teknik ilerleme sayesinde, sınırlar ötesi iletişimi, ulusötesi işbirliğini ve düzenlemeyi gerektiren gündelik bir fenomen haline gelmişti⁷¹.

Tarih boyunca dünya ölçeğinde meydana gelen gelişmeler az ya da çok miktarda da olsa sosyo-ekonomik sonuçlar doğurarak devletleri ve bu arada devletlerin egemenlik yetkisini etkilemiştir. Küreselleşme, devlet iktidarının savunma, dış politika, çevre politikaları gibi küresel kamu politikaları tarafından kısıtlandığı bir dönemde, ulus-

⁶⁸ Mehmet YÜKSEL, “Küreselleşme Ulusal Hukuk ve Türkiye”, Birinci Basım, Siyasal Kitabevi, Ankara 2001, s.141.

⁶⁹ Hasan CANPOLAT, “Küreselleşme ve Türk Kamu Yönetimi”, **Küreselleşme ve Kamu Yönetiminde Dönüşüm**, Ahmet KESİK & Hasan CANPOLAT (Eds.), Birinci Baskı, Seçkin, Ankara 2011, 53-68, s. 53

⁷⁰ Todd HUIZINGA, **The New Totalitarian Temptation: Global Governance and The Crisis of Democracy in Europe**, Encounter Books, New York 2016, s.119

⁷¹ Norman WEIB, “Institutionalised Co-operation on International Communication: The International Administrative Unions as A Means of Governing Globalisation Processes”, **The Nation State and Beyond Governing Globalization Processes in The Nineteenth and Early Twentieth Centuries**, Isabella LOHR & Roland WENZLHUEMER (Eds.), Springer, Heidelberg 2013, 65-82, s.65

devletin özerkliğini ve karar-oluşturma gücünü farklı boyutlarda zayıflatmıştır⁷². Bu bağlamda küreselleşme süreci kapsamında yaşanan gelişmeler, oldukça önemli bir biçimde devletlerin egemenlik yetkisini etkileyen bir olgu olarak tarih sahnesinde yerini almıştır.

Küreselleşme sürecinin ulusal egemenlik üzerindeki dönüştürücü etkisinin temelinde, egemenlik yetkisinin bölüşümünde yeni aktörlerin ortaya çıkması büyük rol oynamaktadır. Zira küresel boyut kazanan sorunlar, ulus devletlerin tek başlarına başa çıkabilecekleri ölçünün ötesine varmıştır. Beck, küresel risklerle tek başına mücadele etmeye çalışan ulus devletleri; karanlık bir gecede kaybettiği cüzdanını sokak lambasının altında arayan bir sarhoşa benzetir; cüzdanını burada mı kaybettin sorusuna, *'hayır ama en azından cüzdanımı sokak lambasının ışığında arıyorum'* diye yanıt veren bir sarhoşa⁷³. Sorun çözme kabiliyeti ulus devletlerden AB, IMF, DTÖ gibi ulusüstü kurumlara geçmiş, hukuk ve güvenlik alanlarında ulus devletlerin politika oluşturma yetilerini aşmıştır⁷⁴. Böylelikle ulus devletler kendi ülkelerindeki merkezi güç olma özelliklerini yitirerek karar mekanizması olma özelliklerini bu örgütlerle paylaşmaya başlamışlardır⁷⁵. Kuşkusuz bu aktörlerden en önemlilerinden biri de uluslararası/ ulusaşırı niteliği gün be gün artan küresel sermayedir. Ekonomi politikalarının yönlendirici etkisinin artması ve kitlesel işsizliği önleme konusunda başarı göstermesi; işletmelerin gücünü arttırırken devletlerin tekno-politik alandaki hareket kabiliyetinde zayıflamaya sebep olmaktadır⁷⁶. Sermayenin uluslararası düzeyde serbest dolaşımı; ulus devletlerin yerel ekonomiler üzerindeki hâkimiyetinin azalmasına, ulusal ekonomilerin ülke dışında gerçekleşen ekonomik krizlerden, ulusal politikaların da ulus-ötesi unsurlardan

⁷² Manuel CASTELLS, **Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür Cilt: 2 Kimliğin Gücü**, Çeviren: Ebru Kılıç, 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, s.409

⁷³ Ulrich BECK, **Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru**, Çev. Bülent DOĞAN, 2. Baskı, İthaki Yayınları, İstanbul 2014, s.364

⁷⁴ Kees Van KERSBERGEN & Frans Van WAARDEN, “ 'Governance' as A Bridge Between Disciplines: Cross-Disciplinary Inspiration Regarding Shifts in Governance and Problems of Governability, Accountability, and Legitimacy”, **European Journal of Political Research**, V.43, March 2004, 143-171, s.152 vd.

⁷⁵ Baran ÇEÇEN, **Ulus Devletin Geleceği**, Birinci Basım, İleri Yayınları, İstanbul 2016, s.101.

⁷⁶ BECK, 2014, s.339,340

etkilenmesine sebebiyet vermektedir⁷⁷. Egemenlik kavramının çekirdeğini oluşturan “paranın kontrolü” paranın transnasyonal nitelik kazanmasıyla artık ulus devletlerin hâkimiyetinden çıkmış, para akımlarını yönetemeyen ulus devlet merkez bankaları faiz oranlarında oynamalar gerçekleştirerek ancak sınırlı bir etki yaratmaya başlamıştır⁷⁸. Devletler küresel şirketlerle ihtilaf yaşadıklarında, karşılarında adeta bir devlet varmış gibi küresel şirketlerle müzakerede bulunmak durumunda kalmaktadır⁷⁹. Finans piyasaları ve döviz piyasalarının birbirlerine bağımlı hale gelmesi, ulusal para birimlerinin birbirine bağlanması; para politikalarının, faiz oranlarının ve nihayetinde bütçe politikalarının uyumlu olmasını gerektirmekte, bu durum ise ulus devletlerin milli ekonomi politikaları üzerindeki kontrollerini kaybetmelerine yol açmaktadır⁸⁰. Özetle uluslararası sermaye piyasaları ve uluslararası örgütlerin baskısı altında kalan⁸¹ ulus devletler, çokuluslu şirketler, ekonomik dalgalanmalar ve sermaye akışkanlığı gibi mülki sınır tanımayan birçok faktörle baş etmek durumunda kalmaktadır⁸². Beck bu durumu şöyle özetler; *“Küreselleşme; iktidarın, kimliklerin ve yönelimlerin görünümünü değiştirerek ulus-ötesi aktörlerin egemen ulus devletlerin altlarını oydukları ve bu devletlerin krizle karşılaştıkları süreçleri belirtir”*⁸³.

DEMİRCAN; küreselleşme sürecinin yarattığı yeni ekonomik düzene bağlı olarak devletin çeşitli alanlarda değişen rollerini şöyle şematize etmektedir⁸⁴:

⁷⁷ SARITAŞ, **Sosyal Demokrasi ...**, 2006, s.119,120

⁷⁸ Peter F. DRUCKER, **Kapitalist Ötesi Toplum**, Çev. Belkıs ÇORAKÇI, İnkılap Yayınevi, İstanbul 2003, s.202

⁷⁹ Eric HOBBSBAWN, **Yeni Yüzyılın Eşiğinde**, Çev. İbrahim YILDIZ, 2. Basım, Yordam Kitap, İstanbul 2011, s.75

⁸⁰ CASTELLS, 2006, s.387,388

⁸¹ B. Guy PETERS & John PIERRE, “Governance Without Government?”, **Rethinking Public Administration, Journal of Public Administration Research and Theory: J-PART**, Vol. 8, No. 2, April 1998, 223-243, s.223

⁸² ERDOĞAN, 2002, s. 53

⁸³ Ulrich BECK, “Küreselleşme Nedir?” Çev. Kudret BÜLBÜL, **Küreselleşme Okumaları Ekonomi ve Siyaset**, Kudret BÜLBÜL (Ed.), Kadim Yayınları, İstanbul 2006, 215-223, s.221

⁸⁴ ENER & DEMİRCAN, 2008, s.61

DEVLETİN ROLÜ	İŞLEVİ
Ekonomik Rolü	Sınırlı Devlet / Düzenleyici Devlet
Sosyal Rolü	Gelir Dağılımında Adaletin Sağlanması Çevrenin Korunması Yoksullukla Mücadele
Siyasal Rolü	Küresel Tehditlerle Mücadele / Küresel Barışın Korunması Ulus Devlet Anlayışının Aşınması İle Ortaya Çıkabilecek Bağımlılıkların Siyasi ve Mali Egemenliği Zedelememesi İçin Alınması Gereken Önlemler ve Bu Bağlamda Siyasi – Mali Egemenliğin Korunması
Hukuki Rolü	Piyasa Mekanizmasının İşleyişinde Hukuki Altyapının Oluşturulması Ekonomik, Sosyal ve Siyasal Rollerin Düzenlenmesinde Gerekli Hukuki Altyapının Oluşturulması

Küreselleşme süreci, dünyayı “global bir köy kılma” derecesinde birleştirirken, bütünleştirici bu yönüne tezat bir biçimde ulus devletlerin gücünü azaltarak daha mikro düzeydeki yerel unsurların da önemini artırmaktadır. Bu bağlamda küreselleşme ve yerelleşme arasında yakın bir akrabalık, karşılıklı bir koşullanma ve teşvik söz konusudur⁸⁵. “Küreselleşme ne kadar birleştirirse o kadar böler; yerkürenin tektipliğini teşvik etme nedenleriye bölme nedenleri özdeşdir. İş, finans, ticaret ve enformasyon akışının yerküresel boyutlara ulaşıyor olmasının yanı sıra, bir yerelleşme mekân sabitleme süreci de işlemektedir.”⁸⁶ Gerçekten de küreselleşme yatay ve dikey düzeyde mevcut egemenlik ve iktidar unsurları üzerinde değiştirici bir rol taşımaktadır. Kersbergen & Waarden’in belirttiği üzere uluslararası aktörler; belirledikleri politikaların uygulanması için yerel aktörlere başvurmakta, belediye ve bölgesel kuruluşlar gibi yerel aktörlerin güçlendirilmesi bir eğilim olarak ön plana çıkmaktadır. Dikey anlamda yaşanan bu değişimlerin yanısıra yatay anlamda da değişimler söz konusudur. Politika belirleme ve uygulama anlamında verimlilik ve etkinlik mülahazasıyla merkez bankaları, enerji ve telekomünikasyon alanlarında özerk kuruluşlarla yetki ve görev paylaşımı gerçekleştirmektedir. Yatay anlamda gerçekleşen diğer değişimler ise; kimi kamu hizmetlerinin sunumunun özel sektöre devredilmesi,

⁸⁵ Zygmunt BAUMAN, **Postmodernizm ve Hoşnutsuzlukları**, Çev. İsmail Türkmen, 2. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013, s. 96

⁸⁶ BAUMAN, 2016, s.8

bürokrasinin azaltılması biçiminde kendisini göstermektedir. Bununla birlikte devletlerin kimi faaliyet alanlarından çekilmesiyle vatandaşların ve sivil toplum kuruluşlarının inisiyatif alanı artırılmaktadır⁸⁷.

Küreselleşme ulus devletlerin yetkilerini aşındırsa da ulus devletleri topyekün ortadan kaldıran bir sonuç da yaratmamıştır. Ulus devletler, egemen özne olma ayrıcalıklarını kaybetseler de temsil ettikleri çıkarları, küresel bir etkileşim sistemi içinde, bu sistemin bir paydaşı olarak savunmaya devam etmektedirler. Ulusüstü makrogüçlerin ve ulus-altı mikrogüçlerin dâhil olduğu bir etkileşim ağı içerisinde egemenliklerini bu güçlerle paylaşırsalar da, ulus devler hatırı sayılır biçimde iktidarlarını sürdürmektedir⁸⁸. Diğer bir ifadeyle; küreselleşme ulus devletlerin gücünü zayıflatsa da onu yok edemez; küreselleşme, klasik egemenlik anlayışını diğer bir ifadeyle siyasi otoritenin geleneksel kullanım tarzını değiştirmektedir⁸⁹. Bu bakımdan ulus devletin iktidarı yok olmamakta fakat yeni konjonktüre bağlı olarak başkalaşmakta, benzer biçimde iktidar kavramı da dönüşüm geçirerek yönlendirme (steering) ve paylaşım gibi kavramlarla ilişkilendirilmektedir⁹⁰. Kuşkusuz bu durum, ulus devletlerin küresel sistem içinde yüklendikleri işleve göre şekillenmektedir. Yeni dünya düzeni çerçevesinde ulus devletler, küresel sermayenin var olmasının ve dünya ölçeğinde hareket etmesinin koşullarını oluşturmakta, bu bağlamda küresel sermaye için “yegâne iktisadi olmayan kurum” niteliği taşımaktadır⁹¹. Uluslararası sermayenin; yatırım yaptıkları ülkelerde finansal istikrarı sağlayacak, kendilerine yönelen iç muhalefete ilişkin sorunları çözebilecek, üretim faktörlerinin serbest dolaşımını güvenli biçimde

⁸⁷ KERSBERGEN & WAARDEN, 2004, s.152 vd.

⁸⁸ CASTELLS, 2006, s.462

⁸⁹ ERDOĞAN, 2002, s. 55

⁹⁰ Özgür UÇKAN, **E-Devleti E-Demokrasi ve Türkiye: Kamu Yönetiminin Yeniden Yapılanması İçin Strateji ve Politikalar I**, 1. Basım, Literatür, İstanbul 2003, s.9

⁹¹ Ellen Meiksins WOOD, **Sermaye İmparatorluğu**, Çev. Oya KÖYMEN, 2. Basım, Yordam Kitap, İstanbul 2012, s.156,157

sağlayacak ulus devletlere ihtiyacı vardır⁹². Bu bakımdan ulus devletler, küresel sistemin tam merkezindedir, sermaye birikiminin sağlanmasında ve bu koşulların sürdürülmesinde, daha da önemlisi toplumsal düzenin, mülkiyet ilişkilerinin, istikrarın ve sözleşmelerin öngörülebilirliğinin yönetimi ve garantörlüğü bakımından benzersiz bir işleve sahiptir⁹³. Küresel sermaye söz konusu sebeplerle ulus devletlere gereksinim duysa da ulus devletlerin etkin bir konumda olmasını tercih etmezler, ulus devletler var olmalı ancak küresel sermayenin müdahalelerine karşı direnç gösterecek kudretten yoksun olmalıdır. Bauman'ın da belirttiği üzere küresel finans, ticaret ve enformasyon endüstrisinin, sınırsız özgürlüklerini ve hareket serbestilerini devam ettirmek adına gereksinim duydukları devlet; “hala devlet olan zayıf devletler”dir. Zira bu tip zayıf devletler, bir yandan işlerin yürütülmesi için gerekli olan asgari düzeni sağlayan yerel karakol işlevi görecektir, öte yandan da küresel şirketleri frenleyebilecek bir etkinlikten yoksun olacaklardır⁹⁴.

Özet olarak; Castells'in de belirttiği üzere; “*Küresel sermaye, mal, hizmet, teknoloji, iletişim ve enformasyon akışları, devletin uzam ve zaman üzerindeki kontrolünü gün be gün bertaraf ediyor*”⁹⁵. Bu bakımdan gücünü kaybeden, yetkilerini yeni küresel aktörlerle paylaşmak zorunda kalan ulus devletler, yeni küresel düzen içerisinde varlıklarını sürdürmeye gayret etmektedir.

1.2.2 Bilgi Toplumu

“Bilgi ve iletişim teknolojileri tarihte benzeri görülmemiş önem ve kapsamda bir endüstriyel devrim ürettiyor. Bu devrim insan zekâsının kapasitesini genişletirken, bir arada yaşamamızı ve çalışmamızı sağlayacak yeni bir imkân sağlıyor... Bilgi toplumuna giren ilk devletler en büyük ödülleri elde edecek, herkesin takip etmek

⁹²Orhan Veli ALICI, “Küreselleşmenin Ulus Devletlerin Düzenleme Gücü Üzerine Etkileri”, Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C.19, S.3, 2010, 319-330, s.323

⁹³WOOD, 2012, s.156

⁹⁴BAUMAN, 2013, s. 96

⁹⁵CASTELLS, 2006, s.385

zorunda olacağı bir yol haritasının yaratıcısı olacaklar. Bununla birlikte, bilgi toplumuna girmekte gönülsüz davranan ya da geçici çözümler üreten ülkeler, on yıldan daha kısa bir süre içinde yatırımlarında ciddi felaketler yaşayabilir ve bu ülkelerin iş görme kabiliyetleri sekteye uğrayabilir... Mazisine referansla, Bizler eminiz ki; Avrupa, önüne gelen bu fırsatı en iyi biçimde değerlendirecektir.⁹⁶” 1994 yılında Avrupa Birliği tarafından kabul edilen ve Bangemann Raporu olarak bilinen rapor, “kaçırılmayacak fırsatların habercisi” olarak takdim ettiği yeniçağdan böylece bahsediyordu. Bu rapor 21. Yüzyıla damgasını vuracak olan bilgi çağının ve bilgi toplumunun Avrupa Birliği tarafından farkına varılmasını sağlayan bir belge niteliğindedir.

Her ne kadar bilgi toplumunun dünya ölçeğinde bir kavram halini alması 21. Yüzyılda gerçekleşmiş olsa da bilgi toplumu insanlık tarihi boyunca bilim ve teknoloji alanında yaşanan gelişmelerin kümülatif bir sonucu niteliğindedir. Zira Adıgüzel’in de belirttiği üzere, “ulaşılacak her teknoloji düzeyi bir önceki teknoloji düzeyinin üzerine kurulmuş ve önceki teknolojinin devamı niteliğindedir.”⁹⁷ Devrimsel değer atfedilen olayların niteliksel ve niceliksel değeri değişiklik arz etse de değişmeyen husus, bilimin insan hayatı üzerindeki dönüştürücü rolüdür. Teknoloji ve teknolojik gelişimi sağlayan bilimsel gelişmeler, insanlık tarihi boyunca büyük toplumsal değişimlerin tetikleyicisi olmuştur⁹⁸. Yaklaşık 10,000 yıl önce yazının icadının ardından ilk kütüphaneler (kil tablet depoları) M.Ö. 3. binyılda ortaya çıkmıştır. Bundan sonra, 2.000 yıl öncesinde kodeksin⁹⁹ ortaya çıkışı onbeşinci yüzyılda baskının gelişimi, on dokuzuncu yüzyıldaki elektrikli telgrafın icadı ve görsel-işitsel teknolojilerin çoğalması (radyo, film ve

⁹⁶ BANGEMANN GROUPS, “Europe and The Global Information Society Recommendations of The High-Level Group On The Information Society to The Corfu European Council”, **Growth, Competitiveness And Employment White Paper Follow-Up Report on Europe and The Global Information Society Interim Report on Trans-European Networks Progress Report on Employment Extracts of The Conclusions of The Presidency of The Corfu European Council**, 5-40, s.10, http://aei.pitt.edu/1199/1/info_society_bangeman_report.pdf

⁹⁷ Muhiddin ADIGÜZEL, **Teknolojinin Küreselleşmesi**, 1. Basım, Nobel, Ankara 2011, s.17

⁹⁸ ŞAYLAN, 2016, s. 163

⁹⁹ Kodeks: “Üzerine yazı yazılmış olan parşömen, kâğıt gibi nesnelerin üst üste konması ve kenarlarından tutturulmasıyla oluşmuş eski bir kitap türü.” www.tdk.gov.tr

televizyon), bilgi iletişimi tarihinde bir miktar ilerleme sağlamıştır¹⁰⁰. İki milyon sene evvel taş devrinde silah ve araç gereçlerin icadıyla başlayan teknoloji; endüstri devrimiyle büyük bir ivme kazanmıştır¹⁰¹. Yeni bilimsel keşiflerin ve bu keşiflerin sanayiye uygulanması anlamına gelen “yaratıcı yeniliklerin” (innovation) toplumun üretim kapasitesini geliştirmesi¹⁰² de toplumsal hayat üzerinde önemli bir role sahiptir. İnsanlık tarihi, medeniyet dünyasına farklı boyut ve zenginlik katan, yazı devrimi, tarım devrimi, sanayi devrimi ve bilgi devrimi olmak üzere dört büyük devrim yaşamıştır¹⁰³. Teknolojik gelişmeler neticesinde toplumsal yapının dönüşümü, tarihsel bakımdan çeşitli tasnifler dâhilinde ele alınmaktadır. Diğer bir ifadeyle toplumsal yapıların teknoloji eksenli dönüşümlerin anlamlandırılması için çeşitli tasnifler geliştirilmiştir.

Bensghir’e göre toplumsal yapılar dörde ayrılır: Tabiata ve avlanmaya dayanan "ilkel toplum", arkasından gelen "tarım toplumu", buhar gücünün sanayide kullanılması ile başlayan "sanayi/endüstri toplumu" ve bilginin bir kaynak olarak ön plana çıkması, bu kaynağı işleme ve yönetmede kullanılan teknolojik gelişmelerle ortaya çıkan "sanayi ötesi toplum", ya da genel kabul gören biçimiyle "bilgi toplumu"¹⁰⁴. Bir başka yaklaşım da insanlık tarihini şöyle bölümlendirmektedir: *“tüm duyuları harekete geçiren sözlü ve devinimsel doğal iletişim, büyü düşüncesi ve kabilecilik çağı; alfabetik yazı ve matbaa tarafından açılan görüntünün despotluğu çağı, soyut akılcılığın ve ulusçuluğun çağı; tüm duyuşsal alanın dönüşünü kesinleştiren elektronik aktarımın, yeni bir kabileciliğin, evrensel kabileciliğin çağı.”*¹⁰⁵ Toffler de insanlık tarihinin, ilki tarım toplumu, ikincisi sanayi toplumu, üçüncü ve son olarak da bilgi toplumu olmak üzere üç ana sosyal

¹⁰⁰ Alistair BLACK & Dave MUDDIMAN & Helen PLANT, **The Early Information Society: Information Management in Britain Before The Computer**, Ashgate, Hampshire & Burlington 2007, s. ix

¹⁰¹ ADIGÜZEL, 2011, s.17

¹⁰² ŞAYLAN, 2016, s. 163

¹⁰³ Ferit İZCİ & Nagehan Talat ARSLAN, “Bilgi Toplumuna Geçiş Sürecinde Örgütsel Yapıda Meydana Gelen Değişimler: Bilişim Teknolojisi Örgütsel Yapı İlişkisi”, **İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, S.30, Mart 2004, 31-50, s.32

¹⁰⁴ Türksel Kaya BENSGHİR, **Bilgi Teknolojileri ve Örgütsel Değişim**, Birinci Baskı, TODAİE Yayınları, Ankara 1996, s.8

¹⁰⁵ Armand MATTELART, **Bilgi Toplumunun Tarihi**, Çev. Halime Yücel ALTINEL, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 54,55

değişim süreci geçirdiğini ifade etmektedir¹⁰⁶. Belirtmek gerekir ki, bu aşamaları birbirlerinden keskin bir biçimde ayırmak zordur, zira her bir dönem bir önceki dönemde gerçekleşen yeniliklerin üzerine inşa olmuştur¹⁰⁷.

Çalışmanın bu kısmında bilgi toplumu, Toffler'in tasnifine uygun bir kronoloji çerçevesinde tarım toplumu ve sanayi toplumu ile mukayeseli bir biçimde ele alınacaktır.

1.2.2.1 Tarım Toplumundan Sanayi Toplumuna Geçiş

Toffler'in birinci dalga olarak tanımladığı tarım toplumu, M.Ö. 8000- M.S. 1650-1750 yılları arasındaki dönemde geçerli olan yaşam biçimidir¹⁰⁸. Yaklaşık on bin yıl önce başlayan tarım devrimi, küçük göçebe gruplar halinde yaşayan, yiyecek toplayıp avlanarak yaşamını sürdüren insanları, yerleşim merkezlerinde, köylerde yaşayan, ekilip biçilen topraklara ve yeni bir yaşam tarzına sahip insanlara dönüştürmüştür¹⁰⁹. Avcı-toplayıcı yaşam biçiminin sona ermesinde, hayvanların evcilleştirilmesiyle birlikte üretim taşımacılık ve iletişim alanında hayvan gücünün insan gücüne eklenmesi kilit bir rol oynamaktaydı. Avcı toplayıcı yaşam biçimine son veren tarım devrimiyle birlikte artan gıda üretimi nüfus artışını sağlamış, artan nüfusun geniş yerleşim alanlarında toplanması ise kentleşmeyi sağlamıştır¹¹⁰. Takvim, hiyeroglif ve çivi yazısı, rakamlar sistemi, ağırlık ve uzunluk ölçüleri bu dönemde icat edilmiş, şehir hayatına geçişle birlikte devlet yönetiminde toplumsal farklılaşma ve kamusal örgütlenme ortaya çıkmış, bu sebeple tarım toplumuna geçiş insanlığın uygarlığa geçişi olarak nitelenmiştir¹¹¹.

¹⁰⁶ Alvin TOFFLER & Heidi TOFFLER, **Yeni Bir Uygarlık Yaratmak**, Çev. Z.Dicleli, İnkılap Kitapevi, İstanbul 1996, s.88

¹⁰⁷ BENSGHİR, 1996, s.1

¹⁰⁸ Alvin TOFFLER, **Üçüncü Dalga Bir Fütürist Ekonomi Analizi Klasığı**, Çev. Selim YENİÇERİ, Birinci Baskı, Koridor Yayıncılık, İstanbul 2008, s.22

¹⁰⁹ TOFFLER, 2008, s.21

¹¹⁰ Klaus SCHWAB, **Dördüncü Sanayi Devrimi**, Çev. Zülfi DİCLELİ, Optimist, İstanbul 2017, s.15

¹¹¹ Hamza AL, **Bilgi Toplumu ve Kamu Yönetiminde Paradigma Değişimi**, 2. Basım, Vadi Yayınları, Ankara 2007, s.20,21

Tarım devriminin ardından yaşanan sanayi devrimi ise esas itibariyle iki döneme ayrılarak incelenmektedir¹¹². Birinci aşama; 18. Yüzyılda başlayıp 19. Yüzyıl ortalarına kadar süren, demir ve kömürün asli enerji kaynağı ve hammadde olduğu dönem olup, makineleşmenin yaygınlaşmasıyla büyük fabrikaların ortaya çıktığı süreçtir¹¹³. 18. yüzyıl sanayi devrimi; normal insanların yaşamında kökten bir değişim yaratacak biçimde üretim aletlerinin mucizevi bir ilerlemesine dayanmaktaydı¹¹⁴. 1776 yılında James Watt'ın icat ettiği buhar makinesinin 1815 yılında iplik bükme makinesiyle birleştirilmesiyle buhar gücüyle çalışan dokuma tezgâhlarının icadı; ilk modern fabrikayı ortaya çıkarmış, bu durum ise pamuklu dokuma sanayisinin ve dolayısıyla sanayi devriminin ortaya çıkışını sağlamıştır¹¹⁵. James Watt'ın buhar makinesini geliştirmesi ve bunun üretim sürecinde kullanılması ile İngiltere'de başlayan süreç, 1776 yılında Adam Smith'in Ulusların Serveti isimli eseriyle teknolojik- ekonomik, 1789 Fransız devrimiyle politik-ideolojik temele dayalı bir biçimde tüm toplumsal yapıyı yeniden şekillendirmiştir¹¹⁶. Esas itibariyle üretim alanında yaşanan değişimin iktisadi ve siyasal yapı üzerinde de değişim yaratması şaşırtıcı değildir. Polanyi'nin ifadesiyle; üretim sürecinde karmaşık makinaların ve fabrikaların kullanılmaya başlaması, kendi yasalarına göre işleyen piyasa fikrinin oluşumunu kaçınılmaz kılmıştır¹¹⁷.

¹¹² Her ne kadar sanayi devrimi iki döneme ayrılarak incelense de literatürde farklı biçimlerde bölümlendirmelere de rastlanmaktadır. Freyer; sanayi toplumunun 20. Yüzyıla kadarki gelişim sürecini 6 aşamaya ayırır. Bu aşamalar sırasıyla; i) Dokuma Sanayisi Dalgası, ii) Demir Çelik Dalgası, iii) Ulaştırma Dalgası, iv) Kimya Dalgası, v) Elektrik Dalgası, vi) Benzin Motoru Dalgasıdır. Hans FREYER, **Sanayi Çağı**, Çev. Bedia AKARSU & Hüseyin BATUHAN, 1. Baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2014, s.40 vd.

¹¹³ Oral SANDER, **Siyasi Tarih İlk Çağlardan 1918'e 1. Cilt**, 12. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2003, s.209,210

¹¹⁴ Karl POLANYI, **Büyük Dönüşüm Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri**, Çev. Ayşe BUĞRA, 9. Baskı, İletişim, İstanbul 2010, s.73.

¹¹⁵ Douglas DOWD, **Kapitalizm ve Kapitalizm İktisadı: Eleştirel Bir Tarih**, Çev. Cihan GERÇEK, İkinci Basım, Yordam Kitap, İstanbul 2013,s.43

¹¹⁶ YÜKSEL, 2001, s.127,128. Hüsnü ERKAN, **Bilgi Toplumu ve Ekonomik Gelişme**, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1994, s. 3,4. AL, 2007, s.27

¹¹⁷ POLANYI, 2010, s.82.

1870’li yıllarda başlayan endüstri devriminin ikinci aşamasıyla birlikte ise kömür ve demirin yanısıra petrol, çelik, elektrik ve kimyasal maddeler de üretim sürecine katılmış, bilimsel buluşlar ve bu buluşların üretim sürecine uygulanması; bireylerin ferdi başarılarına bağlı olmaktan çıkarak devlet destekli büyük örgütlenmeler tarafından üstlenilmiştir¹¹⁸. Benzer bir biçimde Schwab’a göre de birinci sanayi devrimi, 1760’lı yıllardan 1840’lı yıllara kadar süren demiryollarının kurulması ve buhar makinesinin kullanılmaya başlamasıyla mekanik üretime öncülük eden süreçtir. İkinci sanayi devrimi ise; 19. yüzyıl sonlarından 20. Yüzyıl başlarında ivme hazanarak hızlanan, elektrik ve montaj hattıyla seri üretimin sağlandığı süreçtir¹¹⁹.

Tarım toplumundan sanayi toplumuna geçişle birlikte meydana gelen değişimlerin altyapısını oluşturan en önemli faktör düşünce sisteminde oluşan değişimdir¹²⁰. Şenel; tarımsal üretimin bilimsel düşüncesinin gelişmesine elverişli olmamasını, bu dönemde ürünlerin akıbetinin üreticiye olduğu kadar doğa koşullarına da bağlı olmasına dayandırmaktadır. Oysaki sanayi üretiminde bir eşyanın yapılmasında insanın iradesi dışındaki dış etkenlerin rolü azaldığından bilimsel düşüncenin gelişiminin nesnel koşulları bu dönemde varolabilmiştir¹²¹. Tarımsal üretimin egemen olduğu eskiçağ ve ortaçağ düşünce sistemi, Aristoteles mantığına dayalı kıyas ve tümdengelim yöntemiyle, sanayinin ve bununla hem zamanlı olarak doğa bilimlerinin gelişmesiyle birlikte, Rönesans döneminde Aristoteles mantığı yerine Bacon’ın tümevarıma dayanan mantığı egemen olmuştur¹²². Demiryolları, telgraf, telefon, radyo, iplik eğirme

¹¹⁸ SANDER, 2003, s.211,212

¹¹⁹ SCHWAB, 2017, s.16

¹²⁰ Tunaya; söz konusu zihniyet değişimini şöyle ifade etmektedir: “*Tarımdan sanayiye geçiş ... Bu devrimin onsekizinci yüzyılda patlak verişine değin, dünya nüfusunun yüzde sekseni tarımla uğraşıyor ve geçiniyordu. İnsanın tarladan fabrikaya girişi, binlerce yıl sürmüş bir hayatın, ona bağlı değerlerin ve yapıların terk edilişi, "geleneklerin gömülmesi" olmuştur. Tarım hayatının dayandığı değerler bir yana, günümüzde, elli yıl önceki düşüncelerin bile kocadıkları görülür. Yeni bir zihniyetle, yeni bir hayat, değişik bir geleceğin yapıcı unsurları olacaklardır.*” TUNAYA, 2010, s.11

¹²¹ Alaeddin ŞENEL, **İlkel Topluluktan Uygur Topluma: Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982, s.224

¹²² Necati ÖNER, **Klasik Mantık**, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1978, s. 8. ŞENEL, 1982, s.6

makineleri bir yana, 19. Yüzyılın en büyük icadı, “*icat yönteminin icadı*” olmuştur¹²³. Sanayi devrimiyle birlikte doğa üzerinde tam denetim sağlanması ve daha fazla artı ürün elde etme olanağına sahip olunması, bilimsel düşüncünün egemen hale gelmesini sağlamış, bu durumsa sınıfsal olarak toplumsal bölünmeye sebebiyet vermiştir¹²⁴. Sanayi toplumu üretiminde mekanik güce dayalı fabrika örgütlenmesi, işbölümü ve uzmanlaşmaya dayalı bir yapılanma oluşturmuş, seçkinlerin ve soyluların yanısıra işçi sınıfı, ulus devletler, parlamenter sistem, demokratik rejim gibi kurumların doğumunu sağlamıştır¹²⁵. Öte yandan birey ve toplumun kar elde etmek ve kazanç artırmak şeklinde bir amaca yönelmesiyle birlikte sanayi kapitalizmi doğmuş, bilimsel gelişimin bu saikle birleşmesiyle birlikte insan ve hayvan gücü yerine makine gücü ikame edilmeye başlanmıştır¹²⁶. Bu noktaya kadar ifade edilen tarım toplumu ve sanayi toplumu arasındaki yapısal farklılıkları Benshir, şöyle şematize etmektedir¹²⁷

Tarım Toplumu ve Sanayi Toplumu'nun Yapısını Belirleyen Özellikler		
	Tarım Toplumu	Sanayi Toplumu
Enerji	İnsan/hayvan gücü, su, rüzgâr (yenilenebilen)	Kömür, gaz, petrol (fosile dayalı yenilenemeyen)
Teknoloji	Vinç, kaldıraç, pres (kas gücüne dayalı)	Montaj hattı, fabrikalar (işiten, duyan, dokunan makineler)
Aile yapısı	Toprağa bağlı geniş aile	Fabrikalarda çalışan çekirdek aile
Eğitim	Yok denecek kadar az	Çok önemli
Kurumsallaşma	Yok	Tüzel kişilik, sınırlı sorumluluk geliştirilmiş
İletişim	Basit bilgi alış-verişi (söz-işaret)	Kitle iletişim araçları

¹²³ A.N. WHITEHEAD, *Science and Modern World*, Macmillan, New York 1936, s.141.

¹²⁴ ŞENEL, 1982, s.279

¹²⁵ Âdem ÖĞÜT, *Bilgi Çağında Yönetim*, 5. Basım, Nobel, Ankara 2012, s. 2

¹²⁶ AKTEL, 2003, s.24

¹²⁷ BENSGHİR, 1996, s.11

1.2.2.2 Sanayi Toplumundan Bilgi Toplumuna Geçiş

Yirminci yüzyılın sonlarında insan hayatının toplumsal görünümünü değiştiren olaylardan biri de, bilgi (enformasyon) teknolojilerini merkezine alan ve ivme kazanan bir hızla toplumun maddi temelini yeniden biçimlendiren teknoloji devrimidir¹²⁸. Bu teknolojik devrimle şekillenen bilgi toplumu ise; sosyo-ekonomik faaliyetlerin dijital iletişim ağlarının kullanımıyla icra edilmesi ve bu amacı gerçekleştirmeye yönelik olarak her türlü teknolojinin ve uygulamanın üretilmesidir¹²⁹.

Bilgi toplumunun tarih sahnesinde ortaya çıkmasına yönelik olarak farklı zaman dilimleri zikredilse de bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerin hız kazandığı 20. Yüzyılın ikinci yarısı bu anlamda ön plana çıkan bir zaman dilimidir. Örneğin Toffler; ABD’de beyaz yakalı çalışanların ve hizmet işçilerinin mavi yakalıların sayısını aştığı 1955 yılını sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçiş sürecinin dönüm noktası olarak kabul eder¹³⁰. Bell ise 1975 yılından itibaren enformasyon sektörü çalışanlarının enformasyon sektörü dışındaki çalışanlara nispeten üstün konuma geldiği tarihi milat alır¹³¹. Mayo’ya göreyse; ABD iş gücü piyasasında bilgi çalışanlarının yüzdesi 1900 yılında yaklaşık %10 iken, 1940 yılında yaklaşık %30, 1970 yılında yaklaşık %50 oranına yükselmiş, bu anlamda 1970 yılı bilgi toplumu olma yolunda önemli bir zaman dilimi niteliği kazanmıştır¹³². 1972 Paris ve 1973 yıllarında tertip edilen Kopenhag zirvelerinde, Avrupa’da bilgi toplumu olma maksadına yönelik olarak bilim ve teknoloji alanına yönelik ilk eylem planları gerçekleştirilmiş, 1974 yılında ise bilim ve teknoloji

¹²⁸ Manuel CASTELLS, **Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür Cilt: 1 Ağ Toplumunun Yükselişi**, Çev. Ebru Kılıç, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008, s.1

¹²⁹ TÜBİTAK, **Bilgi Toplumu Politikaları Üzerine Bir Değerlendirme: Dünya ve Türkiye**, TÜBİTAK, Ankara 2002, s. 4

¹³⁰ TOFFLER, 2008, s.22

¹³¹ Daniel BELL, “The Social Framework of the Information Society”, **The Microelectronics Revolution: The Complete Guide to the New Technology and Its Impact on Society**, MIT Press, Cambridge 1980, 500-549, s. 523,524

¹³² John S. MAYO, “The Evolution of Information Technologies”, **Information Technologies and Social Transformation**, B. Guile (Ed.), National Academy Press, Washington DC 1985, 7-34, s.8

alanında ortak bir politikanın uyumlulaştırılması ve araştırma proje ve araştırmalarının uygulanması Avrupa konseyi tarafından karara bağlanmıştır¹³³.

Bilgi toplumunun ortaya çıktığı zaman bakımından görüş birliği bulunmadığı gibi bilgi toplumu tanımları arasında da çeşitlilik söz konusudur. Doktrinde bilgi toplumu tanımlamalarında bulunulurken bilgi toplumunun kimi özelliklerinin ön plana çıkarıldığı gözlemlenmektedir. Webster, doktrinde bilgi toplumu tanımlarında kullanılan yaklaşımları teknolojik, ekonomik, mesleki, mekânsal kültürel olmak üzere beş farklı kritere göre sınıflandırmaktadır¹³⁴.

Yaklaşım	Açıklama
Teknolojik yaklaşım	Teknolojik yaklaşım; 1970'lerin sonlarından itibaren ortaya çıkan bir dizi yenilik üzerinde yoğunlaşır. Yeni teknolojiler, yeni zamanların en görünür göstergelerinden biridir ve buna bağlı olarak, bilgi toplumunun ortaya çıkışına işaret etmek için yeni teknolojilere sıklıkla başvurulur. Bunlar arasında kablo ve uydu televizyon, kişisel bilgisayarlar, yeni ofis teknolojileri, özellikle çevrimiçi bilgi hizmetleri ve kelime işlemcileri bulunmaktadır. Teknolojik yaklaşım, teknolojik yeniliklerin çok derin etkilere sahip olduğu, bu nedenle sosyal dünyanın yeniden oluşmasına yol açtığı iddiasına dayanır.
Ekonomik yaklaşım	Ekonomik yaklaşım; enformasyonel faaliyetlerin ekonomi üzerindeki etkisine yoğunlaşarak bilgi ekonomisinin gayri safi milli hâsıla üzerindeki rolünü esas alır. Buna göre iktisadi faaliyetin büyük kısmı tarımsal üretim ya da endüstriyel yönetimden ziyade bilgi faaliyetine dayanıyorsa bu takdirde bilgi toplumundan söz edebilmek mümkündür.
Mesleki yaklaşım	Mesleki yaklaşım; sosyologlar tarafından en çok rağbet gören yaklaşımdır. Bu yaklaşım, mesleki yapının zaman içindeki değişimini inceleyerek, bilgi çalışmalarının diğer mesleklere üstün hale gelmesiyle bilgi toplumuna ulaşılacağı iddiasındadır. İmalat endüstrisinde

¹³³ Filiz Turan EMİNİ & Mustafa KOCAOĞLU, “E-Dönüşüm Politikası Bağlamında İl Özel İdarelerinin Kurumsal Yapılanmasının Analizi”, **Kamu Yönetiminde Değişim ve Güncel Sorunlar 60. Yılında TODAİE**, Eyyup G. İSBİR (Ed.), 1. Basım, TODAİE, Ankara 2013, 489-514, s.491

¹³⁴ Franc WEBSTER, **Theories of The Information Society**, Third Edition, Routledge, London & New York 2006, s.8 vd.

	(manufacturing) istihdamın azalması ve hizmet sektörü istihdamının artması, el emeğine dayalı işlerin (manuel job) azalması ve beyaz yakalı işlerin manuel işlerin yerine geçmesi olarak yorumlanmaktadır. Manuel olmayan emeğin ham maddesi bilgi olduğu için bilgi çalışmalarındaki artışların bilgi toplumunun oluşumuna işaret ettiği ifade edilir.
Mekânsal yaklaşım	Bilgi toplumunun bu anlayışı, mekânları birbirine bağlayan ve sonuç olarak zaman ve mekân organizasyonu üzerinde derin etkiler yaratabilecek bilgi ağları üzerine odaklanır. Bilgi ağları sosyal organizasyonun öne çıkan özellikleri haline geldiği için son yıllarda bilgi toplumunun popüler bir göstergesi haline gelmiştir. dünya ölçeğinde farklı konumları birbirine bağlayabilen bilgi ağlarının merkezini vurgulamak normaldir.
Kültürel yaklaşım	Bilgi toplumunun belki de en kolay kabul edilen, ancak en az ölçülebilen yaklaşımıdır. Bilgi toplumuyla birlikte televizyon, video teknolojileri, kablolu kanallar ve uydu kanalları geliştirilmiştir. PC'ler, internete erişim ve avuç içi bilgisayar, bu genişlemeye eşlik etmektedir.

Bilgi toplumunda önplana çıkan teknoloji; bilgi teknolojisidir. Bilgi teknolojisi; otomatik bilgi edinme, depolama, yönetim, hareket, kontrol, ekran, şifreleme, değiş tokuş, iletim, veri ya da bilginin alınma süreçlerinde kullanılan herhangi bir donanım, birbirine bağlı sistem ya da alt sistemlerdir. Bilgi teknolojisi terimi, bilgisayar, yardımcı donanım, yazılım ve benzeri prosedürleri ve hizmetleri (destek hizmetleri ve ilgili kaynaklar dâhil) içerir¹³⁵. Bilgi teknolojileri mekanik teknolojiler ile karşılaştırıldığında; bu iki teknoloji arasındaki farklılık; kullanıcıya sunulan destek bakımından daha belirgin biçimde ortaya çıkmaktadır. Mekanik teknolojiler, kullanıcıların fiziksel yeteneklerini geliştirmekte ya da fiziksel güçlerinin yerine ikame edilmektedir. Bilgi teknolojileri ise kullanıcıların zihinsel yeteneklerini geliştirmekte ya da bu yeteneklerin

¹³⁵ Barbara-Chiara UBALDI, “E-Government Development in Caribbean”, **Encyclopedia of Digital Government**, Ari-Veikko ANTTIROIKO & Matti MÄLKİÄ (Eds.), Idea Group Reference, Hershey 2007, 517-522, s.522

yerine geçmektedir¹³⁶. Nasıl ki sanayi toplumunda mekanik teknoloji fiziksel emeğin yerini aldıysa bilgi toplumunda da bilgisayar teknolojilerinin zihinsel emeğin yerine geçtiği ifade edilmektedir¹³⁷.

Bilgi toplumu; aynı zamanda iletişim teknolojilerindeki gelişmelerle de biçimlenmiş bir yapı arz etmektedir. Metinlerin çoğaltılması açısından bir devrim olan matbaanın icadının ardından 19. Yüzyılın ikinci yarısında kablo ve havadaki sinyaller aracılığıyla uzun mesafeli bağlantıların, fotoğraf, film, gramofon gibi analog hafızaların, rotatif baskı makinesi gibi yeni çoğaltma tekniklerinin icadıyla, ses, metin ve görüntülerin uzak mesafelere doğrudan transferini sağlayan iletişim araçları geliştirilmiştir¹³⁸. Elektronik alanındaki icatlar ve bu icatların sanayi sürecine uygulanmasıyla yaşanan gelişmeler ise bilgi ve iletişim alanlarını teknolojik devrimin en belirgin alanı kılmıştır¹³⁹. Yeni teknolojik devrim en büyük atılımı iletişim ve ulaşım alanında göstermiş, elektronik icatlar ve bu icatların sanayiye uygulanmasıyla dünyanın herhangi bir yerinin bir diğerine uzak ve yabancı kalmaması sağlanmıştır¹⁴⁰.

Bilgi ve iletişim teknolojileri alanında yaşanan bu gelişmeler, bilginin elde edilmesinin yanısıra aktarılmasının da önem kazanmasına bağlı olarak sadece eş zamanlı olarak değil genellikle bir arada gerçekleştirilmiştir. Böylelikle oluşan bilgi ve iletişim teknolojileri kavramı; *“1980’li yıllarda küreselleşmeyle birlikte gelişen, bilgi teknolojileri ile iletişim teknolojilerinin birlikte uygulanmasıyla ortaya çıkan yeni bir alan ve uygulamalar bütünü”* olarak ifade edilmektedir¹⁴¹. Bilişim sistemi kavramı bilgisayarı da içine alan ancak bilgisayardan daha geniş içeriğe sahip olan bir kavramdır; klasik anlamda bilgisayar tanımı dışında kalan cep telefonları, cep

¹³⁶ BENSGHİR, 1996, s.39

¹³⁷ İsmail Hakkı YÜCEL, Bilim-Teknoloji Politikaları ve 21. Yüzyılın Toplumu, DPT, Ankara 1997, s.26

¹³⁸ Jean Van DIJK, **Ağ Toplumu**, Çev. Özlem SAKİN, 3. Baskı, Kafka, İstanbul 2016, s.18

¹³⁹ ŞAYLAN, 2016, s.167

¹⁴⁰ ŞAYLAN, 2016, s.169

¹⁴¹ www.tdk.gov.tr

bilgisayarları araç bilgisayarları da bilişim sistemlerini oluşturan araçlardandır¹⁴². Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük'e göre bilişim; “ *İnsanoğlunun teknik, ekonomik ve toplumsal alanlardaki iletişiminde kullandığı ve bilimin dayanağı olan bilginin özellikle elektronik makineler aracılığıyla düzenli ve akla uygun bir biçimde işlenmesi bilimi, enformatik*” olarak tanımlanmıştır.¹⁴³ Farklı zaman dilimlerinde, mekânlarda ve bağlamlarda değişik anlamlara gelmekle birlikte bilgi ve iletişim teknolojileri; analog ve dijital verilerin dinamik aktarımını ve depolanmasını sağlayan teknolojik aygıtları ve kitle iletişim araçlarını ifade eder. Bilgisayar, telefon ve ağ gibi internet tabanlı teknolojilere ek olarak, geniş anlamda bilişim teknolojileri dijital televizyon, kablo ve uydu teknolojileri ve müzik formatlarını, MP3'leri, DVD'leri ve CD'leri de içerir¹⁴⁴.

Diğer bilişim teknolojisi aygıtlarının yanı sıra bilgisayar ve internet, bilgi toplumu olma yolunda özel öneme sahip icatlardır. Kişisel bilgisayarların birer meta halini alması ve internet'in gelişmesi, bilgi toplumu kavramının gittikçe daha fazla ilgi görmesini sağlamıştır¹⁴⁵. Ağlar çağı haline gelen 21. yüzyılda, ağlar, toplumun sinir sistemi haline gelmekte ve bu yapı, mal ve insanları taşımak için ulaşım ağlarının kurulmasına benzer bir biçimde enformasyon ve iletişimin taşınmasını sağlamaktadır¹⁴⁶. Bu noktada internet, bilginin transfer edilmesi ve iletişimi konusunda önemli bir icat olarak tarihteki yerini almıştır. Bilgi ve iletişim teknolojisindeki gelişmeler neticesinde ortaya çıkan internet, sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçiş için güçlü bir itici güç olmuştur¹⁴⁷. İnternet sayesinde bilgisayar kullanıcıları iletişim kurma, bilgi kaynaklarına

¹⁴² Murat Volkan DÜLGER, **Bilişim Suçları**, Ankara 2004, s. 47

¹⁴³

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.575b5d1a4d6216.63001167

¹⁴⁴ Anna MALINA, “Bridging The Digital Divide in Scotland”, **Encyclopedia of Information Science and Technology Vol: I**, Mehdi KHOSROW-POUR (Ed.), Idea Group Reference, Hershey & London 2005, 278-283, s.282

¹⁴⁵ WIRST & DAISER, 2017, s.18

¹⁴⁶ DIJK, 2016, s.13

¹⁴⁷ WIRST & DAISER, 2017, s.13

erişim sağlama ve iş yapma gibi beceriler elde etmiřlerdir¹⁴⁸. Bilgisayarlar ile bilginin depolanması ve işlenmesi, internet ile de bilgiye ulaşım, bilginin transfer edilmesi ve alınıp satılması kolay hale gelmiřtir¹⁴⁹. Bu nedenle bilgisayarın ve internetin icadı; taşıdıkları öneme binaen ayrı birer başlık altında incelenecektir.

1.2.2.2.1 Bilgisayarın İcadı

1955 yılında Webster sözlüğünde bilgisayar kelimesinin İngilizce karşılığı olan Computer'in tanımı, “*hesaplama yapan kişi*”den, “*hesaplama yapan kişi ya da şey*” olarak değiştirildi. Computer kelimesinin tanımına bu üç kelime eklenmesi, insanlığın çok yaygın ve henüz öngörölmeyen etkilere sahip bir değişikliği yansıtıyordu. İnsan hesaplayıcılar ve onların mekanik hesap makineleri artık elektronik bilgisayar tarafından birleřtirilmiřti¹⁵⁰.

Bilgisayar kelimesinin İngilizce karşılığı olan computer kelimesi “hesaplama, sayma faaliyetinde bulunan” anlamına gelmektedir. Bu anlamda bilgisayarın tarihini hesaplama faaliyeti için kullanılan aygıtlara değin götürmek mümkündür. Antik çağlardan beri insanoğlu aritmetik işlemlerini mekanize etmek için yöntemler aramıştır. Bu yöntemlerden en eskisi 3000 yılı aşkın bir zamandır kullanılarak üstün bir başarı timsali haline gelen abaküstür¹⁵¹. Bilgisayarlar, aritmetik işlemler yapmalarının yanısıra bilgi depolayan aygıtlardır. Bilgisayarın bu işlevi esas alındığında ise bilgisayarın tarihini delikli kartların kullanım zamanına kadar ilerletmek mümkündür. Bilgilerin kontrol maksadıyla saklanması için delikli kartların kullanımı, Stephen Grey'in elektrik iletimini keşfetmesinden sadece dört yıl önce, 1725 yılında Fransız ipek endüstrisinde

¹⁴⁸ Martin CAMPBELL-KELLY & William ASPRAY & Nathan ENSMENGER & Jeffrey R. YOST, **Computer: A History of The Information Machine**, Third Edition, Westview Press, Philadelphia 2013, s.275

¹⁴⁹ Richard BASKERVILLE & Jan BRIES-HEJE, “A Multiple Theory Analysis of A Diffusion of Information Technology Case”, **Information System Journal**, V.11, Iss.3, 2001, 181-212, s.183

¹⁵⁰ ATHERTON, 1984, s.268

¹⁵¹ W. A. ATHERTON, **From Compass to Computer: A History of Electrical and Electronics Engineering**, First Publishing, Macmillan Press, San Francisco 1984, s.268

kalıpların otomatik olarak dokumalanmasını sağlamak için kullanılmıştır¹⁵². 1936'da yayınlanan bir makalede, İngiliz matematikçi Alan Turing, o zamanlar sadece teorik bir makine olarak var olan dijital bilgisayarın, başka bir bilgi işlem cihazının işlevini yerine getirmek üzere programlanabileceğini kanıtladı¹⁵³. “*Dünyanın ilk dijital bilgisayarı olan ENIAC, Amerikan ordusu için geliştirilmiştir. Kırk kadem uzunluğunda, 20 kadem yüksekliğinde 18000 elektrik lambası ve 150000 yedek lamba ile çalıştırılıyordu.*”¹⁵⁴

İnsanoğlunun hayatına ikinci dünya savaşı sonrasında giren bilgisayarlar, başlangıçta bilimsel ihtiyaçları karşılamak maksadıyla kullanılırken günümüzde eğitimden, ticarete, iletişimden üretime kadar birçok alanda yaygın bir kullanım alanına kavuşmuştur. Bilgisayarların bu kullanım alanlarına kavuşmasında “bilgisayar ağı” olarak ifade edilen sistemlerin kurulmasının ve yaygınlaşmasının rolü büyüktür. Ofis içerisindeki bilgisayarların birbirine bağlanması biçiminde ortaya çıkan bilgisayar ağları, giderek binalardaki, kurumlardaki ve sonunda dünya üzerindeki bilgisayarların birbirlerine bağlanmasıyla genişlemiştir¹⁵⁵. Bilgisayar aracılığıyla kurulan ağın (world wide web) ortaya çıkışı, enformasyon bakımından seyahat ve katedilecek mesafe kavramlarını anlamsız kılarak enformasyonun hem teoride hem de pratikte tüm dünyada hemzamanlı olarak kullanılabilirliğini sağlamıştır¹⁵⁶.

1.2.2.2.2 İnternetin İcadı

Teknolojide devamlı ilerlemelerin geçmişi çok eski çağlara değin uzanıyorsa da bilimsel gelişmeler askerî ihtiyaçların baskısıyla son bir asır içerisinde eskisine oranla çok büyük bir gelişme göstermiştir¹⁵⁷. Askeri ihtiyaçların bilim dünyasına ve insanlığa

¹⁵² ATHERTON,1984, s.269

¹⁵³ Nicholas CARR, “Is Google Making Us Stupid?”, **The Digital Divide**, Mark Bauerlein (Ed.), Penguin, New York 2011, 63-75, s.69

¹⁵⁴ Krishan KUMAR, **Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Topluma: Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları**, Çev. Mehmet KÜÇÜK, Birinci Baskı, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 1999, s. 21.

¹⁵⁵ Cebail TAŞKIN, **Ağ Teknolojileri ve Telekomünikasyon**, 3. Baskı, Pusula, İstanbul 2014,s.23

¹⁵⁶ BAUMAN, 2016, s.22

¹⁵⁷ Ahmet DEMİR, **Çağdaş Teknolojik Gelişmeler: Sosyo-Ekonomik Etkileri İle**, Genişletilmiş Üçüncü Baskı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, s.3

kazandırdığı en önemli yeniliklerden biri de internettir. Süreç içinde internet, kültürel ve ekonomik anlamda uyarrlık tarihinde görülmemiş bir fenomen olarak tarihteki yerini almıştır¹⁵⁸. Inoue & Bell'in de ifade ettiği üzere, dijital çağda bilişim teknolojisindeki önemli yeniliklerden biri, internetin yaratılması ve devam eden gelişimi olmuştur. Zira İnternet, coğrafi mesafeden bağımsız olarak büyük miktarlarda veri alışverişini mümkün kılarak, bilginin aktarım maliyetini azaltırken, iletişimin esnekliğini artırmaktadır¹⁵⁹. Telefondan farklı olarak internet ile hattın diğer ucunda herhangi bir muhap olmasa dahi bilgi aktarımı mümkün kılınmıştır¹⁶⁰.

İnternet 1966 yılında Arpanet bünyesinde gerçekleştirilen bir savunma ağı araştırmasıyla ortaya çıkmış ve ilk mesaj paylaşımı 1969 yılında UCLA'da gerçekleştirilmiştir¹⁶¹. İnternet, 1960'larda ortaya çıkan ve zaman içinde giderek artan üç arzusunun birleşiminden doğdu. İlk olarak, hiçbir zaman ortadan kaldırılamayacak, askeri iletişim için uygun, etkin, dayanıklı bir ağ teknolojisine ilişkin oldukça faydacı bir istek vardı. İkincisi, dünyadaki bilgisayar ağları tek bir sistemde birleştirmek istendi. Antik çağdaki İskenderiye Kütüphanesine kadar uzanan bir geçmişe sahip olan ve belki de en romantik olan ideal; dünyanın bilgi deposunu oluşturmaktı¹⁶².

ABD Savunma Bakanlığı Gelişmiş Araştırma Projeleri Kurumu'ndaki (DARPA: US Defence Department Advanced Research Projects Agency) uzmanların bir nükleer savaşta SSCB'nin galibiyetini ve Amerikan iletişim ağlarının çökertilmesini önlemeye yönelik bir plan dâhilinde hayata geçirilmiştir¹⁶³. Gerçekten de internetin ortaya çıkışında milli savunma mülahazasıyla savunma endüstrisinde gerçekleştirilen çalışmalar başat role sahip olmuştur. Marson'un ifadesiyle, soğuk savaş döneminde tam bir nükleer

¹⁵⁸ Richard K. MOORE, "Democracy and Cyberspace", **Digital Democracy Discourse and Decision Making in The Information Age**, Barry N. HAGUE & Brian D. LOADER (Eds.), Routledge, London & New York, 39-62, s.40

¹⁵⁹ INOUE & BELL, 2005, s.1018

¹⁶⁰ Darrell M. WEST, **Digital Government: Technology and Public Sector Performance**, Third Printing, Princeton University Press, New Jersey 2007, s.2

¹⁶¹ James B. PICK & Avijit SARKAR, **The Global Digital Divides: Explaining Change**, Springer, Berlin 2015, s.34

¹⁶² CAMPBELL-KELLY & ASPRAY & ENSMINGER & YOST, 2013, s.275.

¹⁶³ CASTELLS, Cilt: 1, 2008, s.7

imha olasılığı söz konusu olmasaydı belki de internetten hiçbir zaman bahsedilemeyecekti¹⁶⁴. ARPANET, Sputnik'in uzaya gönderilmesinin ardından bilimsel ve teknolojik araştırmaları desteklemek için savunma bakanlığının gelişmiş savunma araştırmaları dairesi tarafından yürütülen bir projedir¹⁶⁵. Sputnik'in başarısının ardından ABD'nin komünizm paranoyasının zirve noktasına ulaşmasıyla Eisenhower yönetimi, bozulmalara karşı dayanıklı (fail-safe) bir iletişim sisteminin arayışına girdi. Bir nükleer saldırının mevcut bütün iletişim sistemlerini yok edeceğinin bilincinde olan askeri uzmanlar, hem bütün savaş başlıklarına karşı savunma sağlayacak hem de sahip olunan nükleer savaş başlıklarının ulaştırılmasını sağlayacak bir iletişim sisteminin arayışına girdiler¹⁶⁶. Proje, hareket kabiliyeti ve arazi bilgisiyle düşman saldırılarına karşı koyabilmek için gerilla güçlerinin çok geniş bir araziye yayılmasını öngören Maocu gerilla taktiklerinin elektronik alana yansması niteliğindeydi¹⁶⁷. Sonuçta, herhangi bir merkezden kontrol edilemeyen, elektronik engelleri aşarak birbirleriyle bağlantı kurabilen binlerce özerk bilgisayar ağından oluşan bir ağ mimarisi ortaya çıktı¹⁶⁸.

İnternetin 1969 yılında UCLA'da doğumunun ardından askeri üsler ve üniversiteler dışında bir kullanım alanına sahip olabilmesi ancak 1990'lı yıllarda mümkün olabilmıştır¹⁶⁹. Soğuk savaşın sona ermesiyle birlikte tek süper güç konumuna gelen ABD, önceden askeri alanda ve istihbarat alanında kullandığı internet uydu gibi teknolojileri halkın ve ticari işletmelerin kullanımına sunmuştur¹⁷⁰.

1989 yılı tarihi öneme sahip iki gelişmeye tanıklık etmiştir. Bunlarda daha görünür olanı ve geniş kitleler tarafından kutlananı; berlin duvarının yıkılmasıydı. Bu

¹⁶⁴ Stephen M. MARSON, "A Selective History of Internet Technology and Social Work Computers in Human Services", V.14, Iss.2, 1997, 35-49, s. 36

¹⁶⁵ Andrew BLUM, **Tubes: İnternetin Merkezine Yolculuk**, Çev. Erva DEMİR, Altıkkırkbeş Yayın, 1. Baskı, İstanbul 2014, s.49

¹⁶⁶ MARSON, 1997, s. 36

¹⁶⁷ CASTELLS, Cilt: 1, 2008, s.7,8

¹⁶⁸ CASTELLS, Cilt: 1, 2008, s.8

¹⁶⁹ BLUM, 2014, s.58

¹⁷⁰ Okan TANŞU, **Digicrimination Dijitalleşmeyle Gelen Yeni Bir Ayrımcılık Bunlar İyi Günlerimiz**, Literatürk, Konya 2017, s.43

sembolik olay, komünizm sonrası dönemin başlangıcının habercisiydi. İkinci olay ise; o yıl yalnız bilim duayenleri tarafından kutlanan worl wide web'in icadı idi¹⁷¹. Esrarengiz, karmaşık ve gezinmesi zor bir yapıya sahip olması nedeniyle önceleri yalnızca bilim adamları ve teknoloji uzmanları tarafından kullanılan internetin kısıtlı kullanımı, İngiliz teknoloji uzmanı Tim Berners-Lee tarafından 1991 yılında icat edilen world wide web (w.w.w ya da web) ile tamamen değişmiştir. WEB, bir bilgisayar ve modem vasıtasıyla internetin herkese açılmasını ve olağanüstü bir biçimde yaygınlaşmasını sağlamıştır¹⁷². Bu tarihten sonra internet; insanların e-posta alışverişi yapmak, çeşitli interaktif alanlara katılmak ve World Wide Web'de bulunan siteleri ziyaret etmek için kullandıkları, evlere ve işyerlerine yayılmış elektronik ağlar anlamını kazanmıştır¹⁷³.

1.2.2.2.3 Tarım Toplumu, Sanayi Toplumu ve Bilgi Toplumu Arasındaki Farklılıklar

Bilgi ve iletişim; yirminci yüzyılın son çeyreğinde bilişim teknolojilerindeki gelişmelere bağlı olarak ekonomik yapı içinde ön plana çıkmıştır¹⁷⁴. Üretim girdileri hesaplanırken genellikle ekonomistler tarafından ihmal edilse de günümüzde bütün ekonomik sistemler bilgi tabanlı bir yapı sergilemektedir. Kısmen bedava kısmen de ücret karşılığı kullanılan bilgi, en önemli kaynak haline gelmiştir¹⁷⁵. Drucker'ın da ifade ettiği üzere *"Günümüzde bilgi, anlamlı tek kaynaktır. Geleneksel "üretim faktörleri" yani toprak (doğal kaynaklar), emek ve sermaye, ortadan kalkmış değildir. Ama onlar*

¹⁷¹ Pippa NORRIS, **Digital Divide: Civic Engagement, Information Poverty and The Internet Worldwide**, Cambridge University Press, Cambridge 2001, s.3

¹⁷² Peggy J. PARKS, **The Digital Divide**, Reference Point Press, San Diego 2013, s.22,23

¹⁷³ Paul DiMAGGIO & Eszter HARGITTAI & Coral CELESTE & Steven SHAFER, **From Unequal Access to Differentiated Use: A Literature Review and Agenda for Research on Digital Inequality**, Report for Russell Sage Foundation, 2001 s.3, <http://www.russellsage.org/sites/all/files/u4/DiMaggio%20et%20al.pdf>

¹⁷⁴ YÜKSEL, 2001, s.128.

¹⁷⁵ Alvin TOFFLER, **Yeni Güçler, Yeni Şoklar**, Çev. Belkıs ÇORAKÇI, Birinci Baskı, Altın Kitaplar Yayını, Ankara 1992, s. 100

artık ikinci plana düşmüştür. Elde edilebilir şeylerdir onlar. Hem de kolaylıkla... Yeter ki bilgi olsun."¹⁷⁶

Sanayi toplumu üretim araçlarını değiştirirken, bilgi toplumu üretilen malları ve üretim kültürünü değiştirmektedir. Sanayi sonrası topluma geçiş; maddi malların ve hatta hizmet sunumlarının, mal ve hizmetlere duyulan gereksinimlerin değişimi ile gerçekleşen bir süreçtir. Söz konusu yapı; yeni bir yönetim, üretim, organizasyon, dağıtım ve tüketim modeli oluşturma kapasitesi taşıdığı için Tourain söz konusu toplumsal yapıyı "proglamlanmış toplum" olarak da ifade etmektedir¹⁷⁷.

Sanayi toplumunda maddi ürünlerin üretimi önem taşımakta iken bilgi teknolojilerinin etkin konumda olduğu bilgi toplumunda bilgi önem taşımaktadır¹⁷⁸. "*Bilgi toplumunda yatırım, makinelere ve aletlere değil, bilgi işçisinin sahip olduğu bilgiye yapılır.*"¹⁷⁹ Castell enformasyon teknolojisi paradigmasının üç özelliğe sahip olduğunu ifade eder. İlk; enformasyon hammedeye dönüşmüştür ve önceki teknolojilerden farklı olarak enformasyon teknolojileri enformasyonu temel almaktadır. İkinci olarak, enformasyon insan eylemlerinin ayrılmaz bir parçası haline geldiğinden enformasyon teknolojilerinin etki alanı diğer teknolojilere göre daha geniştir. Üçüncü olarak ise enformasyon teknolojileri sistem ve ilişkiler üzerinde ağ yapısı biçiminde yeni bir örgütlenme biçimi inşa etmektedir¹⁸⁰.

Bilgi toplumu üzerine çalışmalarda bulunun Masuda; sanayi toplumu ve bilgi toplumu arasındaki farklılıkları şu şekilde şematize etmektedir¹⁸¹:

¹⁷⁶ DRUCKER, 2003, s.66

¹⁷⁷ Alain TOURAINE, **Return of The Actor**, University of Minnesota Press, Minnesota 1988, s.65

¹⁷⁸ ÖĞÜT, 2012, s.39

¹⁷⁹ Özgür SELVİ, "Bilgi Toplumu, Bilgi Yönetimi ve Halkla İlişkiler", **Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi**, C.1, S.3, 2012, 191-214, s.207

¹⁸⁰ CASTELLS, Cilt: 1, 2008, s. 89

¹⁸¹ Yoneji MASUDA, "Image of the Future Information Society", **The Information Society Reader**, Frank WEBSTER & Raimo BLOM & Erkki KARVONEN & Harri MELİN & Kaarle NORDENSTRENG & Ensio PUOSKARI (Eds.), Routledge, London & New York 2004, 15-20, s.18

	SANAYİ TOPLUMU	BİLGİ TOPLUMU
<i>YENİLİKÇİ TEKNOLOJİ</i>		
Çekirdek	Buhar makinesi (güç)	Bilgisayar (hafıza, hesaplama, kontrol)
Temel İşlev	İkame, bedensel işgücünün yükselişi	İkame, zihinsel işgücünün yükselişi
Üretim Gücü	Malzeme üretim gücü	Bilgi üretim gücü
<i>SOSYO EKONOMİK YAPI</i>		
Ürünler	Kullanışlı mallar ve hizmetler	Enformasyon, teknoloji
Üretim Merkezi	Modern Fabrik (makineler, ekipmanlar)	Enformasyon hizmetleri, (enformasyon ağları, veri bankaları)
Pazar	Yeni dünya, sömürgeler, tüketicinin satın alma gücü	Bilgi sınırlarında ve enformasyon alanında artış
Lider Endüstriler	İmalat endüstrisi (makine endüstrisi, kimya endüstrisi)	Zihinsel endüstriler (bilişim endüstrisi, bilgi endüstrisi)
Endüstriyel Yapı	Birincil, ikincil, üçüncül endüstriler	Matrix endüstri yapısı (Birincil, ikincil, üçüncül, dördüncül endüstriler)
Ekonomik Yapı	Mal ekonomisi (İşbölümü, üretim ve tüketim ayrımı)	Sinerjik enerji (ortak üretim ve faydalanma)

Sosyo-Ekonomik İlke	Fiyat prensibi (arz ve talep dengesi)	Amaç prensibi
Sosyo Ekonomik Özne	Teşebbüs (özel teşebbüs) kamu teşebbüsü, üçüncü sektör)	Gönüllü topluluklar (yerel ve gayrı resmi topluluklar)
Sosyo-Ekonomik Sistem	Sermayenin özel mülkiyeti Serbest rekabet, Kar maksimizasyonu	Altyapı, sinerji ilkesi, sosyal yararın öncelikli tutulması
Toplumsal Yapı	Sınıflı toplum (merkezileşmiş güç, sınıf, kontrol)	Fonksiyonel toplum (çok merkezli, otonomi)
Ulusal Hedef	Gayrı safi milli refah	Gayrı safi milli tatmin
Hükümet Biçimi	Parlamentar demokrasi	Katılımcı demokrasi
Sosyal Değişimin Zorlayıcı Gücü	İşçi hareketleri Grevler	Vatandaş hareketleri, hukuki ihtilaflar
Sosyal Problemler	İşsizlik, savaş, faşizm	terör, gelecek şoku
En Gelişmiş Seviye	Kitle tüketimi	Yüksek kalite bilgi üretimi
DEĞERLER		
Değer Ölçüleri	Maddi değerler (fiziksel ihtiyaçların tatmini)	Zaman değeri; (başarı ihtiyacının tatmini)
Etik Değerler	Temel insan hakları, hümanizm	Öz disiplin, sosyal katkı
Zamanın Ruhu	Rönesans (bireyin özgürleşmesi)	Globalizm (insan ve doğanın ortak yaşamı)

Son olarak tarım toplumu, sanayi toplumu ve bilgi toplumu arasındaki farklılıkları ifade eden iki şema ile söz konusu toplumsal yapılar arasındaki farklılıkları bütünsel bir biçimde ifade etmek isteriz.

Nohutçu & Balcı; uygarlık devrimlerinin yapısal yansımalarını şu şekilde şematize etmektedirler¹⁸²:

	Tarım Devrimi	Sanayi Devrimi	Bilgi-İletişim Devrimi
Teknolojik Yapı	<u>Saban</u> *Kaldıraç, yel/su değirmeni (hayvan, su, rüzgâr gücü)	<u>Buharlı Makine</u> *Montaj hattı, fabrikalar *Demir, kömür, çelik, petrol *Demiryolları, otobanlar, havayolları	<u>Bilgisayar/Mikro Elektronikler</u> *biyoteknoloji, internet, robotlar, fiber optik, fotonlar, kuantum elektroniği
Ekonomik Yapı	<u>Feodal Ekonomi</u> *Tarım sermayesi, sömürgecilik, merkantilizm	<u>Ulusal Ekonomi</u>	<u>Küresel Ekonomi</u>
Sosyal Yapı	<u>Feodal Sosyal Yapı:</u> <u>Serf-Senyör</u> *Ataerkil aile, mekanik dayanışma, zayıf kurumsal farklılaşma	<u>Sosyal Sınıflar: İşçi, İşveren</u>	<u>Yeni Sosyal Hareketler</u>
Siyasal & Yönetimsel Yapı	<u>Feodalizm/Mutlakıyetçi Monarşizm</u>	<u>Ulus Devlet/Temsili Demokrasi/Weberyen Bürokrasi</u>	<u>Yönetişim-Katılımcı Demokrasi/Postmodern Yönetim</u>
Kültürel Yapı	<u>Geleneksel Tarım Kültürü</u> *Kadercilik, dinsel egemenlik, yükümlülük	<u>Modern Kültür</u>	<u>Post-Modern Kültür</u>

¹⁸² Ahmet NOHUTÇU & Asım BALCI, “Giriş: Kamu Yönetiminin Yeni Perspektif ve Dinamizmi: ‘Kamu’nun Yönetilmesinden Kamunun Yönetmesi Anlayışına Doğru”, **Kamu Yönetiminde Çağdaş Yaklaşımlar Sorunlar, Tartışmalar, Çözüm Önerileri, Modeller, Dünya ve Türkiye Yansımaları**, Asım BALCI & Ahmet NOHUTÇU & Namık Kemal ÖZTÜRK & Bayram COŞKUN (Eds.) , İkinci Baskı, Seçkin, Ankara 2008, 15-27, s.17

BELL ise sanayi öncesi toplum, sanayi toplumu ve sanayi sonrası toplum yapılarını karşılaştırmalı olarak şu şekilde şematize etmektedir¹⁸³:

	Endüstri Öncesi Toplum	Endüstriyel Toplum	Endüstri Sonrası Toplum		
Üretim Biçimi	Doğal maddeleri işleme	Fabrikasyon	Bilgi, enformasyon		
Ekonomik Sektör	Birincil	İkincil	Hizmetler		
	Tarım Madencilik Balıkçılık Kerestecilik Petrol ve gaz	Mal üretimi Üretim Dayanıklı tüketim malları Dayanaksız tüketim malları Ağır sanayi	Üçüncül –sektör Ulaştırma Kamu hizmeti	dördüncül- Ticaret- Finans Sigorta- emlak	beşincil Sağlık- eğitim Araştırma Rekreasyon- eğlence
Dönüştürücü Kaynak	Doğal güç: Rüzgâr, su, hayvan ve İnsan gücü	Üretilmiş Enerji: Petrol, gaz, nükleer güç	Enformasyon-bilgi: Programlama ve algoritma, bilgisayar ve veri aktarımı		
Stratejik Kaynak	Hammadde	Finansal sermaye	İnsan sermayesi		
Teknoloji	Zanaat	Makine teknolojisi	Entelektüel Teknoloji		
Gerekli uzmanlık	Zanaatçı, çiftçi, Beden işçisi	Mühendis, yarı uzmanlaşmış çalışan	Bilim insanı, teknik ve profesyonel meslekler		
İşin biçimi	Fizik gücüne dayalılık	Uzmanlaşmış iş gücü	Ağ kurma		
Yöntem	Deneme-yanılma	Ampirik deney	Modelleme, simülasyon, sistem analizi ve karar teorisi		
Zaman anlayışı	Geçmişe dayalı olma	Amaca özgü adaptasyon	Geleceğe odaklanma: Planlama ve öngörü		

1.2.2.3 Bilgi Toplumu ve Küreselleşme

Bilgi toplumu ve küreselleşme, birbirlerini besleyen ve birbirleriyle yakın ilişkide olan kavramlardır. İkinci Dünya Savaşının sona ermesinden itibaren ulaşım ve iletişim alanlarında yaşanan devrimsel ilerlemelerle ivme kazanan küreselleşmeyi¹⁸⁴, 21. yüzyılda bilgi ve iletişim teknolojilerinde meydana gelen gelişmelerle başlayan bilişim devrimi tetiklemiş, böylelikle farklı bir boyut kazanan küreselleşme; toplumsal yapı ve

¹⁸³ Daniel BELL, , “Welcome To The Post-Industrial Society”, **Physics Today**, February 1976, 46-49, s.47, http://home.iitk.ac.in/~amman/soc474/Resources/bell_welcome_post_ind_society.pdf

¹⁸⁴ HOBBSAWN, 2011, s.75

toplumsal değerlerde değişim meydana getirmiştir¹⁸⁵. Bu bağlamda bilgi ve iletişim teknolojileri vasıtasıyla hız kazanan küreselleşme ile bilgi toplumunun iç içe geçen, birbirlerini tamamlayıcı kavramlar olduğu ifade edilebilir¹⁸⁶. Bu duruma ilişkin olarak Romanet; bilgi toplumu ve küreselleşme arasındaki ilişkiyi şöyle özetlemektedir: “Soğuk Savaş bölünme ile anılırken, küreselleşmenin bütünleşme kavramıyla anılması, teknolojinin itici kuvvetiyle mümkün kılınmıştır. Bu bütünleşme süreci tek bir sembolle ifade edilebilir: worl wide web.”¹⁸⁷ Gerçekten de, telekomünikasyon ve bilişim teknolojilerindeki gelişmeler, mesafe ve zaman engellerini ortadan kaldırarak küreselleşmenin önemli birer itici gücü olmuşlardır¹⁸⁸. Bilgi ve iletişim teknolojileri ve özellikle internet, küreselleşmenin hem ürünü hem de itici gücü niteliğinde olup, ulusötesi aktörlerin yapısı, stratejisi ve işleyişi üzerinde dönüştürücü bir etkiye sahiptir¹⁸⁹.

Archibugi & Howells & Michie’ye göre teknolojik değişim, küreselleşmenin dinamiklerini anlamak için ayrıcalıklı bir bakış açısı sağlamıştır. Yeni teknolojiler her zaman uluslararası bir nitelik taşımış, bilgi iletimiyse hiçbir zaman devletlerin sınırlarına hapsolmemiştir. Yeni teknolojiler, bir yandan uzaktaki toplumlar arasında bilginin yayılması için güçlü bir araç olarak görev yapmaktadır. Örneğin, dünya çapında anlık işlemler gerçekleştirmeyi olanaklı kılan yeni bilgi ve iletişim teknolojilerinin varlığı olmaksızın finansal piyasalarda yaşanan küreselleşmeyi hayal etmek mümkün olmayacaktır. Öte yandan, yeni teknolojilerin üretim ve yayılma süreci, bireylerin, emtiaların ve sermayenin akışıyla şekillendirilmiş ve güçlendirilmiştir. Bu anlamda

¹⁸⁵ ŞAHİN, 2014, s.13

¹⁸⁶ Ercan NURCAN YILMAZ & Halil İbrahim ULUS & Serkan GÖNEN, “Bilgi Toplumuna Geçiş ve Siber Güvenlik”, **Bilişim Teknolojileri Dergisi**, C.8, S.3, Eylül 2015, 133-146, s.134

¹⁸⁷ Thomas L. FRIEDMAN & Ignacio RAMONET, “Dueling Globalizations: A Debate Between Thomas L. Friedman and Ignacio Ramonet”, **Foreign Policy**, No. 116, Autumn 1999, 110-127, s.111

¹⁸⁸ Ömer KÖSE, “Küreselleşmenin Devlet ve Kamu Yönetimi Üzerindeki Etkileri ve Türk Kamu Yönetimine Yansımaları”, **Bilgi Çağında Türk Kamu Yönetiminin Yeniden Yapılandırılması - II**, Ahmet NOHUTÇU & Asım BALCI (Eds.), 1. Baskı, Beta, İstanbul 2007, 1-28, s.3

¹⁸⁹ Bünyamin ATICI, “Ulusötesi Aktörlerin Küresel Etki Alanı Olarak İnternet”, **Küyerel Dönüşümler: Küreselleşme, Zihniyet, Siyaset**, Nurullah ARDIÇ & Sevinç Alkan ÖZCAN (Eds.), 1. Basım, Küre Yayınları, İstanbul 2012, 233-253, s.233.

oluşan dairesel bir döngüyle küreselleşme teknolojik gelişmeleri, teknolojik gelişmeler de küreselleşmeyi etkilemektedir¹⁹⁰. Bilgi ve iletişim teknolojileri aracılığıyla kurulan ağlar (network) aracılığıyla ekonomik birimler arası ilişkiler daha önce görülmeeyen seviyede yoğunlaşmıştır¹⁹¹. Bununla birlikte, internet bir yandan küresel kapitalizmin etki alanını genişletirken diğer yandan bu sisteme yönelik direnişin küresel bir nitelik kazanmasını sağlar¹⁹².

Küreselleşme kavramı iki ayırt edici unsura sahiptir: dünyanın farklı ve uzak coğrafyalarında yaşayan insanların tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar birbirlerinden haberdar olmaları ve bu insanların birbirleriyle etkileşimde bulunmaları¹⁹³. Bu bakımdan teknolojik devrim ve pazar ekonomisinin yaygınlaşması küreselleşme sürecini hızlandıran bir işleve sahiptir¹⁹⁴. Batılı insan, Japon malı televizyonu, Hong Kong malı radyosu ve Avrupa ya da Amerikan malı ev aletleri vasıtasıyla konforlu bir hayat sürebilmektedir. Daha ötesi, bu ürünlerin parçaları, elektronik devreleri, Filipinler ve El Salvador gibi uzak ülkelerde üretilmektedir¹⁹⁵. Yeni ekonomi olarak da adlandırılan bilgi ekonomisinin temelini oluşturan bilişim teknolojileri, küreselleşmeyi etkileyen ve belirleyen önemli bir faktör konumundadır¹⁹⁶. Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler mekânsal uzaklıkların önemini yitirmesini, dünya üzerindeki herhangi iki nokta arasında hızlı bir biçimde iletişime kurulmasını mümkün kılmaktadır¹⁹⁷. Hava taşımacılığı ile birlikte telgraf, telefon, radyo ve televizyondan başlayıp bilgisayar ve uydu yayın sistemleri yoluyla elektronik

¹⁹⁰ ARCHIBUGI & HOWELLS & MICHIE, 1999, s.10

¹⁹¹ Ali ACILAR & Muzaffer AYDEMİR, “Küreselleşme Sürecinde Bilgi ve İletişim Teknolojilerinin Gelişmekte Olan Ükelere Etkileri”, **Küreselleşme ve Türkiye’ye Etkileri**, Murat ERCAN (Ed.), 1. Basım, Nobel, Ankara 2010, 1-38, s.1

¹⁹² ATICI, 2012, s.233

¹⁹³ Mehmet Fatih AYSAN, “Küreselleşme, ‘Kriz’ ve Refah Devleti”, **Küyerel Dönüşümler: Küreselleşme, Zihniyet, Siyaset**, Nurullah ARDIÇ & Sevinç Alkan ÖZCAN (Eds.), 1. Basım, Küre Yayınları, İstanbul 2012, 107-128, s.109

¹⁹⁴ Seiichi KONDO, “Globalisation, Governance, and the G8 Summit”, **Corporate, Public And Global Governance: The G8 Contribution**, Michele FRATIANNI & Paolo SAVONA & John J. KIRTON (Eds.), Ashgate Publishing Limited, Hampshire 2007, 27-33, s. 27

¹⁹⁵ ATHERTON, 1984, s.312

¹⁹⁶ ADIGÜZEL, 2011, s.7

¹⁹⁷ KÖSE, 2007, s.3

olarak devam eden iletişim devrimi, bilgi aktarımının faks makinesiyle dijitalleştirilmesi, internetin gelişimi; bilgileri anında iletilebilir kılmış, insanların dünyanın bir ucundan diğerine en fazla 24 saat erişebilmelerini sağlayarak dünyayı küçültmüştür¹⁹⁸. O kadar ki; ulaşım ve iletişim alanındaki gelişmeler zaman ve mekânı neredeyse kaynaştırmış, mekân tüm yeryüzünü kapsayacak biçimde genişleyerek neredeyse gerçek zamana eklemlemiş¹⁹⁹, enformasyon teknolojisi mekân ve zamanı yeni bir “dünya ekümeni”si kuracak biçimde sıkıştırmıştır²⁰⁰. Sanayi toplumunda buhar makinesinin gördüğü işlev, günümüzde bilgi ve iletişim teknolojileri tarafından üstlenilmiş ve bilgi en önemli üretim faktörü halini almıştır²⁰¹. Daha da ötesi, teknik bilgi ve teknoloji, geleneksel girdilerden olan sermaye, emek ve araziden daha önemli bir konum elde etmiştir²⁰².

Betz’in şeması tarihsel bakımdan küreselleşme ve bilimsel gelişim arasındaki ilişkiyi ifade etmektedir²⁰³:

¹⁹⁸ Robert J. HOLTON, **Globalization and the Nation State**, Second Edition, Palgrave Macmillan, Hampshire 2011, s.18

¹⁹⁹ Daniel BELL, “Teletext and Technology: New Networks of Knowledge and Information in Postindustrial Society”, **The Winding Passage: Essays and Sociological Journeys 1960-1980**, Daniel BELL (Ed.), New York 1980, 34-65, s.62.

²⁰⁰ KUMAR, 1999, s.24.

²⁰¹ ACILAR & AYDEMİR, 2010, s.1

²⁰² TAŞKIN, 2011, s. 504.

²⁰³ Frederick BETZ, **Teknolojik Yenilik Yönetimi**, Çev. Pınar GÜRAN, Birinci Baskı, Tübitak Yayınları, Ankara 2010, s.67

1600'ler	1700'ler	1800'ler	1900'ler	2000'ler
1600-Gelecek: Bilimin Küreselleşmesi				
Fizik, Kimya, Biyoloji ve Matematik Disiplinler Bilimleri		1800-1950: Ulusal Endüstrileşmeler Avrupa, Kuzey Amerika Ve Japonya'nın Endüstrileşmesi: İnşaat, Makine, Elektrik ve Kimya Disiplinleri	1950-Gelecek. Endüstrinin Küreselleşmesi Güney Kore Tayvan, Singapur ve Çin'in Endüstriyeleşmeleri: Bilgisayar Mühendisliği ve Biyomühendislik Disiplinleri	
	1750-2000: Teknolojide Ulusal İlerleme Buhar Gücü, Çelik, Tekstil, Demiryolları, Buharlı Gemiler, Kimyasallar, Telgraf, Telefon, Radyo, Otomobiller, Uçaklar vb.			2000-Gelecek Teknolojinin Küreselleşmesi IC Çip Elektronik, Bilgisayarlar ve Biyoteknoloji

Bilgi toplumu ve küreselleşme arasındaki ilişkinin bir ürünü de inceleme konumuz olan e-devlet'in ortaya çıkmasını sağlayan dinamiklerle yakından ilintilidir. 1960'ların sonunda başlayıp 1970'lerin ortalarında hızlanan enformasyon teknolojisi devrimi; kapitalizmin ve devletçiliğin krize girmesi ve peşinden yeniden yapılanmaları; liberteryenizm, insan hakları, feminizm ve çevrecilik gibi kültürel ve toplumsal hareketlerin yeşermesi olmak üzere üç bağımsız sürecin karşılıklı etkileşimi yeni bir toplumsal yapıya vücut vermiştir. Castell bu yapıyı, “Yeni Dünya” olarak adlandırmaktadır. Bu süreçlerin etkileşimi ve bir araya gelmeleri ise “ağ toplumu” olarak adlandırılan yeni bir toplumsal yapıyı oluşturmakta, sanallık kültürünün yanı sıra karşılıklı bağımlılık içeren bu “Yeni Dünya”; enformasyonel ve küresel bir ekonomi barındırmaktadır²⁰⁴. İki kutuplu dünya dengesinin sona ermesiyle birlikte ortaya çıkan “Yeni Dünya Düzeni” küreselleşmeyi başat ideoloji olarak benimsemiş, küreselleşmenin dijital devrim olarak adlandırılan telekomünikasyon teknolojilerindeki

²⁰⁴ Manuel CASTELLS, **Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür, Cilt:3 Binyılın Sonu**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 486

gelişmelerle birleşmesi ise toplumların kültür ve medeniyetini, devletlerin de yönetim ve politika anlayışlarını etkilemiştir²⁰⁵.

1.2.3 Neoliberalizm

Kapitalizm tarih boyunca birçok kez sistemsel krizlerle karşı karşıya kalmış, her kriz dönemi ve bu krizlerden kurtulmak için önerilen reçeteler, kapitalizmin yeni bir döneminin habercisi olmuştur. Kapitalizmin devletçi ekonomik kalkınma modelinin 1970'lerin ortalarında yaşadığı kriz, yeniden yapılanmayı teşvik etmiş, kapitalist devletlerde şirketler ve hükümetler bir araya gelerek; kilit ekonomik faaliyetlerin küreselleşmesi, örgütlenmede esneklik gibi özelliklere sahip yeni bir kapitalizm biçiminde anlaşılmışlardır²⁰⁶. Doktrinde neoliberalizm olarak adlandırılan bu yeni kapitalizm formu, sermayenin dolaşımına ilişkin tüm engelleri ortadan kaldırmak ve kâr elde etmek maksadıyla sermaye kontrollerinin ve devlet sınırlamalarının ortadan kaldırılmasını amaçlamaktadır²⁰⁷.

Çalışmanın bu başlığı altında neoliberalizm kavramını ilkin tarihsel gelişimi çerçevesinde ele alacak ardından neoliberalizmin küreselleşme ve bilgi toplumu ile ilişkisi incelenecektir.

1.2.3.1 Neoliberalizmin Tarihsel Gelişimi

Kapitalizm tarihi süreç içinde yaşanan gelişmeler çerçevesinde değişime ve dönüşüme uğramış bir yapıdır. Kapitalizmin süreç içinde yaşadığı bu değişim ve dönüşümler bakımından en önemli tetikleyici unsur, kuşkusuz ki yaşanan krizler olmuştur. Savran'ın belirttiği üzere *“Her kriz, kendinden önceki hızlı sermaye birikimi*

²⁰⁵ Kurt MARQUART & Orhan GÖKÇE, “E-Devlet: Kavramın Anlamı ve Kapsamı”, **E-Devlet: Gerçek ya da Hayal**, Kurt MARQUARDT & Orhan GÖKÇE (Eds.), 1. Basım, Çizgi Kitabevi, Konya 2008, 1-25, s.2

²⁰⁶ CASTELLS, Cilt 3, 2008, s. 487

²⁰⁷ Bastiaan Van APELDOORN & Henk OVERBEEK, “Introduction: The Life Course of the Neoliberal Project and the Global Crisis”, **Neoliberalism in Crisis (International Political Economy Series)**, Henk OVERBEEK & Bastiaan Van APELDOORN (Eds.), First Published, Palgrave Macmillan, Hampshire 2012, 1-20, s.5

aşamasının çelişkilerinin bir ürünüdür.”²⁰⁸ Bu anlamda kapitalizmin her bir formu da önceki formun yaşadığı krizler sonucu şekillenmiştir.

Kapitalist gelişim evrelerinin ne zaman başladığını ve hangi safhalardan geçtiğini belirleyebilir miyiz? Cerny & Menz & Soederberg bu soruya; her birinde uluslararası ve yerel eğilimlerin farklı şekillerde birbiriyle iç içe geçtiği dört aşamalı bir yapıyla cevap vermektedir: 1940'ların sonundan 1960'ların sonlarına doğru Uzun Genişleme²⁰⁹ (Uzun patlama / Long Boom); 1970'lerin resesyonu, 1980'lerin başlarında neoliberal yeniden canlanma ve 1990'ların başından itibaren neoliberal hegemonyanın daha karmaşık biçimleri²¹⁰.

Neoliberalizmi anlamak için neoliberalizm öncesi dönem ve neoliberalizmi doğuran krizi kavramak önem arz ettiğinden, neoliberalizm kavramını tarihsel süreç içinde üç başlık altında incelenecektir: neoliberalizm öncesi dönem, kriz dönemi ve neoliberal dönem. Neoliberalizmin karakteristik özelliklerine ve niteliğe ilişkin saptamalara ise bu tarihi akış içinde neoliberal dönem başlığı altında yer verilecektir.

1.2.3.1.1 Neoliberalizm Öncesi Dönem

Neoliberalizm öncesi dönem, birbirinden farklı iki evreye ayrılır. Bunlardan ilki klasik liberal ekonominin hüküm sürdüğü dönem, ikincisi ise refah devleti dönemi olarak adlandırılmaktadır. Neoliberalizm öncesi döneme ilişkin söz konusu ayırım, yine bir kriz dönemi sonucunda ortaya çıkmıştır. 1929 ekonomik buhranı, neoliberal dönem öncesi dönemdeki iktisadi yaklaşımların farklılaşmasını sağlayan temel belirleyici olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır.

²⁰⁸ Sungur SAVRAN, *Üçüncü Büyük Depresyon Kapitalizmin Alacakaranlığı*, Birinci Basım, Yordam Kitap, İstanbul 2013, s.46

²⁰⁹ Savran, “Long Boom” teriminin karşılığı olarak “uzun genişleme dönemi” terimini kullanmaktadır. SAVRAN, 2013, s.46

²¹⁰ CERNY & MENZ & SOEDERBERG, 2005, s.7,8

1.2.3.1.1.1 Klasik Liberal Dönem

Bir felsefî görüş olarak liberalizmin kökenleri Antik Yunan'a değin uzansa da iktisadi anlamda liberalizm, 18. yüzyılda şekillenmiştir. Evrensel yaşamın -ve bu sırada ekonomik düzenin- insanlar tarafından konulan yasalar tarafından değil, doğanın koyduğu yasalarla düzenlendiğini savunan fizyokratlar²¹¹, liberal doktrinin 18. Yüzyılın ikinci yarısında şekillenmesine katkı sağlamışlardır. Ünlü fizyokratlardan R.L.V. d'Argenson'un "*bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler*" ("*Laissez Faire, Laissez Passer*") vecizesi, dönemin ruhunu o denli yansıtmıştır ki, fizyokratların liberalizmin anlayışı, "*laissez faire liberalizmi*" olarak da adlandırılmıştır²¹². Laissez-faire politikası ilk kez 18. Yüzyıl ortalarında Fransa'da doğmuşsa da 1820 yılına değin yer yer görülen bir eğilim olmanın ötesine geçememiş, bu yıldan itibaren üç klasik ilkeyi ifade eden bir anlam kazanmıştır. Bunlar; Emegın fiyatının piyasa koşullarında belirlenmesi, paranın otomatik bir mekanizma vasıtasıyla oluşturulması, malların herhangi bir engellemeye ve ayrıcalığa tabi olmaksızın ülkeler arasında serbestçe hareket edebilmesi; kısaca emek piyasası, altın standardı ve serbest ticarettir²¹³.

1.2.3.1.1.2 Refah Devleti Dönemi

İkinci Dünya Savaşından 1970'lere kadar süren döneme damgasını vuran iktisat modeli, 1929 büyük buhranının meydana getirdiğı işsizliğı ve toplam talepteki yetersizliğı karşılamak maksadıyla geliştirilen Keynesyen iktisat ya da diğerk adıyla talep yönlü iktisat modelidir²¹⁴. İkinci Dünya Savaşı ve 1929 buhranını da içine alan süreçte yaşanan durgunluk sonucunda Batı Avrupa'nın ve Kuzey Amerika'nın sanayileşmiş

²¹¹ Fizyokrasi; 18. yüzyılda Fransa'da kurulan, devlet politikalarının doğal ekonomik yasaların işleyişine müdahale etmemesi gereğine inanan ve tüm zenginliklerin kaynağını bu serbestiyette gören edilen bir politik iktisat okulu anlayışıdır. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/physiocratic>

²¹² Coşkun Can AKTAN, "Klasik Liberalizm, Neo-Liberalizm ve Libertarianizm", **Amme İdaresi Dergisi**, S.28 /1, 1995, 3-32, s.8,9

²¹³ POLANYI, 2010, s.196.

²¹⁴ <http://www.canaktan.org/ekonomi/iktisat-okullari/okullar/keynesyen.htm>,
<http://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2014/09/basics.htm>

lkelerinde sürekli ve yaygın bir işsizlik sorununu yaanmı ve kapitalizmin yaşadığı bu yapısal bunalım, Keynesyen Ekonomi modeliyle aılmıtır²¹⁵.

Keynesyen iktisadın isim babası olan John Maynard Keynes, “*iktisadın  büyükleri*” olarak adlandırılan iktisat biliminin en önemli üç isminden kronolojik olarak son sırada yer alan isimdir²¹⁶. İsmi Britanyalı iktisatçı John Maynard Keynes’ten alsa da Britanyalı ve İsveçli iktisatçılar tarafından geliştirilen keynesyen politikalar, Birleşik Krallık, İskandinav lkeleri, Avusturya, belirli ölçüde ABD’de uygulama alanı bulduktan sonra Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlar tarafından da kabul edilerek 30 yıl boyunca kapitalist batı devletlerinde ortodoks bir özellik gstermitir²¹⁷. Keynesçi uzlaşma dönemi olarak adlandırılan bu dönem; ABD, Avrupa, Japonya gibi merkez ülkeler bakımından yüksek büyüme oranları, süreklilik arz eden teknolojik gelişme, düşük işsizlik, alım gücünde artış gibi önemli gelişmelerin yaşandığı yıllardır²¹⁸. İkinci dünya savaşı sonrasında 1973’e dek dünya ekonomi tarihinde benzeri görülmeyen bir ekonomik genişlemenin yaşandığı bu dönem, “*ekonomik büyümenin altın ağı*”²¹⁹ olarak da adlandırılmaktadır²²⁰.

Keynesyen ekonomi modeli piyasalara ya da kapitalizme muhalif bir sistem değıldir²²¹. Bununla birlikte devletlerin ekonomik sistemden uzak durmasını salık veren

²¹⁵ AYDIN, 2003, s.21

²¹⁶ İktisadın  büyükleri olarak adlandırılan üç iktisatçı sırasıyla; Adam Smith (1723-1790), Karl Marx (1818-1883) ve John Maynard Keynestir (1883-1946). Bu düşünürlerin sırasıyla 18. 19. ve 20. Yüzyılda geliştirdikleri birbirlerine karşıt nitelikteki siyasal-iktisadi yaklaşımlar; 21. Yüzyılda da çeşitli biçimlerde etkilerini sürdürmektedir. Deniz T. KILINÇOĞLU & Emre ÖZÇELİK, “nsz: John Maynard Keynes: Yine Yeniden”, **John Maynard Keynes... Yine, Yeniden**, Deniz Taner KILINÇOĞLU & Emre ÖZÇELİK (Eds.), 1. Baskı, İletişim, İstanbul 2016, 7-17, s.7

²¹⁷ Colin CROUCH, **Neoliberalizmin Garip ölümsüzlüğü**, ev. Uğur GEZEN, Birinci Baskı, Açılım Kitap, İstanbul 2014, s.25

²¹⁸ Grard DUMNİL & Dominique LVY, “Neoliberal (Karşı) Devrim”, **Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki**, ev. eyda BALI & Tuncel ÖNCEL, Alfredo Saad FILHO & Deborah JOHNSTON (Eds.), 2. Basım, Yordam Kitap, İstanbul 2014, 25-41, s. 25

²¹⁹ 1945-1975 arası dönem, “Kapitalizmin Keynesçi Altın ağı” olarak da adlandırılmaktadır. KILINÇOĞLU & ÖZÇELİK, 2016, s.13

²²⁰ Dani RODRİK, **Yeni Küresel Ekonomi ve Gelişmekte Olan lkeler: Dışa Açılma Nasıl Gerekletirilmeli?**, ev. Sultan GL, Birinci Baskı, Sabah Kitapları, İstanbul 2000, s.64

²²¹ Keynesin ideolojik anlamda liberal düşünceyi benimsemiş olmasına rağmen siyasi ve iktisadi alanda liberalizmi benimsemeyen bir toplumsal faydacı olduğuna ilikn görüş için bkz. Ozan İLER, “J. M. Keynes’in Liberal Düşünce Geleneğİ İçindeki Konumu”, **John Maynard Keynes... Yine, Yeniden**, Deniz Taner KILINÇOĞLU & Emre ÖZÇELİK (Eds.), 1. Baskı, İletişim, İstanbul 2016, 19-44, s.19 vd.

klasik liberal teorelin aksine keynesyen ekonomi modeli; iş dünyasının piyasalara güvenini kaybedip yatırım yapmayı reddettiği dönemlerde, devletlerin vergi indirimi ya da yatırım artırımı yoluyla ekonomiye aktif bir biçimde müdahale etmesini, talebi canlandırmasını savunur²²².

Refah devleti, İkinci Dünya Savaşı sonrasında gelişmiş devletlerde çalışanlar, iş dünyası/işverenler ve devlet arasındaki bir uzlaşma neticesinde doğmuştur. Bu uzlaşma; yurttaşların sadece yurttaş olmaktan kaynaklı olarak üretilen mal ve hizmetlere sahip olmaya ya da onları kullanmaya hakları olduğu görüşüne dayanmaktadır. Bu görüş uyarınca devletin temel işlevi, sosyoekonomik yaşama müdahil olarak mal ve hizmetlerin adil ve eşitlikçi bir biçimde paylaşılmasını sağlamaktır²²³. Bu bağlamda keynesyen ekonomi, çalışanları piyasaların aşırılıklarından, piyasaları da muhalif siyasi saldırılardan koruyan bir toplumsal uzlaşma niteliği taşımaktaydı²²⁴. Keynes'e göre devletin düzenleyici, tüketici ve üretici rollerinin her biriyle ekonomiye müdahale etmesi tam istihdamı sağlayacak, böylelikle kapitalizmin sorunsuz bir biçimde kendini yeniden üretebilecektir²²⁵. Birçok gelişmiş ve az gelişmiş devlet, keynesyen ekonomi politikalarını uygulayarak yüksek oranda büyüme ve düşük işsizlik oranları elde etmeyi başarmışlardır²²⁶. *“Emperyalist ülkeler bazında bu dönem neredeyse bütün işgücünün seferber edildiği bir tam istihdam dönemidir.”*²²⁷

İkinci Dünya Savaşı'ndan 1970'lerin ortalarına kadar olan dönemde Batı toplumlarına egemen olan gelişim biçimi, Fordist kapitalizmdi²²⁸. Fordizm her ne kadar İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde egemen konuma gelmişse de fordizmin ilk uygulamaları sanayi toplumunun erken dönemlerine kadar uzanır. O kadar ki; tarım

²²² Jens-Uwe WUNDERLICH & Meera WARRIER, **A Dictionary of Globalization**, s.199

²²³ ŞAYLAN, 2016, s.103,104

²²⁴ CROUCH, 2014,s.26

²²⁵ ŞAYLAN, 2016, s.113

²²⁶ KILINÇOĞLU & ÖZÇELİK, 2016, s.13

²²⁷ SAVRAN, 2013, s.67

²²⁸ Dan SCHILLER, **Digital Capitalism Networking the Global Market System**, The MIT Press, London 1999, s. 8

alanında mekanizasyonun başlaması nasıl ki ilkel toplumdan tarım toplumuna geçişin temelini oluşturduysa, fordist üretim tarzı da kitlesel üretime imkân sağlayarak tarım toplumundan sanayi toplumuna geçişin temelini oluşturmuştur²²⁹. Henry Ford'un ismiyle anılan bir üretim biçimi olan fordizm, fabrikalarda makineler vasıtasıyla standart ve kitlesel ürünlerin elde edilmesini sağlayarak oluşan kitlesel istihdam ve kitlesel tüketim döngüsüyle refah devletinin alt yapısını oluşturmaktaydı²³⁰.

Fordist kapitalizm İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bürokratik-kurumsal Keynesgil refah devletiyle birleşmiştir²³¹. Refah devleti uygulamalarıyla fordist yönetiminin birleşmesi, Fordist büyüme modeli olarak adlandırılan yeni bir kapitalist birikim modelinin oluşumunu sağlamıştır²³².

Fordist kapitalizm de Keynesyen iktisat modeli gibi tam istihdamı öncülleyen bir yaklaşıma sahiptir. Zira Fordist kapitalizm, kitle üretimi ve kitle tüketimi arasında denge kurulmasını ve işçilerin iş garantisine sahip olmalarını amaçlayan bir sistemdir²³³. Fordist kapitalizm şu özelliklerle karakterize edilebilir: Ekonomiye devlet müdahalesi, bürokratikleşme, Sosyal devlet (Refah devleti), devlet planlı mali politikalar ve sanayi, araştırma, büyüme, istihdam politikaları, işçi sendikalarının siyasi güç olarak kabul edilmesi, Corporatizm ve Bretton Woods sistemi²³⁴. Bir Amerikancılık felsefesi olan Fordizm, yeni üretim modeli olmanın ötesinde yeni bir yaşam ve düşünme biçimi aşılır; üretimin akılcılaşması fabrika ile toplum yaşamı arasında, özel yaşamla kamusal yaşam arasında bir birleşmeyi sağlar²³⁵.

Fordist üretim modeli gibi döneme damgasını vuran bir diğer önemli kavram da Taylorizmdir. Taylorizm; Frederick Winslow Taylor tarafından savunulan, çeşitli sınai

²²⁹ BENSĞİİR, 1996, s.2

²³⁰ Tony BILTON, **Sosyoloji**, Siyasal Kitabevi, Ankara 2008, s.54

²³¹ Kenneth NORDBERG, **Revolutionizing Economic and Democratic Systems: Reinventing the Third Way**, Palgrave Macmillan, Hampshire & New York 2017, s. 32

²³² Mircan Yıldız TOKATLIOĞLU, **Küreselleşme ve Kamu Hizmetleri**, Birinci Baskı, Alfa Aktüel, İstanbul 2005, s.34

²³³ AYSAN, 2012, s.116

²³⁴ SCHILLER, 1999, s.18

²³⁵ MATTELARD, 2004, s.34

alanlarda uygulanması mümkün olan, titiz bir işbölümünü, tasarım ve uygulamanın katı biçimde ayrıştırılmasını, görevlerin standartlaştırılmasını ve bölünmesini içeren bir iş örgütlenmesini öngören bilimsel yönetim ilkeleri bütünüdür²³⁶. Bilimsel Yönetimin başlıca sonucu, üretilen malların maliyetinde devrim niteliğinde bir düşüş yaratmasıydı; maliyetleri çoğunlukla, öncesine oranla onda birine ya da yirmide birine indiren bir düşüş. Maliyetlerin azalmasıyla birlikte otomobiller ya da ev aletleri gibi sadece zenginlerin erişebildiği lüks mallar, geniş kitlelere hızla ulaşmıştır. Daha da önemlisi, bilimsel yönetim vasıtasıyla ücretlerde keskin artışlar yaşanmış ve ürünlerin toplam maliyeti düşmüştür²³⁷. Örgütleri bir makine olarak betimleyen Taylorizm, düzgün bir biçimde yapılandırılmaları halinde örgütlerin de tıpkı makineler gibi kendiliğinden işleyeceğini savunur²³⁸. Drucker'ın ifade ettiği üzere, Henry Ford, seri üretim inovasyonlarına odaklanırken, Taylor 19. yüzyıl makine tasarımcılarının bir aracın çalışmasına uyguladıkları prensipleri manuel operasyonlara uygulamıştır. Bu bakımdan Taylorizm, yapılacak işi belirlemiş, işi bölümlere ayırmış, her işlemi yapmak için doğru yolu tasarlamış, son aşamada ise operasyonları en hızlı ve en ekonomik sonucu sağlayacak sırayla bir araya getirmiştir. Bugünün dünyasında sıradan sayılan bu uygulamalar, tarih sahnesinde ilk kez bu dönemde uygulanmıştır²³⁹.

Standartlaşmış bir seri üretim ve kütle tüketimi sistemi olan Fordizmin birikim rejimi, Taylorizme eklemlenerek şu şekilde karakterize edilmiştir: Üretim sürecinin bölünmesi, sıkı komuta ve kontrol, manuel ve zihinsel emeğin ayrılması, üretim sürecinin optimizasyonu, alet, parça ve malların standardizasyonu, yönetim tarafından hiyerarşik ve merkezi kontrol, merkezi örgütlenmeye dayalı organizasyonlar, çalışma

²³⁶ KUMAR, 1999, s. 33

²³⁷ Peter DRUCKER, **Technology, Management and Society**, Routledge, London & New York 2011, s.70

²³⁸ BENSGHİR, 1996, s.2

²³⁹ DRUCKER, 2011, s.70

günlerinin sıkı bir biçimde düzenlenmesi²⁴⁰. Taylorist/Fordist süreç; ekonomiden kültüre birçok alanda toplumu standartlaştırmış ve homojenleştirmiştir²⁴¹.

1.2.3.1.2 Kriz Dönemi

İkinci dünya savaşı sonrasında 1970’li yılların ortalarına dek oluşan hızlı bir sermaye birikimi sayesinde kapitalizmin dünya ölçeğinde yaygınlaşmasına ve büyümesine şahit olunmuştur²⁴². Büyüme oranlarının artmasını, tam istihdamın oluşmasını sağlayan Keynesyen politikaların 1950’li ve 1960’lı yıllarda iyi bir biçimde işleminde, söz konusu dönemin konjonktürü de büyük pay sahibidir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında yarattığı yıkım sonrası yaşanan yeniden inşa süreci ve onu izleyen refah dönemi, sermayenin ve sanayileşmenin uluslararasılaşması; kapitalizmin yeniden yükselişinin ve buna bağlı olarak yaşanan değişimlerin tetikleyicisi olmuştur²⁴³. Esas itibariyle refah devleti döneminde de bir takım ekonomik sorunlar baş göstermiştir. Kapitalist devletlerde üretim maliyetlerinin artması, rekabetin keskinleşmesi ve pazarların doygunluğa ulaşması 1960’lı yıllarda karlılık oranlarının gözle görülür biçimde azalmasına yol açmıştı²⁴⁴. Bununla birlikte devletler bazında istihdam ve üretim alanında ortaya çıkan sorunlar, sert finansal çöktüşlere yol açmamış, kapitalizm dünya ölçeğinde eşzamanlı bir daralma (resesyon) yaşamamıştır²⁴⁵.

Refah devleti döneminin konjonktürü, Keynesyen İktisadın başarısını sağladığı gibi refah devletinin çöküşünü hazırlayan dinamikleri de bünyesinde barındırmaktaydı. Refah devleti döneminde uygulanan politikalar, yine dönemin şartları sebebiyle uzun vadeli biçimde uygulanabilmekten de yoksundu. Büyümeyi azaltmadan ve enflasyonu kontrol edilebilir kılmadan karları, ücretleri ve refahı artırmak, sürdürülebilir niteliğe

²⁴⁰ SCHILLER, 1999, s.20

²⁴¹ AKTEL, 2003, s.31

²⁴² SAVRAN, 2013, s.47

²⁴³ BEAUD, 2016, s.286

²⁴⁴ BEAUD, 2016, s.307

²⁴⁵ SAVRAN, 2013, s.67

sahip değildi²⁴⁶. Nitekim 1967 yılında ABD ve Avrupa ülkelerinde başlayan ekonomik durgunluk, 1968 gençlik hareketleri ve teknolojik gelişmeler; sürekli bir biçimde fiyat artışına neden olurken bir yandan da istihdamı olumsuz yönde etkilemiş; bu durum da refah devletinin sorgulanmasını ve çöküşünü hazırlamıştır²⁴⁷. 1960'lı yıllarda Avrupa ülkeleri ve Japonya'nın hızlı ekonomik gelişmesi sonucu ABD'nin iktisadi hegemonyasında başlayan sarsıntı, Vietnam savaşının finansmanı için yapılan harcamalarla birlikte ABD'de gerçekleşen bütçe açığı ve ticaret dengesinin bozulmasıyla derinleşti, doların "dünya parası" olarak rolü gittikçe sorgulanmaya başladı ve sonunda 1970'lerin başında Bretton Woods sistemi bozuldu²⁴⁸. İstikrar, öngörülebilirlik, süreklilik, kurallara ve düzenlemelere uymak, kamu sektörünü benzersiz kılan birer erdem olarak telakki edilirken, 1970'li yılların sonunda ekonomik etkinliğin önünde birer engel olarak algılanmaya başladı²⁴⁹.

1973 yılı, 20. Yüzyılı iki farklı döneme ayıran bir önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. Bu dönemlerden ilki; İkinci Dünya Savaşının sona ermesinden 1970'li yıllara uzanan, uzun genişleme (long boom) / altın çağ (golden age) olarak adlandırılan dönemdir. 1973 yılından günümüze kadar uzanan ikinci dönem ise; 1970'lerin krizine tepki olarak ekonomik ve siyasi yeniden yapılandırma, özelleştirme gibi kavramlarla anılan, küreselleşmenin varlığı altında gelişen ve neoliberalizmin olarak adlandırılan dönem olacaktır²⁵⁰.

²⁴⁶ HOBBSAWN, 2011, s.97

²⁴⁷ Mustafa ÖKMEN & Serhat BAŞTAN & Abdullah YILMAZ, "Kamu Yönetiminde Yeni Yaklaşımlar ve Bir Yönetişim Faktörü Olarak Yerel Yönetimler", **Kamu Yönetimi: Kuramdan Uygulamaya**, Abdullah YILMAZ & Mustafa ÖKMEN (Eds.) , Gazi Kitabevi, Ankara 2004, 23-80, s. 26

²⁴⁸ SCHILLER, 1999, s. 10 vd.

²⁴⁹ John WILSON, "New Management of Public Services: The United Kingdom Experience", **Viešoji Politika Ir Administravimas**, No.7, 2004, 49-59, s.51

²⁵⁰ Laurence REYNOLDS & Bronislaw SZERSZYNSKI, "Neoliberalism and Technology: Perpetual Innovation or Perpetual Crisis?", **Neoliberalism and Technoscience: Critical Assessments, (Theory, Technology and Society)**, Luigi PELLIZZONI & Marja YLONEN (Eds.), Ashgate, Farnham 2012, 27-46, s.28,29

1.2.3.1.3 Neoliberal Dönem ve Neoliberalizmin Özellikleri

Neoliberalizm kavramı ve neoliberal dönem üzerine incelemeye başlanırken ilk göze çarpan husus, kavramın etimolojisidir. 1960'lı yıllarda ortaya çıkan ve 1980'li yıllardan itibaren de baskın iktisadi görüş halini alan neoliberalizmin, David Ricardo ve Adam Smith önderliğinde şekillenen klasik liberal iktisadın güncel uyarlaması niteliğinde olduğu ifade edilmektedir²⁵¹. Bu bağlamda neoliberalizm, tarihsel bakımdan “laissez faire” düşüncesine dayanan Manshester kökenli 19. Yüzyıl iktisadi liberalizmiyle ve devletlerin piyasalara müdahalesine ilişkin aksaklıklara vurgu yapan Şikago İktisat Okuluyla bağlantılıdır²⁵². Bununla birlikte neoliberal dönemle Adam Smith'in fikirlerinin egemen olduğu klasik liberal dönem arasında üretim araçlarının özel mülkiyeti, kar gütmeye amacı, istihdam ve borsa gibi benzerlikler mevcut olsa da bunların gerçekliğe dönüştürülmesi açısından iki dönem arasında büyük farklılıklar söz konusudur²⁵³. Her türlü sosyal ilişkiyi serbest ve rekabetçi bir piyasa mantığıyla anlamlandırmaya çalışan neoliberalizm, tekdüze ve vahşi bir iktisadi mantığı ön plana çıkararak klasik liberalizmin temel sosyal ve siyasal ilkelerini gölgede bırakmaktadır²⁵⁴.

Neoliberal dönem ve klasik liberal dönem arasında sermaye sahipleri, işçiler, piyasalar ve para (finans sistemi) arasındaki değişimi karşılaştırmalı bir şema ile ifade etmek isteriz²⁵⁵:

²⁵¹ Ha-Joon CHANG, **Sanayileşmenin Gizli Tarihi**, Çev. Emin Akçaoğlu, İkinci Basım, Epos, Ankara 2009, s. 20.

Ha-Joon CHANG & Ilene GRABEL, **Kalkınma Yeniden, Alternatif İktisat Politikaları El Kitabı**, Çev. Emre ÖZÇELİK, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2016, s.29,30

²⁵² Thomas I. PALLEY, “Keynesçilikten Neoliberalizme: İktisat Biliminde Paradigma Kayması”, **Neoliberalizm: Muhafif Bir Seçki**, Alfredo Saad FILHO & Deborah JOHNSTON (Eds.), Çev. Şeyda BAŞLI & Tuncel ÖNCEL, 2. Basım, Yordam Kitap, İstanbul 2014, 42-58, s.42

²⁵³ Ha-Joon CHANG, **Ekonomi Rehberi: Ekonomi Hakkında Size Söylenenler ve Söylenmeyenler**, Çev. Mihriban DOĞAN, 2. Baskı, Say Yayınları, İstanbul 2017, s. 40 vd.

²⁵⁴ İŞLER, 2016, s.20

²⁵⁵ Kaynak: CHANG, 2017, s.42-50

	Klasik Liberal Dönem	Neoliberal Dönem
Sermaye Sahipleri	- Fabrika ve tarlalaların sahibi tek bireyler ya da birbirlerini tanıyan kişilerden oluşan ortaklıklar - İşletmeyi kontrol etme, çalışanlara emir verme yetkisi, işletme sahibindedir. - Şirket sahipleri bütün malvarlıklarıyla sınırsız sorumluluk sahibidir. - Şirket örgütlenmesi basit komuta yapısına sahip küçük örgütlenmelerdir.	- Fabrika sahipleri genellikle tüzel kişilerdir. Bireyler hisseler aracılığıyla hisselerle sahip olur. - İşletme sahibi hisedarlar işletmeyi kontrol etme, çalışanlara emir verme yetkisine sahip değildir. - Şirket sahiplerinin sınırlı sorumluluğu vardır. - Şirketler genellikle binlerce ya da dünya ölçeğinde milyonlarca çalışana sahip karmaşık örgütlenmeye sahiptir.
İşçiler	Çoğu tarım sektöründe çalışan işçiler toprak sahiplerinin kiracısı konumundadır, çocuk işçiler kölelik devam etmektedir.	Kölelik yasaktır. Çocuk işçilik sınırlıdır. İşçiler ücretli çalışandır.
Piyasalar	- Küçük şirketler - Yerel ya da ulusal pazarlar	- Tekel ya da oligopol şirketler - Küresel Pazar.
Para (Finans Sistemi)	- Her bankanın (modern anlamda olmasa da) belli bir kişi için banknot bastığı sistem - Sınırlı bankacılık sistemi - Şirket hisse senetlerinin basıldığı borsaların azlığı - İlkel mali piyasalar (az düzeyde devlet tahvili, şirket tahvili)	- Merkez bankaaları tarafından para basılan sistem. - Geniş bankacılık sistemi - Gelişmiş mali piyasalar

Klasik liberalizm ve neoliberalizm arasındaki ilişkiye değindikten sonra neoliberalizmin Keynesyen İktisat Modeli ile ilişkisi bakımından ise benzerlikler ve

farklılıklar mevcuttur. Savran'ın da belirttiği üzere, hem Keynesyen ekonomi anlayışı hem de neoliberal ekonomi anlayışında, (birinde olumlu diğerinde olumsuz anlamda) ekonomi, devletin eylemine bağlıdır ve neredeyse *“devlet, dinsel anlayıştaki tanrının yerini tutmaktadır: düşmez kalkmaz bir devlet vardır, iyilik de kötülük de ondan gelir insanlığa”*. Bununla birlikte Keynesçi yaklaşım; kapitalizmin ekonomik işleyişinden doğan sorunların devlet müdahalesiyle ortadan kaldırılabileceğini, diğer bir ifadeyle devlet müdahalesi yoluyla kapitalizme akılcı ve uyumlu bir nitelik kazandırmanın mümkün olduğunu savunur. Neoliberalizm ise kapitalizmin zaten akılcı ve uyumlu bir sistem olduğunu, devlet müdahalesinin bu anlamda kapitalist sisteme fayda değil aksine zarar getireceğini ileri sürer. *“Kısacası Keynesçilikte devlet uyum sağlayıcı öge iken, neoliberalizmde uyum bozucu öğedir.”*²⁵⁶

Neoliberalizm, 1970'lerin ekonomik ve sosyal krizlerinin ardından kapitalist sınıf iktidarını yeniden tesis etmeyi amaçlayan politik bir proje ve küresel sermayenin egemenliğine dayanan yeni uluslararası ekonomik düzen olarak tanımlanmaktadır²⁵⁷. Neoliberalizm; genellikle, 1968 direniş yılı, Bretton Woods uluslararası düzeninin çökmesi ve OPEC 'Petrol Şoku' tarafından belirlenen küresel siyasi türbülans döneminden ve kriz sonrasında Keynesyen ekonominin ya da örgütlü kapitalizmin çöküşünden sonra alınan yeni yönü ifade eder²⁵⁸.

Keynesyen iktisadın kendi içinde düşünsel bölünmeler yaşaması, neoliberalizmin serbest piyasa retoriğine karşı bir anlayış getirememiş olması, neoliberal uyanışın asıl nedenini oluşturur²⁵⁹. 1970'li yılların sonlarında büyüme oranlarının azalması, enflasyonun artması, işsizliğin yaygınlaşması İngiltere ve ABD gibi merkez ülkelere doğru yeni bir toplumsal düzenin, neoliberalizmin

²⁵⁶ SAVRAN, 2013, s.63

²⁵⁷ APELDOORN & OVERBEEK, 2012, s.4

²⁵⁸ REYNOLDS & SZERSZYNSKI, 2012, s.28

²⁵⁹ PALLEY, 2014, s.44

yayılmasını sağlamıştır²⁶⁰. Refah devletinin toplumsal ve kültürel tutkallarının çözülmesiyle birlikte, orta sınıfın ve işçi sınıfının bir kesimi, ekonomik olarak neoliberal muhafazakâr politikaları savunan partilere ve liderlere oy vermeye başlamıştır. Birleşik Krallık'taki sendikacıların % 42'si, 1979'da Margaret Thatcher'ı iktidara getiren kilit seçimlerde ona oy verirken, Birleşik Devletlerde işçi sınıfı Reagan'ın yanında saf tutarak yeni neoliberal konsensüsün bir parçası haline geldi²⁶¹. 1979 yılında İngiltere'de Thatcher'ın ve 1980 yılında ABD'de Reagan'ın iktidara gelişi, neoliberal iktisat politikasının hâkimiyetinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir²⁶². Sembol isimler Thatcher ve Reagan; ekonomi politikaları bakımından neoliberal, siyasi uygulamalar açısından otoriter, uluslararası ilişkiler bakımından ise saldırgan bir siyaset izlemişlerdir²⁶³.

Neoliberal proje, liberal piyasa ve arz yanlı söylemlerinin (laissez-faire, özelleştirme, liberalleşme, deregülasyon, rekabet gücü) ve monetarist Ortodoks yaklaşımın (fiyat istikrarı, dengeli bütçeler, kemer sıkma) karışımıyla karakterize edilir²⁶⁴. Batı toplumları bir yandan mülkiyet hakkı ve sözleşme özgürlüğünü garanti altına alarak kapitalizmin hukuki dayanağını oluştururken diğer yandan bu hakları sosyal haklar aracılığıyla işçiler ve yoksullar lehine sınırlandıran “sosyal kapitalist” uygulamalar, neo-liberal düşünceler tarafından zayıflatılmıştır²⁶⁵.

Campbell'a göre, neoliberal düşüncenin getirdiği temel değişiklik, karlılık ve sermaye birikimi açısından üretim ve büyümeye nazaran maliyetlerin kısılmasını önceleyen bir yaklaşıma sahip olmasıdır. Bu anlamda neoliberal sermaye birikimi stratejisinin temel bileşenleri; emek ücretini ve emeğin üretimden aldığı payı azaltmak

²⁶⁰ DUMÉNIL & LÉVY, 2014, s. 25

²⁶¹ CERNY & MENZ & SOEDERBERG, 2005, s.13

²⁶² PALLEY, 2014, s.51

²⁶³ ŞAYLAN, 2016, s.154

²⁶⁴ APELDOORN & OVERBEEK, 2012, s.5

²⁶⁵ Ingo RICHTER, "New Human Rights Theories for Post-Constitutional Societies", **Beyond Neoliberalism Social Analysis After 1989**, Marian BURCHARDT & Gal KIRN (Eds.), Palgrave Macmillan, Gewerbestrasse 17, 235-256, s.237

olurken, maliyet düşürücü etkisinden dolayı makineleşme ve yönetimin iyileştirilmesi de önem taşıyan kavramlardır²⁶⁶. Neoliberalizm; merkezi, çevreyi ve bu ikisi arasındaki ilişkiyi etkileyen, kapitalizmin işleyişiyle ilgili yeni kurallar getiren bir sistemdir. Bu yeni kurallar; emek ve yönetim disiplininin borç verenler ve hissedarlar lehine yeniden tasarımılanması, devletlerin refah ve kalkınma alanlarına müdahalelerin sınırlandırılması, finansal kurumların çarpıcı bir biçimde büyümesi, finans sektörü ile reel sektör arasındaki ilişkilerin finans sektörü lehine yeniden tasarımılanması, çevrenin kaynaklarının merkeze aktarılmasıdır²⁶⁷.

1.2.3.2 Neoliberalizm, Küreselleşme ve Bilgi Toplumu

“Belirli zamanlarda, yalnızca yeni teknolojilerin ortaya çıkmasının yanı sıra değişen sosyal organizasyon kalıpları üzerine kurulu olan üretim araçlarıyla üretim ilişkilerinde büyük çaplı ve büyük ölçekli dönüşümler meydana gelir. 1970’li yıllardan bir süre sonra dünya bu periyodik dönüşümlerden birine girmiştir. Bu en son değişim döngüsü, yarı iletken elektronik ve iletişim sistemlerinin yükselişiyle ilişkilendirilmiş ve “küreselleşme” olarak adlandırılmaya başlanmıştır²⁶⁸”. Lipschutz & Rowe’un bu saptaması; küreselleşme, bilgi toplumu ve neoliberalizm arasındaki ilişkiyi gözler önüne sermek bakımından çarpıcıdır. Bu kavramlar arasındaki ilişki öyle bir boyuttadır ki, kavramların kimi zaman birbirleri yerine kullanıldığına dahi şahit olunmaktadır. Bununla birlikte, söz konusu kavramlar arasındaki sıkı ilişkiye rağmen bu kavramsal arasında farklılıklar da söz konusudur.

Küreselleşme ve neoliberalizm birbirleriyle ilintili kavramlar olmakla birlikte birbirlerinden farklı işleyişleri temsil etmektedirler²⁶⁹. Küreselleşme; uzun süreden beri

²⁶⁶ Al CAMPBELL, “ABD’de Neoliberalizmin Doğuşu: Kapitalizmin Yeniden Örgütlenmesi”, **Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki**, Çev. Şeyda BAŞLI & Tuncel ÖNCEL, Alfredo Saad FILHO & Deborah JOHNSTON (Eds.), 2. Basım, Yordam Kitap, İstanbul 2014, 305-324, s. 320 vd.

²⁶⁷ DUMÉNIL & LÉVY, 2014, s. 27

²⁶⁸ LIPSCHUTZ & ROWE, 2005, s. 25

²⁶⁹ DUMÉNIL & LÉVY, 2014, s. 26

kapitalizmi görünmez kılarak kapitalizmin küreselleşme şemsiyesi altında benimsenmesine hizmet etmektedir²⁷⁰. 1970’li yılların kriz döneminde; İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki liberal konsensusun sonunu hazırlayan uluslararası ve yerel ekonomik krizlerin, ancak uluslararası - küresel - ekonomik genişleme yoluyla uzun vadede çözüleceğine dair bir inanç oluşmuştu. Küreselleşme, bahsi geçen bu inancın, yine bu dönemde ortaya çıkan çok düzeyli küresel yönetim anlayışı ile uluslararası pazarların büyümesi ve bütünleşmesi gibi gelişmelerle iç içe geçmesi sonucunda oluşan siyasi diyalektiktir²⁷¹. Küreselleşme neoliberalizmin en temel ideolojik söylemlerinden biridir²⁷². Bununla birlikte; *“neoliberalizm ne küreselleşmedir, ne teknolojik değişimler sonucunda üretimin uluslararasılaşmasıdır ne de uluslararası rekabetteki yoğunlaşmanın kaçınılmaz sonucudur; neoliberalizm kapitalizmin yeniden örgütlenmesidir.”*²⁷³ Neoliberalizm bir gerileme döneminin ardından ABD ve İngiltere gibi merkez ülkelerde doğup sonradan çevre ülkelere ihraç edilen, yönetici sınıfların güç ve gelirlerinin yeniden tesis edildiği yeni bir toplumsal düzendir²⁷⁴.

Neoliberalizmin bilgi toplumuyla ilişkisine gelince; sanayi sonrası toplum kavramının popülerleşmesinde “savaş sonrası kesintisiz büyüme” döneminin sona ermesiyle birlikte ortaya çıkan 1970’li yılların kriz döneminin de etkisi büyüktür²⁷⁵. Bu dönemde ABD’li şirketler ve kurumlar yalnızca 1970’lerdeki devrimin temellerini atmakla kalmayıp, enformasyon devriminin 21. yüzyılda yayılmasına da öncülük etmişlerdir²⁷⁶. 1970’li yıllarda yaşanan kriz sonrası yeniden yapılanma yıllarında

²⁷⁰ CAZDYN & SZEMAN, 2011, s.1

²⁷¹ CERNY & MENZ & SOEDERBERG, 2005, s. 10

²⁷² GÜZELSARI, 2003, s.17

²⁷³ CAMPBELL, 2014, s. 306

²⁷⁴ DUMÉNIL & LÉVY, 2014, s. 25,26

²⁷⁵ Funda BAŞARAN, *İletişim Teknolojileri ve Toplumsal Gelişme: Yayılmanın Ekonomi Politikası*, 1. Baskı, Ütopya Yayınevi, Ankara 2010, s.61

²⁷⁶ CASTELLS, Cilt: 1, 2008, s.78,79

neoliberalizm ortaya çıkışı; 'bilgi toplumuna' dayalı bir 'yeni ekonomi'nin, hatta bir 'üçüncü sanayi devrimi'nin habercisi olarak değerlendirilmiştir²⁷⁷.

Teknolojik yeniliklerin üretim sürecine uygulanmasının ilk adımı sanayi devrimiyle gerçekleşmiş, teknolojik yenilikler 1970'li yıllarda yaşanan kapitalist ekonominin yeniden yapılanma sürecinde de rol oynamaya devam etmiştir²⁷⁸. Bu süreçte teknolojik devrim, küresel ekonomiyi yaratan ve aynı zamanda onu güçlendiren bir itici güç halini almıştır²⁷⁹. 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren vapur, demiryolu kanal ve telgraf gibi yeni teknolojilerin uluslararası taşımacılık ve haberleşme alanında yarattığı devrim ile ticaret maliyetleri düşmüştür²⁸⁰. Çokuluslu şirketler çok uluslu olma özelliklerini iletişim sayesinde edinmişlerdir; o kadar ki, bilgisayar ve uydular, çokuluslu şirketler için mal ve hizmet üreten işçiler ve fabrikalar kadar temel bir öneme sahiptir²⁸¹. Teknolojik yenilikler, özellikle de bilgi teknolojileri, sermayenin ve emtiaların akışını hızlandırarak küresel ekonomik genişlemeyi artırmıştır²⁸².

1970'li yıllardan itibaren dijitalleşen ve bilgisayarlaşan iletişim ağları küreselleşme bünyesinde bir devrim yaratmıştır²⁸³. Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler her ne kadar taşıma ve iletişim maliyetlerini azaltsa da yeni ekonomiye ayak uydurmak maksadıyla ar-ge faaliyetlerine yapılan yatırımların maliyetleri yükseltmesi, şirketlerin ürünlerini dünya ölçeğinde birçok ülke pazarına arz etmelerini zorunlu kılmaktadır²⁸⁴. 20. yüzyılın son çeyreğinde ilaç sanayii, biometri, elektronik fon transferi, bilgisayar mühendisliği, mikro elektronik gibi birçok alanda yaşanan teknolojik yeniliklerin ekonomi dünyasında da yansımaları olmuş ve 1980'li yılların

²⁷⁷ REYNOLDS & SZERSZYNSKI, 2012, s.41

²⁷⁸ Snow, 2011, s.114

²⁷⁹ John NAISBITT, **Global Paradoks**, .Çev. Evren S.Gül, Sabah Kitapları, İstanbul 1994, s.37

²⁸⁰ Dani RODRİK, **Akıllı Küreselleşme: Küresel Piyasalar, Devlet ve Demokrasi Neden Birlikte Var Olmazlar?** Çev. Burcu AKSU, 1. Basım, Efil Yayınevi, İstanbul 2011, s.21,22

²⁸¹ KUMAR, 1999, s. 20.

²⁸² James PETRAS & Henry VELTMEYER, **Beyond Neoliberalism: A World to Win (Globalization, Crises, and Change)** Ashgate, UK 2012, s.148

²⁸³ ADIGÜZEL, 2011, s.4

²⁸⁴ Aseem PRAKASH, "The East Asian Crisis And The Globalization Discourse", **Review Of International Economy**, vol.8, Iss.1, 2001, 119-146, s.126

ortalarından itibaren bilgi toplumunun ekonomisi olarak adlandırılabilcek “yeni ekonomi” değişim dalgasının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır²⁸⁵. Yeni ekonomi; bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerin yayılması ve benimsenmesiyle meydana gelen yüksek oranlı ve uzun dönemli büyüme olarak tanımlanmaktadır²⁸⁶.

Finans kapital piyasalarının devasa biçimde genişlemesi yeni ekonomik manzarayı muazzam biçimde yansıtan bir durumdur; yeni teknolojilerin yarattığı eşzamanlılığının bir sonucu olarak artık sadece emek gücü ya da endüstri değil, sermayenin bizzat kendisi de hızlı bir biçimde yer deęiştirebilmektedir²⁸⁷. Finans piyasaları ve döviz piyasalarının birbirlerine karşılıklı bağımlı hale gelmesi ulusal para birimlerini birbirine bağlanması para politikalarının, faiz oranlarının ve nihayetinde bütçe politikalarının birbirine uyumlu hale getirmiş, bu durum ise ulus devletlerin ekonomi politikalarının üzerinde kontrollerini yitirmelerine sebep olmuştur²⁸⁸.

Küreselleşen dünya ekonomisinde rekabet gücüne sahip olabilmek, yeni teknolojileri üretim süreçlerine ve ürünlere uygulayabilme yeteneğine dayanmakta, yeniliklere uyum sağlamak rekabet gücünün motoru olarak deęerlendirilmektedir²⁸⁹. Yeni teknolojiler vasıtasıyla ululararası şirketler üretim süreçlerini parçalayarak dünyanın farklı ülkelerine dağıtmakta ve üretim sürecinin emek yoğun bölümlerini, ucuz işgücü imkânının olduğu üçüncü dünya ülkelere taşımaktadır²⁹⁰. Uluslararası ilişkiler, ticaret, iletişim, teknoloji alanındaki büyük gelişmelerin, 20. Yüzyılın sonlarında eş zamanlı olarak gerçekleşmelerinin yarattığı sinerji, tarih boyunca eş

²⁸⁵ ADIGÜZEL, 2011, s.1

²⁸⁶ Paula De MASI & Marcello ESTEVÃO & Laura KODRES, “Who Has a New Economy”, **Finance and Development**, V.38, No.2, June 2001, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2001/06/demasi.htm>

²⁸⁷ Fredric JAMESON, “Globalization and Political Strategy”, **New Left Review** 4, July-August 2000, 49-68, s.55

²⁸⁸ CASTELLS, 2006, s.387,388

²⁸⁹ ADIGÜZEL, 2011, s.9

²⁹⁰ Martin HART-LANDSBERG, “Neo-Liberalizm: Mitler ve Gerçeklik”, **Neoliberalizm ve Kriz**, Çev. Barış BAYSAL & Çiğdem ÇİDAMLI & Deniz ŞİMŞEK & Levent AYDENİZ, 1. Basım, Kalkedon, İstanbul 2008, 79-101, s.94

görülmeleyen bir devrimin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu sebeple bilgi toplumunun oluşumu yalnızca dijital alanda gerçekleşen gelişmelerin bir ürünü olmayıp, bütün bu alanlardaki gelişmelerin bir ürünüdür²⁹¹. Öte yandan küreselleşme, postfordist üretim tarzı, yönetim, yeni kamu işletmeciliği gibi ilişki ve süreçlerin her biri de insanlığın yaşadığı üçüncü büyük devrimin, bilgi iletişim devriminin bir sonucudur²⁹².

Son olarak, küreselleşme, bilgi toplumu ve neoliberalizm arasındaki ilişkiye ilişkin olarak Nordberg'in neoliberalizmin tarihsel sürecine ilişkin şemasıyla anlatılanları özetlemek isteriz.²⁹³

Başlangıç Yılı: 1900	Başlangıç Yılı: 1945	Başlangıç Yılı: 1973
Tarihselcilik Parlamente demokrasi Birinci endüstriyel devrim	Modernizm Merkezcilik Yönetim İkinci endüstriyel devrim Fordizm Keynesyen refah devleti Endüstri ekonomisi paradigması	Postmodernizm Çok-merkezcilik Post-liberal demokrasi Kitlesele demokrasi Yeni yönetim Üçüncü endüstriyel devrim Post fordizm Bilgi ekonomisi paradigması

1.3 Teknoloji ve Devlet İlişkisi Bağlamında E-Devletin Tarihsel Süreci

Toplumsal yaşam içinde teknolojiyi kullanan ya da üreten hiç kimse ya da hiçbir şey teknolojiye bağışık olmak ya da teknolojiye uzak durmak keyfiyetine sahip değildir. Bu bakımdan toplumsal yaşamın önemli bir unsuru olan devletler de hem teknolojinin üreticisi ve tüketicisi olarak hem de teknolojik üretim ve tüketim sürecinin

²⁹¹ TANŞU, 2017, s.41

²⁹² NOHUTÇU & BALCI, 2008, s.16

²⁹³ NORDBERG, 2017, s. 51

düzenleyicisi ve denetleyicisi olarak önemli bir rol üstlenmektedir²⁹⁴. Teknolojinin devlet aygıtı tarafından kullanılmasının son merhalesini teşkil eden e-devletin tarihsel sürecinin iyi bir biçimde anlaşılması, teknoloji ve devlet ilişkisinin kavranmasıyla mümkündür. Bu nedenle çalışmanın bu kısmında ilkin tarihi süreç içinde teknoloji ve devlet ilişkisi, ardından e-devletin tarihi sürecini incelenecektir.

1.3.1 Tarihsel Süreç İçinde Teknoloji ve Devlet İlişkisi

Teknolojinin insanlık tarihinde oynadığı rol zaman içinde gelişmiştir. Taşı atan kol sapan ile desteklendi, taşın yerini mızrak aldı, ok ve yay mızrağa baskın geldi. Silahlar mermileri ateşledi, obüsler füzeleri fırlattı ve şimdi kıtalararası balistik füzeler nükleer bombaları taşımaktalar²⁹⁵. İnsanlık tarihi boyunca teknolojinin gösterdiği ilerleme doğrusal bir biçimde gerçekleşmemiştir. Carr'ın da belirttiği üzere uygarlık sapmasız, kesintisiz düz bir çizgi içerisinde devam etmez, uygarlık zaman zaman göz alıcı sıçramaları da içeren ama özünde son derece yavaş ilerleyen bir gelişim sürecidir²⁹⁶. Bu gelişim süreci içerisinde teknoloji ve insan arasındaki ilişkinin niteliği, diğer bir ifadeyle hangisinin diğerine baskın geldiği konusu önemli bir sorun halini almıştır.

Zacher; insan ve teknoloji ilişkisine ilişkin yaklaşımları üç başlık altında toplamaktadır²⁹⁷:

i) Teknoloji insan ihtiyaçlarını karşılar, insanlar yeni teknolojilere adapte olur.

Teknoloji kontrol edilebilir ve insancılaştırılabilir yapıdadır.

²⁹⁴ Yılmaz ÜSTÜNER, “Kamu Yönetimi ve Teknoloji”, **Kamu Yönetimi ve Teknoloji KAYFOR 2010**, Onur Ender ASLAN & Nuran SAVAŞKAN AKDOĞAN & Burak TANGÖR & Hande MİMAROĞLU ÖZGEN & Asu ALTUNOĞLU (Eds.), 1. Basım, TODAİE, Ankara 2011, 3-11, s.3

²⁹⁵ ATHERTON, 1984, s.310

²⁹⁶ Edward Hallet CARR, **Tarih Nedir?** Çev. Misket Gizem GÜRTÜRK, 2. Baskı, İletişim, İstanbul 2002, s.129 vd.

²⁹⁷ Lech W. ZACHER, “E-Transformations of Societies”, ”, **Encyclopedia of Digital Government**, Ari-Veikko ANTTIROIKO & Matti MÄLKİÄ (Eds.), Idea Group Reference, Hershey 2007, 756-762, s.759

- ii) Teknoloji her şeyi yönlendirir ve çoğunlukla toplum, ekonomi, kültür vb. biçimini belirler, diğer faktörler daha az etkili ve önemli olur. Bu, teknolojik düzeltme, teknolojik iyimserlik, tekno-kültür, teknokrasi kavramlarına dayanan teknolojik determinizmdir.
- iii) İnsan (toplum) ve teknolojinin birlikte evrimleşmesi. Bu karşılıklı destek anlamına gelir, insan teknolojiyi (makineyi) içselleştirirken, bazen de insan değerleri teknolojilerin tasarımında gömülü bir hal alır. Bu tür ortak evrim, "karışık ekip" lerin insanın yapaylaştırılması ve insan girdisi, yani teknolojiye zeka sonucu ortaya çıkabileceği, insanlık dışı bir döneme yol açan oldukça tutarlı sosyoteknolojik sistemler ve nesnelerle ifade edilecektir.

Teknolojik ilerleme ideali çerçevesinde gelişen teknolojik belirlenimcilik (teknolojik determinizm); teknolojik gelişmenin özerk nitelikte olduğu, teknolojik yayılmanın, uygulamaların ve evrimin doğrusal ve tahmin edilebilir olduğu, toplumsal, kültürel, tarihsel değişimlerin belirleyici gücünün teknoloji olduğu gibi varsayımlara dayanır²⁹⁸. Teknolojinin insanlığın temel itici unsuru olduğunu ve genel olarak bireylerin, grupların ve toplumun teknolojik gelişmeler tarafından şekillendirildiğini savunan teknolojik determinizm, teknolojinin, tarihin belirli aşamalarında güçlü bir belirleyici haline gelebileceğini savunmaktadır²⁹⁹. Teknolojiyi nötr bir veri olarak kabul eden teknolojik determinizm, ülkelerin ve bireylerin teknolojik gelişmeye adapte olamamasını, yoksulluğun sebebi olarak görür³⁰⁰.

Benjamin, teknolojinin iktidar ilişkileri alanındaki belirleyici gücünü şöyle ifade etmektedir: *“Bilgisayarın telekomünikasyonla evliliğinin bilginin ışık hızıyla ve çok*

²⁹⁸ Nurcan TÖRENLİ, **Küreselleşmenin Yol Haritaları Tekno-Siyasal Paradigmalar**, 1. Baskı, Ütopya Yayınevi, Ankara 2011, s.94

²⁹⁹ Robert HASSAN, **Media Politics and The Network Society**, First Edition, Open University Press, Berkshire 2004, s.143

³⁰⁰ Ahmet ÖZALP, “ ‘Theoria’ dan ‘Techne’ ye: Tekniğin İktidarı”, **Kamu Yönetimi ve Teknoloji**, Onur Ender ASLAN & Nuran SAVAŞKAN AKDOĞAN & Burak TANGÖR & Hande MİMAROĞLU ÖZGEN & Asu ALTUNOĞLU (Eds.), 1. Basım, TODAİE, Ankara 2011, 47-60, s.56

büyük kitlelere iletilmesiyle sonuçlanması, bilgi gibi iktidarı da bir merkezden idare edilebilir olmaktan uzaklaştırmaktır. Merkez bankaları tarafından yönetilen ulusal paralar sistemi, özel para tüccarları tarafından yönetilen evrensel elektronik bir pazara dönüştürülünce iktidar el değiştirmektedir. ... El telefonlarından haberleşme uydularına kadar teknolojilere sahip uluslararası bir telekomünikasyon sistemi hükümetlerin sırlarını dünyadan ya da kendi milletlerinden saklama olanaklarını elinden aldığında, iktidar el değiştirir. Bir turnak boyunda bir mikro yonga aslında basit ve ucuz bir silahı bir stringer füzesine çevirdiğinde İktidar el değiştirir³⁰¹.” Postman’e göre; teknolojik değişim; ekolojiktir. Nasıl ki bir ekolojik ortamdan tırtıllar çıkarıldığında ortaya çıkan sonuç, aynı doğal ortam eksi tırtıllar olmayıp sonuçta tüm ekolojik sistem bozulursa, matbaanın icadından sonraki Avrupa da matbaa artı Avrupa değildir; teknolojik araçlar toplumsal yapıyı bütünüyle değiştirir³⁰². McLuhan, yeni teknolojik gelişmelerin insan duyuları üzerindeki etkisini, bir melodiye yeni bir nota eklenmesiyle benzeştirir. Yeni bir teknolojinin insan hayatına katılımı duyular arasındaki ilişkiyi yeniden kurgular ve duyular arasında yeni teknoloji vasıtasıyla kurulan yeni oran, geçmişte açık ve belirgin olan şeyleri bulanıklaştırabilir, geçmişte mat ve flu görünen şeyleri ise berraklaştırabilir³⁰³.

Teknolojik yenilikler bilgi üretimini ve bilgi alışverişini kolaylaştırmanın yanısıra yeni ekonomik fırsatların oluşumuna da katkı sağlamaktadır. Teknoloji; iş yapılarının, tüketici davranışlarının ve nihayetinde kurumsal düzenlemelerin doğasının değişmesine yol açar³⁰⁴.

³⁰¹ Walter W. BENJAMIN, **Ulusal Egemenliğin Sonu**, Çev. Mehmet HARMANCI, Cep Yayınları, İstanbul 1993, s. 10

³⁰² Neil POSTMAN, **Teknopoli**, Çev. Mustafa Emre YILMAZ, 2. Baskı, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2006, s.29

³⁰³ Marshall McLUHAN, **Gutenberg Galaksisi: Tipografik İnsanın Oluşumu**, Çev. Gül ÇAĞALI GÜVEN, Yapı Kredi Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2017, s.62

³⁰⁴ José-Rodrigo CORDOBA-PACHÓN & Elias OCHOA-ARIAS, “Introduction: Searching upon the Limits of E-Government and E-Participation: A Systemic Appraisal”, **Systems Thinking and E-participation: ICT in The Governance of Society**, José-Rodrigo CORDOBA-PACHÓN & Elias OCHOA-ARIAS (Eds.), Information Science Reference, Hershey New York 2010, 1-12, s.2

Teknolojik gelişmeler bakımından bilişim teknolojileri ayrı bir önem arz etmektedir. Geleneksel teknolojik değişimden farklı olarak bilişim teknolojisinde yaşanan yenilikler, örgütsel yapının sadece teknik boyutunu değiştirmemekte, örgütsel yapının iletişim kanalları, karar verme ve denetim mekanizması, örgüt içindeki güç dengesi üzerinde de değiştirici bir rol oynamaktadır³⁰⁵. Teknoloji alanındaki gelişmeler; birimler, kurumlar ve devletler arasında var olan engellerin yanı sıra alt kademe ile üst kademe çalışanlar, vatandaşlar ile devletler arasındaki engelleri de ortadan kaldırmakta, belirgin sınırları belirsiz hale getirmektedir³⁰⁶. Bu bakımdan bilişim teknolojileri kurumsal yapıları karşı konulamaz bir değişim sürecinin içine çekmektedir. Ohmae'nin belirttiği üzere, *“Global enformasyon cini gerçekten bir kez şişeden çıktıktan sonra –ve şu anda kesinlikle çıkmıştır- bunun geri dönüşü yoktur. Böylesi bir akıntı karşısında, hiçbir geleneksel strateji, hiçbir alışılmış politik çizgi ve hiçbir yerleşik örgüt biçimi değişime gitmeden ayakta duramaz³⁰⁷.”*

Teknoloji toplum ilişkisi üzerine teknolojik determinizm dışında teoriler de mevcuttur. Teknolojinin toplumsal inşası (Social Construction of Technology, SCOT) teorisi, bilim, teknoloji ve toplum arasındaki ilişkiyi inceleyen önde gelen teorilerden biri niteliğindedir. SCOT teorisinde teknoloji, yalnızca bir parçası olduğu sosyal bağlama göre anlamlı biçimde yorumlanabilen bir sembol olarak görülür. Böylelikle teknoloji, aktörlerin (bireyler, sosyal gruplar) belirli bir teknolojinin nasıl yorumlanması gerektiği ile ilgili mesajlarını paylaştıkları sosyal eylemler yoluyla gelişir³⁰⁸.

³⁰⁵ James M. BLOODGOOD & J. L. MORROW JR, “Stratejic Organizational Change: Exploring The Roles Of Environmental Structure, Internal Conscious Awareness And Knowledge”, **Journal of Management Studies**, V.40, Iss.7, 2003, 1761-1782, s.1761

³⁰⁶ Ira T. SIEGEL, "Catching The Ninth Wave: Information, Technology, and Strategic Change", **Planning Review**, Vol.23, Iss.5, 1995, 21-23, s.21

³⁰⁷ Kenichi OHMAE, “Ulus Devletin Sonu”, Çev. Zülfü Dicleli, **Küreselleşme Okumaları Ekonomi ve Siyaset**, Kudret BÜLBÜL (Ed.), Kadim Yayınları, İstanbul 2006, 265-283, s.265.

³⁰⁸ Jens HOFF, “Technology and Social Change: The Path Between Technological Determinism, Social Constructivism and New Institutionalism”, **Democratic Governance and New Technology Technologically Mediated Innovations in Political Practice in Western Europe**, Jens HOFF & Ivan HORROCKS & Pieter TOPS (Eds.), Routledge, London & New York 2000, 13-33, s.13,14

Teknolojinin toplumsal ilişkiler ve kamu yönetimi konusunda köklü değişimler yaratan dönüştürücü bir role sahip olduğuna ilişkin görüşlerin yanısıra teknolojinin yapısal değişiklikler meydana getirmeden mevcut sistem üzerinde bir takım iyileştirmeler sağladığına ilişkin görüşler de mevcuttur. Bu görüşe göre; kamu kurumlarında bilgi teknolojisi kullanımı, önemli kurumsal değişikliklere yol açmaksızın yalnızca teknik verimliliği artırır³⁰⁹. Örgütlerin niteliğini değiştirmek yerine, bilgi teknolojisinin oynadığı rol genellikle kuruluşların "mevcut eğilimlerini" güçlendirmekten fazla değildir³¹⁰.

Doktrinde teknolojik determinizme yönelik eleştiriler getirilmiştir. Buna göre, teknolojik determinizm, yerel ve küresel ölçüde iktidar yapılarının varlığını gözardı etmektedir³¹¹. Kumar'a göre, *"Enformasyon toplumu nötr, değerden yoksun bir yoldan evrilmedi. Tüm teknoloji gibi enformasyon teknolojisi de bazı belirli toplumsal ve politik çıkarlar uyarınca seçildi ve şekillendirildi"*³¹². Postman'ın ifadesiyle; *"iyice yerleşmiş her teknoloji, dünyayı özgün bir biçimde inşa eden, bir şeyi diğerlerinden değerli sayan, bir düşünceyi, bir beceriyi, bir tutumu diğerlerine göre daha sesli dile getiren ideolojik bir önyargıdır."*³¹³ Üstüner; teknolojinin araçsal bir niteliğe sahip olduğunu, bu sebeple kullanım amacına göre teknolojinin değişkenlik arz ettiğini, bu bağlamda teknolojik ürünlerin de kullanıcısına göre biçimlenen nötr aygıtlar olduğu yönündeki genel kabulün sorgulanması gerektiğini savunur. Buna göre; bilişim teknolojilerinin üretiminde kamusal yarar değil, rekabetçi ve kar odaklı pazar ekonomisi ilkeleri geçerlidir. Bu ürünlerin üretiminin önemli bir parçası olan "inovasyon" olgusu

³⁰⁹ Heintze, Theresa, and Stuart Bretschneider. 2000. Information Technology and Restructuring in Public Organizations: Does Adoption of Information Technology Affect Organizational Structures, Communications, and Decision-Making. *Journal of Public Administration Theory and Research* 10:801–830

³¹⁰ Kenneth L KRAEMER & Jason DEDRICK "Computing and Public Organizations", **Journal of Public Administration Research and Theory**, V.7, Iss.1, January 1997, 89-112, s.92

³¹¹ ÖZALP, 2011, s.53

³¹² KUMAR, 1999, s. 48

³¹³ POSTMAN, 2006, s.24

ise “satılabilir fikir” olarak tanımlanmaktadır³¹⁴. Batılı devletlerin çokuluslu şirketleri, doğrudan yatırım ve lisans anlaşmaları aracılığıyla hem sermaye hareketlerini hem de teknolojiyi denetim altında tutmaktadır³¹⁵.

Tek bir teknolojik başarı, ne kadar önemli olursa olsun, kendi başına teknolojik dönüşüm oluşturmaz. Gerçek bir teknolojik devrimin özelliklerinden biri, birçok yeniliğin aynı zamanda gerçekleşmesidir³¹⁶. Tarım toplumu döneminden örnek vermek gerekirse; dokumacılık, tarım ve hayvancılığa geçilen neolitik çağda ortaya çıkan bir yardımcı teknolojidir. Sepet üretimi, giyim ve saklama araçları üretiminde kullanılan dokumacılık, koyun kırkımı, keten ve pamuk üretimi, iğ kullanımı, dokuma tezgâhı yapımı gibi birbiriyle bağlantılı teknolojik yenilikleri beraberinde getirmiştir³¹⁷. Bununla birlikte teknolojik gelişmeler, sosyal ve iktisadi alandaki yeniliklerle birlikte varolan bir yapı sergilemiştir. Bir ulusal bankacılık sisteminin kurulması ve anonim şirketlerin genişletilmesi, teknik yatırım ve ticari büyüme için sermaye ve finansal ihtiyaçların sağlanmasına yardımcı olmuştur. Önemli olan tek bir büyük teknik ilerlemenin tek başına teknolojik bir devrim oluşturmamasıdır. Diğer ve ilgili teknik ilerlemelerin yanı sıra zamanların politik-ekonomik-sosyal-kültürel bağlamında meydana gelen büyük değişiklikler olmalıdır.³¹⁸

Her ne kadar teknolojik aygıtların icat ve gelişim sürecinde belirli motivasyonlarla hareket edilse de teknolojik aygıtlar her zaman başlangıçta planlanan amaçlara hizmet etmez. Diğer bir ifadeyle teknolojinin yaratacağı sonuçlara ilişkin belirtilmesi gereken bir diğer nokta ise teknolojinin yaratacağı sonuçların başlangıçta tamamen öngörülebilir nitelikte olmamasıdır. Önceden kestirilmesi zor değişimler

³¹⁴ ÜSTÜNER, 2011, s.6

³¹⁵ Herbert HYMER, **Çokuluslu Şirket Radikal Bir Yaklaşım**, Çev. Fahri BAKIRCI, Epos, Ankara 2013, s. 17

³¹⁶ Melvin KRANZBERG, “The Information Age: Evolution Or Revolution?”, B. GUILÉ(ed.), **Information Technologies and Social Transformation**, National Academy Press, Washington 1985, 35-54, s.37

³¹⁷ James E. McCLELLAN III & Harold DORN, **Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji**, Çev. Haydar YALÇIN, 5. Baskı, Akılçelen Kitapları, Ankara 2016, s.23

³¹⁸ KRANZBERG, 1985, s.36

meydana getiren teknolojik yeniliklerden kimlerin kazançlı ya da zararlı çıkacağı, bu yeniliklerin ilk aşamalarında belirgin değildir³¹⁹. Amerikan Savunma Bakanlığı İnternet'i savunma araştırmaları için bir iletişim ağı olarak 1960'larda icat ettiğinde, hiç kimse, otuz yıl sonra toplumun nasıl bir dönüşüm yaşayacağını öngörememişti³²⁰. Kranzberg'e göre; teknoloji ne iyidir ne kötüdür ne de tarafsızdır. Teknolojinin hem toplumsal etkileşimleri hem de kültürel çevre ile olan etkileşimleri, teknik öğelerin kimi zaman orijinal hedeflerinden çok farklı gelişmelere yol açmasına sebep olabilir. Örneğin, Henry Ford'un, motorlu taşıtını taşımayı ucuzlatmak ve kitlelere kişiselleştirilmiş ulaşım sağlamak için tasarladığı araba moturu, nerede ve nasıl çalıştığımızı, alışveriş yaptığımızı, uyuduğumuzu belirleyen bir işlev kazandı. 20. Yüzyılın başında peygamberler dışında hiçkimse otomobilin gündelik yaşam ve ticari ilişkiler üzerinde yaratacağı değişimi tahmin edemezdi. Bilgi Çağı da benzer şekilde sayılamayacak ve beklenmedik etkilere sahip olacaktır; çünkü bilgisayar hesaplamının ve anlık veri iletiminin ötesine geçmektedir. Bilgisayarların hizmet verdiği işlevlerin çeşitliliği, sonuçlarının düzensiz, dağınık olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, sonuçların bir kısmının tam olarak ne olacağını tam olarak öngörmek mümkün değildir³²¹.

Öte yandan teknolojik yeniliklerin yarattığı sonuçlar her zaman olumlu birer katkı niteliğinde de değildir. Beck; teknolojinin insan hayatı üzerindeki olumsuz ve ilk bakışta öngörülemez nitelikteki sonuçlarını tarımsal üretim üzerinden ifade etmektedir.

³¹⁹ POSTMAN, 2006, s.22,23. POSTMAN bu duruma örnek olarak mekanik saatin icadını gösterir. "Saatin kökeni 12. ve 13. yüzyıl Benedictine manastırlarına dayanır. Saatin icadına yol açan saik, manastırın alışlagelmiş işlerine (öneğin bir günde yedi vakit ibadet edilirdi) az çok dakik düzenlemeler getirmek isteğiydi... Mekanik saat dini ritüelleri tam zamanında yerine getirmeyi sağlayacaktı. Doğrusu bunu başardı da. Fakat keşişler, saatin sadece zamanı belirlemeye yarayan bir araç değil de, aynı zamanda insanların eylemlerini eş zamanlı hale getiren ve kontrol eden bir alet olacağını öngöremediler. Bu yüzden 14. yüzyılın ortalarında saat, manastırın duvarlarını aştı ve işçilerin ve tüccarların hayatına dakik düzenlemeler getirdi... Kısaca, saat olmasaydı kapitalizm mümkün olmayacaktı. Paradoksal ve hayret verici olan ise, kendilerini çok katı bir şekilde Tann'ya adanmış insanlar tarafından icat edilen saatin en çok, kendilerini para kazanmaya adanmış insanlara yaramış olması. Uhrevilik ve dünyevilik arasındaki kadim mücadelede saat ikincisinin tarafını tutmuştu." POSTMAN,2006, s.25,26

³²⁰ Alfred Tat-Kei HO, "Reinventing Local Governments and The E-Government Initiative", **Public Administration Review**, V.62, No. 4, July/August 2002, 434-444, s.434

³²¹ KRANZBERG,1985, s.50,51.

Yapay gübre ve zirai kimyasal kullanımındaki artışla birlikte ilkin zirai üretim oranında yükselme meydana gelse de, söz konusu maddelerin kullanımı, orta vadede yabancı hayvan ve bitki türlerinin yok olmasına, toprağın verimliliğinin düşmesine, erozyonun artmasına yol açmaktadır. Bu duruma ek olarak küreselleşme süreciyle birlikte üretilen ürünlerin uzak mesafelere ulaştırılmasıyla birlikte binlerce kilometre ötede yaşayan insanlar üzerinde de olumsuz sonuçlar ortaya çıkmakta, örneğin anne sütü ve çocuklarda kurşun miktarının çarpıcı oranda artışına sebebiyet vermektedir. Görünmeyen birinci etkiler hızla görünür birincil etkilere dönüşmektedir³²². Bu durum kamu yönetimi bakımından değerlendirildiğinde, teknolojinin yönetim biçimini ve hizmet sunumunu kullanım biçimine bağlı olarak engelleyebildiği veya kolaylaştırabildiği sonucuna varılabilir. Teknoloji, diğer politik aygıtlar gibi doğru ya da yanlış kullanıma bağlı olarak kamu yönetimini geliştirmede kullanılan bir araçtır. Diğer herhangi bir politika enstrümanı gibi, acımasız güç elitleri tarafından normatif veya faydacı bir biçimde istismar edilmesi mümkünken, doğru uygulandığında, gelişmekte olan ülkelerde zamanla kanıtlanmış olan gelişimsel başarıları da sağlayabilir³²³.

Kanaatimizce de teknolojik ilerleme sosyal ortamla karşılıklı etkileşim halinde ilerleyen ve toplumsal gereksinimler bağlamında şekillenen bir görünüm arz etmektedir. Bununla birlikte bahsolunan örneklerde de görüldüğü üzere teknolojik icat ve yenilikler her zaman başlangıçta öngörülen sonuçlara ulaşamamakta, farklı amaçlara da hizmet edebilmektedir. Cloete'nin belirttiği üzere Teknoloji, yönetimin biçimini ve gelişimini, hizmet sunumunu, kullanım biçimine bağlı olarak engelleyebilir veya kolaylaştırabilir. Teknoloji, uygun kullanılmasına bağlı olarak şekillenir. Diğer herhangi bir politika enstrümanı gibi teknoloji de acımasız güç elitleri tarafından istismar edilebilir. Doğru uygulandığında ise, gelişmekte olan ülkelerin gelişimine katkı sunmaya yönelik önemli

³²² BECK, 2014, s.51,52

³²³ Fanie CLOETE, "Maximising the Potential of Transforming Policy Failure into Policy Success: E-Government, The Digital Divide and E-Development", **New Technologies in Public Administration**, Giorgio PETRONI & Fanie CLOETE (Eds.), IOS Press, Washington 2005, 113-132, s.129

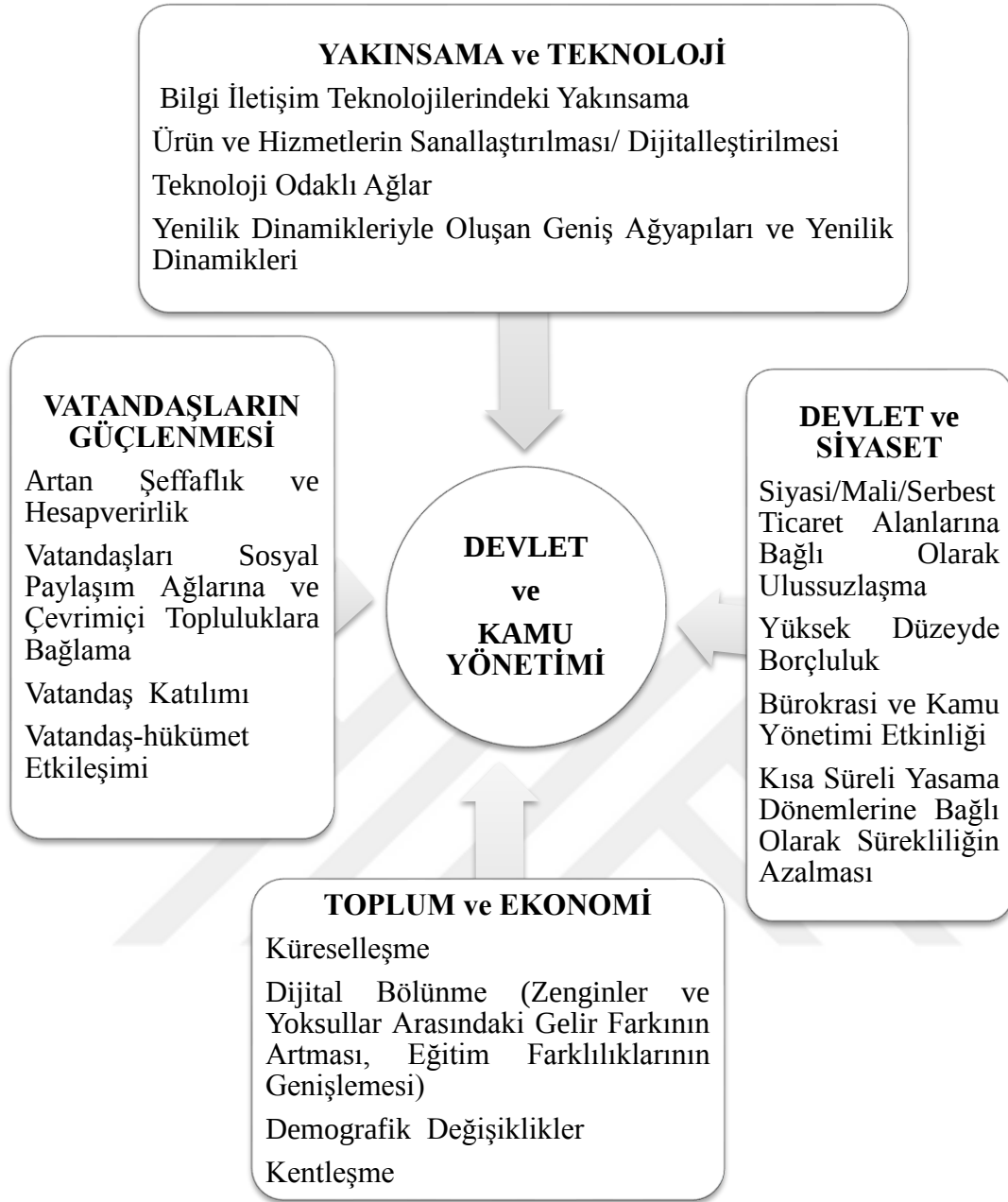
bir işlev üstlenebilir³²⁴. Özet itibariyle toplumsal yapı ve teknoloji karşılıklı olarak etkileşim içindedir. Öte yandan toplumsal yapının ve devlet aygıtının gelişiminde teknoloji önemli bir unsur olmakla birlikte belirleyici tek unsur değildir. Benzer bir biçimde Wirtz & Daiser de devlet ve kamu yönetiminin ve inceleme konumuz olan e-devlet'in ardında 4 itici güç olduğunu ifade eder. Bu itici güçler; yakınsama³²⁵ (convergence) ve teknoloji, devlet ve siyaset, toplum ve ekonomi ve vatandaş güçlendirmedir. Söz konusu itici güçleri Wirtz & Daiser şöyle şematize etmektedir³²⁶:

³²⁴ CLOETE, 2005, s.129

³²⁵ Yakınsama (convergence) ifadesi, sektör sınırlarının azalması, kamusal ve özel ilkelerin ağ yapısını, son olarak ise sektörlerin, iş birimlerinin, organizasyonların, ürünlerin ve hizmetlerin entegrasyonu kastedilmektedir. WIRTZ & DAISER, 2017, s.35

³²⁶ WIRTZ & DAISER, 2017, s.35

1.3.2 E-Devletin Tarihsel Süreci

E-devlet terimi 1990'lı yılların sonlarında ortaya çıkmışsa da bilgi ve iletişim teknolojilerinin kamu kurumları tarafından kullanımı bilgisayarın icadına kadar uzanmaktadır³²⁷. 1980'lerin sonunda internet ortaya çıkmadan önce de devletler, verimliliği artırmak ve kurum içi iletişimi geliştirmek için bilgi teknolojilerini aktif

³²⁷ GRONLUND, 2007, s.634

olarak kullanmaya başlamıştı³²⁸. Hatta bilişim ve iletişim teknolojilerinin devletler tarafından kullanılmaya başlandığı tarih, Herman Hollerith tarafından icat edilen delikli kartların 1890 yılı ABD nüfus sayımında kullanılmasına kadar dayanmaktadır³²⁹.

Bilgisayar teknolojisinin ortaya çıktığı 1940'lı yıllardan günümüze değin yaşanan gelişmeler, devletlerin bilgisayar teknolojisinden uzak kalmasının mümkün olmadığını göstermektedir³³⁰. Gelişmiş devletler bilgisayarı ilk kez 1950'li yıllarda askeri olmayan işlemler için kullanmaya başlamışlardır³³¹. 1960'lı yıllarda gelişmiş ülkelerin çoğunda elektronik sistemlerin manuel sistemlerin yerini almaya başlaması, kamu sektöründe bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanımı, kayıt tutma ve finansal yönetim gibi veri işleme faaliyetlerini yeniden şekillendirmesini sağlamıştır³³². 1960'lı yıllardan itibaren, sosyal güvenlik, göçmenlik ve diğer alanlarda elde edilen veriler elektronik olarak analiz edilmiş, e-tablolar ve istatiksel veriler de bu maksatla kullanılmıştır.³³³ Elektronik tablolama yazılımlarının gelişmesi ve ucuzlaması; 1970'lerde merkezi idarelerin ana sistemlerinde, 1980'li yıllarda ise en küçük yerel yönetimler dâhil idari teşkilatlanmanın her seviyesinde bilgisayar tabanlı sistemlerin kullanılmasını sağlamıştır³³⁴. Bilgisayarı ilkin daha iyi kayıt tutmak için (nüfus kayıtları, taşıt kayıtları), kullanmaya başlayan kamu idareleri, 1970'li yılların başında bilgi ve iletişim teknolojilerini temel enstrüman olarak olarak görmeye, 1980'lerin başındaysa bilgi ve iletişim teknolojilerinin daha iyi yönetim ve etkili kamu yönetimi adına taşıdığı büyük potansiyelin farkına varmaya başlamışlardır³³⁵.

³²⁸ HO, 2002, s.435

³²⁹ Daniel VEIT & Jan HUNTGEBURTH, **Foundations of Digital Government Leading and Managing in the Digital Era**, Springer, Berlin 2014, s.2

³³⁰ EREN, 2010, s.13,14

³³¹ William J. McIVER, Jr. & Ahmed K. ELMAGARMID, "Introduction" **Advances in Digital Government: Technology, Human Factors, and Policy**, William J. McIver, Jr. & Ahmed K. ELMAGARMID (Eds.), Kluwer Academic Publishers, Boston 2002, 1-36, s.1

³³² Sonia J. SENEVIRATNE, "Information Technology and Organizational Change in The Public Sector", G. D. Garson (Ed.), **Information Technology and Computer Applications in Public Administration: Issues and Trends**, Idea Group Publishing, Hershey 1999, 41-61, s.44,45

³³³ SIX, 2004, s.18

³³⁴ SIX, 2004, s.17

³³⁵ VEIT & HUNTGEBURTH, 2014, s.2,3

1990'lı yıllara gelindiğinde ise kamu sektörünün bilgi ve iletişim teknolojilerine yönelik tavrında çarpıcı değişimler görülmeye başlamıştır. Bu değişimin temelini oluşturan başat unsur ise internettir³³⁶. 1950'lerden beri devlet işlemlerinin temel bir parçası haline dönüşen bilgisayarların etkileri büyük oranda kurumların içyapısına dönük iken, internetin gelişimi ve internetle ilintili dijital teknolojiler bu durumu büyük ölçüde değiştirmiştir³³⁷. 1991 yılına kadar halk arasında yaygınlık kazanmayan internet zaman içinde ses, görüntü ve metinle bütünleşerek geçmişteki elektronik sistemlerin aksine kapsamlı teknik bilgi ve uzmanlaşmaya gereksinim duymadan kullanılmaya başlanmış, birkaç yıl içinde de devletler tarafından internet'in vatandaşlar, işletmeler ve diğer ajanslarla iletişim kurmada yararlı bir yol olduğu keşfedilmiştir³³⁸. Kuşkusuz bu durumun temelinde worl wide web'in icadı yer almaktaydı. 1990'lı yıllarda World Wide Web'in ortaya çıkmasıyla kamu yetkililerine dış iletişim için bir imkân tanınmış oldu³³⁹. E-devletin birinci aşaması olarak kabul edilen 1993-1998 yılları arasında devletlerin internet üzerindeki varlığı tamamen pasif bir nitelik arz etmekte, kamu web siteleri yalnızca bilgi paylaşımı şeklinde bir işlevi yerine getirmekteydi³⁴⁰.

1990'lı yıllarda internetin ve kişisel masaüstü bilgisayarların dönüşümüyle birlikte, kullanıcı dostu bilişim teknolojileri uygulamaları için güvenilir ve uygun maliyetli bir altyapı kuruldu. Bu bağlamda özellikle internetin, karar vericiler ve devletler için vatandaşlara ve işletmelere etkileşimli hizmetler sunmak adına yeni fırsatlar sağlamasıyla birlikte devletlerin stratejik planlama, istatistik, mali ve yasal kayıtlar gibi temel işlevleri bilişim teknolojileri temel alınarak geliştirildi ve giderek daha verimli hale geldi³⁴¹. 1990'ları yılların sonlarından itibaren kamu kurumlarının

³³⁶ SENEVIRATNE, 1999, s.44,45

³³⁷ McLOUGHLIN & WILSON, 2013,s.2

³³⁸ WEST, 2007, s.3

³³⁹ JAEGER, 2005, s.991

³⁴⁰ Andrew LEIGH & Robert D. ATKINSON, **Breaking Down Bureaucratic Barriers The Next Phase of Digital Government**, Progressive Policy Institute Technology & New Economy Project, 2001, s.6 [http://andrewleigh.org/pdf/Digital%20government%20report%20\(PPI\).pdf](http://andrewleigh.org/pdf/Digital%20government%20report%20(PPI).pdf)

³⁴¹ VEIT & HUNTGEBURTH, 2014, s.3

çoğu, önceleri bilgi sağlamak için kullanılan web sitelerini geliştirdiler ve vatandaşların başvuru işlemlerinde kullanılmak üzere elektronik formlar web siteleri aracılığıyla sunulmaya başladı³⁴². 1998-2001 yılları arasına tekabül eden e-devletin bu ikinci aşamasında, birçok kamu kurumu web sitesi bilgi sağlama modelinden işlem modeline geçmeye başladı³⁴³.

Bu gelişmelerin hız kazanmasında önemli bir rol üstlenen ve e-devlet sürecinin temel taşlarından birini oluşturan idari çalışma, 1993 yılında dönemin ABD Başkan yardımcısı Al Gore'un liderliğinde hazırlanan Ulusal Performans İnceleme Raporudur (The National Performance Review). Bugünkü anlamıyla e-devlet, 1990'ların başlarında liberal demokratik siyasi sistemlerin kamu sektörünün genel reformu için bir gündem olarak ortaya çıkmış, 1993 Ulusal Performans İncelemesi ise bu reformlara öncülük etmiştir³⁴⁴. Clinton-Gore hükümetinin federal devletin çalışma şeklini yeniden geliştirme girişimi olan Ulusal Performans İncelemesi'nin amacı, "daha iyi sonuç veren ve daha az maliyetli" bir devlet yaratmaktır³⁴⁵. Ulusal Performans İncelemesi Raporu, bilişim teknolojilerini, devletin "yeniden icadında" önemli bir faktör olarak gördü³⁴⁶. Gerçekten de "daha iyi sonuca daha hızlı ve daha az maliyetle ulaşma" amacına yönelmiş olan bu rapor için bilgi ve iletişim teknolojileri çok uygun bir enstrümandır. Nitekim raporda, bilgisayar devriminin önceden olmadığı kadar hızlı ve ucuz bir biçimde faaliyetlerde bulunmaya imkân tanıdığı ifade edilmiştir³⁴⁷. Celinton döneminde e-devletleşme sürecine yönelik olarak yürütülen faaliyetleri devam ettiren George W. Bush'un başkanlığı döneminde, 2002 yılında e-devlet yasası çıkarılmıştır. Söz konusu kanunda e-devlet, kamusal bilgi ve hizmetlerin halka, kamu kurumlarına ve özel sektöre

³⁴² JAEGER, 2005, s.991

³⁴³ LEIGH & ATKINSON, 2001, s.6

³⁴⁴ <https://www.britannica.com/topic/e-government>

³⁴⁵ <https://govinfo.library.unt.edu/npr/library/papers/bkgrd/brief.html>

³⁴⁶ Robin GAULD, "E-government: What Is It, and Will It Transform Government?", **Policy Quarterly**, V.2, No.2, 2006, 37-43, s.40,41.

³⁴⁷ NATIONAL PERFORMANCE REVIEW, <https://govinfo.library.unt.edu/npr/library/nprprt/annrpt/redtpe93/23ba.html>

eriştirilmesini ve sunulmasını desteklemek ya da idari faaliyetlerde etkinlik, verimlilik, hizmet kalitesinin artırılması ya da dönüştürülmesi gibi iyileştirmelerde bulunmak için Web tabanlı internet uygulamalarının ve diğer bilgi teknolojilerinin, bu teknolojilerin uygulandığı süreçlerin devlet tarafından kullanılması olarak tanımlanmıştır³⁴⁸.

1999 yılında Helsinki’de gerçekleştirilen Avrupa Konseyi toplantısında kabul edilen E-Avrupa girişimi, Avrupa birliği düzeyinde e-devletleşme süreci kapsamında önemli bir adım olarak kabul edilmektedir. E-avrupa girişimi; Avrupa Birliği üyesi ülkelerin, bilgi toplumunun getirdiği yeniliklerden yararlanmasını amaçlayan politik bir girişimdir. Esas itibarıyla E-Avrupa girişiminin öncesindeki süreçte Avrupa düzeyinde bilgi toplumunu geliştirmek için telekomünikasyonun serbestleştirilmesi, e-ticaret için net bir yasal çerçevenin oluşturulması, ARGE için destek sağlanması gibi adımlar atılmıştır. Ancak, teknolojik değişimin ve piyasaların hızlı temposu göz önüne alınarak belirli politikaların yürürlüğe konulması için e-avrupa gibi politik bir girişimin başlatılması gerekli görülmüştür. E-Avrupa girişimi şu temel hedeflere sahiptir: Her vatandaşın, evin ve okulun, iş yerinin ve akamu kurumunun dijital çağa entegrasyonu ve çevrimiçi duruma getirilmesi; yeni fikirleri finanse edip geliştirmek suretiyle oluşturulan girişimci kültür tarafından desteklenen bir dijital okur-yazar Avrupa yaratmak; sürecin bütün sosyal yaşamı kapsamasını sağlamak, tüketici güvenliğini oluşturmak ve sosyal uyumu güçlendirmek. Bu hedeflere ulaşmak için on öncelik alanında ortak eylem önermektedir: **i)** Avrupalı gençlerin dijital çağa hazırlanması. **ii)** internet erişiminin ucuzlatılması. **iii)** e-ticaretin hızlandırılması. **iv)** araştırmacılar ve öğrenciler için hızlı internet erişimi. **v)** güvenli elektronik erişim için akıllı kartlar **vi)** Yüksek teknoloji üreten/kullanan KOBİ’ler için risk sermayesi **vii)** engelliler için e-katılım. **viii)** çevrimiçi sağlık hizmetleri. **ix)** akıllı ulaşım **x)** e-devlet³⁴⁹.

³⁴⁸ ‘E-Government Act of 2002, § 3601. Definitions/3-(a), <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/PLAW-107publ347/pdf/PLAW-107publ347.pdf>

³⁴⁹ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM%3A124221> .
<http://www.bilgitoplumu.gov.tr/uluslararasi-calismalar/avrupa-icin-sayisal-gundem/e-avrupa-girisimi/> .

1.4 E-Devletin Etkileşim Yönü ve Bileşenleri

E-devlet, yapısı gereği karşılıklı işbirliği ve etkileşimi gerektiren bir yapı arz etmektedir. Bu bakımdan e-devlet, devletin vatandaşlar ve iş dünyası ile kurduğu ilişkiler dışında kamu kurumlarının birbirleriyle olan ilişkilerinde de rol oynamaktadır.

1.4.1 Devletten Vatandaşa (G2C)

Devletten vatandaşya yönelik boyutu e-devletin en temel boyutunu teşkil etmektedir. O kadar ki, doktrinde devletten vatandaşya yönelik olan boyutu e-devletin asli tanımı olarak gören görüşler mevcuttur³⁵⁰. Vatandaşların kamu hizmetlerinin yararlanıcısı olma kimlikleri başta olmak üzere devletle vatandaş arasındaki etkileşim

³⁵⁰ Yıldız; iletişimin taraflarına yönelik olarak değişik e-devlet tanım ve önerileri sunmakta, bu anlamda yönetim birimi ve vatandaş arasındaki iletişimi e-devlet olarak tanımlamakta, yönetim birimi ile özel sektör arasındaki iletişimi ise e-devletin yanısıra e-ticaret ve e-ortaklık olarak adlandırmayı önermektedir:

İletişimin Tarafları	İçerik	Baskın Özellikler	Adlandırma	Örnek
İki yönetim birimi arasında	Kamusal bilgi ve hizmetler	İletişim, eşgüdüm, birörnekleşme (standartlaşma)	E-Yönetim	Ortak bilgi bankası/veri tabanı oluşturulması ve kullanımı
Yönetim birimi ile vatandaş arasında		İletişim, şeffaflık, hesap verme, etkinlik, etkililik, birörnek hizmet verme, verimlilik	E-Devlet	Kamu kurumu web sayfaları, vatandaşlarla kamu çalışanları arasında e-posta alışverişi
Yönetim birimi ile özel sektör kurumu arasında		İletişim, alışveriş, ortak çalışma	E-Devlet E-Ticaret E-Ortaklık	Devlet ihalelerinin internetten ilanı, internetten haberleşen kamu-özel sektör ortaklıkları
Yönetim birimi ile sivil toplum kuruluşları arasında		İletişim, eşgüdüm, şeffaflık, hesap verme	E-Yönetişim	1999 depreminde internet ortamında toplanan yardım ve gönüllülerin merkezi hükümetin oluşturduğu bir havuzda toplanması
Vatandaşlar arasında		İletişim, eşgüdüm, şeffaflık, hesap verme, örgütlenme	E-Yönetişim	İnternet üzerindeki tartışma grupları

alanlarını kolaylaştırmak için tasarlanmış uygulamalardır. Bu etkileşim alanı, Kamu hizmetlerinin sunulması ve istişare ve karar verme sürecine katılım ile ilgili etkileşimleri içerir³⁵¹. Vatandaşların devletle politik bir aktör olarak ya da demokratik süreçlerde katılımcı olarak etkileşimde bulunması da bu etkileşim kapsamına girmektedir³⁵².

1.4.2 Devletten İş Dünyasına (G2B)

Devletten iş dünyasına e-devlet uygulamaları; ödemeler, malların ve hizmetlerin satışı ve satın alınması gibi iş odaklı işlemleri ve iş odaklı hizmetlerin sağlanması için gereken hizmetleri içerir³⁵³. Devlet ile iş dünyası arasındaki ilişkilerin değişmesiyle birlikte bürokrasiden ziyade kamu hizmetlerinin deregülasyonu ve verimliliği konusuna daha fazla odaklanmasıyla devletin rolü üzerinde de değişimlere sebep olmuştur. Devletin bu yeni rolünde, iş dünyasıyla uyumlu bir çalışma sergileyerek iş dünyanın işlemlerini uyumlu ve rahat bir biçimde gerçekleştirmesi yönünde beklentiler oluşmuştur. Bilişim teknolojileri hem bu beklentileri karşılamak hem de işlem maliyetini düşürmek konusunda işlevsel bir nitelik taşımaktadır³⁵⁴.

Söz konusu ilişki, kamu hizmetlerinin sunulması kadar kamu hizmetlerine ilişkin istişare ve karar verme süreçlerine katılımı ile ilgili etkileşimleri içermektedir³⁵⁵. Bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanılmasıyla özel şirketlerin işlemlerinin kontrol edilmesi ve şirketlere mal ve hizmet temin edilmesinde devlet ve özel sektör arasındaki ilişkilerin kolaylaştırılmasını sağlar³⁵⁶.

³⁵¹ Shin YOUNG-JIN & Kim SEANG-TAE, “E-Government Concepts, Measures, and Best Practices”, **Electronic Government: Concepts, Methodologies, Tools, and Applications**, Ari-Veikko ANNTTIROIKO (Ed.), Information Science Reference, Hershey & London 2008, 32-57, s.39

³⁵² ITU, **Electronic Government for Developing Countries**, ITU Publishing, Geneva 2008, s.17, https://www.itu.int/ITU-D/cyb/app/docs/e-gov_for_dev_countries-report.pdf

³⁵³ <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/About/UNeGovDD-Framework#nomenclature>

³⁵⁴ YOUNG-JIN & SEANG-TAE, 2008, s.39

³⁵⁵ <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/About/UNeGovDD-Framework#nomenclature>

³⁵⁶ ITU, 2008, s.16,

1.4.3 Kamu Kurumundan Kamu Kurumuna (G2G)

Kamu kurumundan kamu kurumuna uygulamalar, kamu kurumları arasındaki işbirliğini, koordinasyonu bilgi ve belge akışını sağlamak üzere kurulan ağ sistemleridir³⁵⁷. Toplumun ve toplumsal sorumluların çeşitlenmesi ve karmaşıklaşmasıyla birlikte devletin rolü değişmiş, kurumlararası çalışma ve koordinasyonu işbirliğini artırma ihtiyacı önem kazanmıştır. E-devletin kamu kurumundan kamu kurumuna (G2G) etkileşim yönü, işlem maliyetlerini azaltmak, idari işlemlerin doğruluğunu ve verimliliğini artırmak suretiyle yönetimin daha üretken ve daha iyi kararlar alabilmesine katkıda bulunur³⁵⁸.

Kamu kurumları arasında veri paylaşımını ve devlet aktörleri arasında elektronik bilgi alışverişi yapmayı içerir. Ulusal düzeyde söz konusu veri paylaşımı merkezi idari teşkilatlanmanın, yerel ve bölgesel idarelerin kendi bünyelerinde olabileceği gibi birbirleri arasında da gerçekleşebilir³⁵⁹. Bu yönde veri transferlerinin elektronik ortamda sağlanması maliyetinden tasarruf sağlamanın yanısıra işlemlerin hızlı bir biçimde gerçekleştirilmesine de olanak tanır.

1.5 E-Devlet Gelişim Modelleri

E-Devlet, tek bir adımda tamamlanan bir proje olmayıp evrimsel bir biçimde ilerleyen ve çok aşamalı gelişim evrelerini bünyesinde barındıran bir süreç sonucunda şekillenen bir yapıdır³⁶⁰. Bir dizi farklı aşamadan oluşan e-devlet sistemleri, web sitelerinin kurulmasıyla başlayıp bilgi ve iletişim teknolojileri vasıtasıyla kamu kurumlarının birbirleriyle bağlantılı bir biçimde bütünleştirilmesine kadar uzanan bir

³⁵⁷ İbrahim KIRÇOVA, **E-Devlet Uygulamaları ve Ekonomiye Etkileri**, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2003, s.51

³⁵⁸ YOUNG-JIN & SEANG-TAE, 2008, s.38,39

³⁵⁹ <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/About/UNeGovDD-Framework#nomenclature>

³⁶⁰ Mohammed, ALSHEHRI & Steve DREW, "Implementation of e-Government: Advantages and Challenges", **International Association for Scientific Knowledge (IASK) E-ALT Conference Proceedings**, 2010, 79-86, s. 81.

Jungwoo LEE, "Search For Stage Theory in E-Government Development", **Developments in e-Government A Critical Analysis**, David GRIFFIN & Philippa TREVORROW & Edward HALPIN (Eds.), IOS Press, Amsterdam 2007, 33-48, s.33.

gelişim sergilemektedir³⁶¹. Bu gelişim süreci doktrin ve uluslararası örgütler tarafından “evrim modeli” ya da “olgunluk modeli” olarak da adlandırılan bir modelle ifade edilmektedir³⁶². Evre modeli deyimi; söz konusu modelin birçok alanda uygulanabilir nitelikte olmasına ve organik gelişmeye dayalı olmasını betimleyen bir metafordur³⁶³. Gelişim modelleri, izlenmesi gereken bir yolu mutlak biçimde belirlemekten ziyade, ilerlemenin nüanslarını düşünmek bakımından önem arz eden ve esas itibarıyla e-devlet istemlerinin inşasına rehberlik etme maksadına yönelik modellerdir³⁶⁴. E-devlet’in gelişim aşamasındaki bir takım modeller, 2000 yılından beri sayısız uluslararası kuruluşlar, danışmanlık firmaları ve akademisyenler tarafından politika enstrümantasyonu ve daha fazla araştırma için rehber olarak önerilmiştir³⁶⁵.

E-devlet literatüründe, diğer gelişim modellerinin hepsi Layne ve Lee’nin gelişim modeliyle aynı zaman aralığında ortaya çıkmaya başlamışlardır³⁶⁶. Devletlerin e-devletleşme süreçlerinde sahip oldukları genel eğilim, öncelikle örgütsel düzeyinde birbirinden kopuk biçimde sundukları sanal hizmetlerin tek çatı altında toplanması ve hizmetlerin biçimsel olarak merkezileşmesi yönündedir ki, bu merkezileşme kaynak tasarrufu sağlamanın yanı sıra vatandaşların sunulan hizmetleri kolay bir biçimde bulabilmelerini de sağlamaktadır³⁶⁷.

OECD; e-devlet’e ilişkin 4 aşamalı bir yapı öngörür³⁶⁸:

- i) **Birinci Aşama: Bilgi (Information):** kamu kurumlarının sundukları hizmetler hakkındaki bilgileri dijitalleştirerek internet ortamında web siteleri aracılığıyla sundukları aşamadır.

³⁶¹ ŞAHİN, 2014, s.45. Mehmet Zahid SOBACI, “E-Devlet: Kuramsal Bir Bakış”, **E-Devlet Kamu Yönetimi ve Teknoloji İlişkisinde Güncel Gelişmeler**, Mehmet Zahid SOBACI & Mete YILDIZ (Ed.), 1. Basım, Nobel Yayın, Ankara 2012, 3-37, s.21

³⁶² SOBACI, 2012, s.21

³⁶³ LEE, 2007, s.33

³⁶⁴ LEE, 2010, s.229

³⁶⁵ LEE, 2010, s.220

³⁶⁶ LEE, 2007, s.33

³⁶⁷ AKTEL, 2003, s.106

³⁶⁸ Oecd imperatives for e-government, implementing e-government, s.71

- ii) **İkinci Aşama: İnteraktif Bilgi (Interactive Information):** bu aşamada birinci aşamaya ek olarak kullanıcılar kurumların veritabanlarından bilgi sorgulaması gerçekleştirebilir.
- iii) **Üçüncü Aşama Etkileşim (Transaction):** kullanıcılar bilgi alanlarına girerek işlem gerçekleştirebilir, kurumlar kullanıcılara eş zamanlı cevap verir.
- iv) **Dördüncü Aşama: Veri Paylaşma (Data Sharing):** kurumlar diğer kurumlarla kullanıcıların verilerini yasalara veya kişilerin rızasına uygun bir biçimde paylaşır.

Söz konusu gelişim modellerinin önerdiği evre sayıları ve evrelerin isimleri birbirinden farklı olsa da modeller ve modellerin ihtiva ettiği evreler arasında birçok benzerlik de mevcuttur. Örneğin; devlet bilgilerinin vatandaşlara sunulması, farklı gelişim modellerinde yayımlama, kataloglama, varlık, ortaya çıkış, bilgi yayınlanması gibi isimlerle anılsa da aynı durumu ifade etmektedir³⁶⁹. E-devletin gelişim aşamaları ülkeden ülkeye farklılık göstermekte, kimi ülkeler gelişim aşamalarının sadece bir kısmı hayata geçirebilirken, her devlet farklı gelişim aşamalarında farklı teknolojik olanaklardan yararlanmaktadır³⁷⁰.

Literatürdeki 12 e-Devlet gelişim modelini sistematik bir biçimde karşılaştırarak e-Devlet gelişimi için ortak bir referans çerçevesi geliştirmiştir. Bu referans çerçevesi, beş metaforik aşamadan oluşur: sunum (presenting), asimile etme (assimilating), reform (reforming), biçim değiştirme (morphing) ve e-yönetişim (e-governance).bu aşamalar, dokuz temel kavram (bilgi, etkileşim, bütünleşme, işlem, aktarma, katılım, dönüşüm,

³⁶⁹ ALSHEHRI & DREW, 2010, s. 81.

³⁷⁰ SOBACI, 2012, s.21,22

katılım ve süreç yönetimi) ile iki temaya (vatandaş / hizmet ve işletme / teknoloji) ayrışabilir³⁷¹.

Bu tür şemalar; e-devletin ilerlemesini değerlendirmede yararlı olsalar da büyük bir kusur taşımaktadırlar. Bu gelişim modelleri, Teknolojik kapasite ile ilgili bir dizi varsayımdan hareket ederler ve e-devletin gelişim sürecini kamu kurumlarının bilişim teknolojilerini benimseme ve uygulama kapasiteleri ve kapsamı açısından tanımlarlar. Ayrıca, bu tür modeller, özel sektörde e-ticarete yönelik ilerlemeyi belirttiğini düşünenlerin aşırı yansıması eğiliminde oldukları öne sürülmüştür. Örneğin, devletle vatandaş etkileşimlerinin işlem unsuru üzerinde çok fazla durulması e-ticaret süreçleriyle benzeştirme çabalarının bir ürünüdür. Öte yandan, Toplumsal yaşama ilişkin, özellikle sağlık hizmetleri gibi daha karmaşık alanlarda inovasyon ve gelişmenin doğası ve gelişimi tam olarak düşünülmemiştir³⁷².

Bu aşamalı gelişme teorisi, başarılı bir gelişme ve uygulama için tek bir adımla e-Devlet'in mümkün olamayacağını ima etmektedir; e-Devlet uygulaması, kaynaklar açısından sürekli dikkat gerektirmektedir. Bu referans çerçevesinde, sistemin, özellikle de e-Devlet sisteminin, kamu idaresinde etkin ve verimli bir şekilde kullanılabilmesi için çeşitli aşamalar boyunca bakım yapılması ve beslenmesi (feedback) gerekmektedir³⁷³.

1.6 Türkiye’de E-Devlet

1.6.1 Genel Olarak

Türkiye’nin mevcut e-devlet sistemine erişmesi uzun bir süreç boyunca şekillenmiştir. Bu sürecin temellerinin delikli kart sistemiyle çalışan büro malzemelerini kullanan T.C Ziraat Bankası’nın bilgi işlem makinelerini devlet hayatına soktuğu 1934

³⁷¹ LEE, 2010, s.229

³⁷² McLOUGHLIN & WILSON, 2013, s.18

³⁷³ LEE, 2010, s.230

yılına kadar uzandığı ifade edilmektedir³⁷⁴. Kuşkusuz ki iki unsur, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de e-devlet sistemi için hayati önemi haizdir: bilgisayar ve internet. Türkiye’de bilgisayar kullanımı ilk olarak Karayolları Genel Müdürlüğünde başlamıştır. “IBM-650 Data Processing Machine” model bilgisayar, 1960 yılında Karayolları Genel Müdürlüğünde hizmete girmiş ve yaklaşık 12 yıl kullanılmıştır³⁷⁵. 1980’li yıllarda ise bilgisayar kullanımı kamu sektörü ve özel sektörde artık olağan bir olgu haline gelmiştir³⁷⁶. Türkiye’nin ilk internet bağlantısı, ODTÜ Bilgi İşlem Daire Başkanlığı sistem salonunda bulunan yönlendiriciler vasıtasıyla 12 Nisan 1993 tarihinde gerçekleştirilmiştir³⁷⁷.

Küreselleşme, Avrupa Birliği uyum süreci, ekonomik, siyasi ve idari alanda yaşanan gelişmeler, yeni kamu yönetimi anlayışı, bilgi ve teknoloji alanında yaşanan gelişmeler e-devlet uygulamalarının önem kazanmasını sağlamıştır³⁷⁸. E-devlet uygulamalarını yaygınlaştırmak, kamu çalışanlarının ve bireylerin e-devlet uygulamalarını benimsemelerini ve etkin şekilde kullanmalarını sağlamak, özellikle 2000’li yılların başından itibaren hükümetlerin öncelikli amaçları arasında yer almıştır³⁷⁹. Süreç içinde bilgi toplumuna ve e-devlet sistemine geçmek ve e-devlet sistemini kurumsallaştırmak maksadıyla kamu sektörü, özel sektör ve sivil toplum kuruluşlarının işbirliğiyle çeşitli çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu maksada yönelik olarak geçmiş yıllarda birçok kurul ve birim kurulmuş, bu kurullardan kimileri hiç faaliyete geçememiş, kimileri ise birkaç toplantı sonrasında kendiliğinden feshedilmiştir³⁸⁰. Bu bağlamda, E-devlet yolunda

³⁷⁴ Kurt MARQUARDT & Orhan GÖKÇE & H. Tuğba EROĞLU, “E-Avrupa Girişimi ve Türkiye’de E-Devlet”, **E-Devlet: Gerçek ya da Hayal**, Kurt MARQUARDT & Orhan GÖKÇE (Eds.), 1. Basım, Çizgi Kitabevi, Konya 2008, 27-57, s.34,35

³⁷⁵ <http://www.kgm.gov.tr/Sayfalar/KGM/SiteTr/Galeri/IlkBilgisayar.aspx>

³⁷⁶ MARQUARDT & GÖKÇE & EROĞLU, 2008, s.35

³⁷⁷ Ortadoğu Teknik Üniversitesi Bilgi İşlem Daire Başkanlığı, **İnternet Tarihi**, <http://www.internetarsivi.metu.edu.tr/tarihce.php>

³⁷⁸ Coşkun Can AKTAN, **Değişim Çağında Devlet**, 1. Baskı, Çizgi Kitabevi, Konya 2003, s. 420

³⁷⁹ İsmail SEVİNÇ & Ali ŞAHİN, “Kamu Çalışanlarının E-Devlet Uygulamalarında Karşılaştıkları Sorunların Belirlenmesine Yönelik Karaman İlinde Bir Araştırma”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.18, S.2, 2013, 197-212, s.210.

³⁸⁰ Hüseyin KURAN, **Türkiye İçin E-Devlet Modeli Analiz ve Model Önerisi**, 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s.24

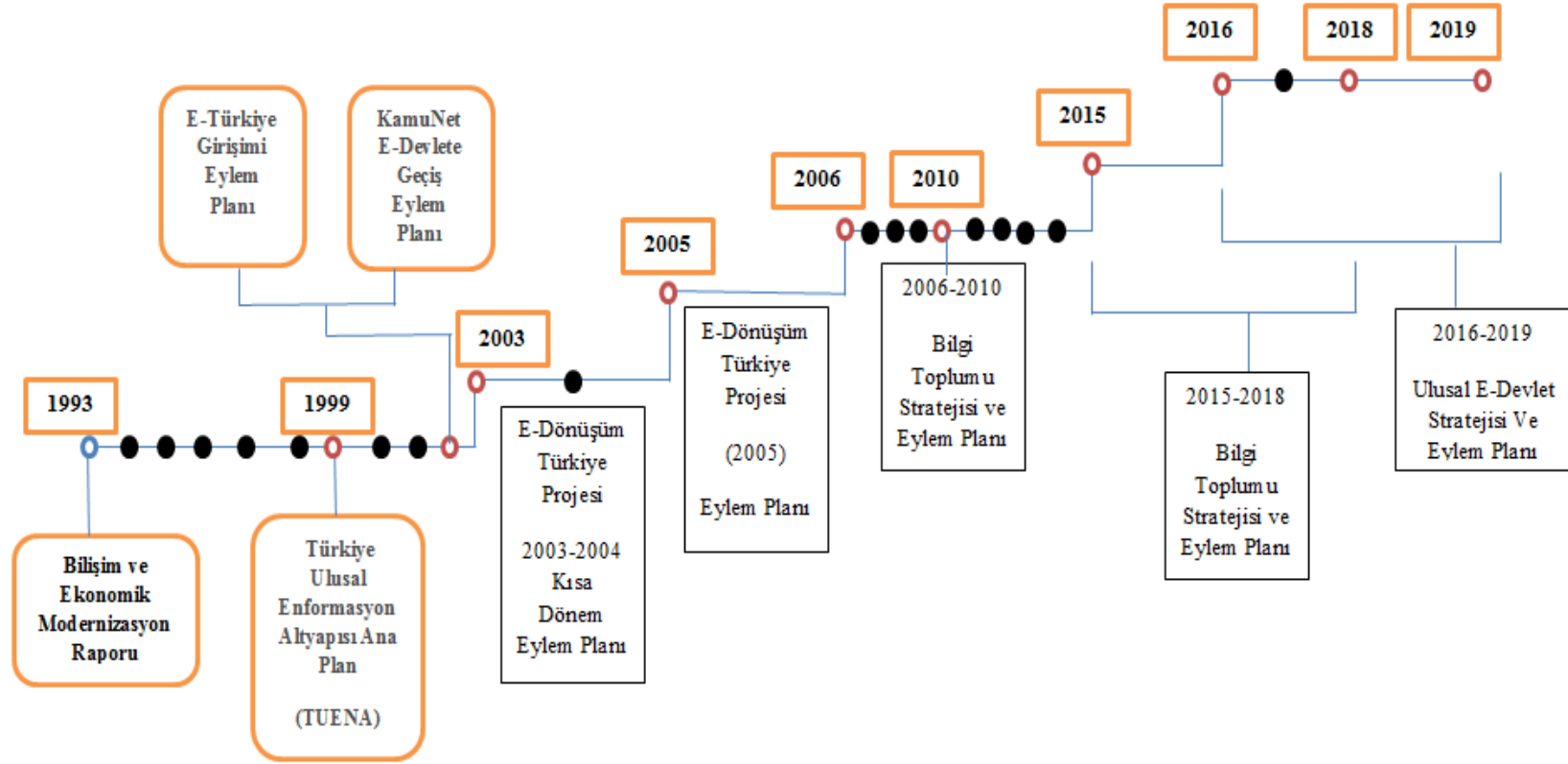
gerçekleştirilen kimi girişimlerin başarısızlıkla sonuçlandığını söylemek mümkündür. Kimi girişimlerin başarıya ulaşmamasında, kapsamlarının uygulanamayacak kadar geniş tutulması, gerekli siyasi irade desteğinden yoksun olmaları, kamu politikalarına uyum sağlayamamaları gibi faktörler rol oynamıştır³⁸¹.

T.C Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığına bağlı e-devlet portalı internet sitesinde Türkiye’de e-Devlet politikalarının ve çalışmalarının çerçevesini belirleyen plan ve belgeler şu şekilde şematize edilmiştir³⁸²:

³⁸¹ KURAN, 2005, s.24,25

³⁸² <http://www.edevlet.gov.tr/e-devlet-hakkinda/>

Çalışmamızın bu kısmında söz konusu şema esas alınarak Türkiye’de e-devlet sistemine ilişkin olarak yürütülmüş olan çalışma ve belgelere yer vereceğiz.

1.6.2 E-Devlete Geçiş Çalışmaları

1.6.2.1 1993 Tarihli Bilişim ve Ekonomik Modernizasyon Raporu

1993 tarihinde Dünya Bankası'nın işbirliğiyle Bilişim ve Ekonomik Modernizasyon Raporu hazırlanmıştır. Adı geçen raporda bilgi topluma ilişkin olarak Türkiye'deki bilgisayar kullanımı, iletişim ağları, bilgi ekonomisine ilişkin beşeri kaynaklar, yazılım pazarı ve yasal altyapı alanına ilişkin tespitlerde bulunulmuştur. Söz konusu tespitler neticesinde bir eylem planı önerisinde bulunulmuşsa da, Dünya Bankası ile kredi anlaşmasına varılamaması neticesinde raporda yer alan öneriler hayata geçirilememiştir³⁸³.

1.6.2.2 Türkiye Ulusal Enformasyon Altyapısı Anaplanı (TUENA)

Türkiye Ulusal Enformasyon Altyapısı Anaplanı'nın (TUENA) temelleri Türkiye Bilimler Akademisi Başkanlığı, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu ve Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı (TTGV) tarafından oluşturulan Bilim, Teknoloji, Sanayi Politikaları Platformu bünyesinde faaliyet gösteren Enformatik Çalışma Grubunun ortaya koyduğu öneriye dayanmaktadır. Söz konusu platform; 1995 yılında ulusal enformasyonun hayati önemine, bilişim sektörünün Dünya'da kazandığı stratejik öneme ve Türkiye'ye yönelik tehditlere dikkat çekerek bu konulara ilişkin bir ana plan çalışmasının yapılmasını önermiştir³⁸⁴. Bu öneri neticesinde 23.01.1996 tarihinde MGK Genel Sekreterliği önderliğinde çeşitli kamu kuruluşlarıyla yapılan toplantıların ardından Ulaştırma Bakanlığının sorumluluğu ve koordinatörlüğünde, sekretarya hizmetlerini TÜBİTAK Başkanlığı'nın yürüteceği Enformasyon Politikası ve

³⁸³ www.bilgitoplumu.gov.tr/bilgi-toplumu/ulkemizde-bilgi-toplumuna-donusum/

³⁸⁴ <http://www.edevlet.gov.tr/2015/10/13/turkiye-ulusal-enformasyon-altyapisi-ana-plani-tuena-1996-1999/>

Enformasyon Altyapısı Master Planı'nın oluşturulmasına yönelik çalışma başlatılmıştır. Enformasyon alanında kamu güvenliğini ve menfaatlerini, sosyoekonomik, yasal, kurumsal ve düşünülebilecek diğer hususları da içeren bir enformasyon (internet dâhil) politikasının geliştirilmesine ilişkin gereksinimin karşılanması, enformasyon teknolojilerinin geliştirilmesi ve bilgi toplumuna geçişin sağlanması maksadıyla çalışmalar yapılması öngörülmüştür. 3397 sayfadan oluşan Türkiye Ulusal Enformasyon Altyapısı Ana Planı (TUENA) raporu, 79 kişilik uzman kadronun, 14 ayrı çalışma grubunda 200 kamu ve özel kurumun görüşü ve 1 hanehalkı anketinin sonuçları derlenerek hazırlanmıştır. Bu maksatları sağlamaya yönelik olarak DPT Müsteşarlığı, YÖK Başkanlığı, MGK Genel Sekreterliği, TÜBİTAK Başkanlığı, Genel Kurmay Başkanlığı, Ulaştırma Bakanlığı ve özel sektör temsilcilerinden oluşan “Enformasyon Altyapısı Anaplanı Yürütme Grubu” olarak adlandırılan bir çalışma grubu kurulmuştur.³⁸⁵

Raporun e-devlet sistemine ilişkin olarak taşıdığı önemli özelliklerinden biri de; TUENA Sonuç Raporu'nun “Çevrenin İzlenmesi” başlıklı 1. Bölümünün “C. Yönetimde Enformatik Teknolojilerinin Kullanımı” alt başlığında “on-line government” teriminin ilk defa kullanılmış olmasıdır³⁸⁶.

1.6.2.3 E-Ticaret Koordinasyon Kurulu (1998-2002)

Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu kararıyla 1998 yılında Türkiye’de elektronik ticaretin yaygınlık kazanması maksadıyla Dış Ticaret Müsteşarlığının

³⁸⁵ http://www.bilgitoplumu.gov.tr/Documents/1/Yayinlar/991000_TuenaRapor.pdf , s.3

³⁸⁶ “... Enformasyon altyapılarının oluşmaya başlamasıyla birlikte, bu birimlerin geleneksel görevlerine ek olarak yeni görevleri arasında □on-line government□ gibi enformasyon teknolojileriyle hükümet tarafından sunulan hizmetler konusundaki bilgileri toparlamak ve internet gibi ağlar üzerinden sunmaya yardım etmek de bulunmaktadır. Ayrıca, kamuya açık bilgilerin toparlanmasında ve sunulmasında bu birimlerin de çeşitli görevler üstlendiği görülmektedir.” T.C ULAŞTIRMA BAKANLIĞI, **Türkiye Ulusal Enformasyon Altyapısı Anaplanı (TUENA) Sonuç Raporu**, TUENA Türkiye Ulusal Enformasyon Altyapısı Proje Ofisi, Ankara 1999, s.8
http://www.bilgitoplumu.gov.tr/Documents/1/Yayinlar/991000_TuenaRapor.pdf

başkanlığında Elektronik Ticaret Koordinasyon Kurulu oluşturulmasına karar verilmiştir.³⁸⁷

1.6.2.4 Kamunet (1998-2002)

(1998/13) sayılı ve 19.03.1998 tarihli Başbakanlık genelgesiyle Başbakanlık Müsteşarının başkanlığında ve kamu kurum ve kuruluşlarının katılımıyla, kamu bilgisayar ağları alanında gerçekleştirilen faaliyetlerin değerlendirilmesi, koordinasyonu, izlenmesi ve finansmanı konusunda karşılaşılan sorunların giderilmesi maksadıyla kamu kurum ve kuruluşlarının iştirakiyle Kamu-Net Üst Kurulu ve Kamu-Net Teknik Kurulu oluşturulmuştur.³⁸⁸

1.6.2.5 E-Avrupa+

E-Avrupa projesi ile e-devlet uygulamalarının yaygınlaştırılmasının yanı sıra tasarruf ve yeni istihdam alanlarının açılması amaçlanmaktadır³⁸⁹.

15-16 Haziran Göteborg’da gerçekleştirilen Avrupa birliği liderler zirvesinde “E-Avrupa +” projesine Türkiye’nin imza atmasıyla e-devlet uygulamaları için ulusal düzeyde gerçekleştirilen çalışmalar uluslararası nitelik kazanmıştır³⁹⁰.

1.6.2.6 E-Türkiye Girişimi (2001)

“E-Türkiye Projesi”; 15-16 Haziran 2001’de Göteborg’da gerçekleştirilen Avrupa Birliği liderler zirvesinde, AB’ye aday ülkeler için tasarlanan “E-Avrupa+” girişimine Türkiye’nin de taraf olmasıyla başlatılmıştır³⁹¹.

³⁸⁷ www.bilgitoplumu.gov.tr/bilgi-toplumu/ulkemizde-bilgi-toplumuna-donusum

³⁸⁸ www.bilgitoplumu.gov.tr/bilgi-toplumu/ulkemizde-bilgi-toplumuna-donusum

³⁸⁹ Hakan YILDIRIM & Volkan KAPLAN & Tuncay ÇAKMAK & Cem Cihangir ÜSTÜN, **Her Şeyi E-Leştirdik**, 2. Baskı, Macar Yayıncılık, Ankara 2003, s.58

³⁹⁰ Ahmet TARHAN, **Kamu Yönetiminde Halkla İlişkiler ve E-Devlet Uygulamaları**, 1. Baskı, Palet Yayınları, Konya 2011, s.20

³⁹¹ Asım BALCI, “E-Devlet: Kamu Yönetiminde Yeni Perspektifler, Fırsatlar ve Zorluklar” **Kamu Yönetiminde Çağdaş Yaklaşımlar Sorunlar, Tartışmalar, Çözüm Önerileri, Modeller, Dünya ve**

E-Türkiye girişimi 9.10.2001 tarihli ve 352 sayılı Başbakanlık Genelgesi ile e-Avrupa + Eylem Planının ülkemize uyarlanması ve rekabetçi, dinamik ve bilgiye dayalı ekonomiye sahip olunması ve bilgi toplumuna dönüşümün sağlanması maksatlarına yönelik olarak başlatılan bir projedir³⁹².

1.6.2.7 E-dönüşüm Türkiye projesi (2002-...)

Dijital dönüşüm; *“hızla gelişen bilgi ve iletişim teknolojilerinin sunduğu imkanlar ve değişen toplumsal ihtiyaçlar doğrultusunda, organizasyonların daha etkin, verimli hizmet vermek ve faydalanıcı memnuniyeti sağlamak üzere insan, iş süreçleri ve teknoloji unsurlarında gerçekleştirdiği bütüncül dönüşümdür.”*³⁹³

58. Hükümet Acil Eylem Planında e-dönüşüm Türkiye projesinin *“Vatandaşın iş ve işlemlerini hızlandırmak ve çağdaş devlet anlayışına geçmek üzere”* hayata geçirileceği belirtilmiştir³⁹⁴.

58. Hükümet Acil Eylem Planında 2000 yılının ocak ayına değin farklı kamu kuruluşları tarafından e-devlet alanında Kamu-Net, e-Türkiye gibi isimler altında yürütülen faaliyetlerin E-Dönüşüm Türkiye Projesi bünyesinde birleştirilmesi öngörülmüştür³⁹⁵.

58. Hükümet Acil Eylem planında E-Dönüşüm Türkiye kapsamında gerçekleştirmesi öngörülen faaliyetler şöyle sıralanmıştır:

- *“Elektronik veri ve imza yasalaştırılarak hayata geçilecek,*
- *Adalet, trafik, vergi, emniyet, sosyal güvenlik, nüfus, tapu, sağlık, eğitim gibi alanlardaki kurum ve kuruluşlara yapılacak müracaatlar bazı haklardan*

Türkiye Yansımaları, Asım BALCI & Ahmet NOHUTÇU & Namık Kemal ÖZTÜRK & Bayram COŞKUN (Eds.), İkinci Baskı, Seçkin, Ankara 2008, 317-336, s.324,325

³⁹² www.bilgitoplumu.gov.tr/bilgi-toplumu/ulkemizde-bilgi-toplumuna-donusum

³⁹³ <https://www.dijitaldonusum.gov.tr/dijital-donusum-nedir/>

³⁹⁴ T.C. 58. Hükümet Acil Eylem Planı, 2003, s.27, <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/EylemVeDigerPlanlar/Attachments/13/58.H%C3%BCK%C3%BCmetAcilEylemPlan%C4%B1.pdf>

³⁹⁵ T.C SAYIŞTAY BAŞKANLIĞI, Performans Denetimi Raporu: E-Dönüşüm Türkiye Projesi Çerçevesinde Yürütülen Faaliyetler, Ankara 2006, s.25.

yararlanma ve belgelendirme hususları elektronik ortamda da gerçekleştirilecek,

- *Kamu kurumlarında iş akışı ve belgeleme başta olmak üzere hizmet üretme formatı birbiri ile uyumlu ve standart hale getirilecek,*
- *Tüm kamu kurumlarının web sayfalarında, yasa ile açıklanması engellenmemiş tüm rapor, başvuru, inceleme vs. yer alacak,*
- *Her kamu kurumu veri sistemi kuracak ve bütün bilgiler açık olacak, sistemin görünürlüğü artırılacak,*
- *E-Devleti en etkin kullanan ülkelerle yapılacak anlaşmalar ile “kıyaslama” yapılacaktır.”³⁹⁶*

20.4.2006 tarihli ve 26145 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren, 24.3.2006 tarihli ve 2006/10316 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile e-Devlet Kapısı'nın kurulması, işletilmesi ve yönetilmesi görev ve sorumluluğu Cumhurbaşkanlığı adına Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı yetkisine verilmiştir. Söz konusu Bakanlar Kurulu kararı ve 10/08/2006 tarih ve 26255 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan, 2006/22 sayılı Cumhurbaşkanlığı Genelgesi gereği, kamu hizmetlerinin elektronik ortamda, ortak bir platformda ve vatandaş odaklı sunumu için iş süreçlerinin gözden geçirilmesi, içerik yönetimi, entegrasyon ile ilgili standartlar ve gerekli hukuki düzenlemeler konusundaki çalışmalar, Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı'nın koordinasyonunda ve ilgili kamu kurum ve kuruluşlarının etkin katılımıyla Türksat Uydu Haberleşme Kablo TV ve İşletme A.Ş. tarafından yürütülmektedir.

2018 yılı temmuz ayı itibariyle 38.234.469 kayıtlı kullanıcıya sahip e-devlet sisteminde 461 kurum tarafından sunulan hizmet sayısı 3348, mobil hizmet sayısı ise 1550 adettir³⁹⁷.

³⁹⁶ T.C. 58. Hükümet Acil Eylem Planı, 2003, s.27,28

³⁹⁷ <https://www.turkiye.gov.tr/>

1.6.2.8 2014-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem Planı

2011 yılında Bakanlıkların yeniden yapılandırılması sonrasında e- devlet sistemine ilişkin olarak Başbakanlık, Kalkınma Bakanlığı, Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı ve Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı görev ve yetkili kılınmıştır.

“Başbakanlık, İdareyi Geliştirme Başkanlığı kamu yönetiminin geliştirilmesi, idari usul ve işlemlerin kolaylaştırılmasından ve mevzuat çalışmalarının koordine edilmesinden (3056 Sayılı Kanun), Kalkınma Bakanlığı Bilgi Toplumu Dairesi Başkanlığı, ulusal hedefler ile uyumlu bilgi toplumu ve bilgi ekonomisi politikalarının hazırlanması ve kamu BİT yatırımları dâhil kamu yatırımlarının planlanmasından (641 Sayılı KHK), Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı Haberleşme Genel Müdürlüğü, internet altyapısı dâhil BİT altyapılarının geliştirilmesi, regülasyonu ve siber güvenliğinin sağlanması ile e-Devlet eylem planının, usul ve esaslarının belirlenmesi ve ilgili faaliyetlerin koordine edilmesinden (655 sayılı KHK), Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Bilim ve Teknoloji Genel Müdürlüğü ise BİT sektörü dâhil Ar-Ge’ye yönelik politikalar, teşvikler ve standartlardan sorumludur (635 Sayılı KHK). e-Devlet ile ilgili teknik yetkinlik gerektiren faaliyetler Bakanlık sorumlulukları doğrultusunda farklı kamu kurum ve kuruluşları eliyle yerine getirilmektedir.”³⁹⁸

1.6.3 BM E-Devlet Gelişmişlik Endeksi ve Türkiye

E-devlet gelişim endeksi (The E-Government Development Index), Birleşmiş Milletler üyesi 193 devletin çevrimiçi varlığının kapsamlı bir araştırmasını, genel olarak

³⁹⁸ <https://www.dijitaldonusum.gov.tr/organizasyon-yapisi/>

e-devlet politika ve stratejilerinin ve temel hizmetlerin belirli sektörlerde nasıl sunulduğunu temel alan bir değerlendirmedir³⁹⁹.

E-devlet gelişim durumunu sunan bir çalışmadır. Endeks, üye devletlerin web sitesi geliştirme modellerinin değerlendirilmesinin yanı sıra devletlerin vatandaşların katılımını ve erişimini teşvik etmek amacıyla bilişim teknolojilerini nasıl kullandığını belirlemek adına altyapı ve eğitim seviyeleri gibi erişim özelliklerini de dikkate alır⁴⁰⁰.

E-devlet gelişim endeksi; e-devletin üç önemli boyutu bakımından değerlendirmede bulunur:

- i)** Çevrimiçi hizmetlerin kapsamı ve kalitesi.
- ii)** Telekomünikasyon altyapısının geliştirme durumu
- iii)** İnsan sermayesi.

Sonuç itibarıyla bir devletin bilgi toplumu kapasitesini temsil eden bir dizi gösterge bu endekste bir araya getirilmiştir. Öte yandan endeks, e-devlet gelişimini mutlak anlamda belirlemek gibi bir iddiaya sahip değildir; endeks mutlak bir ölçüm sunmak yerine, ülkelerin e-devlet performanslarını birbirlerine göre oranlandırmaktadır. Söz konusu çalışmalar uyarınca yıllara e-devlet gelişmişlik endeksindeki ilk on ülke şöyle sıralanmaktadır⁴⁰¹:

³⁹⁹ <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/About/Methodology>

⁴⁰⁰ <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/About/Methodology>

⁴⁰¹ <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/about/overview/-e-government>,
<https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/About/Methodology>

Yıllara göre BM E-Devlet Gelişmişlik Endeksi İlk On Devlet Sıralaması					
Sıra	2003	2004	2005	2008	2010
1	ABD	ABD	ABD	İsveç	Güney Kore
2	İsveç	Danimarka	Danimarka	Danimarka	ABD
3	Avustralya	İngiltere	İsveç	Norveç	Kanada
4	Danimarka	İsveç	İngiltere	ABD	İngiltere
5	İngiltere	Güney Kore	Güney Kore	Hollanda	Hollanda
6	Kanada	Avustralya	Avustralya	Güney Kore	Norveç
7	Norveç	Kanada	Singapur	Kanada	Danimarka
8	İsviçre	Singapur	Kanada	Avustralya	Avustralya
9	Almanya	Finlandiya	Finlandiya	Fransa	İspanya
10	Finlandiya	Norveç	Norveç	İngiltere	Fransa

Sıra	2012	2014	2016
1	Güney Kore	Güney Kore	İngiltere
2	Hollanda	Avustralya	Avustralya
3	İngiltere	Singapur	Güney Kore
4	Danimarka	Fransa	Singapur
5	ABD	Hollanda	Finlandiya
6	Fransa	Japonya	İsveç
7	İsveç	ABD	Hollanda
8	Norveç	İngiltere	Yeni Zelanda
9	Finlandiya	Yeni Zelanda	Danimarka
10	Singapur	Finlandiya	Fransa

BM E-Devlet gelişmişlik endeksinde Türkiye ise 2016 yılında 68.⁴⁰² 2014 yılında 65⁴⁰³ 2012 yılında 80.⁴⁰⁴, 2010 yılında ise 69.⁴⁰⁵ sırada yer almıştır.

⁴⁰² <http://workspace.unpan.org/sites/Internet/Documents/UNPAN97453.pdf>, s.153

⁴⁰³ https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2014-Survey/E-Gov_Complete_Survey-2014.pdf, s.241

⁴⁰⁴ <https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2012-Survey/Complete-Survey.pdf>, s.126

⁴⁰⁵ <https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2010-Survey/Complete-survey.pdf>, s.114

İKİNCİ BÖLÜM

KAMU YÖNETİMİ VE E-DEVLET

2.1 Klasik Kamu Yönetimi Anlayışı

Literatürde siyaset ve kamu yönetimi ayrımına değinen Wilson'a, bilimsel yönetimin temsilcisi Taylor'a ve modern hiyerarşik kontrolün mimarı Weber'e dayanan klasik (= ortodoks / geleneksel) kamu yönetimi; İkinci Dünya Savaşının ardından gelen on yıllarda yüksek modernizm olarak tanımlanan dönemin tezahürü olarak en üst noktasına ulaşan yönetim anlayışıdır. Bu dönem, Endüstri ekonomisinin olgunlaştığı, "Amerikan Yüzyılı" olarak da adlandırılan, teknokrasinin ve seçimlere dayalı temsili demokrasinin kültür ve siyasete egemen olduğu bir zaman aralığıdır⁴⁰⁶.

Yönetimde rasyoneliteyi, etkinliği, politika ve yönetim ayrımını, hiyerarşik denetimi öngören bir anlayışa sahip olan klasik kamu yönetimi anlayışı⁴⁰⁷; temsili demokrasi, bürokrasi ve siyaset ayrımı, siyasa belirleme yetkisinin bakanlıklara tevdi edilmesi gibi özellikler taşıyan bir sistemdir⁴⁰⁸. Hajer; klasik modernist kamu yönetiminin 7 ilkeye sahip olduğunu ifade eder. Bu ilkeler; belirli bir egemenlik alanına dayanma, siyaset ve bürokrasinin ayrışması, otoritenin iç içe konumlandırılması, temsili demokrasi, pozitivist bilime dayanma, toplumsal katılım ve medya iletişimidir⁴⁰⁹. Bu ilkeler ışığında klasik kamu yönetiminin kural olarak temsili demokrasi ile ilintili olması makul bulunmaktadır. Parsons'un da belirttiği üzere, modern liberal demokrasinin tarihi, bir noktada devlet iradesinin rasyonel zemine kavuşturulma gayesinin hikâyesidir. Tiranlar, diktatörler gibi yüksek bir otoriteye veya kutsal bir

⁴⁰⁶ Hugh T. MILLER & Charles J. FOX, **Postmodern Public Administration**, M.E. Sharpe, New York & London 2007, s.3

⁴⁰⁷ Kerim ÖZCAN & Veysel AĞCA, "Yeni Kamu Yönetimi Anlayışında Postmodernizmin İzleri", **Amme İdaresi Dergisi**, C.43, S.3, 2010, 1-32, s.7

⁴⁰⁸ Mustafa DEMİRCİ, "Yönetişim, Otorite ve Meşruiyet", **Yönetişim: Kuram, Boyutlar, Uygulama**, M. Akif ÇUKURÇAYIR & H. Tuğba EROĞLU & Hülya Eşki UĞUZ (Eds.), Birinci Baskı, Çizgi Kitapevi, Konya 2010, 1-62, s.21

⁴⁰⁹ A. Maarten HAJER, **Authoritative Governance Policy-Making in The Age of Mediatization**, Oxford University Press, Oxford 2009, s.23 vd.

metne atıfta bulunarak karar alma iddiası taşıyan yöneticiler, rasyonel açıklamalara veya bilimsel nedenlere dayanmak zorunda değildir; zira onlar milletlerinin lideri ya da babasıdır. Oysaki modern demokrasi, rasyonalitenin ve mantığın önemli olduğu bir yapıdır⁴¹⁰. Modern kamu yönetiminin bir diğer önemli bileşkesi de ulus devlettir. Klasik modernist kamu yönetimi, refah devletinin oluşumunu sağlayan birçok unsurun uyumlu bir biçimde biraraya gelmesini ulus devlet düzleminde gerçekleştirmiş⁴¹¹, böylelikle ulus devlet, meşru siyasal otoritenin temsilcisi konumuna gelmiştir⁴¹².

Geleneksel kamu yönetimi, Max Weber'in biçimlendirdiği bürokratik örgütlenmelerle temsil edilmekte olup, modernizmin yönetsel alandaki yansıması niteliği taşımaktadır⁴¹³. Weber'in yasal otoritenin özellikleri olarak belirttiği hususlar, klasik kamu yönetiminin özelliklerini taşımaktadır. Weber'e göre yasal otorite şu özelliklere sahiptir⁴¹⁴:

- i) Resmi işlerin sürekli kurallara bağlı olarak idare edilmesi.
- ii) Belirlenmiş ve sınırları çizilmiş bir yetki alanı.
- iii) Hiyerarşik örgütlenme.
- iv) Makamların davranışlarının teknik kurallar ya da normlarla düzenlenmesi.
- v) İdari personelin üretim ve yönetim araçlarıyla mülkiyet ilişkisinin olmaması.
- vi) Makamların idari personel tarafından sahiplenememesi.
- vii) Yönetimsel eylemlerin, kararların ve kuralların yazınlığı..

⁴¹⁰ Wayne PARSONS, "Modernism Redux: Po-Mo Problems and Hi-Mo Public Policy", **Public Management in the Postmodern Era: Challenges and Prospects**, John FENWICK & Janice McMILLAN (Eds.), Edward Elgar Publishing, Cheltenham & Northampton 2010, 12-38, s.12

⁴¹¹ DEMİRCİ, 2010, s.22

⁴¹² HAJER, 2009, s.29

⁴¹³ Murat YILDIRIM, "Modernizm, Postmodernizm ve Kamu Yönetimi", **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi**, C.7, S.1, 2010, 703-719, s.704

⁴¹⁴ Max WEBER, **Ekonomi ve Toplum Cilt 1**, Çev. Latif Boyacı, 1. Baskı, Yarın, İstanbul 2012, s.337 vd.

viii) Farklı formlarda uygulanabilme.

2.2 Kamu Yönetiminde Yeniden Yapılanma ve Yeni Kamu Yönetimi Yaklaşımları

Klasik kamu yönetimi sistemi, birkaç yüzyıldır istikrarlı bir biçimde uygulanmasından dolayı doğal bir sisteme dönüşmüş bu sebeple hem klasik kamu yönetimi hem de onun dayandığı kurumlar uzun bir dönem yeteri kadar sorgulanmamıştır⁴¹⁵. Bu durum, özellikle 21. yüzyılda ortaya çıkan küreselleşme, bilişim ve ulaşım teknolojilerindeki gelişmelerle değişmiş, sanayi devriminin ürünü olan ulus devlet, modernite, fordist üretim tarzı gibi kurum ve kavramlar eleştirilmeye başlanmıştır⁴¹⁶. Özer'e göre, 21. yüzyılda bilim ve teknoloji alanındaki gelişmelerin insan ve toplum hayatında oluşturduğu kapsamlı değişimle birlikte sanayi toplumundan bilgi toplumuna, Fordist üretim modelinden esnek üretim modeline geçilmiştir. Bu değişim dalgasıyla birlikte postmodern düşünce modern düşünceyi, küreselleşme anlayışı ise ulus-devlet anlayışını aşındırmıştır. Söz konusu dönüşümlerin, klasik yönetim anlayışının yetersizliğine ilişkin görüşlerin oluşmasındaki payı büyüktür⁴¹⁷. Diğer bir ifadeyle; küreselleşme sürecinin aşındırıcı etkisi, bir yandan ulus devlet kavramının ve klasik kamu yönetiminin meşruiyetinin ve öneminin sorgulanmasına, diğer yandan ise yeni siyasi örgütlenme biçimlerine gereksinim duyulduğuna ilişkin fikirlerin ileri sürülmesine sebep olmuştur⁴¹⁸.

Bilişim teknolojilerinin ve küreselleşmenin, kamu yönetimi anlayışının değişiminde önemli bir etkisi bulunmakla birlikte, kamu yönetiminde reform çalışmalarının tarihi çok daha eskilere dayanmaktadır. Kuşkusuz kamu yönetimindeki değişim süreci ne bir anda başlamış ne de bir anda gerçekleşmiştir. Kamu sektörü reformunun genel tanımı, “performanslarını artırmak isteyen kamu kuruluşlarında

⁴¹⁵ HAJER, 2009, s.27

⁴¹⁶ NOHUTÇU & BALCI, 2008, s.15

⁴¹⁷ M. Akif ÖZER, “Kamu Yönetiminin Geleceğine Dair Düşünceler”, *Sayıştay Dergisi*, S.57, 2005, 55-80, s.74.

⁴¹⁸ AKBULUT, 2007, s.249 vd.

gerçekleşen değişim” anlamına geldiğinden, kamu sektörü reformu, “kamu sektörü” olarak adlandırılan kurumların var olduğu günden beri sürmekte olan bir süreç olarak görülebilir⁴¹⁹. İdari reformun hedefleri ve somut tasarımı, kamu yönetiminin yanısıra ilgili devletin tarihsel, politik ve toplumsal dinamiklerini de yansıtmaktadır. Reform stratejileri arzu edilen kamu yönetimi modelinden ziyade mevcut kamu yönetimi sisteminin dinamiklerine göre şekillenir⁴²⁰. Diğer yandan kamu sektörü reformları ve bu reformlara bağlı olarak yaşanan değişim süreci süreklilik arz etse de reformların ve değişimin niteliği dönemden döneme değişkenlik arz etmiştir. Özet olarak kamu yönetiminde yeniden yapılanma ya da kamu yönetiminde paradigma değişimi olarak adlandırılan bu süreç, zamana yayılmış ve zaman içinde farklılıklar arz eden bir yapı sergilemiştir. Bu farklılaşma, özellikle 20. Yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen reform dalgalarında kendini göstermektedir. O kadar ki; söz konusu reform dalgalarının farklı biçimlerde adlandırılmasının gerekliliği dahi ileri sürülmektedir. Felsefeleri, kavramları ve araçları bakımından birbirinden taban tabana zıt olan yaklaşımları aynı sözcüklerle ifade etmenin yanlış olduğunu ifade eden Güler, yıllar içinde gerçekleşen kamu yönetimi reformları arasındaki nitelik farklılıklarını vurgulamak adına bu reformların farklı adlandırmalarla anılması gerektiğini belirtir. Bu anlamda, İkinci Dünya Savaşı sonrasında devletin işlevlerinde meydana gelen genişleme ve çeşitlenme eğiliminin “*idari reform*”, 1980’li yıllarda ortaya çıkan daralma eğiliminin ise “*yapısal uyarlanma*” olarak isimlendirilmesini önerir⁴²¹.

1950 ve 1960'larda ortaya çıkan kamu politikasının ve politika analizinin teorisi ve pratiği, mevcut sistemi daha iyi hale getirme amacına yönelik son derece modernist bir girişimdi. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde ortaya çıkan kamu

⁴¹⁹ Richard HEEKS, “Reinventing Government in The Information Age”, **Reinventing Government in The Information Age International Practice in IT-Enabled Public Sector Reform**, Richard HEEKS (Ed.), 9-21, s.10

⁴²⁰ PETERS & PIERRE, 1998, s.224

⁴²¹ Birgül Ayman GÜLER, **Yeni Sağ ve Devletin Değişimi Yapısal Uyarlanma Politikaları 1980-1995**, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2016, s.28

politikasının modernist görüşü; uzmanlık, bilgi ve analitik yöntemleri kullanarak devletlerin mevcut sorunların çözümünde daha etkin kılınmasını amaçlamaktaydı⁴²². 1950’li ve 1960’lı yıllarda modernleşme, ulusal kalkınma, öncü devlet, lokomotif bürokrasi kavramları üzerinde yükselen, görev alanı genişleyen devleti konu alan idari reform süreci; 1970’li yıllara kadar etkisini sürdürmüştür⁴²³. Pollitt & Bouckaert’a göre, 1950’li yıllar kamu yönetimi reformu esas itibariyle iki özellik taşımaktaydı. İlk olarak bu dönemde kamu yönetimi reformları politik ya da ekonomik değil teknik ya da hukuki bir mesele olarak ele alınmış, genellikle körelmiş örgütsel ve usuli konulara ilişkin değişimlere odaklanmıştır. Bu dönemde kamu yönetimi reformları, parti liderleri ya da kitlesel medya tarafından kamuoyu önünde çok fazla dillendirilmemekteydi. 1950’li yıllardaki reform dalgasının ikinci özelliği; reformların esas olarak ulusal ya da hatta sektörel bir nitelik taşımasıydı. Söz konusu süreçte her ülke kamu yönetimi reformlarını kendi ulusal şartları ve tarihsel süreci ışığında gerçekleştirmiştir. Bu gibi konularda çok az uluslararası tartışma vardı ve genel kabul, her ülkenin kendi rotasını kendisinin çizmesi yönündeydi. Bu tutum pek çok ülkede idari reform alanında anayasa ve idare hukukunun oynadığı önemli rolle güçlendirildi. 1980’lerin sonundan itibaren birçok ülkenin reformlarında etkili bir rol oynamaya başlayan çok uluslu yönetim danışmanlıkları da bu dönemde henüz yoktu. Kurumsallaşmış, uluslararası yönetim ağlarının muazzam gelişimi de söz konusu yıllarda henüz gerçekleşmemişti⁴²⁴.

1960’lı yılların sonu ve 1970’li yılların başında modernist bir iyimserlikle ortaya çıkan kamu reformu dalgası ise, bilim ve teknolojideki hızlı gelişmeleri, sosyal bilimlerin alanında ABD, İngiltere ve Fransa’da üniversite temelli olarak yürütülen çalışmalarla birleştirerek daha rasyonel kamu politikaları ve kamu kurumları oluşturma vaadinde bulundu⁴²⁵. Bu dönemde geçerli olan kamu politikası yaklaşımının, kamu politikalarının

⁴²² PARSONS, 2010, s.12

⁴²³ GÜLER, 2016, s.30

⁴²⁴ POLLITT & BOUCKAERT, 2011, s.5,6

⁴²⁵ POLLITT & BOUCKAERT, 2011, s.6

oluşturulmasında bürokratları siyasal sürecin bir parçası olarak değerlendirmesi, siyaset/yönetim ikiliği (politics/administration dichotomy) anlayışının reddi anlamına geldiğinden, geleneksel kamu yönetimi anlayışının egemenliği ilk büyük sarsıntısını bu dönemde yaşamıştır⁴²⁶.

1980'li yılların reform dalgası; görev alanı aşırı genişleyen, bu nedenle de hantal ve beceriksiz hale gelen devletleri konu almakta⁴²⁷, geleneksel kamu yönetimi anlayışını ise tüm toplumsal sorunların merkezinde konumlandırmaktaydı⁴²⁸. Bu reform dalgası, 1970'lerin küresel ekonomik sorunları altında batılı refah devletlerinin etkisiz hale geldiğine, devletlerin hem iş dünyasını hem de vatandaşları aşırı derecede kısıtladığına ilişkin yaygın bir inançla gelişmiştir⁴²⁹. Felsefi temeli neoliberalizme dayanan söz konusu kamu yönetimi reformu dalgası, 1980'li yıllardan itibaren bir küresel dalga halini alarak kamu yönetimi mekanizmalarını yapısal ve işlevsel olarak dönüşüme uğratmıştır⁴³⁰. Bu dönemde ortaya çıkan kamu yönetimi anlayışı; yirminci yüzyıl boyunca kamu yönetimine hâkim olan hiyerarşiye dayalı yapılanmanın yerine esnek yapı ve piyasa ekonomisine dayanan bir yapılanmayı önererek, devletin yeniden tanımlanması gerektiğini savunur⁴³¹. Bu perspektifte bürokrasi ve geleneksel kamu yönetimi “başarısızdır” ve günümüz şartlarında varlıklarını sürdürebilmeleri için gerekli davranışları gösterme kabiliyetinden yoksundur, kamu bürokrasileri ancak girişimci bir nitelik kazanarak ayakta kalabilirler⁴³².

Yeni kamu yönetimi anlayışı; ilkin rekabet, açıklık, şeffaflık ve motivasyonu ön plana çıkaran kurumsal ekonomi anlayışının geçerlilik kazanması, ikinci olarak

⁴²⁶ Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN, “Kamu Sektörünün Yönetimi Sorununa Yeni Bir Yaklaşım: Yeni Kamu İşletmeciliği”, **Çağdaş Kamu Yönetimi- I**, 1. Basım, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2003, 3-43, s.6

⁴²⁷ GÜLER, 2016, s.29

⁴²⁸ DEMİRCİ, 2010, s.1

⁴²⁹ POLLITT & BOUCKAERT, 2011, s.6

⁴³⁰ Mehmet Zahid SOBACI, “İdari Reformun Altın Çağında Kamu Hizmetinde Derin Dönüşüm”, **Küreselleşme ve Kamu Yönetiminde Dönüşüm**, Ahmet KESİK & Hasan CANPOLAT (Eds.), Birinci Baskı, Seçkin, Ankara 2011, 173-193, s.174

⁴³¹ Aytağ ALTIN, “Kamu Hizmeti Anlayışında Değişim”, **Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.1, S.2, 2013, 101-118, s.109

⁴³² Paul DU GAY, **Bürokrasiye Övgü: Weber, Organizasyon, Etik**, Çev. Engin YILDIRIM & Serkan BAYRAKTAR & Şuayip ÇALIŞ & İrfan HAŞLAK, 1. Basım, Değişim Yayınları, İstanbul 2002, s.220

kamu sektöründe özel sektörü model alan bir yönetim modelinin uygulanması şeklinde iki süreci içermektedir⁴³³. Bu anlayışla, kamu yönetimi ile işletme yönetimi alanındaki geleneksel farklılıklar aşınmakta, devlet, birey, bürokrasi ilişkileri değişmekte, vatandaşın müşteriye doğru bir geçiş yaşanmaktadır⁴³⁴.

Pollitt; Yeni Kamu Yönetiminin sekiz ana unsura sahip olduğunu belirtmektedir⁴³⁵:

- i) Kamu yönetiminin girdilerden ve idari süreçlerden ziyade sonuçlara ve çıktılara odaklanması.
- ii) Özellikle ‘performans göstergeleri’ ve /veya açık ‘standartlar’ biçiminde ölçüm ve değerlendirme sistemlerinin geliştirilmesi.
- iii) Büyük, çok amaçlı, hiyerarşik bakanlıklar veya krumlar yerine, daha uzmanlaşmış, “yalın”, “düz” ve özerk organizasyon biçimlerini tercih etme.
- iv) Resmi ve hiyerarşik ilişkiler yerine sözleşmelerin (ya da sözleşme benzeri ilişkilerin) yaygın bir biçimde ikame edilmesi.
- v) Kamu hizmetlerinin sunumu için piyasaların ya da pazar tipi mekanizmaların tercih edilmesi.
- vi) Hizmet kalitesine ve müşteri odaklılığa vurgu yapmak (böylece kamu hizmetleri bakımından vatandaşı “tüketici” olarak yeniden tanımlayarak pazar benzetimini genişletmek)
- vii) Kamu sektörü, özel sektör ve sivil toplum kuruluşları arasındaki ilişkilerin genişletilmesi ve aralarındaki sınırların bulanıklaştırılması

⁴³³ Nuri TORTOP & Eyüp G. İSBİR & Burhan AYKAÇ & Hüseyin YAYMAN & M. Akif ÖZER, **Yönetim Bilimi**, 7. Baskı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2007, s.519

⁴³⁴ AL, 2007, s.14

⁴³⁵ Christopher POLLITT, **The Essential Public Manager**, First Published, Open University Press, Philadelphia 2003, s.27,28.

viii) Evrensellik, eşitlik, güvenlik gibi değerlerin yerine verimlilik ve bireycilik gibi değerlere önem atfederek öncelikli değerler bakımından değişim yaratmak. .

Son otuz yılda geleneksel kamu yönetimi anlayışında değişim yaratan iki büyük dalga söz konusu olmuştur. Yeni kamu yönetimi işletmeciliği ve yönetişim; 1970’li yıllardan itibaren gelişen ve kamu yönetimindeki olumsuzlukları giderme maksadına yönelik birer yanıt olarak ortaya çıkmışlardır⁴³⁶. Bu yaklaşımlar ile 20. yüzyılın son yirmi yılında gerçekleştirilen reformlarla farklı paydaşların ve kurumların kamu yönetimine katılımını sağlamak, kamu politikalarında etkinlik, verimlilik şeffaflık gibi ilkeleri geçerli kılmak amaçlanmaktadır⁴³⁷. Bu yaklaşımlardan ilki olan yeni kamu işletmeciliği yaklaşımı, kamu yönetiminde toplam kalite yönetimi, stratejik yönetim, performans yönetimi, esnek istihdam gibi piyasa ve özel sektör tekniklerinin kamu yönetiminde uygulanmasını amaçlayan neoliberal felsefeye dayalı bir yaklaşımdır⁴³⁸. Kamu politikalarının uygulanması ve kamu hizmetlerinin sunulması bakımından geleneksel kamu yönetimi ve yeni kamu işletmeciliğinin ardından gelen yaklaşım ise; yönetişim ya da diğer ifadeyle (yeni) kamu yönetişimi (new public governance) yaklaşımıdır⁴³⁹.

⁴³⁶ Ertuğrul GÜNDOĞAN, “Yönetişim: Kavram, Kuram ve Boyutlar”, **Yönetişim Kuram, Boyutlar ve Uygulama**, M. Akif ÇUKURÇAYIR & H. Tuğba EROĞLU & Hülya Eşki UĞUZ (Eds.), Birinci Baskı, Çizgi Kitabevi, Konya 2010, 13-56, s.14

⁴³⁷ Danila SCAROZZA & Alessandro HINNA & Stefano SCRAVAGLIERI & Marta TROTTA, “The Value of ICT Applications: Linking Performance, Accountability and Transparency in Public Administrations” , **Information and Communication Technologies in Organizations and Society; Past, Present And Future**, Francesca RICCIARDI & Antoine HARFOUCHE (Eds.), Springer, Switzerland 2016, 51-70, s.51,52

⁴³⁸ Mustafa DEMİRCİ, “Yönetişim Perspektifinden Kent Yapılanması”, **Yönetişim ve Yönetim Ekseninde Kamu Yönetimi**, Fatma Neval GENÇ (Ed.), Birinci Basım, Ekin Yayınevi, Bursa 2012, 137-173, s.140

⁴³⁹ Stephen P. OSBORNE, “Introduction The (New) Public Governance: A Suitable Case for Treatment?”, **The New Public Governance? : Emerging Perspectives on The Theory and Practice of Public Governance**, Stephen P. OSBORNE (Ed.), First Published, Routledge, London & New York 2010, 1-16, s. 1

Yeni kamu işletmeciliği ve yönetim yaklaşımlarını sırasıyla incelenerek söz konusu kavramların e-devlet ile ilişkileri sistematik bir biçimde irdelenmeye çalışılacaktır.

2.2.1 Yeni Kamu İşletmeciliği (New Public Management)

1980’li yıllardan itibaren karşılıklı bağımlılığa dayalı küresel sistem içinde küresel sermaye, enformasyon ve iktidar akışları tarafından egemenlik yetkileri aşındırılan ulus devletler, refah devleti dönemine dair sorumluluklarını yerine getirememeye başlamışlardır⁴⁴⁰. Bu dönemde yeni sağın bir versiyonu olarak tüm dünyada egemen ideoloji haline gelen neoliberalizmin; devletin küçülmesi, serbest piyasa sisteminin egemenliği, sivil toplumculuk, yerellik, esnek uzmanlaşma, yeniden yapılanma gibi söylemleri giderek yaygınlık kazanmıştır⁴⁴¹. 1980’li yıllarda gerçekleştirilen yapısal uyarlanma süreci, IMF ve Dünya Bankası önderliğinde, kalkınmanın yerini demokratikleşmenin, ulusallığın yerini küreselleşmenin devraldığı, özelleştirme politikalarının hüküm sürdüğü bir süreçtir⁴⁴². Mali kaynakların kullanımında tasarruf etmek, verimliliği arttırmak ve kamu bürokrasilerinin vatandaşlara karşı daha duyarlı davranmasını sağlamak, böylelikle devleti daha faal hale getirmek arzusu; yeni kamu işletmeciliği anlayışı olarak adlandırılan ve çeşitli reformları kapsayan sisteme vücut vermiştir⁴⁴³.

Yeni kamu işletmeciliği; 1970’li yıllardaki petrol krizine bir yanıt niteliğindeki post-fordist esnek üretim dalgasını izleyen⁴⁴⁴ ve 1980’li yıllarda post endüstriyel toplumsal değişim ve esnekleşme, yerelleşme, küçülme eksenli eğilimlerle yaşanan değişim ile

⁴⁴⁰ CASTELLS, 2006, s.512

⁴⁴¹ Hayriye ERBAŞ, **Küreselleşme, Kapitalizm ve Toplumsal Dönüşümler**, 1. Baskı, Palme Yayıncılık, Ankara 2009, s.32

⁴⁴² GÜLER, 2016, s.31

⁴⁴³ POLLITT & BOUCKAERT, 2011,s.6

⁴⁴⁴ Hasan Engin ŞENER, “Kamu Yönetiminde Postmodernizm”, **Kamu Yönetimi: Yöntem ve Sorunlar**, Şinasi AKSOY & Yılmaz. ÜSTÜNER (Eds.), 1. Basım, Nobel, Ankara 2007, s. 32,36

şekillenen postbürokratik anlayışın kamu yönetimindeki yansımasıdır⁴⁴⁵. Bu yönüyle yeni kamu işletmeciliği; geleneksel kamu yönetimi yaklaşımının değer ve ilkelerine yönelik bir meydan okumadır⁴⁴⁶. Yeni kamu işletmeciliği; iktisadi bakımdan kamu tercihi teorisinden, siyasi açıdan yeni sağ ideolojiden ve işletmecilik (managerialism) akımından türetilen görüşlerin bir bileşimidir⁴⁴⁷. Bu yaklaşım her ne kadar yeni sağ ve liberal akımlarla ilişkilendirilse de Yeni Zelanda örneğinde görüldüğü üzere sol iktidarlar tarafından da başarılı bir biçimde uygulanmıştır⁴⁴⁸.

Yeni kamu işletmeciliği en sade biçimiyle; piyasaya ve özel sektöre özgü yöntem ve fikirlerin kamu bürokrasinin geleneksel usullerine tercih edilmesidir⁴⁴⁹. “Yeni kamu işletmeciliği; kamu hizmetlerinin sunumunda mevcut yapıların yeniden düzenlenmesini, çeşitli özel sektör işletme tekniklerinin kamu sektöründe de uygulanmasını, piyasa benzeri yahut yarı piyasa türünden mekanizmalar yoluyla bir zamanlar kamusal olarak görülen hizmetlerin devlet dışı (özel ve/veya gönüllü) aktörler tarafından da sunulmasını savunur”⁴⁵⁰.

Kuşkusuz ki; yeni kamu işletmeciliği yaklaşımının ortaya çıkışının ardında bu yaklaşımın doğumuna sebep olan tarihi gelişmeler söz konusudur. Bunlar⁴⁵¹;

- i) İkinci Dünya Savaşının ardından geçerli olan sosyal devlet, Keynesyen iktisat ve refah devleti politikalarının, 1970’li yıllarda yaşanan petrol krizi ve bu krizin sebep olduğu iktisadi sorunlar ve bütçe açıklarının sorumlusu görülmesi.

⁴⁴⁵ ÖZCAN & AĞCA, 2010, s.7,8

⁴⁴⁶ ÖMÜRGÖNÜLŞEN, 2003, s.5

⁴⁴⁷ Murat OKÇU, “Değişen Dünyayı Anlamak İçin Önemli Bir Kavram: Yönetişim”, **Yönetişim ve Yönetim Ekseninde Kamu Yönetimi**, Fatma Neval GENÇ (Ed.), Ekin Yayınevi, Bursa 2012, 9-29, s.14

⁴⁴⁸ Hamza AL, **Yeni Kamu Yönetimi: Ülke Deneyimleri**, 1. Basım, Değişim, İstanbul 2008, s.17

⁴⁴⁹ HOOD, 1995, s.94

⁴⁵⁰ OKÇU, 2012, s.14

⁴⁵¹ F. Neval GENÇ, Yeni Kamu Hizmeti Anlayışı, **Türk İdare Dergisi**, S.466, Mart 2010, 145-159, s.147

- ii)** Vatandaşların kamu yönetiminden beklentilerinin yükselmesi, kamu hizmetlerinin kalitesi, etkinliği, hızı konusunda şikâyetlerin ortaya çıkması ve kamu yönetimlerinin bu beklenti ve şikâyetleri karşılamada yetersiz kalması.
- iii)** OECD, IMF, Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların yeni sağ ideolojilerin yaygınlaştırılması için aktif bir biçimde çalışmaları.
- iv)** Yeni sağ ideolojinin yükselişe geçmesiyle özelleştirmelerin yaygınlaştırılması, devletin küçülmesi, devletlerin işletme benzeri yapılara dönüştürülmesi.
- v)** 1980’li yıllarda küreselleşme sürecinin etkisiyle sivil toplum örgütleri ve yönetim anlayışının önem kazanması.
- vi)** Bilgi iletişim teknolojilerinin yaygınlık kazanması olarak sıralanabilir.

Yeni kamu işletmeciliği anlayışı; ilkin rekabet, açıklık, şeffaflık ve motivasyonu önplana çıkaran kurumsal ekonomi anlayışının geçerlilik kazanması, ikinci olaraksa kamu sektöründe özel sektörü model alan bir yönetim modelinin uygulanması şeklinde iki süreci içermektedir⁴⁵². Bu anlayışla, kamu yönetimi ile işletme yönetimi alanındaki geleneksel farklılıklar aşınmakta, devlet, birey, bürokrasi ilişkileri değişmekte, vatandaştan müşteriye doğru bir geçiş yaşanmaktadır⁴⁵³. İşletme yönetimine ilişkin prensiplerin ve uygulamaların kamu yönetiminde egemen kılınmasına ilişkin olarak 30 yıldır sürdürülen çalışmalar, yeni kamu işletmeciliği yaklaşımı çerçevesinde kavramsallaşmaktadır⁴⁵⁴.

Kanaatimizce Friedman, neoliberalizmin ve yeni kamu işletmeciliği yaklaşımının genel niteliklerini başarılı bir biçimde ortaya koymuştur. Friedman, neoliberal

⁴⁵² TORTOP & İSBİR & AYKAÇ & YAYMAN & ÖZER, 2007, s.519

⁴⁵³ AL, 2007, s.14

⁴⁵⁴ Şükrü Mert KARCI, “Yeni Kamu İşletmeciliği Yaklaşımının Temel Değerleri Üzerine Bir İnceleme”, **Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.8, S.16, 2008, 40-64, s.41

politikalar ile devlet arasındaki ilişkiyi “*altın deli gömleği*” metoforu ile ifade etmektedir. Friedman’a göre; serbest piyasa ekonomisinin tek yol olduğu gerçeği bir devlet tarafından kabul edildiğinde, küresel ekonomideki serbest piyasa kuralları tanındığında ve bunlara uymaya karar verildiğinde, söz konusu devlet, küreselleşme çağının tanımlayıcı politik-ekonomik kıyafeti olan “altın deli gömleği”ni giymeyi kabul etmiş olur. Soğuk Savaş döneminde “Mao takımı”, “Nehru ceketi”, “Rus kürkü” gibi alternatifler mevcutken, küreselleşmenin yegâne giysisi altın deli gömleğidir ve bir devlet altın deli gömleğine sahip değilse, emin olabilirsiniz ki yakında ona sahip olacaktır⁴⁵⁵. Friedman’a göre; altın deli gömleğine uymak için devletler şu gibi altın kurallara uymalıdır: **i)** Özel sektörü ekonomik büyümenin ana motoru haline getirmek. **ii)** enflasyonu düşük tutmak. **iii)** Mümkün olduğunca dengeli bir bütçeye sahip olmak. **iv)**İthal mallara ilişkin tarifeleri kaldırmak ya da azaltmak. **v)** Kotalar ve yerli tekellerden kurtulmak. **vi)** İhracatı artırmak. **vii)** Devlete ait sanayileri özelleştirmek ve sermaye piyasalarını serbestleştirmek. **viii)** Para birimini dönüştürülebilir hale getirmek. **ix)** Yolsuzluğu, sübvansiyonları ve geri ödemeleri mümkün olduğunca ortadan kaldırmak. Ne yazık ki altın deli gömleğinin ne yazık ki tek bir bedeni vardır. Altın deli gömleği, kimilerini sıkar, kimilerine dar gelir, her zaman hoş ve rahat değildir. Ancak unutulmamalıdır ki; “günümüz sezonunda” raftaki tek model, altın deli gömleğidir⁴⁵⁶.

Her ne kadar Fiedman altın deli gömleğinin tek bir bedeni olduğunu ifade etse de yeni kamu işletmeciliği yaklaşımına ilişkin reel uygulamaların ülkeden ülkeye farklılık taşıdığı gözlemlenmektedir. Yeni kamu işletmeciliği yaklaşımının bütün özellikleri ekonomik ve yönetsel reform paketlerinde bütünüyle yer almamaktadır. Uygulama amaçları, yöntemleri, tarzları ve hızları farklılık arz edebilir⁴⁵⁷. Özellikle Kıta Avrupası ülkelerinin, yeni kamu işletmeciliği ilkelerini ülkelerine adapte etme biçimleri

⁴⁵⁵ Thomas L. FRIEDMAN, *The Lexus and the Olive Tree*, Anchor Books, New York 2000, s.104

⁴⁵⁶ FRIEDMAN, 2000, s.105

⁴⁵⁷ ÖMÜRGÖNÜLŞEN, 2003, s.28

bakımından farklılıklar söz konusudur, devletler yeni kamu işletmeciliği reformlarından kendilerine uygun olanları seçer, onları kendi siyasi/idari bağlam ve sistemlerine uyarlayıp farklı bir düzen veya zaman çerçevesinde uygular⁴⁵⁸.

Yeni kamu işletmeciliği anlayışı, ilk olarak HOOD tarafından belirlenen yedi unsura sahip olup, devletler bu yedi unsurdan diledikleri birkaçını bir araya getirerek yeni kamu yönetimi anlayışına ilişkin olarak kendi versiyonlarını oluşturabilirler⁴⁵⁹. Yeni kamu anlayışının yedi temel elementini HOOD şu şekilde sıralar⁴⁶⁰:

- i) Aktif katılımlı yönetim
- ii) Sonuç odaklı yönetim
- iii) Kaynak kullanımında disiplin
- iv) Rekabetin artırılması
- v) Özel sektör yönetim tekniklerinin kullanılması
- vi) Büyük organizasyonların optimum büyüklükte birimlere bölünmesi
- vii) Performansın ölçülmesi

Bununla birlikte piyasa mekanizmalarının egemenliği, özelleştirme, devletin küçülmesi, devletin ekonomik ve toplumsal işlevlerinin asgari düzeye indirilmesi hatta sıfırlanması, yeni kamu işletmeciliğinin hemen her ülkede uygulama alanı bulan özelliklerindendir⁴⁶¹.

⁴⁵⁸ Christopher POLLITT & Sandra Van THIEL & Vincent HOMBURG, "Introduction", **New Public Management in Europe Adaptation and Alternatives**, Christopher POLLITT & Sandra Van THIEL & Vincent HOMBURG (Eds.), First Published, Palgrave Macmillan, Hampshire & New York 2007, 1-9, s.3

⁴⁵⁹ Önder KUTLU, **Karşılaştırmalı Kamu Yönetimi Teorik Çerçeve ve Ülke Uygulamaları**, Çizgi Kitabevi, Konya 2006, s.69

⁴⁶⁰ Christopher HOOD, "A Public Management for All Seasons?", **Public Administration**, V.69, No.1, 1991, 3-19, s.3

⁴⁶¹ ŞAYLAN, 2016, s.24,25

Yeni kamu işletmeciliği yaklaşımının üç makro teması 20 yıldan fazla bir zaman kamu yönetiminde etkili olmuştur⁴⁶²:

i) Ayrıştırma: Weberian çizgide geliştirilen bürokrasileri parçalamayı içerir. 1980'lerden 2000 yılına kadar geçerli olan bu değişimin başlıca özellikleri, merkezi hükümetlerin işlevlerinin zayıflatılması, özerk devlet kurumlarının daha fazla kullanılması, mikro yerel ajansların oluşturulmasıdır.

ii) Rekabet: Bürokratik tekellerden uzaklaşma ve zorunlu rekabet, dış kaynak kullanımı, stratejik gözden geçirme, kurumsallıktan vazgeçme, varlık satışı ve serbestleştirme yoluyla alternatif tedarikçilere başvurulması ön plana çıkmaktadır.

iii) Teşvik: Aktörlerin veya kuruluşların zaman, varlık ve kaynaklardan en iyi biçimde yararlanmalarını sağlamaya yönelik ekonomik veya maddi motivasyonların tasarlanması ihtiyacını vurgular. Buradaki anahtar araçlar arasında, özelleştirme, özel finans girişimi programları ve kamu-özel ortaklıkları, performansa bağlı ücret, kullanıcıların ücretlendirilmesi, kamu kesimi temettüleri ve (2009 finansal krizinden önce bankacılıkta olduğu gibi) “*hafif dokunuş*” düzenlemeleri yer almaktadır.

Yeni kamu işletmeciliği yaklaşımı; desantralizasyon, yatay hiyerarşi, esnek örgütlenme, esnek istihdam, verimlilik, ekonomiklilik, hesapverilebilirlik gibi ilkeler içermektedir⁴⁶³. Kurallar ve yöntemler üzerinde yoğunlaşan “yönetim” (administration) anlayışından, hedeflere, performans gereklerine ve önceliklere ağırlık verilmesini gerektiren “işletmecilik” (management) anlayışına geçiş, yeni kamu işletmeciliği yaklaşımının bir gereğidir⁴⁶⁴. Bu yaklaşıma göre, kamu hizmetlerinin en tepesindeki bakanlar birer stratejist, kamu görevlileri birer basiretli tacir gibi hareket etmeli,

⁴⁶² Helen MARGETTS & Patrick DUNLEAVY, "The Second Wave of Digital-Era Governance: A Quasi-Paradigm for Government on The Web", **Philosophical Transactions of The Royal Society**, Vol.37, Iss.1987, 2013, 1-17, s.3,4

⁴⁶³ SEZEN, 2013, s. 292.

⁴⁶⁴ Ulvi SARAN, **Kamu Yönetiminde Yeniden Yapılanma Kalite Odaklı Bir Yaklaşım**, Birinci Baskı, Atlas Yayınevi, Ankara 2004, s. 16

kurumlarını da birer ticaret işletme gibi görerek onları karlılık ve verimlilik esasına göre yönetmelidirler⁴⁶⁵. Kamu yararı, eşitlik, adalet, işbirliği gibi geleneksel kamu yönetimi ilkelerinin yerine, ekonomikliklik, verimlilik, fayda-maliyet ve rekabet gibi yeni ilkelerin ikame edilmesini dayatan yeni kamu işletmeciliği yaklaşımıyla kamu yönetiminin doğası, dayandığı ilkeler, iş görme ve istihdam biçimleri değişmektedir⁴⁶⁶.

Geleneksel kamu yönetimi ve yeni kamu işletmeciliği yaklaşımına ilişkin olarak ifade ettiğimiz farklılıkları Karcı, karşılaştırmalı bir tablo ile özetlemektedir⁴⁶⁷:

Geleneksel Kamu Yönetimi ve Yeni Kamu İşletmeciliğinin Temel Değerleri	
Geleneksel Kamu Yönetimi	Yeni Kamu İşletmeciliği
Toplum merkezli demokrasi	Birey merkezli demokrasi
Toplum sözleşmesi	Ekonomik sözleşme
Toplumculuk	Bireycilik
Kamu yararı	Kişisel yarar
Toplumsal sorumluluk	Sınırlı devlet
Geleneksel değerler	Ekonomik değerler
Politik hesap verebilirlik	Yönetmel hesap verebilirlik
Halkı temsil etme	Profesyonellik
Dayanışma	Rekabet

Yeni kamu işletmeciliği yaklaşımı; bir yandan kamu yönetiminde özel sektör tipi ilke ve uygulamaların egemen kılınmasını salık verirken diğer yandan da devletin küçülmesini ve etkinlik alanının azaltılmasını savunmaktadır. Yeni kamu işletmeciliği yaklaşımında, yeniden tanımlanan devletin neler yapması ve neler yapmaması gerektiğinin belirlenmesinde belirleyici olan neoliberal iktisadi politikalar;

⁴⁶⁵ AL, 2008, s.14

⁴⁶⁶ SEZEN, 2013, s. 291,292

⁴⁶⁷ KARCI, 2008, ,s.59

özelleştirmeler yoluyla devletin ekonomik alandan çekilmesi küçük ve etkin devlet anlayışının benimsenmesi gibi düşünceleri ön plana çıkarmaktadır⁴⁶⁸.

Kamu sektörünün büyüklüğü genellikle şu üç ölçütte tespit edilir:

- i) Kamu harcamaları,
- ii) Kamunun sahip olduğu teşebbüsler,
- iii) Kamu çalışanlarının sayısı⁴⁶⁹.

Kamu sektörünün büyüklüğü bu ölçütlere göre tespit edildiğinde devletin küçülmesi, bahsi geçen ölçütlerde yapılacak sınırlamalarla gerçekleştirilebilecektir. Bu noktada karşımıza çıkan deregülasyon (düzenleme dışı bırakma) ve özelleştirme, neoliberalizmin 1980’li yıllardan itibaren savunduğu “minimal devlet” söylemini hayata geçirmek için başvurulan yöntemlerdir⁴⁷⁰. Refah devletin tasfiyesi, devletin ekonomi alanındaki işlev ve girişimlerinin deregülasyon ve özelleştirmeler yoluyla minimize edilmesi veya özel sektöre devredilmesi, devletin yasa ve düzen sağlamakla sınırlı bir alana çekilmesi neoliberal ideolojinin politik hedefleridir⁴⁷¹. Kamu sektörünün rekabete dayanmayan verimsiz ve kaynak israfına sebebiyet veren politize yapısı özerkleştirme, serbestleşme ve özelleştirme yoluyla azaltılmaya çalışılmaktadır⁴⁷². Neoliberalizm; *“herşeyi bizzat yapan devlet anlayışı”* yerine *“ her şeyi rasyonel ölçütlerde denetleyen ve bazı istisnai şeyleri bizzat üstlenen ve yapan devlet”* anlayışını hâkim kılmaktadır⁴⁷³.

Deregülasyon, piyasaların kutsanması anlayışının bir sonucu olarak, piyasanın kendi kuralları çerçevesinde işlemesi, devletin ekonomideki ağırlığının azaltılması ve piyasa

⁴⁶⁸ ALTIN, 2013, s.109

⁴⁶⁹ OKÇU, 2012, s.12

⁴⁷⁰ GÜZELSARI, 2003, s.17

⁴⁷¹ ŞAYLAN, 2016, s.154,155

⁴⁷² KARAKURT, 2011, s.417.

⁴⁷³ Kadir Caner DOĞAN, “Küreselleşme Sürecinde Bürokrasinin Artan İktidar Gücü ve Yönetişim Sorunsalı: Üst-Kurullar Bürokrasisi Örneği”, **Küreselleşme Ekseninde İktidar ve İletişim: İktidarın İletişimi, İletişimin İktidar Etkisi**, Fuat USTAKARA (Ed.), 1. Baskı, Literatürk, Konya 2015, 127-180, s.130

üzerindeki yönlendiriciliğinin azaltılması anlamına gelmektedir⁴⁷⁴. Yeni kamu işletmeciliğinin kamu hizmetinin sunumuna yönelik en önemli yansıması olan özelleştirme ise, neoliberal politikalar bakımından stratejik bir araç olarak kullanılmaktadır⁴⁷⁵. Kamusal mekanizmaların çağdaş devletin mali ve siyasi anlamda çöküşünün sebebi olarak değerlendirilmesiyle, kamusal mekanizmaların tasfiye edilerek piyasa mekanizmalarının yaygınlaştırılması bir gereksinim olarak görülmüş, özelleştirme de bu durumu mümkün kılan bir enstrüman olarak ön plana çıkmıştır⁴⁷⁶. Sobacı; yeni kamu işletmeciliğinin, kamu hizmetlerini yürüten devlet teşebbüslerinin tekel konumunda olmasının, kamu personellerinin etkin bir biçimde çalışmalarını ve kamu hizmetlerinin daha düşük maliyetle sunulmasına ilişkin hassasiyetlerini azalttığı iddiasında olduğunu belirtir. Bu sebeple kamu hizmetlerinin etkin ve verimli biçimde yürütülmesini için rekabet, yeni kamu işletmeciliği anlayışında temel bir değer olarak ön plana çıkmakta⁴⁷⁷, fiyat rekabeti, verimli ve daha kaliteli hizmetlerin anahtarı olarak değerlendirilmektedir⁴⁷⁸. Bu bakımdan özelleştirmenin; devleti küçültmek için kullanılan bir enstrüman olmanın yanısıra kamu sektörüne entegre edilmeye çalışılan piyasa mekanizmasına özgü bir ilkenin, rekabet ilkesinin de sağlayıcısı olduğu söylenebilir. Özelleştirme uygulamalarının demokratikleşmeyi sağlayan yönü de vurgulanmaktadır. Kamu mülkiyeti ve kamu teşebbüslerinin kamu kaynaklarının verimsiz kullanılmasına neden olduğu, kamu tekellerinin diktatörlüklere altyapı oluşturduğu ve demokratikleştirme sürecini zedelediği ifade edilmektedir. Bu anlayışa

⁴⁷⁴ Birol KARAKURT, “Küresel Kriz Sonrası Devletin Rolünün Yeniden Tanımlanması: Düzenleme ve Denetim Rolünün Hatırlanması”, **Küreselleşme ve Kamu Yönetiminde Dönüşüm**, Ahmet KESİK & Hasan CANPOLAT (Eds.), Birinci Baskı, Seçkin, Ankara 2011, 413-433, s.414.

⁴⁷⁵ SOBACI, 2011, s.186

⁴⁷⁶ GÜLER, 2016, s. 15

⁴⁷⁷ SOBACI, 2011, s.184

⁴⁷⁸ Roderick Arthur William RHODES, “The New Governance: Governing Without Government”, **Political Studies**, V.44, Iss.4, 1996, 652-667, s.653

göre özelleştirme toplumsallaşmayı, küreselleşme enternasyonalizmi, özelleştirme ve küreselleşme ise bir araya gelerek demokratikleşmeyi sağlar⁴⁷⁹.

2.2.2 Yönetişim (Governance)

1970’li yıllardan sonra iletişim ve ulaştırma alanlarında gerçekleşen büyük teknolojik yenilikler; sosyal ve idari yönden etkiler doğurarak sermayenin küresel ölçekte hareket edebilmesini ve ağbağ ekonomilerinin oluşmasını sağlamış, bu durum ulusal sınırların anlamını yitirmesine yol açmıştır. Ulus devletlerin çok boyutlu hale gelen sorunların çözülmesinde yetersiz kalması, politikaların oluşturulma ve uygulanma süreçlerine özel sektör ve sivil toplum kuruluşlarının katılımını bir gereksinim olarak ortaya çıkarmıştır⁴⁸⁰. Bununla birlikte İkinci Dünya Savaşı ve özellikle 1980’lerden sonra uluslararası örgütler ve bölgesel kurumlar uluslararası arenada daha fazla güç kazanması⁴⁸¹ etkinlik alanlarının artmasını da kolaylaştırmıştır. Geleneksel “kurumsal odaklı devlet” anlayışından politika süreçlerinde daha dinamik ve ağ temelli düşünme ve çalışma biçimlerine doğru bir dönüşüm yaşanmasına ilişkin görüşler ileri sürülmeye başlamıştır⁴⁸². Yönetişim yaklaşımının gelişiminde, liberal ekonominin küresellemesiyle birlikte devletin küçülerek etkinleşmesine ilişkin talep ve modeller büyük bir etki sahibidir⁴⁸³. Küreselleşmenin iktisadi ideolojisi olan neoliberalizm; devletin ekonomik işlevlerinin zayıflatılması, kamusal hizmetlerin sunumunun özel sektöre devredilmesi, politik gücün yerel otoriteler ve sivil toplum kuruluşlarıyla paylaşılmasını önermektedir⁴⁸⁴. Devletin toplumun yönetildiği kokpit olmadığı, politika oluşturma süreçlerinin daha ziyade çeşitli aktörler arasında bir etkileşim olduğu

⁴⁷⁹ GÜLER, 2016, s.17

⁴⁸⁰ OKÇU, 2012, s.21

⁴⁸¹ Jon PIERRE, “Introduction: Understanding Governance”, **Debating Governance. Authority, Steering, and Democracy**, Jon PIERRE (Ed.), First Published, Oxford University Press, Oxford 2000, 1-10, s.1

⁴⁸² Ari-Veikko ANTTIROIKO, “Democratic E-Governance”, **Encyclopedia of Information Science and Technology Vol: I**, Mehdi KHOSROW-POUR (Ed.), Idea Group Reference, Hershey & London 2005, 791-796, s.791

⁴⁸³ UÇKAN, 2003, s. 7

⁴⁸⁴ DUMAN, 2011, s.688

yönündeki düşünceler, kamu yönetimi alanında yeni yönetim metodları üzerine geniş ölçekli bir arayışa yol açmıştır⁴⁸⁵.

Yönetişim, 1980’li yıllarda hızlanan kamu yönetimi reformlarının ardından piyasa ve ağbağların (network) yayılmasıyla ilintili olarak gündeme gelen bir kavramdır⁴⁸⁶. Yönetişim hakkında tartışmalar, 1990’ların başından beri hiyerarşik, esasen devlet merkezli politik iktidarın kademeli olarak aşınmasından dolayı yeni boyutlar kazanmıştır. Temel konular arasında ulus devletin gerilemesi ve bölgelerin ve yerel yönetimlerin dış güçlüklerle başa çıkma ve politik irade göstermek konusunda yeni kilit aktörler olarak yükselişi olmuştur⁴⁸⁷. 1990’lı yıllardan sonra devletin iktisadi, siyasi ve yönetsel iktidar alanlarından çekilerek etkinliğinin azaltılmasıyla devletin söz konusu alanlardaki görev ve sorumlulukları yerel yönetimler, özel sektör ve üst kurullar tarafından üstlenilmektedir⁴⁸⁸. Bu bakımdan yönetim; son 30 yılda devletin doğası ve kamu hizmeti sunma biçimlerini inceleme ve anlamdırma çalışmalarında önemli bir kavram halini almıştır⁴⁸⁹.

Yönetişim kavramına ilişkin olarak literatürde yer alan tanımların birçoğunda iyi olan her şey yönetim kavramına dâhil edilmekte, kavramın eksikliklerine ya da aksayan yönlerine hiç değinilmemekte, kavramın hayata geçirilmesi için izlenmesi gereken teknik ve yönetsel açılımlar hakkında ise tatmin edici açıklamalar yapılmamaktadır⁴⁹⁰. Yönetişim bir yandan yerel, bölgesel, ulusal ve küresel düzeyde geniş bir konsensusu sağlayan mucizevi bir yönetim modeli olarak sunulmaktayken

⁴⁸⁵Erik-Hans KLIJN & Joop F. M. KOPPENJAN, “Public Management and Policy Networks: Foundations of a Network Approach to Governance”, **Public Management: An International Journal of Research and Theory**, V.2, Iss.2, 2000, 135–158, s.135.

⁴⁸⁶DEMİRCİ, 2012, s.140

⁴⁸⁷ANTTIROIKO, 2005, s.791

⁴⁸⁸DOĞAN, 2015, s.127

⁴⁸⁹DEMİRCİ, 2012, s.138

⁴⁹⁰Naci KARKIN & Hüseyin ÖZGÜR, “Türkiye’nin Yönetimsel Düzeninde E-Devletten E-Yönetişime Geçiş”, **E-Devlet Kamu Yönetimi ve Teknoloji İlişkisinde Güncel Gelişmeler**, Mehmet Zahid SOBACI & Mete YILDIZ (Eds.), 1. Basım, Nobel Yayın, Ankara 2012, 85-102, s.89

diğer yandan neoliberalizmin küresel tahakküm sağlamak adına kullandığı anti-demokratik faşizan bir yaklaşım olarak da nitelendirilmektedir⁴⁹¹.

Stoker; yönetişimin 5 özelliğini ifade eder⁴⁹².

- i) Yönetişim, yönetim kavramından doğan ancak yönetimin ötesinde kurumlar ve aktörler dizisini ifade eder.
- ii) Yönetişim sosyal ve iktisadi meselelerin çözümünde sınır ve sorumlulukların bulanıklaşmasını ifade eder.
- iii) Yönetişim ortak eylemin tarafı olan kurumların birbirlerine olan karşılıklı bağımlılığını ifade eder.
- iv) Yönetişim, aktörlerin öz yönetim otonomilerini ifade eder.
- v) Yönetişim, devletin işlerin yürütülmesinde kamu gücüne dayalı erk kullanımının dışında devleti, yönetim ve rehberlik etme maksadıyla yeni teknik ve araçlar kullanmaya muktedir bir aktör olarak tanımlar.

Benzer bir biçimde Smouts, yönetişimin bir süreç olduğu, uzlaşma anlayışı üzerine kurulu olduğu, kamu sektörü ve özel sektör aktörlerini birarada kapsadığını, sürekli etkileşime dayandığını ifade etmektedir⁴⁹³. Bu bağlamda yönetişimi; kamu yönetimi ve siyasa belirleme sürecinde devletin yanısıra özel sektör ve sivil toplum kuruluşlarının da söz sahibi olduğu, bağımsız idari otoriteler ve yerl yönetimlerin de etkinlik alanlarının artırıldığı bir yaklaşım olarak tanımlamak mümkündür.

2.2.2.1 Yönetişim ve Yönetim Arasındaki İlişki

Teoride ve pratikte yaygın biçimde kullanılan bir terim olan yönetişim kavramının farklı bağlantı ve söylemlerde kullanılmasından dolayı genel bir tanımının

⁴⁹¹ UÇKAN, 2003, s. 5

⁴⁹² Gerry STOKER, "Governance As Theory: Five Propositions", **International Social Science Journal**, V.50, No.155, 1998, 17-28, s.18 vd.

⁴⁹³ Marie-Claude SMOUTS, "The Proper Use of Governance in International Relations", **International Social Science Journal**, V.50, Iss.155, 1998, 81-89, s. 82

yapılması güçtür⁴⁹⁴. Yönetişim kavramının etimolojik kökeni Yunanca “yönlendirmek, yol göstermek, yönetmek, hükmetmek gibi anlamlara gelen “*kybernan*”, Latince “*gubernare*”, Fransızca “*gouverner*”, Arapça “*al-hakimiya*” sözcüklerine dayanır⁴⁹⁵. Yönetişim kavramının geleneksel kullanımı ve sözlük anlamı yönetimle eşanlamlı bir biçimde kullanılmaktadır⁴⁹⁶. Yönetişimin ilk kullanıldığı belge, Dünya Bankası tarafından 1989 yılında yayınlanan “*Aşağı Sahra Afrika: Krizden Sürdürülebilir Büyümeye*” (Sub-Saharan Africa: From Crisis to Sustainable Growth) isimli raporda Afrikanın kalkınma alanındaki sorunlarına ilişkin tespitlerde bulunulurken kullanılmıştır⁴⁹⁷. Söz konusu raporda yönetim; “*bir ulusun işlerini yönetmek için siyasal güç kullanımı*” biçiminde tanımlanmıştır⁴⁹⁸. Söz konusu yönetim tanımı, geleneksel yönetim kavramıyla eşanlamlı bir kullanım niteliğindeydi⁴⁹⁹.

Yönetim (government) ve yönetim (governance) kavramlarının etimolojik olarak ortak kökten gelmelerine karşın eşanlamlı bir biçimde kullanılmaması gerektiği ifade edilmektedir⁵⁰⁰. Yönetişim daha ziyade yönetim kavramında anlamsal bir değişimi; yönetmenin yeni bir sürecini, yönetimin yerleşik düzeninde bir değişimi ya da toplumu yönetmede yeni bir biçimi ifade eder⁵⁰¹. Nitekim 1980’li yıllardan itibaren yönetim kavramı siyaset bilimi ve kamu yönetimi literatüründe sivil toplum aktörlerini de kapsayan bir biçimde yönetimden farklı bir anlamda kullanılmaya başlanmıştır⁵⁰². Şüphesiz bu durum bir anda oluşmamış tarihi bir süreç içinde şekillenmiştir. Örneğin

⁴⁹⁴ Seppo TIIHONEN, **From Governing to Governance A Process of Changes**, Tampere University Press, Tampere 2004, s.17

⁴⁹⁵ Zafar IQBAL & Mervyn K. LEWIS, **An Islamic Perspective on Governance (New Horizons in Money and Finance)**, Edward Elgar Publishing, Cheltenham & Northampton 2009, s.1-2. Jon PIERRE & B. Guy PETERS, **Governance, Politics and The State**, First Edition, Palgrave Macmillan, Hampshire & New York 2000, s.3

⁴⁹⁶ STOKER, 1998, s.17

⁴⁹⁷ Birgül Ayman GÜLER, “Yönetişim: Tüm iktidar Sermayeye”, **Praksis**, S.9, Kış-Bahar 2003, 93-116, s.102

⁴⁹⁸ WORLD BANK, **Sub-Saharan Africa: From Crises to Sustainable Growth - A Long-term Perspective Study**, Washington 1989, s.60, <http://documents.worldbank.org/curated/en/498241468742846138/pdf/multi0page.pdf>

⁴⁹⁹ GÜLER, 2003, s.102.

⁵⁰⁰ PIERRE & PETERS, 2000, s.29

⁵⁰¹ RHODES, 1996, s.652,653

⁵⁰² Anne Mette KJAER, **Governance (Key Concepts)**, First Edition, Cambridge Polity Press, Cambridge 2004, s.3

sanayi devriminden itibaren demokratik ülkelerde örgütlenmiş bir yay arz eden sivil toplum kuruluşları, küreselleşmenin etkisiyle birlikte 1990'lı yıllardan beri siyasal sistemlerin biçimlendirilmesinde giderek ön plana çıkmışlardır⁵⁰³. Yönetim kavramıyla sosyal, politik ve yönetsel aktörlerin toplumlara yön vermek, kontrol etmek veya yönetmek maksadı taşıyan tüm faaliyetleri kastedilirken, yönetişim gündelik yönetim faaliyetlerinin daha soyut (daha yüksek) bir çerçevesini oluşturur. Bu bağlamda yönetişim ile toplumsal, politik ve idari aktörlerin yönetim faaliyetleriyle ortaya çıkan etkileşim kastedilmektedir⁵⁰⁴. Yönetim (Government), devlet görevlerini yerine getiren kurum ve kuruluşlara, yani devletin resmi kurumlarına veya merkezi olmayan yerel yönetimlere ve bunların karar alma ve uygulama becerilerine atıfta bulunurken, yönetişim politika ağları ve ortaklık temelli ilişkiler içinde yönetmenin yeni mod ve davranışlarını bir süreç olarak ele alır⁵⁰⁵. Yönetim, kamu örgütlerinde olup bitenler üzerine yoğunlaşırken yönetişim bir toplumu yönetmekle ilgili tüm sistemi ifade eder. Yönetim kısa vadeli bir perspektifte sınırlı faaliyetler ile ilgiliyken, yönetişim uzun vadede süreçler ve çıktılar üzerine kuruludur⁵⁰⁶. Bu bağlam içinde yönetişim süreci içinde sosyo-ekonomik ve siyasal bir kavram olarak devletlerin yönetme kapasitesindeki değişimi vurgulamak için kullanılmıştır⁵⁰⁷.

2.2.2.2 Yönetişim ve Yeni Kamu İşletmeciliği Arasındaki İlişki

Yönetişim ile yeni kamu işletmeciliği yaklaşımı arasındaki ilişki ortak noktalar barındırdığı kadar farklılıklar da taşımaktadır. Hem yönetişim modelinin hem de yeni kamu işletmeciliği yaklaşımının ortak özelliği, seçilmiş görevlilere ilişkin

⁵⁰³ İlyas DOĞAN, **Sivil Toplum Anlayışı ve Siyasal Sistemler**, 4. Baskı, Astana Yayınları, Ankara 2015, s.29.

⁵⁰⁴ Jan KOOIMAN, "Social-Political Governance: Introduction" , **Modern Governance: New Government-Society Interactions**, Jan KOOIMAN (Ed.), Sage Publications, London & Thousand Oaks & New Delhi 1994, 1-8, s.2

⁵⁰⁵ STOKER, 1998, s. 17

⁵⁰⁶ GRONLUND, 2007, s.637

⁵⁰⁷ DOĞAN, 2015, s.139

yaklaşımlarında kendini göstermektedir. Her iki yaklaşım da seçilmiş yöneticilerin kamu yönetimindeki rolünü ve önemini küçümser. Yönetişim yaklaşımında siyasi liderlerin sahip olduğu tek rol hedeflerin ve önceliklerin belirlenmesinden ibarettir. Yeni kamu işletmeciliği vizyonunda ise seçilmiş yöneticilere kamu sektörünün hedeflerini tanımlama rolü biçilmişken, operasyonel kurumlar önemli ölçüde takdir yetkisine sahip kılınmıştır⁵⁰⁸.

Yeni kamu işletmeciliğini yönetişimin bir uygulama türü olarak görmek de yönetişimi kamu işletmeciliği yaklaşımının devamı olarak değerlendirmek de olasıdır. Bir başka bakış açısıyla yönetişimi, yeni kamu işletmeciliği yaklaşımının başarısızlığına bir tepki olarak değerlendirip, yeni kamu işletmeciliği yaklaşımının işbirliği, koordinasyon ve müzakereye vurgu yapan yeni bir versiyonu olarak ele almak da mümkündür⁵⁰⁹. Örneğin Osborne, yönetişim yaklaşımını klasik kamu yönetimi yaklaşımı ve yeni kamu işletmeciliği yaklaşımından sonra uygulanan bir sistem olarak ele alır. Buna göre, kamu politikalarının uygulanması ve kamu hizmetlerinin sunulmasında üç tasarım ve sunum rejimi söz konusu olmuştur: **i)** 19. Yüzyılın sonlarından 1970’li yılların sonlarına, 1980’li yılların başlarına değin geçerli olan klasik kamu yönetimi yaklaşımı **ii)** 1980’li yılların başından 21. Yüzyıla kadar geçerli olan yeni kamu işletmeciliği yaklaşımı **iii)** 21. Yüzyıldan itibaren geçerlilik kazanan yönetişim yaklaşımı. Bununla birlikte kaçınılmaz olarak, böylesi bir üçlü rejim modeli bir sadeleştirmedir, her bir rejimin unsurları birbiriyle birlikte var olabilir veya birbirleriyle çakışabilir⁵¹⁰.

Yönetişim ve yeni kamu işletmeciliği arasındaki bir diğer farklılık ise rekabet ilkesine ilişkin yaklaşımlarındadır. Peters & Pierre’e göre; rekabet ilkesinin kamu hizmetine adaptasyonu, yeni kamu işletmeciliğinin kalbinde yer almaktadır. Yeni kamu işletmeciliği yaklaşımına göre rekabet olmadan kamu sektöründeki yönetim tarzını

⁵⁰⁸ PETERS & PIERRE, 1998, s.227,228

⁵⁰⁹ DEMİRCİ, 2010, s.35

⁵¹⁰ OSBORNE, 2010, s.1,2

değiştirmenin pek anlamı yoktur. Yönetişim yaklaşımı ise kamu sektöründeki rekabetten ziyade kamu sektörü ve özel sektör kaynaklarını harmanlamakla daha çok ilgilenmektedir⁵¹¹. Minimal devlet modelinde; devlet, ekonomiye müdahale eden, kamu hizmetleri sunan, sosyal politikalar uygulayan bir yapıdan çıkarılmaktadır. Bu noktada ön plana çıkan düzenleyici devlet anlayışı; devletin ekonmiye müdahalesinin sınırlandırıldığı, piyasanın egemen konuma geldiğı noktada ortaya çıkan piyasaların düzenlenmesi faaliyetinin yerine getirilmesi maksadıyla ortaya çıkarılmış bir kavramdır. *“Düzenleyici devlet modeli ile yönetişim arasındaki bağıntı bu noktada ortaya çıkmakta; yönetişim, piyasaların düzenlenmesi konusunda daha etkili bir yöntem olarak gündeme getirilmekte, sistemin piyasa dinamizmine ve değışime uyum kapasitesini arttıran bir adım olarak değerlendirilmektedir.”*⁵¹² Bu bakımdan minimal devlet anlayışının yeni kamu işletmeciliğı yaklaşımıyla, düzenleyici devlet anlayışının ise yönetişim yaklaşımıyla ilintili birer kavram olduğı sonucuna varılabilir. Bu durum ise yönetişimin piyasanın mutlak egemenliğı anlayışına dayanan yeni kamu işletmeciliğı yaklaşımının törpülenmesini içeren bir anlayış olduğına işaret etmektedir.

2.2.2.3 Yönetişim Kavramının Bileşenleri ve Temel İlkeleri

XVII. Yüzyılda ulus devletlerin birer aktör haline geldiğı dönemde devletlerarası bir sistem olarak şekillenen yapı, iletişim teknolojilerindeki yeniliklerinde etkisiyle devlet dışı aktörlerin de güçlenmesine yol açmış, hükümetdışı örgütler, hükümetlerarası örgütler, küresel şirketler gibi aktörlerin de devletlerin yanı sıra karşılıklı etkileşimiyle küresel sistem kurulmuřtur⁵¹³. Küreselleşmeyle günümüz dünyasının yüzleşmek zorunda kaldığı bir diğer sorun da karmaşıklıktır. Kondo’ya göre; insan psikolojisi dâhil olmak üzere ekonomi, çevre ve toplumsal konuların hepsi birbirleriyle yakından

⁵¹¹ PETERS & PIERRE, 1998, s.230

⁵¹² Faruk ATAAY, “Türkiye’de Yönetişim ve ‘Sivil Toplum’ Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, **Memleket Siyaset Yönetim Dergisi**, S.1, 2006, 123-142, s.130

⁵¹³ ARIBOĞAN, 1996, s.75

ilintilidir. Bilime ve rasyonalizme dayanan geleneksel yaklaşım; ekonomik büyümenin sosyal dayanışma ve doğal ortam üzerindeki etkisini açıklamada yetersiz kalmakta, beşeri bilimlerle doğa bilimleri arasındaki ayrımlar analiz maksadıyla yapılan birer ayırım niteliğine bürünmekte, disiplinlerarası yaklaşımlara gereksinim duyulduğu ifade edilmektedir⁵¹⁴. Bu yeni düzen içerisinde artık ne kamu yönetimi katı kurallara dayalı, hiyerarşi ve bürokrasi ilkelerine dayanan bir yapıdır ne de hızlı bilgi akışının ve bilgi kirliliğinin yaşandığı günümüzde kamu görevlileri “her şeyi bilen son adam” olma rollerini sürdürebilmektedir⁵¹⁵. Bu bağlamda Kondo’ya göre; nasıl ki fizik, biyoloji, matematik, ekonomi, sosyoloji, felsefe ve tarih arasındaki ayrımlar suni nitelikteyse, hükümet, iş dünyası ve sivil toplum arasındaki ayrımlar da artık önemini yitirmekte, verimliliğin sağlanması söz konusu unsurların biraradalığıyla mümkün olmaktadır⁵¹⁶.

Bu sistem içinde merkezi idarenin yetkileri ve merkezi idare tarafından sunulan kamu hizmetleri, yerelleştirme yoluyla yerel yönetimlere, gönüllleştirme yoluyla sivil toplum kuruluşlarına, özelleştirme yoluyla da özel sektör kuruluşlarına paylaştırılarak kamu yönetiminde yeni aktörler ön plana çıkarılmaktadır⁵¹⁷. Yönetişim, politikaların sadece seçilmiş yöneticiler ve atanmış bürokratlar tarafından belirlenmesi ve uygulanması yerine özel sektör ve sivil toplum kuruluşlarının da politika üretme ve uygulama süreçlerine katılımını amaçlar⁵¹⁸. Küresel sivil toplum aktörlerinin maksadı devletler ve sivil toplum arasında bağ yaratarak kozmopolit bir devlet oluşturmaktır⁵¹⁹. Bununla birlikte yönetim modelinde devlet muktedir yönünü tamamen kaybetmez,

⁵¹⁴ KONDO, 2007, s.29

⁵¹⁵ Burhan AYKAÇ, “21. Yüzyılda Kamu Yönetiminde Yeni Eğilimler”, **Gazi Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Özel Sayısı**, 2002, 15-23, s.17,18

⁵¹⁶ KONDO, 2007, s.29

⁵¹⁷ Handan ERTAŞ, “Yönetişim-E-Devlet Bağlamında Kamu Yönetiminin Dönüşümü”, **Teoriden Uygulamaya E-Devlet**, Ali ŞAHİN & Erhan ÖRSELLİ (Eds.), 1. Basım, Nobel, Ankara 2014, 35-56, s.39

⁵¹⁸ OKÇU, 2012, s.12

⁵¹⁹ BECK, 2014, s.363

devlet doğrudan kontrol yetkisini yitirse de diğer yönetim aktörleriyle birlikte karar mekanizmasının bir parçası olarak, karşılıklı bağımlılık içinde varlığını sürdürür⁵²⁰.

Açıklık, katılım, hesap verebilirlik, etkinlik ve tutarlılık, Avrupa Birliği tarafından rehber kaynaaklardan biri olarak kabul edilen Beyaz kitapta iyi yönetişimin 5 temel ilkesi olarak belirtilmiştir. Bu ilkelerden her biri demokratik yönetişimin kurulması için önem arzetymekte olup, sadece ülkesel düzeyde değil, yerel ve bölgesel düzeyde de söz konusu ilkeler uygulama alanı bulmaktadır⁵²¹.

- i) **Açıklık:** Kurumlar daha açık bir şekilde çalışmalıdır. Yapılan etlemler ve lınan kararlar hakkında aktif olarak iletişim kurulması gerekmektedir. Vatandaşların geneli için erişilebilir ve anlaşılabilir bir dil kullanmalıdırlar. Karmaşık kurumlara olan güveni artırmak için bu durum özel önem taşımaktadır.
- ii) **Katılım:** AB politikalarının kalitesi, uygunluğu ve etkinliği, politika zincirinin her aşamasına geniş bir katılımın sağlanmasına dayanmaktadır. Gelişmiş katılımın politika üreten kurumlara daha fazla güven yaratması muhtemeldir. Katılım, AB politikalarını geliştirirken ve uygularken kapsayıcı bir yaklaşım izleyerek merkezi idare üzerinde yoğunlaşmaktadır.
- iii) **Hesap verebilirlik:** Yasama ve yürütme süreçlerinde rollerin daha açık olması gerekir. AB kurumlarının her biri, birlik düzeyinde neler yaptığını açıklamak ve sorumluluk almak zorundadır. Ancak, Üye Devletlerin ve AB politikasını her düzeyde geliştirmeye ve uygulamaya koyan her birimin daha açık ve sorumlu kılınması gerekmektedir.
- iv) **Etkinlik:** Politikalar etkili olmalı ve zamanında uygulanmalı, açık hedefler temelinde ihtiyaç duyulan hususlar, geçmiş deneyimler ve gelecekteki

⁵²⁰ PETERS & PIERRE, 1998, s.226

⁵²¹ COMMISSION OF THE EUROPEAN COMMUNITIES, **European Governance: A White Paper**, http://europa.eu/rapid/press-release_DOC-01-10_en.htm

etkilerle birlikte değerlendirilmelidir. Etkinlik aynı zamanda AB politikalarının orantılı bir biçimde uygulanmasına ve kararların en uygun biçimde alınmasına da bağlıdır.

- v) **Tutarlılık:** Politikalar ve eylemler tutarlı olmalı ve kolay anlaşılmalıdır. Görevlerin kapsamının artması, iklim ve demografik değişim gibi zorluklar, birliğin sektörel politikaların sınırlarını aşmaktadır. Bu durum bölgesel ve yerel makamların AB politikalarına giderek daha fazla katılımını gerektirmektedir. Karmaşık bir sistem çerçevesinde tutarlı bir yaklaşımın sağlanması, kurumların politik liderliğini ve güçlü bir sorumluluğunu gerektirir.

2.3 Yeni Kamu Yönetimi Yaklaşımlarına Yöneltilen Eleştiriler

İnsanlığı etkileyen her kavram ve olgu gibi, kamu yönetimi üzerinde dönüştürücü bir etki doğurma hedefinde olan yeni kamu yönetimi yaklaşımları da herkes tarafından benimsenmemekte ve eleştiriye konu olmaktadır. Yeni kamu yönetimi yaklaşımlarının muhaliflerine göre; kamu yönetiminin “modernleşmesini”, “kendini yeniden keşfetmesini” veya “girişimci bir nitelik kazanmasını” savunan radikal reformist çabalar, bilerek ya da bilmeyerek kamu yönetimin *“bir başka şeye dönüşmesini”* önermekte, bu durum da kamu bürokrasilerinin idari ve anayasal sorumluluklarını yerine getirme kabiliyetlerini sekteye uğratmaktadır⁵²².

Yeni kamu yönetimi yaklaşımları esas itibariyle neoliberal dünya görüşünün kamu yönetimine yansıması niteliğindedir. Neoliberalizm, insanlığa yeni bir değerler sistemi önermekte, bu yeni değerlerin ana eksenini ise serbest piyasa ekonomisi oluşturmaktadır. Bu bakımdan neoliberalizmin yeni kamu yönetimi yaklaşımlarının yeşerdiği düşünce sistemi olmasından hareketle, ilkin şu sorulara cevap aramanın

⁵²² DU GAY, 2002, s.220

yerinde olacağını düşünmekteyiz: liberal ekonomi gerçekten liberal mi? Neoliberalizm tek yol mu? Bu sorulara cevap aradıktan sonra, çalışmamızın ileriki kısımlarında kamu hizmeti kavramı, bürokrasi ve kamu personel rejimi konularına detaylı bir biçimde yer verileceği için tekrara düşmemek adına, çalışmanın bu kısmında yeni kamu işletmeciliği ve yönetim kavramlarına yönelik eleştirileri ana hatlarıyla ele alınacaktır.

2.3.1 Neoliberal Sistem: Ne Ölçüde Liberal Ne Ölçüde İdeal?

Liberal iktisat doktrinine göre tam rekabet şartlarının tesis edildiği bir piyasa ekonomisinde fiyatlar piyasadaki talebe bağlı olarak yine piyasa içinde belirlenir⁵²³. Liberal iktisadi görüşün devletin piyasalara müdahalede bulunmamasını talep etmesinin ardında da bu ideal düzeni tesis etme amacı yatmaktadır. Herhangi bir dış müdahale olmaksızın kendi doğasına bırakılan piyasanın ideal düzeni sağlayacağına dair inanç, liberal ekonominin temelini oluşturur.

20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren etkisini hızla arttıran neoliberal ideoloji ve onun yansıması niteliğindeki yeni kamu yönetimi yaklaşımlarının elde ettiği başarı, öylesine bir ilüzyon yaratmıştı ki, mutlak iyi olarak kabul edilen bu yeni düzene alternatifsizlik ve sorgulanamazlık nitelikleri atfedilmeye başlanmıştı. Zira serbest piyasa ekonomisine sarsılmaz bir inançla bağlı olan neoliberal doktrin; toplumların refahı için liberal ekonominin benimsenmesini yegâne çıkar yol olarak görmektedir.

Chang & Grabel'e göre, neoliberal dogmacılığın kibirli ve eleştiriye tahammülsüz tutumunu özetleyen cümle; dönemin İngiliz Başbakanı Thatcher'ın 1980'li yıllardaki neoliberal reform politikalarına muhalefet edenlere sarfettiği şu sözle ifade edilebilir: *“başka seçenek yok”* (*“There is no alternative”*). Thatcher'ın bu sözü o denli ünlenmiştir ki; bu cümleyi oluşturan İngilizce kelimelerin baş harflerinden

⁵²³ TOKATLIOĞLU, 2005, s.10

oluşan “TINA yaklaşımı” ifadesi, neoliberal yaklaşımlara gönderme yapmak için kullanılarak deyimleşmiştir⁵²⁴.

Serbest piyasa ekonomisinin mükemmelliğine ilişkin fikirlerini Friedman şu iddialı cümlelerle ifade etmektedir: *“Günümüzde hangi sistemin yükselen yaşam standartlarını üretmek için en etkili olduğu sorusu söz konusu olduğunda, tarihi tartışmalar sona erer. Cevap, serbest piyasa kapitalizmidir. Diğer sistemler geliri daha verimli ve adil bir şekilde dağıtabilir ve bölebilir, ancak hiçbiri serbest piyasa kapitalizmi kadar verimli bir şekilde dağıtılacak nitelikte gelir yaratamaz. Duvarları olmayan bir dünyada daha yüksek yaşam standartları istiyorsanız, serbest piyasa, geriye kalan tek ideolojik alternatiftir. Tek bir yol mevcuttur. Bir yol; Farklı hızlar. Ama bir yol.”*⁵²⁵ Liberal demokrasinin monarşi, faşizm, komünizm gibi rakip ideolojilere galip geldiğini, liberal demokrasinin muhtemelen “insanlığın ideolojik evriminin son noktası”, “nihai hükümet biçimi” olduğunu ifade eden Fukuyama ise, tarihin sonunun geldiğini ilan ediyordu⁵²⁶. Fukuyama’ya göre bu yeni dönem, tüketim arzusunun tatmini önceleyen, sanata ve felsefeye ihtiyaç duymayan, ideolojik mücadelelerinin yerini ekonomik hesapların aldığı bir dönemdir⁵²⁷.

Bu denli ideal bir sistem olarak sunulan neoliberal düzenin dayandığı serbest piyasa ekonomisinin gerçekten de dış etkilerden arınmış bir biçimde kendi dengesini kurup kuramadığı, kanaatimizce cevap aranması gereken bir sorudur. Bu soruya cevap ararken ilkin devletlerin ekonomik sistem üzerindeki rolüne değinmek gerekir. Piyasa ekonomisi olarak adlandırılan sistem gerçekten de ulus devlet politikalarından bağımsız bir biçimde kendi işleyişi içinde mi belirlenmektedir? Diğer bir ifadeyle, liberal piyasa ekonomisi gerçekten de devletlerin belirleyici etkisinin dışında mı şekillenmektedir?

⁵²⁴ CHANG & GRABEL, 2016, s. 11

⁵²⁵ FRIEDMAN, 2000, s.104

⁵²⁶ Francis FUKUYAMA, **Tarihin Sonu ve Son İnsan**, Çev. Zülfü Dicleli, 6. Baskı, Profil Yayıncılık, İstanbul 2016, s.11

⁵²⁷ Francis FUKUYAMA, “Tarihin Sonu mu?”, Çev. Yusuf KAPLAN, **Küreselleşme Okumaları Ekonomi ve Siyaset**, Kudret BÜLBÜL (Ed.), Kadim Yayınları, İstanbul 2006, 227-264, s.264

Bu sorunun bir yönü devletlerin ulusal ekonomilerinde liberal sistemi uygulayıp uygulamadıklarının belirlenmesinden geçmektedir.

Sanayileşmiş ülkeler, kalkınmacılık alanında elde ettikleri başarıları esas itibariyle dış ticaret ve finans alanında yürüttükleri korumacı politikalara borçludurlar. 18. Yüzyılda İngiltere, 19. ve 20. Yüzyılda ABD başta olmak üzere gelişmiş ülkeler, kalkınma süreçlerinin ilk dönemlerinde gümrük vergileri, ihracat sübvansiyonları gibi korumacı ve müdahaleci önlemlere başvurmuşlardır⁵²⁸. Gelişmiş ülkeler ekonomik sisteme müdahale niteliğindeki korumacı politikalar uygulamaktan tarihin sonraki dönemlerinde de vazgeçmemişlerdir. Sanayileşmiş ülkeler ulusal ekonomilerini korumak, finansal krizleri önlemek maksadıyla gerekli durumlarda piyasalara müdahale etmekten geri kalmamaktadır. Nitekim Keynesçi iktisat anlayışına uygun biçimde devletin piyasaya müdahalesinin ilk örneği de ABD’de yaşanmıştır. ABD başkanı Franklin Roosevelt döneminde, New Deal uyarınca ABD merkez bankasının faiz, para arzı ve kredi hadleri üzerinde müdahalede bulunması, çiftçilerden tarım ürünlerinin satın alınması, kamu iktisadi teşebbüslerinin kurulması gibi uygulamalara girişilmiştir⁵²⁹. 1980’li yıllarda Chrysler’ın, 1989 yılında tasarruf ve kredi bankalarının ve 2001 yılında havayolu şirketlerinin kurtarılması da bu müdahil uygulamaların birer örneği niteliğindedir⁵³⁰. Chang, bu durumu orjinal adı olan “Kicking Away The Ladder: Development Strategy in Historical Perspective” olan “Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü” isimli kitabında detaylı bir biçimde incelemiştir. Kitabın orijinal isminde geçen “*Kicking Away The Ladder*” ifadesi 19. Yüzyıl Alman iktisatçı Friedrich List’in kullanmış olduğu bir ifade olup, zengin ülkelerin zenginliğe ulaştıktan sonra diğer ülkelerin refahını engellemek adına, kendilerini zenginliğe ulaştıran merdiveni itmelerini temsil eder⁵³¹. List’e göre; “merdiveni tekmeleyen” devletler; üretim

⁵²⁸ CHANG & GRABEL, 2016, s.88,89

⁵²⁹ ŞAYLAN, 2016, s.113

⁵³⁰ CHANG & GRABEL, 2016, s.25

⁵³¹ CHANG, 2016, s.9

güçlerini koruyucu gümrük vergileri ve kısıtlamalar sayesinde artırarak denizcilik alanında diğer hiçbir ulusun kendileriyle özgür biçimde rekabet edemeyeceği ölçüde başarıya ulaşmış uluslardır. Başkalarının da tırmanmasını engellemek için tırmandığı merdiveni tekmelemek; yüceliğin zirvesine erişenlerin yaygın bir biçimde başvurduğu, zekice bir hiledir. Adam Smith'in kozmopolit doktrininin, onun büyük çağdaşı William Pitt'in kozmopolit eğilimlerinin ve onların Britanya kamu idaresindeki takipçilerinin sırrı bu hilede gizlidir. Merdiveni tekmeleyen uluslar, diğer uluslara serbest ticaretin faydalarını vaaz etmekten, kendilerinin şimdiye değin hatalı yollarda dolaştıklarını, liberal ekonomiyi benimseyerek nihayet ilk defa doğru yolu bulduklarını tövbe-kâr bir biçimde beyan etmekten daha kurnazca bir şey yapamazlar⁵³². Bu bakımdan sanayileşmiş ülkeler geçmişte kendilerini başarıya ulaştıran korumacı politikaları kullanarak diğer devletlerin yükselmesini istememektedir. *“Zengin ülkeler, fakir ülkeleri serbest piyasa ve serbest ticaret politikalarına zorlayarak, kendilerinin yukarı tırmanmalarını sağlayan 'merdiveni itmişlerdir’”*⁵³³.

Kapitalist devletlerin gerekli gördükleri durumlarda piyasalara müdahale etme motivasyonlarının günümüzde de geçerli olduğunu gösteren önemli bir gösterge de ABD’de halen yürürlükte olan Uluslararası Acil Ekonomik Güç Yasasıdır (International Emergency Economic Powers Act). Dönemin Amerikan Başkanı Jimmy Carter tarafından “savaş ve ulusal acil durumlarda başkanın yetkilerine ilişkin bir yasa” olarak tanımlanan Uluslararası Acil Ekonomik Güç Yasası, Amerikan Kongresi ve Başkanlığın ortak çalışmasıyla 1977 tarihinde yürürlüğe girmiştir⁵³⁴.

Söz konusu yasa, kaynağı tamamen veya büyük ölçüde ABD sınırları dışında doğan ve Amerikan Devletinin ulusal güvenlik, dış politika ya da ekonomi alanında

⁵³² Friedrich LIST, **The National System of Political Economy**, İngilizceye Çev. Sampson S. LLOYD, Longmans, Green, And Co. , London & New York & Bombay & Calcutta 1909, s. 295,296.

⁵³³ CHANG, 2009, s.88,89

⁵³⁴ <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=7071>

ulusal bir tehdite maruz kalmasına sebep olan durumlarda ABD Başkanına “ulusal acil durum” ilan etme yetkisi tanımaktadır.

Ulusal acil durum altında ABD başkanı; yabancı para ile yapılan herhangi bir işlemi, herhangi [iki] banka kurumu arasında, herhangi bir banka aracılığıyla veya herhangi bir banka kurumuna yapılan kredi transferleri veya ödemeleri talimatlar, lisanslar veya bunların dışındaki düzenlemeler vasıtasıyla soruşturabilir, düzenleyebilir veya yasaklayabilir. Bir hakkın, yetkinin veya imtiyazın herhangi bir kazanımı, elde tutulması, alıkonulması, kullanımı, transferi, geri çekilmesi, taşınması, ithalatı veya ihracatı ile ilgili işlemleri soruşturabilir, feshedebilir, engelleyebilir veya yasaklayabilir⁵³⁵.

Söz konusu yasa ve yasa tarafından Amerikan Başkanına verilen yetkiler de göstermektedir ki; milli güvenlik yahut ulusal ekonomik çıkarlar söz konusu olduğunda ABD, serbest piyasa ekonomisine müdahale etmekte herhangi bir behis göstermemektedir.

Liberal piyasa ekonomisi gerçekten de devletlerin belirleyici etkisinin dışında mı şekillenmektedir sorusunun diğer yönü ise liberal ekonominin devletler tarafından iradi bir biçimde benimsenip benimsenmediği noktasına temas etmektedir.

Liberal ekonomik düzenin ülkeler tarafından benimsenmesi her zaman ikna yoluyla ya da devletlerin bir aydınlanma yaşayarak serbest piyasa ekonomisinin yegâne çare olduğunu fark etmeleriyle gerçekleşmemektedir. Bu noktada Jameson, emperyalizmin yeni bir versiyonuyla karşı karşıya olduğumuzu belirtmektedir. Jameson’a göre, Birinci Dünya Savaşı öncesi sömürge düzeninin yerini alan ikinci emperyalist dalga, ikinci dünya savaşından sonra ve özellikle soğuk savaş sonrasında ekonomik baskı ve şantaj yolunu benimseyen bir süreçtir⁵³⁶. Bununla birlikte kanaatimizce eski sömürgecilik pratiklerine uygun olarak askeri müdahale yoluyla –

⁵³⁵ <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/50/chapter-35>

⁵³⁶ JAMESON, 2000, s.50

ancak demokrasi gibi ‘takdis edilmiş’ saikler gerekçe gösterilerek- Afganistan, Irak gibi ülke örneklerinde somutlaşan uygulamalara da halen başvurulduğu görülmektedir. Jameson’ın söz ettiği bu durum aslında kökleri eskilere dayanan bir pratiktir. Chang, İngiltere hegemonyası altında 1870--1913 yılları arasındaki döneme tekabül eden ve küreselleşmenin ilk perdesi olarak ifade ettiği sürecin piyasa güçlerine nispeten askeri enstrümanlarla inşa edildiğini vurgular. Söz konusu dönemde serbest ticareti uygulayan ülkelerin sömürgeci ülkeler ve sömürgeci ülkelerin zorlamasıyla Nanking Anlaşması örneğinde görüldüğü gibi eşitsiz ve genellikle gönülsüz bir biçimde akdedilen anlaşmalarla düşük gümrük tarifesi oranlarını benimsemeye zorlanan zayıf ülkelere oluşmaktadır⁵³⁷.

Chang, Dünya Bankası istatistiklerine dayanarak ulaştığı sonuçlarla; gelişmiş devletlerin, dünya üretiminin %80’ini, yabancı sermayeli tüm yatırımların (yılına bağlı olarak) %70-90’ını gerçekleştirdiklerini, uluslararası ticaretin ise %70’ini yönettiklerini ifade eder. Bu da göstermektedir ki, gelişmiş ülkelerin ulusal ekonomi politikaları dünya ekonomik sisteminin gidişatını belirlemede baskın bir rol oynamaktadır⁵³⁸. Dolayısıyla piyasa koşullarının belirlenmesinde gelişmiş devletlerin hegemonyası hemen göze çarpmakta, bu durum ise “liberal” ekonomik düzenin aslında o kadar da “özgür” olmadığını göstermektedir. Bu bağlamda devletlerin piyasalara müdahale etmemesi üzerine kurulu olan serbest piyasa ekonomisinin bu serbestisi, gelişmiş ülkeler bakımından her an manipüle edilmeye açık bir durum sergilemektedir.

Küreselleşen dünyada piyasalara müdahale ederek liberal ekonomik düzene müdahil olan tek güç gelişmiş ülkelerden ibaret değildir, uluslararası kuruluşlar da ekonomik sistemin inşasında söz sahibi konumdadır. Üretim teknolojisi ve dünya sisteminin kurallarındaki değişim, IMF, IBRD ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların 1945 yılı sonrasında rollerini ve kurumlarını da etkilemiş, söz konusu

⁵³⁷ CHANG, 2009, s.36

⁵³⁸ CHANG, 2009, s.47

kuruluşlar ulusaşırı sermayeyi risklerden koruyan birer şemsiye olma yönünde yeni bir misyon edinmişlerdir⁵³⁹. Neoliberal politikalar ABD önderliğindeki gelişmiş ülkelerde uygulama alanı bulduktan sonra yine gelişmiş ülkelerin etkisi altında faaliyet gösteren IMF, Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü aracılığıyla gelişmiş ülkelere de dayatılmıştır. Neoliberal politikaların gelişmekte olan ülkelerde uygulanmasını sağlamak adına gelişmiş ülkeler yardım bütçeleri ve kendi pazarlarına erişim imkânı gibi vaatlerde bulunmakta, IMF ve Dünya Bankası ise kredi vermeyi neoliberal politikaların benimsenmesi şartına bağlamaktadır⁵⁴⁰. Kalkınmış ülkeler ve onların denetiminde olan uluslararası kalkınma politikası kurumları kalkınmakta olan ülkeler tarafından “doğru politikaların” ve “doğru kurumların” benimsenmesi için büyük bir baskıda bulunmaktadır. Doğru politikalar; daraltıcı makroekonomik politikalar, uluslararası ticaret ve yatırımların serbestleştirilmesi, özelleştirme ve deregülasyondur. Doğru kurumlar ise; özellikle kalkınmış anglo-amerikan ülkelerde bulunan demokrasi, “iyi” bürokrasi, bağımsız yargı, şeffaf ve piyasaya yönelik kurumsal yönetim gibi kurumlardır⁵⁴¹. Az gelişmiş ülkelerde kamu yönetimi; önceliklerini ulusötesi sermayenin istemlerine göre belirleyen ve başlıca fonksiyonu dünya ile bütünleşme sürecini yönetmek olan bir aygıt haline dönüşmekte, az gelişmiş ülkelerin kamu yönetimleri egemenlik alanlarını kendi elleriyle daraltmakta ve karar alma tekelinden vazgeçmektedir⁵⁴². Neoliberalizm; merkez ülkeler lehine kazanımlar sağlamaktadır: tarım, madencilik enerji gibi doğal kaynakların ucuza temin edilmesi, ucuz emek gücünün ulusötesi şirketler tarafından sömürülmesi, çevre ülkelerin borçlarından doğan faiz borçlarının merkez ülkelere transferi, ulusötesi şirketlerin kamu şirketlerini özelleştirme yoluyla ucuza elde etmesi sayılabilir⁵⁴³.

⁵³⁹ GÜLER, 2016, s.90 vd.

⁵⁴⁰ CHANG, 2009, s.21

⁵⁴¹ Ha-Joon CHANG, **Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü**, Çev. Tuğba Akıncılar ONMUŞ, 7. Baskı, İletişim, İstanbul 2016, s. 16,17

⁵⁴² GÜLER, 2016, s.19,20

⁵⁴³ DUMÉNİL & LÉVY, 2014, s. 39,40

Bütün bu hususlar, liberal ekonomik sistemin kendiliğinden varolmadığını, egemen güçler tarafından inşa edilen kurmaca bir yapı olduğunu gözler önüne sermektedir. Neoliberalizm kendini kendini düzenleme ve meşrulaştırma gayesine sahiptir⁵⁴⁴. Bu bağlamda, *“19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında yaşanan ilk küreselleşmenin tarihi, günümüzdeki neoliberal ortodoksluğa uyum sağlaması için yeniden yazılmıştır”*⁵⁴⁵. Tarihin yanıltıcı bir biçimde yorumlanması; 1970’li yılların sonuna değin uygulanan politikaların ekonomik büyümeye değin başarısını gölgeleyerek günümüz ortodoks neoliberal eğilimini ön plana çıkarmaktadır⁵⁴⁶.

Değirmek istediğimiz bir diğer husus, liberal ekonomik sistemin fikir babası olarak ifade edebileceğimiz Adam Smith’in yaşadığı dönemle günümüz dünyasının farklılığıdır. Adam Smith’in yaşadığı dönemde monopol piyasaların yokluğu nedeniyle tam rekabet koşullarının sağlanması mümkünken tekellerin ortaya çıkmasıyla birlikte tam rekabet koşullarının sağlanması güçleşmiştir⁵⁴⁷. Dolayısıyla neoliberal ideolojinin liberal ekonomik sisteme verdiği referansların analogik özelliğini de göz ardı etmemek gerektiğini düşünmekteyiz. Bu gerçekliğe rağmen *“Piyasanın insan iradesinden bağımsız olarak kendi yasalarına göre işleyen “doğal bir düzen” oluşturduğu tezi üzerine inşa edilmiş olan liberalizm, aksini ortaya koyan onca tarihsel deneyime rağmen, dünyayı güzelleştireceği iddiası ile bir kez daha takdis edilmiştir”*⁵⁴⁸. Tam rekabet koşullarının geçerli olmadığı bir ortamda bütün girişimlerin aynı kurallara bağlı olarak faaliyet göstermelerini beklemenin yerinde bir tutum olmadığını düşünmekteyiz. Küresel sermayenin dilediği takdirde ülke ekonomileri üzerinde manipülatif müdahalelerde bulunabildiği, haksız rekabet ortamının söz konusu olduğu bir zemin, neoliberalizmin vadettiği ideal düzene aykırılık teşkil etmektedir.

⁵⁴⁴ BECK, 2014, s.363

⁵⁴⁵ CHANG, 2009, s.38

⁵⁴⁶ RODRIK, 2000, s.64

⁵⁴⁷ Aygeri göze, 1995, s.15

⁵⁴⁸ AYDIN, 2003, s.18

Buraya kadar ileri sürmüş olduğumuz fikirleri özetlemek gerekirse; neoliberal ekonomik sistemin dayandığı serbest piyasa ekonomisinin varlık koşulları tartışmaya açıktır. Gelişmiş kapitalist devletler, gelişmiş kapitalist devletlerin çıkarları doğrultusunda faaliyet gösteren uluslararası kuruluşlar ve küreselleşme süreciyle birlikte güç kazanan uluslararası sermaye; manipülatif etkilerle piyasa ekonomisini kendi çıkarmaları doğrultusunda şekillendirebilmektedir. Söz konusu aktörler kendi menfaatleri doğrultusunda küresel ekonomiyi şekillendirirken baskı ve zorlamaya dahi başvurabilmektedir. Kaldı ki, günümüz dünya ekonomisinin şartları da liberal ekonomik düzenin tam olarak uygulanabilmesini sağlayacak bir zemine sahip değildir. Söz konusu bilgiler çerçevesinde, liberal ekonominin temelini oluşturan dış müdahalelerden yoksun rekabete dayalı piyasa koşullarının günümüz küresel ekonomik sistemi bakımından geçerli olmadığını düşünmekteyiz.

Neoliberalizmin iddia edildiği gibi başarılı bir sistem olup olmadığı, diğer bir ifadeyle mükemmelliğine ilişkin olarak ise, refah dönemi ekonomik verileriyle neoliberal dönem verileri arasındaki mukayesenin önem arz ettiğini düşünmekteyiz.

Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, 1930'ların ekonomik çöküşü ve Avrupa'da faşizm ortaya çıkışı, kendi kendini düzenleyen bir pazar sisteminin imkânsızlığının örnekleri olarak görülebilir⁵⁴⁹. Sanayileşmiş ülkelerde kişi başına düşen yıllık milli gelir artış oranı 1960-1980 yılları arasında %3 iken neoliberal politikaların uygulandığı 1980-2000 yılları arasında bu oran %2'lerde kalmıştır. Gelişmekte olan ülkelerin en yoksul kesimi (GSYİH 375-1121 dolar) bakımından ise GSYİH büyüme oranı 1960-1980 yılları arasında %1,9 iken 1980-2000 yılları arasında %0,5'e gerilemiştir⁵⁵⁰. Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) raporuna göre Çin haricindeki kalkınmakta olan ülkelerin 1990'lı yıllardaki ticari bütçe

⁵⁴⁹ Stephen CASTLES & Magdalena Arias CUBAS & Chulhyo KIM & Elsa KOLETH & Derya ÖZKUL & Rebecca WILLIAMSON, "Karl Polanyi's Great Transformation as A Framework for Understanding Neo Liberal Globalisation", **Social Transformation and International Migration in the 21st Century Working Paper**, August 2011, s.9,10

⁵⁵⁰ CHANG & GRABEL, 2016, s.33

açığı 1970’li yıllardan fazla iken ortalama büyüme hızları ise daha düşüktür⁵⁵¹. 1950-1973 yılları arasında sanayileşmiş ülkelerde kişi başına düşen milli gelir, önceki 130 yılın ortalamasına göre 3 kat daha hızlı artış göstermiştir⁵⁵². Söz konusu veriler de göstermektedir ki, hem gelişmiş devletler hem de gelişmekte olan devletler bakımından korumacı ve müdahaleci politikaların uygulandığı döneme ait ekonomik yapı neoliberal döneme nispeten daha başarılı bir grafik sergilemektedir.

Neoliberal politikaların başarısızlığını somut bir biçimde gösteren en önemli gelişme, 2008 yılında yaşanan ekonomik kriz olmuştur. Her ekonomik kriz gibi 2008 ekonomik krizi de öncülleri olan, belirli bir sebep sonuç zincirine bağlı olarak ortaya çıkan bir kriz niteliğindedir. 1980’lerden bu yana uygulanan neo-liberal politikalar ekonomik krizler, işsizlik, yoksulluk gibi yıkıcı etkilerini 1990’lı yıllarda göstermeye başlamıştır. Bu dönemde Meksikada başlayıp uzak doğuda görülen vsonrasında arjantin ve türkiyede yaşanan mali krizler, neoliberal politikaların başarısızlığının işaretleri olmuştur⁵⁵³. 2008 krizi, esas itibariyle sistemin bir önceki krizi çözerken başlattığı bir krizdir.1990’lı yılların sonunda yatırımcıların internet teknolojisinden para kazanmasıyla teknoloji patlaması yaşanmış, ekonominin genişlemesiyle e-ticaret sektöründe faaliyet göstermek isteyen ancak ne iş planına ne de para kazanma şansına sahip olan birçok şirket kurulmuştur⁵⁵⁴. “*İnternet ticareti histerisi*” olarak nitelendirilen bu dönemde, söz konusu şirketlerin hisse senetlerindeki aşırı yükseliş 2000-2001 yıllarında gerçekleşen borsa çöküşüyle sona ermiş, Amerikan Merkez Bankası krizle mücadele için faizleri düşürmüştür⁵⁵⁵. Borsanın güven kaybı ve faizlerin düşmesiyle birlikte borçlanmanın kolaylaşmasıyla birlikte kredi alımına yönelen bireyler, düşük

⁵⁵¹ UNITED NATIONS, **United Nations Conference on Trade and Development Report 1999**, United Nations, New York & Geneva 1999, s.vi, http://unctad.org/en/docs/tdr1999_en.pdf

⁵⁵² MUNCK, 2002, s.40

⁵⁵³ GÜZELSARI, 2003, s.20

⁵⁵⁴ William K. TABB, “ABD Kapitalizminin Finansal Krizi”, **Neoliberalizm ve Kriz**, Çeviren: Barış BAYSAL & Çiğdem ÇİDAMLI & Deniz ŞİMŞEK & Levent AYDENİZ, 1. Basım, Kalkedon, İstanbul 2008, 7-25, s.8

⁵⁵⁵ Michael PERELMAN, “Kriz Hakkında Nasıl Düşünülmeli”, **Neoliberalizm ve Kriz**, Çeviren: Barış BAYSAL & Çiğdem ÇİDAMLI & Deniz ŞİMŞEK & Levent AYDENİZ, 1. Basım, Kalkedon, İstanbul 2008, 25-38, s.28. TABB, 2008, s.8

faizli mortgage kredileri kullanarak özellikle emlak sektöründe bir patlamaya yol açtılar. İşi veya geliri olmayanlara verilen ölü kredilerin (toksik kâğıt) geri ödemelerinin düşük oranlarda kalması ya da kredilerin hiç geri ödenmemesi, 2008 krizinin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir⁵⁵⁶.

2008 krizinin küresel düzeyde yaygınlık kazanmasında bilişim teknolojileri etkin bir rol oynamıştır. Enformasyon ve iletişim teknolojileri (EİT) 2007-2009 yılları arasında yaşanan kredi krizini üç temel noktada şiddetlendirmiştir: ürün inovasyonları ve finansal ticaret için gerekli olan yazılımı oluşturarak, ekonomik süreçlerin sanallığını ve asılsızlığını artırarak, ekonomik süreçleri hızlandırıp ekonomik dalgalanmaların kontrol edilebilirliğini zayıflatarak⁵⁵⁷. 2000-2004 yılları arasında Amerikalıların kullandığı mortgage kredisi 3 trilyon dolarlık bir meblağ iken, aynı yıllar içinde ABD özel sektörünün dünyanın diğer ülkelerinden aldığı borç miktarı da 3 trilyon dolardı. Bu anlamda, Amerikan özel sektörü geri ödemesi gerçekleşmeyecek ve “toksik kâğıt” olarak nitelendirilen morgage kredilerini dünyanın değişik ülkelerine dağıtarak 2008 krizinin küreselleşmesini sağlamıştır⁵⁵⁸. Kuşkusuz söz konusu toksik kâğıtların küresel düzeyde yaygınlaşmasında bilişim teknolojilerinin finans sektöründeki kullanımının payı yüksektir. 2008 krizi sürecinde, öteden beri piyasalara devlet müdahalesini reddeden bankacıların ve maliyecilerin, piyasaları krizden kurtarması için Amerikan Devletine çağrıda bulunduğu şahit olunmuştur⁵⁵⁹. Bu çağrılar yanıtsız kalmamış, son aşamada; 2008-2009 buhranı bankaların davranışları sebebiyle ortaya çıkmasına rağmen bankalar söz konusu süreçten daha da güçlenerek çıkmayı başarmışlardır⁵⁶⁰. Neoliberalizmin keynesyen ekonominin yerine hâkim ideoloji halini almasıyla birlikte

⁵⁵⁶ PERELMAN, 2008, s.28.

TABB, 2008, s.8,9

⁵⁵⁷ DIJK, 2016, s.120

⁵⁵⁸ TABB, 2008, s.9,10

⁵⁵⁹ Dan LA BROTZ, “Finansal Krize Soldan Bakmak”, **Neoliberalizm ve Kriz**, Çev.Bariş BAYSAL & Çiğdem ÇİDAMLI & Deniz ŞİMŞEK & Levent AYDENİZ, 1. Basım, Kalkedon, İstanbul 2008, 39-48, s.39

⁵⁶⁰ Colin CROUCH, 2014,s.15

neoliberal ideoloji küreselleşme ve yeni ekonomiye adapte olma söylemleriyle maskeleye de amerikan devletinin ekonomiye müdahalesi her zaman var olan bir gerçeklikti, amerikan devleti piyasalara müdahaleden hiçbir zaman vazgeçmemiştir; 2008 krizi yalnızca bu maskeyi (yine) düşürmüş ve gerçeği görünür kılmıştır⁵⁶¹.

2008 ekonomik krizine ilişkin olarak devletlerin ekonomiye müdahale etmeye yönelik olarak mali canlandırma paketleriyle ekonomiye müdahale etmeye başlamaları ve bu müdahalelerin egemen iktisat kurumları tarafından da desteklenmesi, piyasaların kendi iç dinamikleri çerçevesinde bırakılması durumunda her türlü sorunun kendiliğinden çözüme kavuşacağı yönündeki düşüncelerin sorgulanmasına sebep olmuş, piyasaların kurallara bağlanması ve düzenlemelerin (regülasyon) gerekliliğine ilişkin fikirleri güçlendirmiştir⁵⁶². Buiter'e göre; piyasa aktörlerinden bazılarının piyasa disiplini çerçevesinde gerçekleştirilen spontan kolektif eylemleriyle piyasa başarısızlıklarının çözüme kavuşturulacağını düşünmek, diğer bir ifadeyle piyasa başarısızlıklarının devasını yine piyasanın kendinde aramak bir hayaldir. Bu anlamda regülasyon; piyasa aksaklıklarına bir cevaptır; görünmez el tarafından düzeltilemeyen piyasa başarısızlığı, devletin görünür yumruğuyla çözümlenmelidir⁵⁶³. Küresel kriz sonrası devletlerin sadece oyunun kurallarını belirleyen bir konumda olmaması, aynı zamanda oyunun düzgün bir biçimde oynanması için gerektiğinde müdahil bir tavır sergilemesinin gerekliliği anlaşılmıştır⁵⁶⁴.

Özetle, bütün bu hususlar göstermektedir ki, neoliberal sistem ne isminin hakkını verecek bir biçimde liberal, ne de vaatlerini yerine getirebilecek biçimde ideal bir sistemdir.

⁵⁶¹ Ingo SCHMIDT, "Krizleri Kıyaslamak: 1930'lar, 1970'ler ve Bugün", **Neoliberalizm ve Kriz**, Çeviren: Barış BAYSAL & Çiğdem ÇİDAMLİ & Deniz ŞİMŞEK & Levent AYDENİZ, 1. Basım, Kalkedon, İstanbul 2008, 65-78, s.69,70

⁵⁶² KARAKURT, 2011 s.414.

⁵⁶³ Willem H. BUITER, Lessons from The Global Financial Crisis for Regulators and Supervisors, **Financial Markets Group, London School of Economics and Political Science**, London 2009, s.13

⁵⁶⁴ KARAKURT, 2011, s.417.

2.3.2 Yeni Kamu İşletmeciliği Yaklaşımına Yönelik Eleştiriler

Yeni kamu işletmeciliği yaklaşımı, ortaya çıktığı zamandan itibaren yoğun eleştirilere maruz kalan bir yaklaşım olmuştur. bir biçimde eleştirilen bir kavram olmuştur. Yeni kamu işletmeciliğine ilişkin ilk eleştiri, taşıdığı iddia edilen evrensel niteliğe ilişkindir. Bu bağlam içinde yeni kamu işletmeciliği anlayışının, uygulandığı her devletin kamu yönetimi sistemini mevcut sorunlarından arındıracağına ilişkin iddia sorgulanmaktadır. Yeni kamu işletmeciliği yaklaşımı evrensel bakımdan bütün devletlerde uygulanabilen ve verimli sonuçlar elde edimesini sağlayan sihirli bir formül değildir. Yeni kamu işletmeciliği yaklaşımı esas itibarıyla kurumsal yapısı gelişmiş devletlerde verimli sonuçlar elde edilmesine elverişli bir nitelik arz eder. Kurumsallaşmış ve gelişmiş demokrasi kültürüne sahip devletlerde uygulanan yeni kamu işletmeciliği reformlarının bu niteliğe sahip olmayan devletlerde uygulanması, bu devletlerin zaten zayıf olan kurumsal yapılarının daha da güçsüzleşmesine, eşitlik yasallık, sorumluluk gibi kamusal değerlerin aşınmasına sebep olmaktadır.⁵⁶⁵ Batı literatüründe belirli bir anlama sahip olan stratejik planlama, hesap verebilirlik, toplam kalite yönetimi, etkinlik ve verimlilik gibi kavramların tercüme edilerek mevzuatçılık yoluyla kamu yönetimine adaptasyonu beklenen faydayı sağlamamaktadır. Kamu işletmeciliği anlayışını “uyarlama” yoluyla iktisap etmeye çalışan ülkelerin idari kültürü ve gerçekliği karşısında söz konusu kavramların içeriği boşalmaktadır⁵⁶⁶.

Öte yandan yeni kamu işletmeciliği yaklaşımının gelişmiş ülkelerin hepsinde olumlu sonuçlar doğuracağı, gelişmiş ülkelerin hepsinin yeni kamu işletmeciliği yaklaşımıyla doku uyumsuzluğu yaşamayacağı da kesin değildir. Yeni kamu işletmeciliği yaklaşımı Anglo Sakson devletlerde ortaya çıkan ve yine bu ülkelerde – özellikle ABD’de Reagan, Britanya’da Thatcher dönemlerinde- geliştirilen bir kamu

⁵⁶⁵ POLLITT & BOUCKAERT, 2011, s.6

⁵⁶⁶ CANPOLAT, 2011, s. 59

yönetimi yaklaşımıdır. Bekkers & Zouridis; yeni nesil kamu yöneticilerinin kamu idaresini ticari işletme teknikleriyle yürütülmesi gereken bir iş olarak değerlendirmelerinin Anglo-Amerikan'ın "yeni kamu yönetimi" konusunda yaptığı aldatmacadan esinlenerek yaratıldığını ifade eder⁵⁶⁷. Yeni kamu işletmeciliği yaklaşımının Kıta Avrupası devletlerinde uygulanması bu devletlerin idari sistemleri bakımından sorunlara yol açmıştır. Modern dönemde Türkiye dâhil olmak üzere Kıta Avrupasındaki birçok devlete kamu yönetimi alanında model olan Fransa'da yeni kamu yönetimi anlayışı, reform çalışmalarındaki gönülsüzlük ve reformalara gösterilen direnç sebebiyle başarısız kalmıştır⁵⁶⁸.

Minimal devlet anlayışının bir enstrümanı olan özelleştirme politikaları da ayrı bir tartışma konusudur. Özelleştirme; her ne kadar neoliberal politikalarının ve dolayısıyla yeni kamu işletmeciliği yaklaşımının kutsadığı bir kavram olsa da doktrinde yoğun eleştiriler de muhatap olmaktadır. *“düzenleme dışı bırakma ve özelleştirme uygulamaları neo-liberal ideolojinin toplumsal ilişkilerin bütünü üzerinde bir hegemonya kurma girişimidir ve şimdi bu girişimler yeni bir devlet ve toplum anlayışını dayatmaktadır*⁵⁶⁹”. Uzun yıllara yayılan bir mücadele süreci sonucunda elde edilen sosyal devlet kazanımlarının, özelleştirme uygulamalarıyla, kar maksadı güden şirketler lehine bir erezyona uğrayacağı ifade edilmektedir⁵⁷⁰. Castell; kamu kurumlarının özelleştirilmesini, refah devletine yönelik saldırı olarak değerlendirerek, özelleştirmenin toplumları bazı bürokratik yüklerden kurtarsa da, yurttaşların çoğunluğunun yaşam koşullarını zorlaştırdığını, sermaye, emek ve devlet arasındaki tarihi toplumsal sözleşmeyi bozduğunu, sosyal güvenlik ağını ortadan kaldırdığını belirtir⁵⁷¹.

⁵⁶⁷ Victor J.J.M. BEKKERS & Stavros ZOURIDIS, “Electronic Service Delivery in Public Administration: Some Trends and Issues”, **International Review of Administrative Sciences**, V.65, 1999, 183–195, s. 184

⁵⁶⁸ AL, 2008, s.18

⁵⁶⁹ GÜZELSARI, 2003, s.17,18

⁵⁷⁰ Can TÜRE, **Neoliberalizm Kısacasında Kamu Hizmetlerini Yeniden Düşünmek: Kamusal Taşıyıcılık Sisteminin 300 Yıllık Tarihi ve Bugünü**, 1. Basım, Salyangoz Yayınları, İstanbul 2014, s.19

⁵⁷¹ CASTELLS, 2006, s.533

Özelleştirme politikalarının vadedilen başarılarla uygunluğu da ayrı bir eleştiri konusudur. Güler'e göre; iddia edilenin aksine, özelleştirme politikalarının doğumuna kamusal mekanizmaların bunalımı değil, piyasa mekanizmalarının bunalımı sebep olmaktadır. Faaliyet gösterdikleri alanlarda baş gösteren karlılık düşüşünü aşamayan piyasa mekanizmaları, kamusal mekanizmaların yönetimi altındaki yeni ve karlı yatırım alanlarını ele geçirmek için bunalımın kaynağını saptırmakta, devlet aygıtına yönelttikleri saldırı kampanyasına meşruluk kazandırmaktadır⁵⁷².

2.3.3 Yönetişim Yaklaşımına Yönelik Eleştiriler

Özellikle liberal ve küreselleşme taraftarı kesimlerden oluşan, yönetime karşı olumlu bir yaklaşım sergileyen gruplar; katılım ve katılımcı demokrasi kavramlarını vurgularken, yönetime karşı eleştirel yaklaşım sergileyen kesim ise yönetimi; küresel sermaye ve uluslararası kapitalizmin ulus devleti ve demokrasiyi ortadan kaldırmak için kullanılan bir aygıt olarak değerlendirmektedirler⁵⁷³. Bu yaklaşıma göre; az gelişmiş kapitalist ülkelere özellikle Dünya Bankası tarafından önerilen yönetim modeli; teknik bir mesele olmanın ötesinde Dünya Bankasının siyasi önceliklerini gizleyen siyasi bir retoriktir. Bu bağlamda yönetim, neo-liberal politikaların temel önermelerinin ekonomik, kurumsal ve politik bağlamda ulus devletlere birer dayatması niteliğindedir⁵⁷⁴.

Güler'e göre sınıf mücadelelerinin sona ermesi ve herkesin aynı gemide olduğu bir dünya düzeninin kurulmasıyla ön plana çıkan katılımcılık ideali, toplumun en yaratıcı toplum kesimi olan sermaye tarafından kullanılan bir hakka

⁵⁷² GÜLER, 2016, s.18

⁵⁷³ GÜNDOĞAN, 2010, s.24

⁵⁷⁴ GÜZELSARI, 2003, s.32

dönüştürülmüştür⁵⁷⁵. Çeçen halk egemenliğine dayalı gibi görünen ama aslında sermayenin egemenliğini tesis eden bu düzeni “kapitokrasi” olarak adlandırır⁵⁷⁶.

Modernitenin örgütlü toplum ideali esas itibariyle sermaye kesimi tarafından gerçekleştirilmiş olduğundan, yönetim kavramının öngördüğü sivil toplum kesimlerinin iktidar ortağı haline getirilmesi sermaye unsuru lehine bir eşitsizlik yaratmakta, bu doğrultuda kamu gücünün kullanımının sermayeye teslim edilmesi ise burjuva demokrasisinden burjuva diktatörlüğüne doğru bir evrilmenin yolunu açmaktadır.⁵⁷⁷ Yönetişim yaklaşımının devletin de bir parçasını oluşturduğu ortaklaşa karar alma mekanizması oluşturması alınan kamusal kararların sorumluluğu konusunda da belirsizliklere yol açacaktır. Peters & Pierre’in belirttiği üzere; seçilmiş siyasilerin kamu yönetiminde sınırlı bir denetim ve karar alma yetkilerinin varlığı halinde seçilmiş yöneticileri kamusal faaliyetlerden sorumlu tutmak güçleşecektir⁵⁷⁸.

Şeffaflık ve hesap verebilirlik konusunda Hart & Negri; şeffaflığın kurumları demokratikleştirme ve temsil gücünü artırma iddiası taşımasına rağmen şeffaflığın her zaman demokratikleşme anlamına gelmediğini ifade ederler. Bu anlamda yönetim kavramı bağlamında öne çıkan hesap verebilirlik (accountability) kavramında hesap vermekle yükümlü olunan taraf toplumsal temsil mekanizmalarını değil, küresel kurumları ifade etmektedir⁵⁷⁹. Kanatımızca; katılımcılık konusunda bahsedildiği üzere, devlet yönetiminde sermayenin etkin bir aktör konumuna geldiği yönündeki görüş dikkate alındığında, durum daha açık bir biçimde anlaşılabilir. Bu noktada ortaya çıkan tablo; devlet yönetiminde belirleyici bir konuma ulaşan sermayenin, kamusal karar alma mekanizmasını kendi çıkarları yönünde manipüle ederek kamu yararı yerine özel sektör/sermaye yararına bir tutum takınılmasını sağlayabileceğini göstermektedir.

⁵⁷⁵ GÜLER, 2003, s.18

⁵⁷⁶ Anıl ÇEÇEN, **Kapitokrasi: Sermaye Egemenliği**, Birinci Basım, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2015, s.25

⁵⁷⁷ GÜLER, 2003, s.18

⁵⁷⁸ PETERS & PIERRE, 1998, s.228

⁵⁷⁹ M. HART/A. NEGRI: Çokluk imparatorluk çağında savaş ve demokrasi, ikinci basım,

Şeffaflık ve hesap verebilirlik konusuna ilişkin olarak bahsetmek istediğimiz bir diğer husus da; özel sektörün kamu sektörüne göre daha şeffaf ve hesap verebilir olduğuna ilişkin iddianın mutlak kabul gören bir yaklaşım olmadığıdır. Crouch’a göre, genel kanının aksine, devletlerin faaliyetleri şirketlere kıyasla daha şeffaf kurallara ve açık prosedürlere bağlı olabilir zira şirketler ticari sır mülahazasıyla işlemlerini devletlere nispeten daha büyük bir gizlilik içerisinde yürütebilirler⁵⁸⁰. Siyaset alanında yoğun eleştiri alan iltimas ve adam kayırmacılık iş dünyasında normal kabul edilebilir, zira bürokrasi belirli bir değer sistemine riayet etmekten ziyade şirketler için yegâne amaç kar maksimizasyonudur⁵⁸¹.

2.4 Kamu Yönetimi Kavram ve Olguları Bakımından E-Devlet

Teknolojik devrim; devlet hiyerarşisi, örgüt yapısı, çalışma yöntemleri, iş becerileri, personel yönetimi, hizmet sunma biçimi üzerinde baskı oluşturan önemli dinamiktir⁵⁸². Teknolojik ilerleme, bireysel ve toplumsal yaşamın yanısıra hem özel sektör hem de kamu sektörü üzerinde dönüştürücü bir rol oynamakta, mevcut sistemi yeniden biçimlendirmektedir. Drucker; henüz 1980’li yıllarda, geleceğin örgütsel yapısının, bilgiye dayalı, bireysel çalışmanın ötesinde takım çalışmasının, dikey örgütlemeye göre yatay örgütlenmenin önem taşıdığı, görevlerin profesyoneller tarafından yerine getirileceği bir nitelik arz edeceğini ifade etmiştir⁵⁸³. Organizasyonlardaki yapısal değişikliklere önem atfedilmesi günümüzde çok yaygın olsa da organizasyon kültürünün değişmesinin yol açtığı problemlerin çözülmesi yapısal değişikliklerden çok daha zordur⁵⁸⁴. Özellikle kamu görevlilerinin yeni teknolojilerin uygulanmasına ilişkin olarak gösterdikleri direnç, teknolojik değişim ile elde edilmesi

⁵⁸⁰ Colin CROUCH, Neoliberalizmin Garip Ölümsüzlüğü, Çeviren Uğur Gezen, Açılım Kitap, Birinci Baskı, İstanbul 2014, s.188

⁵⁸¹ Colin CROUCH, Neoliberalizmin Garip Ölümsüzlüğü, Çeviren Uğur Gezen, Açılım Kitap, Birinci Baskı, İstanbul 2014, s.189

⁵⁸² KÖSE, 2007, s.7

⁵⁸³ Peter F. DRUCKER, “The Coming of The New Organization”, **Harvard Business Review**, January-February 1988, s.47

⁵⁸⁴ PETERS & PIERRE, 1998, s.230

umulan faydaları azaltmaktadır. İdari yapının değişime uğratılması, kamu hizmetlerinin kalitesinin artırılması ve kamu görevlilerinin yeni yapıya uyumlu kılınabilmesi adına kamu görevlilerinin bilgi ve iletişim teknolojileri konusunda yetkinlik kazanacak eğitimlere tabi tutulmaları gerekmektedir⁵⁸⁵. Öte yandan bilişim teknolojilerinin kamu yönetiminde uygulanmasıyla birlikte kamu hizmetlerinin sunuluş biçimi ve kamu hizmetlerinin niteliği üzerinde de dönüşümler yaşanmaktadır. Şüphesiz ki yeni kamu yönetimi yaklaşımları da söz konusu dönüşüm süreci üzerinde önemli bir rol oynamaktadır.

Bahsolunan bütün bu hususların kamu yönetiminde taşıdığı öneme binaen, çalışmanın bu kısmında bürokratik yapılanma, kamu personel rejimi ve kamu hizmeti kavramları özel olarak incelenecektir. Bu inceleme kapsamında söz konusu kavram ve olgulara ilişkin genel bilgilendirmede bulunulduktan sonra, bu kavram ve olguların yeni kamu yönetimi yaklaşımları ve e-devlet sistemi ile ilişkileri irdelenecektir.

2.4.1 Bürokratik Yapılanma

2.4.1.1 Bir Sistem Olarak Bürokrasi

Sözlük anlamı; *“Bir toplumda tabandan yukarıya doğru çıktıkça daralan bir yapı içinde örgütlenmiş olan, genel kural ve ilkelere göre çalışan profesyonel atanmış görevliler topluluğu. Devlet idaresinde bir işi yapabilmek için alınması gereken izin, onay, imza ve uyulması gereken kurallar. Devletle ilgili işlerin yürütülmesinde gereksiz kural ve işlemler, kırtasiyecilik⁵⁸⁶”* olan bürokrasi kavramı kadim bir geçmişe sahiptir. Antik çağlardan beri Çinden Romaya kadar bütün büyük medeniyetlerde yaygın bir biçimde gözlemlenebilen faaliyetlerin karmaşık koordinasyonu, o dönemlerde dahi

⁵⁸⁵ BALCI, 2008, s.333

⁵⁸⁶

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid=TDK.GTS.59fc687727f919.40443400. Bürokrasi kavramının gündelik dilde “kırtasiyecilik”, siyaset biliminde “büroların iktidarı” gibi adlandırmaları da bulunmaktadır. Mesut GÜLMEZ, “Weber ve İdeal Tip Bürokrasi Anlayışı”, *Amme İdaresi Dergisi*, S.8 /1, 1975, 47-73, s.48.

bürokrasinin varlığını bir gereklilik olarak ortaya çıkarmıştır⁵⁸⁷. Bu bakımdan bürokrasi, kökleri antik dünyaya değin uzanan, Pers, Roma Çin gibi büyük imparatorluk ve medeniyetlerde süreklilik ve düzenliliği sağlayan, kamu yönetimi ve devlet tarihinin en eski kurumlarından biridir⁵⁸⁸. Siyasal yönetime yardımcı olmak ve kamusal faaliyetleri yürütmek hususunda aygıtsal bir işleve sahip olan bürokrasinin, Çin’de, Mısır’da, sonrasında Roma İmparatorluğunda uygulamaları görülse de bu örnekler içinde Pers bürokrasisi en gelişmiş bürokratik yapıydı⁵⁸⁹.

Bahsi geçen kadim geçmişine rağmen bürokrasi kavramı; Max Weber’le özdeşleşmiş ve Max Weber’den beri “*belirli özelliklere sahip örgüt*” anlamını kazanmıştır⁵⁹⁰. Modern örgütler, kapitalizm ve siyasi güç konularındaki çarpıcı görüşleriyle sosyoloji alanında büyük bir şöhrete sahip olan Weber’in bu şöhreti 1950’li yıllarda ABD’de yeniden keşfedilmesiyle daha da artmıştır⁵⁹¹. 20. yüzyılın büyük bölümünde kamu yönetimine hâkim olan yaklaşım, Max Weber’in fikirlerinden etkisiyle hiyerarşi ve meritokrasinin⁵⁹² ikiz ilkelerine dayanan bir bürokrasi modeliydi. Bu model, kamusal karar ve atamalarda kayırmacılık ve himayenin hâkim olduğu

⁵⁸⁷ Jane E. FOUNTAIN, **Building the Virtual State Information Technology and Institutional Change**, Brookings Institution Press, Washington D.C. 2001, s.45

⁵⁸⁸ Ali FARAZMAND, “Bureaucracy, Administration, and Politics: An Introduction”, **Bureaucracy and Administration**, Ali FARAZMAND (Ed.), Taylor & Francis Group, Boca Raton & London & New York 2009, 1-15, s. 1,2

⁵⁸⁹ Farazmand, bürokrasinin köklerinin 10000 yıl kadar öncesine, eski İran’daki insan medeniyetlerinin en eski yerleşim yerlerinden biri olan antik Susa şehrine kadar uzanmaktadır. Ali FARAZMAND, “Bureaucracy and the Administrative System of Ancient World-State Persian Empire: Implications for Modern Administration”, **Bureaucracy and Administration**, Ali FARAZMAND (Ed.), Taylor & Francis Group, Boca Raton & London & New York 2009, 19-51, s.20

⁵⁹⁰ GÜLMEZ, 1975, s.48.

Oxford İngilizce Sözlüğü, 1864’te Weber’in doğumundan önce, 1818 ile 1860 yılları arasında birkaç farklı yıldaki kullanımdan söz etse de, bürokrasi sözcüğü esasen Max Weber ile anılan bir kavram olmuştur. Rajeshwar TRIKHA, **Bureaucracy and Public Administration**, First Published, ABD Publishers, Jaipur 2009, s.7

⁵⁹¹ Şerif MARDİN, **Siyasal ve Sosyal Bilimler Makaleler 2**, 12. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 101.

⁵⁹² Meritokrasi: insanların para veya sosyal konumu nedeniyle değil, yetenekleri nedeniyle güç sahibi oldukları bir sosyal sistem, toplum ya da örgüt. <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/meritocracy>

patrimonyal sistemin üstesinden gelmek için 19. yüzyılın sonlarında Birleşik Krallık'ta ve Prusya'da geniş bürokratik reformların bir parçası olarak ortaya çıkmıştı⁵⁹³.

Bürokratik model; mutlak bir yöneticinin kişisel ve keyfi gücünü merkez alan patrimonyal rejimlerin etkin bir halefidir⁵⁹⁴. Bu yeni devlet yapısıyla yasal-bürokratik yönetim çerçevesinde yaşanan değişimle kamu görevlileri hükümdarın özel hizmetkârlarından devletin ve milletin görevlileri olmaya evrilmiştir⁵⁹⁵. Weberian bürokrasi, ataerkil, patrimonyal, yoğun siyasi ve kişisel devlet örgütlenme sistemleri yerine rasyonel, gayri şahsi, verimli, kurallara dayalı bir sistem önermiş, demokratik ilkelere bağlı olarak yönetilen her endüstriyel ulus, Weber'in tasvir ettiği biçimi izleyerek bürokratik bir devlet inşa etmiştir⁵⁹⁶. Westphalia barışından itibaren gelişen ulus devlet kavramı, modernist paradigma yaklaşımıyla dikey yönetim, araçsal ve teknik ussallık, somutlaşmış bürokrasi gibi bir takım özelliklerle karakterize edilmektedir⁵⁹⁷. Bu anlamda Weber'in rasyonel-yasal model kavramıyla; bürokrasinin ekonomik ve sosyal hayatta var olan kişiliksel, ataerkil yönetime alternatif olduğu belirtilmektedir⁵⁹⁸. Weber'e göre feodalizmden farklı olarak görevlerin alınıp satılmadığı, göreve gelen kişilerin görevlerinin maliyetini elde etme kaygısıyla eylemlerde bulunmadığı, bireysel eylemlere yer vermeyen, kişisel özellikleri dikkate almadan çalışan, kişisellikten uzak bir sistem olan bürokrasi, kapitalist sistemin kurumsallaşması ve işlemesi için tasarlanmış modern devlete özgü en iyi yönetim

⁵⁹³Mark ROBINSON, **From Old Public Administration to the New Public Service: Implications for Public Sector Reform in Developing Countries**, UNDP Global Centre for Public Service Excellence, Singapore 2015, s.5

⁵⁹⁴Willy McCOURT, **Models of Public Service Reform A Problem-Solving Approach**, The World Bank East Asia and the Pacific Region Poverty Reduction and Economic Management Unit, 2013, s.4, <http://documents.worldbank.org/curated/en/823241468339619120/pdf/wps6428.pdf>

⁵⁹⁵AKTEL, 2003, s.29

⁵⁹⁶FOUNTAIN, s.9

⁵⁹⁷Buğra ÖZER & Mustafa ÖKMEN, “Kamu Politikası Yapımı ve Uygulamalarında Demokratikleşme, Müzakere, Yönetişim Süreçleri ve Türk Kamu Yönetimine İzdüşümleri”, **Yönetişim ve Yönetim Ekseninde Kamu Yönetimi**, Fatma Neval GENÇ (Ed.) , 1. Basım, Ekin Yayınevi, Bursa 2012, 175-214, s.193,194

⁵⁹⁸46,47

biçimidir⁵⁹⁹. Frug’a göre, bürokratik örgüt içinde hiç kimse, başkalarının çıkarlarını tehdit etmez çünkü örgüt içindeki her bir birey, uygun şekilde sınırlandırılmış görevleri yerine getirir. Bu durum yöneticiler bakımından da olumlu yansımalarla sahiptir. Nasıl ki bir otomobilin direksiyonu, otomobilin lastiklerine hâkim olmakla suçlanamazsa, yöneticileri çalışanlara hâkim olmakla suçlamak da o denli tuhaf olur. Yönetici sadece organizasyonun objektif ihtiyaçlarını etkiler, hiyerarşik yapı içinde kişisel tahakküm ya da tiranlık tesisi bu yüzden hayaldir. Bürokrasi, özgürlüğün tanıdık bir tanımına uygun olarak çalışır; özgür olmak, başkalarının kişisel ya da öznel iradelerinden bağımsız olmayı ve yalnızca genel, kişisel olmayan yasalara boyun eğmeyi gerektirir. Ayrıca teknik yeterlilik, her bireyin kurum içindeki konumunu tanımlar. Böylelikle herkes yetenekleri nispetinde yükselme fırsatına sahiptir⁶⁰⁰.

Bürokratik modelin Weber’in öngördüğü sonuçları sağlayabilmesi için bazı önkoşulları sağlaması gerekir. İlk kuralların kurallara saygı saygı gösteren ve riayet eden bir kültürün varlığı, ikinci olaraksa weberian ilkelerin iltimasçı baskılarla zayıflatılmaması, devlet kaynaklarının seçimlerde destek elde etmek gibi mülahazalarla kullanılmaması gerekir⁶⁰¹.

Toffler; bürokrasinin üç temel özelliği olduğunu ifade eder⁶⁰²:

- i) Bireyler sınırları mutlak bir biçimde belirlenmiş geleneksel bir statüye sahiptir.
- ii) Bireyler yukarıdan aşağıya doğru inen bir hiyerarşi içinde yer alır.
- iii) Bireyin örgütsel ilişkileri kalıcılığa yöneliktir.

⁵⁹⁹ Max WEBER, **Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı**, Çev. Özer OZANKAYA, İmge Kitabevi, Ankara 1995, s.350

⁶⁰⁰ Gerald. E. FRUG, “The Ideology of Bureaucracy in American Law”, **Harvard Law Review**, V.97, No.6, 1984, 1276-1388, s.1300

⁶⁰¹ Willy McCOURT, **Models of Public Service Reform: A Problem-Solving Approach**, The World Bank East Asia and the Pacific Region Poverty Reduction and Economic Management Unit, World Bank, 2013, s.4, <http://documents.worldbank.org/curated/en/823241468339619120/pdf/wps6428.pdf>

⁶⁰² Alvin TOFFLER, **Şok: Gelecek Korkusu**, Çev. A. Selami SARGUT, İkinci Baskı, Koridor Yayıncılık, İstanbul 2011, s.143

Weber, karizmatik egemenliğin ve geleneksel egemenliğin ardılı olarak konumlandığı ideal tip bürokrasiyi seleflerine nazaran olumlu terimlerle nitelendirerek, rasyonel ve verimli bir organizasyon modeli olarak tanımlamıştır. Weber'in terminolojisinde bürokrasi, yasal hâkimiyetin bir parçasıdır. Weber'e göre, modern bürokrasinin nitelikleri arasında kişilik dışılık, yönetim araçlarının yoğunlaşması, sosyal ve ekonomik farklılıkların dengelenmesi ve hemen hemen tahrip edilemeyen bir otorite sisteminin inşası yer alır⁶⁰³. Geleneksel Weberyen organizasyon modeli olarak bilinen model, iç ve yönetsel endişelere odaklanır ve üretim sürecinde bölümlendirme, uzmanlaşma, standardizasyon ve rutinleştirmeyi vurgular⁶⁰⁴. Bürokrasi esas itibarıyla düzenleme konusu olan örgütsel yapılarla içkin bir kavramdır zira örgütsel yapı; örgütteki işbölümünü, örgütün dikey ve yatay olarak birimlere ayrılmasını ve idari hiyerarşi açısından dikey olarak farklılaşmasını içermektedir⁶⁰⁵. “Standartlaştırma, uzmanlaştırma, senkronizasyon, odaklanma, azamileştirme ve merkezileştirme”. Bu 6 temel prensip, komünist ya da kapitalist yapı gözetmeksizin tüm sanayileşmiş toplumlar tarafından benimsenmiştir. Bu 6 prensip birbirlerini destekleyerek bürokrasinin yükselişine zemin hazırlamıştır⁶⁰⁶.

Weber'e göre modern bürokrasinin karakteristik özellikleri şunlardır⁶⁰⁷:

- i) Genel anlamda kurallar, yani yasalar ve idari düzenlemelerle düzenlenen “resmi yetki alanları ilkesi” hâkimdir.
- a) Bürokratik yapının yönetim amaçlarına yönelik eylemleri resmi görev olarak nitelenir.

⁶⁰³ Rajeshwar TRIKHA, **Bureaucracy and Public Administration**, First Published, ABD Publishers, Jaipur 2009, s.8

⁶⁰⁴ HO, 2002, s.435

⁶⁰⁵ Liz THACH & Richard W. WOODMAN, “Organizational Change and Information Technology: Managing on The Edge of Cyberspace”, **Organizational Dynamic**, V.23, Iss.1, 1994, 30-46, s.42

⁶⁰⁶ TOFFLER, 2008, s. 79

⁶⁰⁷ Max WEBER, **Ekonomi ve Toplum Cilt 2**, Çev. Latif BOYACI, 1. Baskı, Yarın, İstanbul 2012, s.323 vd.

- b)** Resmi görevlerin yerine getirilmesi için emir verme yetkisi istikrarlı bir biçimde dağıtılır ve memurların görevlerini yerine getirmeleri için emrlere verilen zorlayıcı araçları kurallar aracılığıyla sıkı biçimde sınırlandırılır.
- c)** Resmi görevlerin sürekli ve düzenli bir biçimde yürütülmesi için sadece genel kurallarla belirlenmiş uygun niteliklere sahip kimseler istihdam edilir.
- ii)** Alt dairelerin işlemlerinin üst daireler tarafından denetlenmesini sağlayan hiyerarşik yapılanma ve alt dairelerin işlemlerine karşı üst otoriteye başvuruyu mümkün kılan temyiz mekanizması.
- iii)** Kamu mallarının ve araçlarının memurlarının kişisel varlıklarından ayrı tutulması. Bu durum; ofisin evden, ticari varlıkların kişisel varlıklardan, iş yazışmalarının özel yazışmalardan ayrı tutulmasını gerektirir.
- iv)** Daire yönetiminin genellikle bir uzmanlık alanında eğitim almış personelden oluşumu.
- v)** Zorunlu çalışma saatlerinin sınırları dâhilinde memurların tam çalışma kapasitesine sahip olması ve büro işlerini birincil nitelikte görmeleri.
- vi)** İstikrarlı ve genel kurallar dâhilinde işleyen bir daire yönetimi. Her olaya özgü değişken nitelikte kurallar yerine genel kurallara dayalı düzenlemeler ayrıcalık ve iltimasları engeller.

2.4.1.2 Bürokratik Sisteme Yöneltilen Eleştiriler

Bürokrasi kavramına yöneltilen eleştiri ve yakınmaların geçmişi de bürokrasi kavramı kadar eskidir. Bürokrasiye yönelik şikâyetlerin geçmişi 5 bin yıl öncesi Antik Mısır'a değin uzansa da, bu eleştiriler esas itibarıyla bürokrasinin önemli bir konuma geldiği 19. Yüzyıl başlarında yoğunlaşmaya başlamıştır⁶⁰⁸. Anglosakson ülkeler başta

⁶⁰⁸ POSTMAN, 2006, s.99

olmak üzere gelişmiş ülkelerin kamu yönetiminde yeni yöntemler aradığı bir dönem olan son çeyrek yüzyılda ise bürokrasiye yönelik eleştiriler hem artış göstermiş hem de alternatif yapılanma önerileri dile getirilmeye başlanmıştır⁶⁰⁹. Bürokrasi, hantallık, kırtasiyecilik gibi ufak sayılabilecek ithamlardan totaliteryanizm, despotizm ve hatta soykırım⁶¹⁰ gibi ciddi ithamlara kadar birçok eleştirinin muhatabı olmakta, günümüz problemlerinin çoğunun sorumlusu olarak görülmektedir⁶¹¹. Birçok toplumsal sorunun kaynağı olarak gösterilen weberyan bürokratik yönetim anlayışına ilişkin tartışma artık weberyan anlayışta bir değişim yaşanıp yaşanmadığı noktasında değil, bu değişimin ne ölçüde gerçekleştiği noktasında toplanmıştır⁶¹².

Warren; bürokrasinin dört tehditle karşı karşıya olduğunu ifade eder:

- i) Hızlı ve beklenmedik değişim
- ii) Bir organizasyonun geleneksel faaliyetlerinin hacminin büyümeyi sürdürmek için yeterli olmadığı boyut büyümesi
- iii) Etkinlik ve kişiler arasındaki entegrasyonun modern teknolojinin karmaşıklığı çok çeşitli, son derece uzmanlaşmış yeterlilik gereklidir.
- iv) Yönetimsel davranış değişikliğinden kaynaklanan temelde psikolojik bir tehdit⁶¹³.

1980’li yılların başında ABD ve İngiltere’de başlayarak dünya ölçeğine yayılan özelleştirme, piyasa mekanizmalarına işlerlik kazandırma, devletin küçülmesi gibi

⁶⁰⁹ AL, 2008, s.10

⁶¹⁰ “Bürokratik eylem biçimi Holocaust işleminde kendi silinmez izini bırakmıştır. Onun parmak izlerini tüm Holocaust tarihi boyunca herkes görebilir. Evet, ırksal kirlenme korkusunu ve ırksal temizlik saplantısını yaratan bürokrasi değildir. Bunun için hayalciler gerekirdi ve hayalcilerin durduğu yerde bürokrasi devreye girerdi. Ama Holocaust’u bürokrasi yaptı. Ve bunu kendi simgesiyle başardı.” Zygmunt BAUMAN, **Modernite ve Holocaust**, Çev. Süha SERTABİBOĞLU, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1997, s.141

⁶¹¹ DU GAY, 2002, s.1

⁶¹² AL, 2008, s.9

⁶¹³ Warren BENNIS & Philip E. SLATER, **The Temporary Society: What is Happening to Business and Family Life in America Under the Impact of Accelerating Change**, Jossey-Bass, San Francisco 1998, s.66

politikalar esas itibariyle bürokrasi karşıtı bir eğilimin ürünü olarak ortaya çıkmıştır⁶¹⁴. Kuşkusuz bu durumun temelinde yeni kamu yönetimi yaklaşımları etken bir rol üstlenmektedir. Geleneksel kamu yönetimi ile yeni kamu işletmeciliği arasındaki temel fark; dayanak noktalarının birbirlerinden çok farklı kavramlar olmasıdır. Geleneksel kamu yönetiminin dayandığı nokta bürokrasi iken; yeni kamu işletmeciliği modelinin dayanağı piyasalardır⁶¹⁵. Bu anlamda bürokratik yapılanmaya yönelik eleştirilerin, yeni kamu yönetimi yaklaşımlarının önerdiği paradigma değişiminin temelini oluşturduğu ifade edilebilir. Aslında bu duruma tezat bir biçimde modern bürokrasinin ortaya çıkış döneminde bürokrasi ile kapitalizm arasında uyumlu bir birliktelik söz konusuydu. Kamu yönetimine ilişkin resmi işlerin kusursuz, açık, sürekli bir biçimde ve mümkün olduğunca hızlı yürütülmesini, öncelikle kapitalist pazar ekonomisinin talep ettiğini ifade eden Weber, modern kapitalist girişimleri, katı bürokratik örgütlenmenin eşsiz birer örneği olarak gösterir⁶¹⁶. Özalp'in ifadesiyle; *“Kapitalizm özel mülkiyete dayalı kapitalist üretim tarzının rasyonelleşmesiydi. Bu rasyonelleşmenin kamu yönetimine yansımaları kurallarla işleyen, hiyerarşik, objektif bir bürokratik aygıtın varlığıydı”*⁶¹⁷. Ne var ki zaman içinde Weber'in kapitalist üretimin sürekliliğinin olmazsa olmazı olarak nitelendirdiği bürokrasi⁶¹⁸; artık kapitalist üretimin önünde bir engel olarak görülmeye başlanmıştır⁶¹⁹. Yeni kamu yönetimi anlayışının taraftarı olan görüşler, verimliliği sağlama iddiasında olan Weberyen bürokrasinin artık verimsizlik kaynağı haline dönüştüğünü, diğer bir ifadeyle varoluş amacının tam tersi bir sonuç doğurduğunu iddia etmektedirler⁶²⁰. Bu anlamda bürokratik anlayışın risk almaktan

⁶¹⁴ Bilal ERYILMAZ, **Bürokrasi ve Siyaset: Bürokratik Devletten Etkin Yönetime**, 5. Basım, Alfa, İstanbul 2013, s.11

⁶¹⁵ Owen E. HUGHES, **Public Management and Administration: An Introduction**, Third Edition, Palgrave Macmillan, Hampshire & New York 2003, s. 3

⁶¹⁶ WEBER, **Ekonomi ve Toplum Cilt 2**, s.341

⁶¹⁷ ÖZALP, 2011, s.51

⁶¹⁸ Max WEBER, **Bürokrasi ve Otorite**, 8. Baskı, Adres Yayınları, Ankara 2006, s.56

⁶¹⁹ AL, 2008, s.14

⁶²⁰ AL, 2008, s.15

kaçınan bürokratların kamusal kaynakları israf ettiği bir sistem olduğu ileri sürülmektedir⁶²¹.

Weberian bürokrasi anlayışına eleştirel bir tavırdan yaklaşan görüşler genel itibariyle araçsal rasyonelleşme sebebiyle bürokratik sistemde ortaya çıkması muhtemel olan etik ve duygusal biçimsizleşmeye dikkat çekmekte, rasyonel bürokrasiyi yine Weber'e ait bir benzetme olan demir kafes ile ilişkilendirmektedir. Bu bağlamda bürokratlar ruhsuz uzmanlar, paragrafları robotik bir biçimde tekrar eden bireyler olarak ifade edilmektedir⁶²². Bürokratlar, zamanlarını magazin dergileri okuyarak, tatil planları yaparak, borsayı takip ederek geçiren ve vergi mükellefleri tarafından finanse edilen kamu kaynaklarını boşa harcayan aylaklar olarak görülmektedir⁶²³. Öte yandan bürokrasinin kırtasiyeciliğin artmasına sebebiyet verdiği, kamu kurumlarını verimsiz kıldığı ifade edilmektedir.

Bürokrasiye yönelik bir diğer eleştiri de, bürokratik yapılanmanın günümüz gereksinimlerini karşılamada yetersiz kaldığı noktasında toplanmaktadır. Günümüz bürokratik yapılarının sanayi toplumunun gereklerini karşılamak üzere inşa edildiği, bu yapının sanayi sonrası toplumun gereksinimlerini karşılamakta yetersiz kaldığı ve bu sebeple bürokrasinin hem yapısal hem de işlevsel olarak sanayi sonrası toplumun gereklerine göre yeniden tasarlanması gerektiği ifade edilmektedir⁶²⁴. Warren; bürokrasinin sanayi devrimi döneminde ticari firmaların faaliyetlerini organize etmek ve yönlendirmek için mükemmel bir sosyal buluş olduğunu, sanayi devrimi sonrası toplumda bürokrasinin giderek daha etkisiz hale geleceğini, şirketlerde ve genel

⁶²¹ ÖMÜRGÖNÜLŞEN, 2003, s.16

⁶²² DU GAY, 2002, s.6

⁶²³ David OSBORNE & Ted GAEBLER, **Reinventing Government: How the Entrepreneurial Spirit is Transforming the Public Sector**, First Printing, Penguin, New York & London & Victoria & Toronto & Auckland 1993, s.127

⁶²⁴ ERYILMAZ, 2013, s.11,12

anlamda idari mekanizmalarda köklü değişimler vadeden yeni biçim ve modellerin ortaya çıkacağını ifade eder⁶²⁵.

1990 yılında yayınlanan makalesinde Powell, ekonomik örgütlenmelere ilişkin olarak hiyerarşik örgütlenme ve piyasa örgütlenmesinin yanısıra özellikle yüksek teknolojlili endüstrilerde uygulama alanı bulan ağ tipi örgütlenmenin üçüncü bir ekonomik örgütlenme biçimi olarak ortaya çıktığını ifade eder. Buna göre, bu üç örgütlenme biçimi de büyük ekonomi puzzlenın birer parçası olmakla birlikte teknolojik gelişmeler ağ tipi ekonomik örgütlenmenin ortaya çıkmasını sağlamıştır⁶²⁶.

Hijk, söz konusu üç ekonomik örgütlenme modeli arasındaki farklılıkları Powell'dan uyarlayarak şu şekilde şematize etmektedir⁶²⁷:

Örgütlenme Şekilleri			
Özellikler	Piyasalar	Ağlar	Hiyerarşiler
Organizasyonel Temel	Sözleşmeler, mülkiyet hakları	Tamamlayıcı Güçler	İstihdam ilişkisi
Aktörlerin İlişkisi	Bağımsız	Birbirine bağlı	Bağımlı
Örgütlenme Amaçları	Kar	Karşılıklı kazanım	Kariyer
Örgütlenme Araçları	Fiyat	İlişkiler	Rutinler
Örgütlenme Biçimi	Rekabet	Rekabet ve işbirliği	İşbirliği
Kontrol	Yatay	Yatay ve dikey	Dikey
Koordinasyon	Yatay	Yatay ve dikey	Dikey
Çatışma Çözümü	Pazarlık, Yatay Süreç	Güven, itibar	Yönetmelik, Denetim
Esneklik	Yüksek	Orta	Düşük

Örgütsel yapıların sanayi kuruluşlarında yaşadığı değişimin benzeri devlet kurumları bakımından da söz konusu olmakta, ileri teknolojiye sahip olan ülkelerde bakanlıklar ve resmi kuruluşlar da yapısal değişikliğe uğramaktadır⁶²⁸. Bakanlık biçiminde örgütlenen merkezi idare ile toplumun farklı kesimleri arasındaki dikey, yukarıdan aşağıya doğru bir ilişki olan hiyerarşik yönetim, 1980'li yıllardan itibaren

⁶²⁵ Warren BENNIS, "Beyond Bureaucracy," **Trans-Actions**, V.2, 1965, 31–35, s.31

⁶²⁶ Walter W. POWELL, "Neither Market Nor Hierarchy: Network Forms of Organization", **Research in Organizational Behavior**, V.12, 1990, 295-336, s.295 vd.

⁶²⁷ DIJK, 2016, s. 108 Hijk'in yararlandığı tablo için bkz: POWELL, 1990, s.299.

⁶²⁸ TOFFLER, 2011, s.146,147

yerini paydaşlar ve kamu otoritesi arasındaki yatay ilişkilere dayanan yönetim anlayışına bırakmaya başlamıştır⁶²⁹. Bu görüş uyarınca günümüzün sürekli bir değişim yaşayan iletişim ve bilgi yoğunluklu sosyekonomik düzeninde bürokratik yapının işlevsiz kaldığı ifade edilmektedir⁶³⁰. Bürokrasi, statik koşullar altında basit görevlerin yerine getirilmesi bakımından yeterlilik gösterse de değişen koşullara uyum sağlama, yeni bir fikri hızlı bir şekilde benimseme gibi konularda yetersiz kalmaktadır⁶³¹. Bilişim teknolojileri vasıtasıyla ortaya çıkan yeni iletişim aygıtları, yüzyüze iletişimin yerine alternatif iletişim kanallarının yaygınlaşmasını sağlamıştır. Coğrafi engellerin önemini yitirmesine paralel olarak idari süreçler ve işlemler ise kamu kurumlarının katı sınırlarına tabi olmaktan çıkmıştır⁶³². Bu bakımdan teknolojik ve sosyal değişimin etkisinde kalan örgütlenmelerde, örgütlerin hareket kabiliyetini kısıtlayan, yaşanan değişimlere ayak uydurmalarını engelleyen bürokratik düzenin ortadan kaldırılması beklenebilir bir gelişme olarak değerlendirilmektedir⁶³³. Bu görüşe göre, örgütsel liderlik, küreselleşmenin meydan okumalarını karşılamak ve vatandaşların talep ve beklentilerine yanıt vermek adına geleneksel bürokratik modellerin değişmesinin ve yeni şartlara uyarlanması zamanı gelmiştir. Bürokrasi, "Weber'in ötesine" geçmeli, idari veya bürokratik sistemlere meydan okuyan değişikliklere ve dönüşümlere adapte olmalıdır⁶³⁴.

Günümüzün sürekli bir değişim yaşayan iletişim ve bilgi yoğunluklu sosyekonomik düzeninde bürokratik yapının işlevsiz kaldığı ifade edilmektedir⁶³⁵. Bürokrasi, statik koşullar altında basit görevlerin yerine getirilmesi bakımından yeterlilik gösterse de

⁶²⁹Ignace SNELLEN, "Technology and Public Administration: Conditions for Successful E-Government Development Some Introductory Observations", **New Technologies in Public Administration**, Giorgio PETRONI & Fanie CLOETE (Eds.), IOS Press, Amsterdam 2005, 5-19, s.5

⁶³⁰ OSBORNE & GAEBLER, 1993, s.12

⁶³¹ BENNIS & SLATER, 1998, s.10

⁶³² Louis ALBRECHTS & Seymour J. MANDELBAUM, "Introduction: A New Context for Planning?", **The Network Society A New Context for Planning?**, Louis ALBRECHTS & Seymour J. MANDELBAUM (Eds.), First published, Routledge, London & New York 2005, 1-6, s.2

⁶³³ TOFFLER, 2011, s.158

⁶³⁴ FARAZMAND, "Bureaucracy, Administration, and Politics ...", 2009, s. 14

⁶³⁵ OSBORNE & GAEBLER, 1993, s.12

değişen koşullara uyum sağlamakta, yeni bir fikri hızlı bir şekilde benimsemekte yetersiz kalmaktadır⁶³⁶. Bilişim teknolojileri vasıtasıyla ortaya çıkan yeni iletişim aygıtları, yüzyüze iletişimin yerine alternatif iletişim kanallarının yaygınlaşmasını sağlamıştır. Coğrafi engellerin önemini yitirmesine paralel olarak idari süreçler ve işlemler ise kamu kurumlarının katı sınırlarına tabi olmaktan çıkmıştır⁶³⁷. Bu bakımdan teknolojik ve sosyal değişimin etkisi altına aldığı örgütlenmelerde, örgütlerin hareket kabiliyetini kısıtlayan, yaşanan değişimlere ayak uydurmalarını engelleyen bürokratik düzenin ortadan kaldırılması beklenebilir bir gelişme olarak değerlendirilmektedir⁶³⁸. Bu görüşe göre, örgütsel yapılara liderlik etmek, hızlı küreselleşmenin meydan okumalarını karşılamak ve vatandaşların talep ve beklentilerine yanıt vermek adına geleneksel bürokratik modellerin değişmesinin ve yeni şartlara uyarlanması zamanı gelmiştir. Bürokrasi, "Weber'in ötesine" geçmeli, idari veya bürokratik sistemlere meydan okuyan değişikliklere ve dönüşümlere adapte olmalıdır⁶³⁹.

Bilgi toplumunun yarattığı yeni gereksinimler ve özellikle bilgi çağında önem kazanan "hız"; örgütsel yapılanmaların niteliklerinde yaşanan değişimlerin momentini teşkil eder. Bu bağlamda Toffler'e göre; yerleşik ve durağan toplumsal yapıların sorunları önceleri öngörülebilir ve durağan nitelikteyken ve bu toplumsal yapılara ilişkin örgütler de kalıcı nitelikteydi. Değişim hızının artışıyla birlikte sorunların çeşitlenmesi örgüt yapılarında değişime yol açmakta, örgütler varlıklarını sürdürme mülahazasıyla geçici rollere sahip, kısa ömürlü yapılara evrilmektedir⁶⁴⁰. Toplum tarafından oluşturulan bir yapı niteliği taşıyan bürokrasilerin yine toplum tarafından ortadan kaldırılabilmesi iddiasında olan postmodern anlayış, bürokrasi yerine görev

⁶³⁶ BENNIS & SLATER, 1998, s.10

⁶³⁷ ALBRECHTS & MANDELBAUM, 2005, s.2

⁶³⁸ TOFFLER, 2011, s.158

⁶³⁹ FARAZMAND, "Bureaucracy, Administration, and Politics ...", 2009, s. 14

⁶⁴⁰ TOFFLER, 2011, s.152

örgütlenmelerini ya da geçici örgütlenmeleri tercih etmektedir⁶⁴¹. Büyük örgütsel yapılar, bir yandan içyapılarını değiştirerek kısa süreli birimler yaratmaktayken diğer yandan geleneksel komuta zincirlerini de değişime karşı koruyamamaktadır⁶⁴². Bu noktada bilgi toplumunun gereksinimlerine uygun bir nitelik taşıdığı iddia edilen ve adhokrasi olarak adlandırılan örgüt yapısı geleneksel bürokratik yapılanmaya alternatif olarak ortaya çıkmıştır. “ ‘geçici’ anlamına gelen latince kökenli ‘ad hoc’ kavramından türetilen adhokrasi, geçici ve özel amaçlara yönelik olarak kurulan organizasyon anlamına gelmektedir⁶⁴³”. Belirli bir sorunu çözmek için biraraya gelen ve sorun sorunun çözülmesiyle birlikte dağılan özel göreve sahip ad hoc toplulukların, bilimin kinetik özelliğini yansıttığı iddia edilmekte, adhokratik yapılanma, kamu ve özel sektör bürokrasilerinde gün geçtikçe yaygınlaşmaktadır⁶⁴⁴.

Bürokratik sisteme ilişkin başlıca eleştirilere yer verdikten sonra, bilimsel çalışmanın bir gereği olarak söz konusu eleştirilere ilişkin bir bakıma antitez niteliği taşıyan hususlara da değinmek isteriz.

Bürokratik sistemin verimsiz olduğu, kaynak israfına yol açtığına dair eleştiriler bakımından şu hususun akılda tutulması gerektiğini düşünmekteyiz: topluma hizmet etme maksadına yönelik olarak inşa edilen hiçbir organizasyon, verimsiz çalışma ya da kaynak israfına sebep olma gibi bir saikle inşa edilmez. Kimi zaman bir takım gereksinimlerin tatminine yönelik mülahazalar, verimlilik mülahazalarının önüne geçebilir. Bu hususa ilişkin olarak Du Gay önemli saptamalarda bulunmaktadır. Du Gay’a göre; karmaşık bir yapıya sahip olan büyük ölçekli kamu yönetimi, geniş bir yelpazede ve genellikle birbiriyle çatışan, rekabet içindeki talepleri; eşit davranma, güvenilir olma, tarafsızlık gibi ilkelere bağlı kalarak çözümlemek zorundadır ki,

⁶⁴¹ Turgay ERGUN, “Postmodernizm ve Kamu Yönetimi”, **Amme İdaresi Dergisi**, C.30, S.4, 1997, 3-15, s.13

⁶⁴² TOFFLER, 2011, s.153

⁶⁴³ ÖĞÜT, 2012, s.105

⁶⁴⁴ TOFFLER, 2011, s.150

kırtasiyecilik olarak adlandırılan olgunun temelini de bu durum oluşturmaktadır. Çeşitlilik arz eden ve birbiriyle çatışan talepleri özel sektörde bulunmayan söz konusu ilkelere bağlı kalarak karşılayan etkin bir idari sistemi inşa etmek ve sürdürmek gayesine yönelen kamu bürokrasisi; zorunlu olarak form doldurma, formları kaydetme ve saklama gibi işlemlere yönelmekte, bu durum da kaçınılmaz olarak kırtasiyeciliğe yol açmaktadır⁶⁴⁵. Öte yandan, bürokraside aslanan rekabet değil kamusal mekanizmalar tarafından sunulan araçlarla gerçekleştirilen işbirliğidir⁶⁴⁶. Bu bağlamda, kamu sektörünün özel sektörden farklı ilkelere bağlı bir biçimde farklı bir amacı, kamu yararını tatmin gayesiyle hareket etmesi, kamu sektörünün özel sektöre nispeten verimsiz ve hantal olarak değerlendirilmesinin temelini oluşturur.

Kanaatimizce kamu sektörü ve özel sektörün çalışma ilkeleri ve amaçları arasındaki farklılaşma, verimlilik kavramının bu sektörler bakımından farklı biçimde anlamlandırılmasını zorunlu kılar. Yüksek ve düşük düzeydeki bütün kamu görevlileri, uzmanlaşmış, bütünleşik rollerine uygun olarak birlikte çalışırlar; kamu görevlileri arasındaki ilişkiler "kişisel" faktörlere değil, örgütsel formun kişisel olmayan gereksinimlerine dayanır. Resmi olarak gerçek anlamda izlenebilir kurallar altında faaliyet gösteren teknik olarak disiplinli bir örgüt, modern verimliliğin özüdür⁶⁴⁷. Ergun; kamu yönetimine yüklenen toplumsal işlevi yerine getirmek için oluşturulan bir mekanizma olan ve toplumsal bütünlüğü temsil eden bürokrasiyi postmodernist önermeler doğrultusunda yıkmanın; toplumun bölünmesi, ulusal birliğin yok edilmesi gibi sonuçları doğuracak bir potansiyel taşıdığını ifade eder. Bu nedenle bürokrasiyi ortadan kaldırmak yerine onu yeni toplumsal ihtiyaçlara adapte etmeye yönelmek daha isabetli bir tercihtir⁶⁴⁸. Esas itibarıyla liyakat sahibi kamu görevlilerinden oluşan, uzmanlık ve işbölümü esaslarına uygun bir biçimde faaliyet gösteren, denetim

⁶⁴⁵ DU GAY, 2002, s.xxii

⁶⁴⁶ GÜLER, 2016, s.21

⁶⁴⁷ FRUG, 1984, s.1299

⁶⁴⁸ ERGUN, 1997, s.13,14

mekanizmalarının etkin biçimde çalıştığı, kısacası var oluş gayesine uygun bir biçimde işleyen bürokratik örgütlenmenin, bürokratik sisteme yönelik eleştirileri bertaraf edeceğini düşünmekteyiz.

2.4.1.3 Bürokrasi ve E-Devlet

*“Devlet kurumlarının iç dijitalizasyonu onlarca yıldır tartışılmaktadır ve bu tartışmalardan elde sonuç, kamu yönetiminde teknoloji uygulamalarının mevcut güç dağılımlarını ve örgütsel düzenlemeleri oldukça zorladığıdır.”*⁶⁴⁹ Gerçekten de devrimsel nitelikte bir teknolojik yenilik olan internetin devletin yapısını ve devlet vatandaş ilişkisini etkileme potansiyeli taşıdığı⁶⁵⁰, e-devletin ise sıkıcı ve hantal bürokratik işlemlerden kurtulmak için bir fırsat olarak görüldüğü⁶⁵¹ ifade edilmektedir. Kırtasiyeciliğin azaltılmasına ve kamu hiyerarşilerinin düzleştirilmesine yönelik olarak 20. Yüzyılın son çeyreğinde baş gösteren eğilimleri bilişim teknolojilerinin örgüt yapılarını değiştirdiği iddiasına bağlamak yaygın bir eğilim olarak göze çarpmaktadır⁶⁵².

Bürokratik yapılanmada değişimi gerektiren önemli unsurlar arasında bilgi çağı ve bu çağda önem kazanan hızlılığın belirleyici yönü olduğunu ifade edilmişti. Yaşamın ve otomasyon süreciyle birlikte üretimin hızlanması; zamanı önemli bir değer haline getirmekte, boş yere harcanan bir dakika bile önemli bir kayıp, masraf halini almakta, bu durum da bilgiye olan gereksinimini artırmakta, bilginin hızla akmasını gerektirmektedir. Bürokratik yapıyı tehdit eden unsur; bu hızlı ve fazla bilgi gereksinimidir⁶⁵³.

E-devlet tam da bu noktada; bilgi çağının gereksinimlerini ve -özellikle hızlılığa ilişkin gereksinimleri- tatmin etme

⁶⁴⁹ Anders PERSSON & Göran GOLDKUHL, "Government Value Paradigms: Bureaucracy, New Public Management and E-Government," **Communications of the Association for Information Systems: V.** 27, Iss.1, 2010, 46-61, s.46

⁶⁵⁰ FOUNTAIN, 2001, 22

⁶⁵¹ ALTINOK, 2005, s.135

⁶⁵² FOUNTAIN, 2001, s.45

⁶⁵³ TOFFLER, 2011, s.155

noktasında önem taşımaktadır. İletişim tarzında hiyerarşik, doğrusal ve tek yönlü geleneksel bürokratik kurumların aksine dijital dağıtım sistemleri; hiyerarşik olmayan, doğrusal olmayan, etkileşimli, haftanın yedi günü ve günde yirmidört saat kullanılabilir durumdadır⁶⁵⁴. E-devletle bürokratik yapılanma arasındaki bir diğer ilişki; kurumlararası iletişimi ve etkileşimi sağlama noktasında ortaya çıkmaktadır. Günümüz toplumunda vatandaşlar, özel sektör deneyimlerinden etkilenecek, yalnızca yüksek kalitede değil aynı zamanda farklı kamu kurum ve kuruluşları tarafından kamu hizmetlerinin entegre bir biçimde sunulmasını da beklemektedir⁶⁵⁵.

E-devlet uygulamalarının temel kaygısı yalnızca geleneksel kurum işlevlerinden kaynaklanan kamusal bilginin elektronik olarak yayılmasına değil, aynı zamanda bilgi teknolojisinin potansiyelinden tam olarak yararlanmak için kurumsal süreçlerin ve yapıların “yeniden icat edilmesine” (reinventing) odaklanmaktadır⁶⁵⁶. Naisbitt’e göre; hiyerarşik yönetim modeli insanları ve onların eylemlerini izleme gereksinimi gözetilerek inşa edilmiş ve sanayi toplumunda işlevsel bir nitelik üstlenmişken bu işlevi yerine getiren bilgisayarlar bu piramidi çökertecektir. Böylelikle bilgisayarlar sayesinde, dikey iktidar ve iletişim akışının yerini, benzer nitelikte insanlardan oluşan doğal ve eşitlikçi grupların yatay biçimde örgütlenmesini sağlayan şebeke modeli alacaktır⁶⁵⁷.

Eşgüdümlü ağ oluşturmayı ve devlet dışı unsurlarla işbirliğini vurgulayan e-devlet paradigması, standardizasyon, bölümlendirme ve işbölümünü vurgulayan geleneksel bürokratik paradigmadan ayrılmaktadır⁶⁵⁸. Bilgi teknolojilerinin organizasyonlarda kullanılmasıyla birlikte özellikle bilgi tabanlı organizasyonlarda denetim görevi makineler tarafından gerçekleştirilmekte, denetim faaliyeti için

⁶⁵⁴ WEST, 2007, s.3

⁶⁵⁵ Shirley-Ann HAZLETT & FRANCES HILL, “Managing Service Quality Emerald Article: E-Government: The Realities of Using IT to Transform The Public Sector”, **Managing Service Quality**, V.13, Iss. 6, 2003, 445 – 452, s.446

⁶⁵⁶ SCHELIN, 2005, s.11

⁶⁵⁷ John NAISBITT, **Megatrends: Ten New Directions Transforming Our Lives**, Second Published, Warner Books, New York 1984, s. 281,282

⁶⁵⁸ HO, 2002, s.440

görevlendirilmiş örgütsel birimlere gereksinim duyulmamaktadır. Böylelikle yalnız organizasyonlar (lean organizations) çok kademeli hiyerarşik organizasyonların yerini almaktadır⁶⁵⁹.

HO, bürokratik paradigma ve e-devlet paradigması arasındaki farklılıkları şöyle şematize etmektedir⁶⁶⁰:

	Bürokratik Paradigma	E-Devlet Paradigması
Oryantasyon	Üretim maliyet etkinliği	Kullanıcı memnuniyeti ve kontrolü, esneklik
Süreç Organizasyonu	İşlevsel rasyonellik, bölümlendirme, kontrol dikey hiyerarşisi	Yatay hiyerarşi, ağ organizasyonu, bilgi paylaşımı
Yönetim İlkesi	Kural ve yetkiyle yönetim	Esnek yönetim, merkezi koordinasyon ile bölümler arası takım çalışması,
Liderlik Tarzı	Komuta ve kontrol	Kolaylaştırma ve koordinasyon, yenilikçi girişimcilik
İçsel İletişim	Yukarıdan-aşağı, hiyerarşik	Merkezi koordinasyonlu çok yönlü ağ, doğrudan iletişim
Dış İletişim	Merkezi, resmi, sınırlı kanallar	Resmi ve gayri resmi, doğrudan ve hızlı geribildirim, birden fazla kanal
Hizmet Sunum Şekli	Belgesel mod ve kişilerarası etkileşim	Elektronik değiş tokuş, yüz yüze olmayan iletişim (çok uzak mesafe)
Hizmet Sunum İlkeleri	Standardizasyon, tarafsızlık, eşitlik	Kullanıcı eksenli üretim, kişiselleştirme

Benzer bir biçimde FOUNTAIN de Weberian Bürokrasi ve sanal bürokrasi olarak nitelendirdiği dijital dönem bürokratik yapılanması arasındaki farklılıkları şöyle ifade etmektedir⁶⁶¹:

⁶⁵⁹ ÖĞÜT, 2012, s.82

⁶⁶⁰ HO, 2002, s.437

⁶⁶¹ FOUNTAIN, 2001, s.61

Weberian Bürokrasinin Unsurları	Sanal Bürokrasinin Unsurları
Fonksiyonel farklılaşma, Kesin işbölümü, açık yargı sınırları	İnsanlar yerine bilgi teknolojisi kullanarak yapılandırılmış bilgi; insanlardan ziyade bilgi sistemlerine dayanan örgütsel yapı
Ofis ve birey hiyerarşisi	Elektronik ve gayri resmi iletişim; ekipler işi yürütür ve kararlar alırlar
Dosyalar, yazılı dökümanlar, dosyaları tutmak ve iletmek için personel	Dijitalleştirilmiş, esnek formdaki dosyalar, sensörler, barkotlar, transponderler, elde taşınan bilgisayarlar kullanılarak elektronik olarak muhafaza edilir ve iletilir; cips, verileri kaydeder, depolar, analiz eder ve iletir; sistem personeli donanım, yazılım ve telekomünikasyonu muhafaza etmektedir.
Çalışanlar nötr, kişilik dışı ve belirli bir ofise bağlıdır.	Çalışanlar çapraz işlevseldir, yetkilendirilir; meslekler sadece uzmanlık tarafından değil aynı zamanda bilgisayar aracılığının derecesi ve gelişmişliğiyle sınırlıdır.
Genel kuralların büro sistemi, standart çalışma usulleri, performans programları.	Uygulamalara ve bilgi sistemlerine iliştirilen kurallar; görünmez, sanal bir yapı.
Toplu işlemten dolayı yavaş işleme süresi, gecikmeler, çoklu	Hızlı veya gerçek zamanlı işleme

ayrılmalar	
Uzun bildirim ve ayar döngüleri	Geribildirim sürekli izlenmesi ve güncellenmesi; daha hızlı veya gerçek zamanlı ayarlama mümkün.

Bu noktaya kadar ifade ettiğimiz görüşler, özet itibariyle bilişim teknolojilerinin ve dolayısıyla e-devletleşmenin, geleneksel bürokratik yapılanma üzerinde dönüştürücü bir etkiye sahip olduğunu ifade etmektedir. Bu bakımdan bilişim teknolojileri ve devlet kavramlarının biraradılığı, daha az kural, esnetilmiş ve hatta ortadan kaldırılmış bir hiyerarşik yapılanma gibi sonuçlarla anılmaktadır.

Belirtmek gerekir ki, bilişim teknolojileri; yalnızca bürokratik organizasyonları dönüştürme aracı olarak kullanılmazlar aynı zamanda bürokratik yönetimin mevcut işlevlerini desteklemek için de kullanılabilirler. Bilişim teknolojilerinin mevcut idari uygulamaları otomatikleştirmek için uygulanması, idari sistemin temel mantığını değiştirmeksizin, mevcut bürokratik sistemin verimliliğini ve etkinliğini artırabilir⁶⁶². Bununla birlikte, bilgi teknolojilerinin bürokratik organizasyonda daha esnek bir yapılanmayı ve kurallara daha az bağlı kalmayı sağladığı hususu kanaatimizce tartışmaya açıktır. Nitekim doktrinde, internetin bürokraside kullanımının; muhtemelen daha fazla rasyonalizasyon, standardizasyon ve kural tabanlı sistemlerin kullanılmasına yol açabileceğini de ifade edilmektedir. Fountain'ın da ifade ettiği üzere, bilgi temelli örgütler de geleneksel bürokrasiler gibi kural tabanlıdır, hatta bilgi temelli örgütler belki daha da rasyonelleşmiştir. Geleneksel bürokrasilerden farklı olarak bilgi sistemlerinde yer alan kurallar daha az görünür nitelikte olmasının nedeni çoğu kuralın yazılım ve donanım gömülü olmasından kaynaklanmaktadır⁶⁶³. Öte yandan varlıklarını sürdürmeye devam eden kurallar mevcut iktidar yapılanmasının gücünü artırabilirler.

⁶⁶² N. NOHRIA & J.D. BERKLEY, "The Virtual Organization (Bureaucracy, Technology and The Implosion Of Control)", **The Post-Bureaucratic Organization**, C. HECKSCHER & A. DENNELON (Eds.), Sage, London 1994, 108-128, s.120

⁶⁶³ FOUNTAIN, 2001, s.61

Teknoloji; işbirliği, bilgi paylaşımı ve iletişimin geliştirilmesi için kullanılabileceği gibi kontrolün artırılması için de tasarlanabilir ve kullanılabilir. Her iki durumda da bürokrasi, önemini yitirmeden varlığını sürdürmektedir⁶⁶⁴.

Kanaatimizce bilişim teknolojilerinin bürokratik yapılanma üzerinde değişim yarattığı inkâr edilemez bir gerçekliktir. Özellikle bilişim teknolojileri vasıtasıyla işlem merkezlerinin görünmez kılındığına ilişkin söylemin dikkat çekici bir dönüşüme işaret ettiğini düşünmekteyiz. Öte yandan bilişim teknolojilerinin bürokratik yapılanmaya ilişkin yadsınamayacak olumlu etkileri de mevcuttur. Günümüz toplumunda hızlı hareket etme gereksinimi, kamu kurumlarında bilişim teknolojileri vasıtasıyla sağlanabilmektedir. Esnek çalışma saatleri, home-office çalışma mekânları gibi kavramlarının yaygınlaştığı bir ortamda, bilişim teknolojileri vatandaşlara standart mesai saatleri dışında kamu kurumlarıyla işlem yapabilme kudreti bahşetmektedir. Öte yandan kırtasiyeciliğin azaltılması hem zamandan hem de işlem maliyetinden tasarruf edilmesini sağlamaktadır.

Bununla birlikte vatandaşların bilişim teknolojileri vasıtasıyla işlem gerçekleştirirken görünür bir muhatapla karşılaşmıyor olmaları, söz konusu işlemlerden sorumlu olan gerçek kişilerin varlığını ortadan kaldırmamaktadır. Çevrimiçi gerçekleştirilen her işlem, bürokratik yapılanma içerisinde görevli bir memurun denetiminde olmakta, ilgili memurun da hiyerarşik yapılanma içinde üstüne karşı sorumluluğu devam etmektedir. Bununla birlikte bürokratik yapılanmadaki insansızlaşma eğiliminin iktisadi mülahazalarla birleşmesi olumsuz sonuçlar oluşturmaya elverişlidir. Törenli'nin belirttiği üzere, e-devlet, devlet yönetiminin kırtasiyecilikten arındırılarak bürokratik işlemlerin azaltılması ve kamu yönetiminin çevresiyle ördüğü duvarların yıkılmasını amaçlamaktadır. Bununla birlikte, ticari kaygılar etkisinde şekillenen e-devlet uygulamaları, bürokratik işlemlerin daha örtülü

⁶⁶⁴ FOUNTAIN, 2001, s.62,63

işlediği, hesap sorulamayan bir hal aldığı ve adeta “weberin çelik kafesindeki demirlerin yerini, dijital duvarların aldığı” bir duruma sebep olabilecektir⁶⁶⁵.

Kanaatimizce bilişim teknolojileri bürokratik yapıları değiştirmek yerine güçlendirebileceği gibi sadece olumlu sonuçların değil olumsuz sonuçların da ortaya çıkmasına da sebebiyet verebilir. Bu görüşümüzü soykırım suçu ve kimi yazarlarca bu suçun müsebbibi olarak görülen bürokrasi kavramı üzerinden örneklemek isteriz.

Devletin dikey hiyerarşiye dayanan yapısının yatay hiyerarşiye dayalı ağ yapısına e-devlet sayesinde evrildiği varsayıldığında, diğer bir ifadeyle bürokrasinin e-devlet ile bambaşka bir düzleme taşındığı kabul edildiğinde, e-devlet sistemine sahip bir Nazi Almanyasında soykırım suçu işlenemeyecek miydi? Sorumuza dolaylı biçimde cevap veren Postman, bilgisayarların bürokraside yarattığı çok önemli bir değişime de dikkat çeker: “sorumluluktan kaçınma ya da diğer bir ifadeyle sorumluluğu ‘sisteme’ (burada network anlamında kullanılmaktadır) yükleme eğilimi.”

“Bilgisayarlar “komuta ve kontrol” teknolojileridir ve kontrol edilecek bir şeyler olmaksızın çok da bir kıymetleri yoktur. Bu yüzden bürokrasiler için bu derece önemlidirler. Doğal olarak, bürokratların, alınan kararların kendi kontrolleri altında olmadığı ilüzyonunu yaratan bir teknolojiyi memnuniyetle karşılamaları beklenebilir. Görünürdeki zekâsı ve tarafsızlığından dolayı bilgisayar (sanki otoritenin gerçek kaynağı kendisiymişçesine) dikkatleri bürokratik işlemlerden sorumlu insanlardan kendi üzerine çekme hususunda nerdeyse sihirli bir kabiliyete sahiptir. Şu ihtimali gözden kaçırmamalıyız; Eğer Adolf Eichmann Yahudileri ölüm kamplarına sevk edenin kendisi değil de bilgisayarlar olduğunu söyleyebilseydi muhtemelen yaptıklarından ötürü sorguya çekilmeyecekti”⁶⁶⁶.

⁶⁶⁵ Nurcan TÖRENLİ, “E-Devletin Ekonomi-Politigine Giriş: Kullanıcı Dostu Ortamlarda ‘Sanallaşan’ Kamu Hizmetleri”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C.60, S.1, 2005, 191-224, s. 219

⁶⁶⁶ POSTMAN, 2006, s.133

Postman'ın Eichmann'ın özgür kılınacağına ilişkin ifadelerini abartılı bulduğumuzu ifade etmekle birlikte konunun özüne ilişkin önemli bulduğumuz bir saptamayı da es geçmemek gerektiğini düşünmekteyiz. Bilgisayarların, geniş anlamda bilişim teknolojilerinin meydana getirdiği ve insansızlaştırmaya işaret eden yapısı, yaşanan aksaklık, kusur ya da suçlarda somut muhataplara ya da faillere ulaşmayı zorlaştırmakta, insiyatif kullanmaktan kaçınan görevlilere tüm talepleri geri çevirme kudreti bahşeden bir gerekçe sunmaktadır: “*sistem izin vermiyor*”.

Postman'ın sorumuza dolaylı biçimde cevap verdiğini ifade etmiştik. Postman söz konusu ifadeleriyle dolaylı olarak bizlere bilgisayarların varlığı halinde dahi soykırım suçunun işlenebileceğini ifade etmektedir. Biz birkaç adım daha ileri giderek ve detaylandırarak sorumuzu şöyle yanıtlamaktayız: Evet; soykırım suçu bilgisayarların varlığı halinde yine işlenebilirdi; hem de daha “hızlı”, daha “firesiz”, daha “pratik” bir biçimde. Vatandaşlarının her türlü bilgisini veri bankalarında toplayan Nazi Almanyası, kolaylıkla Yahudi ya da Roman vatandaşlarının ikametgâhlarını tespit edebilir, onları seri bir biçimde toplama kamplarına transfer edebilir, “tek bir tuşla” gaz odalarına zehirli gaz salınımı yaparak soykırım suçunu gerçekleştirebilirdi. Hem de tepeden tırnağa emir komuta zincirine dayanan katı bir bürokrasi içinde...

Özet olarak, bilişim teknolojileri vasıtasıyla e-devletleşmenin bürokratik yapılanma üzerinde bütünüyle bir dönüşüm yaratmadığını, bir takım kolaylıklar ve değişimler sağlamakla birlikte, mevcut bürokratik yapılanmayı değiştirmeksizin iyileştirmelerde de bulunabileceğini, kimi durumlarda ise olumsuz sonuçlara sebep olma potansiyeli taşıdığını düşünmekteyiz.

2.4.2. Kamu Personel Rejimi ve E-Devlet

Teknolojik gelişmeler bir yandan toplumların yapısına etki ederken diğer yandan istihdam ve üretim biçimleri üzerinde değişim ve dönüşümler yaratmıştır. Teknolojinin istihdam üzerindeki etkisi kimi zaman mevcut mesleklerin azalmasına ve dahi yok

olmasına sebebiyet verirken kimi zaman ise o güne değin var olmayan mesleklerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Teknolojik gelişmeler tarih boyunca çalışma yaşamı üzerinde hem mekânsal düzeyde hem de istihdam biçimlerinde değişimlerin yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Sanayileşmenin ilk dönemlerinde bu değişim ikametgâhlarla işyerlerinin ayrılması biçiminde kendini göstermiştir⁶⁶⁷. 1750'li yıllar Britanyasında sınai üretim ve imalatın büyük çoğunluğu kırsalda gerçekleştirilmekteydi. Yaşamlarını sürdürdükleri küçük kulübelerinde önceleri dokuma, örme ve madencilikle uğraşan köylüler, zaman içinde kumaş, mencusat ve madeni eşya üretiminde uzmanlaşarak küçük köy zanaatkârlarına veya küçük mülk sahiplerine evrilmiştir⁶⁶⁸. El sanatkârı ve ev sanayi biçimindeki küçük ve dağınık üretim mekânları birleşerek fabrika tipi üretim mekânlarının temelini oluşturmuştur. Böylelikle özel sektör kuruluşlarının üretim hacmi ve kapsamı genişlemeye, organizasyon yapıları da karmaşılaşmaya başlamıştır⁶⁶⁹.

İkametgâhlarla işyerlerinin ayrışmasına sonraki dönemlerde ürünleri üretenlerle ürünlere sahip olanlar arasındaki ayrışma eşlik etmiştir. 19. yüzyılda yaşanan bu gelişmeler, 20. Yüzyılda daha ileri seviyeye taşınmış; ürün sahipleri ve üretim sürecini kontrol edenler arasındaki farklılaşmaya vücut vermiştir. Söz konusu durum genellikle sanayi sektörüne özgü terimlerle ifade edilse de diğer sektörler bakımından da geçerlidir. Örneğin, "yönetici" ve "mal sahibi" terimlerini "memur" ve "politikacı" terimleriyle değiştirmek ve aynı ayrışmanın kamu sektöründe de görüldüğü ifade etmek mümkündür⁶⁷⁰. Sanayileşmenin durmadan artması, üretimin çoğunluğunun fabrikadan büroya taşınmasına, işletmelerin büyümesi de yazı işlerinin artmasına sebep olmuş, böylelikle işçi sınıfının sayıca artması yerine memur ve müstahdem gibi yeni sınıfların doğumu gerçekleşmiştir. Büyük sınai ve ticari işletmelerde yönetici ve denetleyici

⁶⁶⁷ Martin ALBROW, **Bureaucracy**, Pall Mall Press, London 1970, s.121

⁶⁶⁸ Eric J. HOBSBAWN, **Sanayi ve İmparatorluk**, Çev. Abdullah ERSOY, Beşinci Baskı, Dost Kitabevi, Ankara 2013, s. 27,28

⁶⁶⁹ Ömer DİNÇER, **İşletme Yönetimi**, 1. Baskı, Beta, İstanbul 1996, s. 48

⁶⁷⁰ ALBROW, 1970, s.121

kadroların ortaya çıkmasına paralel bir biçimde devlet ve belediye kırtasiyeciliğinin artmasıyla birlikte resmi dairelerde de özel sektöre benzer bir biçimde memur ve müstahdem sınıfları vücuda gelmiştir⁶⁷¹.

Sanayi çağındaki teknolojik gelişmelerin yarattığı yenilikler gibi bilgi çağının getirmiş olduğu teknolojik yenilikler de bu genel kurala uygun bir biçimde etki doğurmaktadır. Sanayi devriminin örgütsel yapı, çalışma mekânı ve istihdam rejimi üzerinde yarattığı değişim bilişim devrimiyle de yaşanmaktadır.

Bilişim devriminin personel rejimi üzerindeki etkisi hem yeni meslek gruplarına mensup personelin istihdamı hem de mevcut personel yapısı içerisindeki işbölümünün değişimi biçiminde kendini göstermektedir. Yeni bilgi ve becerilerin uygulanması anlamına gelen teknolojik gelişmeler; bir yandan üretim sürecini ve üretilen mal ve hizmetlerin niteliğini değiştirirken, diğer yandan üretim sürecindeki insan emeğini değiştirmekte, eğitilmiş işgücüne olan gereksinimi artırmaktadır⁶⁷². Bu bakımdan e-devlet uygulamaları, kamu personel yapısında hem niteliksel hem de niceliksel bir dönüşüm yaratarak donanımlı, bilgili ve uzmanlaşmış personele duyulan gereksinimi artırırken diğer yandan da kamu hizmetlerinin sunum süreçlerinde katma değer yaratmayan çalışanların pozisyonlarını kaybetmelerine yol açmaktadır⁶⁷³. Sanayi devrimi sürecinde makineleşmeyle ortaya çıkan mekanikleşmenin istihdam üzerindeki yarattığı etkinin benzeri, bilgi devrimi sürecinde bilgisayarlar aracılığıyla ortaya çıkan dijitalleşme ile kendini göstermiştir. Kanaatimizce bilgisayar kelimesinin etimolojik kökeni, bu durumu iyi bir biçimde özetlemektedir. Postman'ın de belirttiği üzere, telgraf, telefon ve dijital devre gibi buluşların yarattığı bilgi birikiminin bir sonucu olarak ortaya çıkan bilgisayar (Computer) kelimesi günümüzde, 1940'lı yıllarda John von Neumann tarafından icat edilen makinenin bir versiyonunu ifade etmek için

⁶⁷¹ FREYER, 2014, s.17,18

⁶⁷² ŞAYLAN, 2016, s. 166

⁶⁷³ KIRÇOVA, 2003, s.60,61

kullanırken bu tarihten önce "Computer"; mekanik hesaplamalar yapan insanlar için kullanılmaktaydı. *“Hesaplama işi insanlardan makinelere geçerken özellikle Neumann'ın buluşu sayesinde "kelimeler" de makinelerin işi oldu⁶⁷⁴”*. 1955 yılında ise Webster sözlüğünde bilgisayar kelimesinin İngilizce karşılığı olan Computer'in tanımı, *“hesaplama yapan kişi”*den, *“hesaplama yapan kişi ya da şey”* olarak değiştirildi. Computer kelimesinin tanımına bu üç kelime eklenmesi, insanlık tarihi için henüz öngörülmeeyen etkilere sahip bir değişikliği yansıtıyordu. İnsan hesaplayıcılar ve onların mekanik hesap makineleri artık elektronik bilgisayar tarafından birleştirilmişti⁶⁷⁵.

Bilişim teknolojilerinin işlerlik kazanmasıyla birlikte orta kademe yöneticileri tarafından icra edilen görevlerin çoğunun bilgisayarlar tarafından daha az maliyetle daha hızlı bir şekilde yerine getirilmesi sonucunda özel sektörde orta kademe yöneticilerin sayısının azaldığı gözlenmektedir⁶⁷⁶. Bazı ekonomistler tarafından yapılan araştırmalarda, 2035 yılına değin Birleşik Krallıktaki mevcut işlerin %35'inin, Londra şehrindeki mevcut işlerin ise %30'unun teknolojik gelişmelere bağlı olarak ortadan kaybolma riskiyle karşı karşıya olduğu sonucuna varılmaktadır⁶⁷⁷. Bununla birlikte bilişim teknolojilerindeki yeniliklerle mevcut bir takım iş sahalarının ortadan kalkmasının, süreç içinde topyekün insansız bir çalışma sistemi oluşturmayacağı da ifade edilmektedir. Toffler'e göre, bürokrasiler gündelik işleri yapan orta düzey insanlara kitlesel bir biçimde gereksinim duydukları için bürokrasi varlığını sürdürecektir. Söz konusu görevler bilgisayarlar tarafından daha güvenli ve çabuk bir biçimde gerçekleştirileceğinden üstün sanayi toplumunda bürokrasi kendiliğinden

⁶⁷⁴POSTMAN, 2006, s.128

⁶⁷⁵ATHERTON, 1984, s.268

⁶⁷⁶ Craig R. LITTLER & Retha WIESNER & Richard DUNFORD, “The Dynamics of Delaying: Changing Management Structures in Three Countries”, **Journal of Management Studies**, V.40, Iss.2, March 2003, 225-256, s.225.

⁶⁷⁷HOUSE OF LORDS SELECT COMMITTEE ON DIGITAL SKILLS, 2015, s.6

azalacak, makinelerin rutin işleri üstlenmesiyle toplumlar ve örgütler, hayal gücü ve yaratıcılığa gereksinim gösteren rutin dışı işlerin çözümüne yoğunlaşacaktır⁶⁷⁸.

Bilişim teknolojilerinin örgütlerde kullanımı, yalnızca örgütlerin personel sayılarında azalma yaşanmasına sebep olmayıp, örgütsel yapıların kimi bölümlerinde çalışan personelin yoğun bir biçimde artmasını da sağlamaktadır⁶⁷⁹. E-devlet uygulamalarının sağladığı etkinlik ve verimlilik, bir yandan ara kademede yer alan aktarıcı rolündeki kamu personelinin azalmasına yol açarken, diğer yandan hizmetin tasarımı, üretilmesi, sunulması ve denetimi aşamalarında teknoloji kullanan, üretim süreçlerine katılan uzmanlaşmış personele gereksinimi de artırmaktadır⁶⁸⁰. Sistem tasarımcısı, yazılım uzmanı, bilgisayar mühendisi gibi özellik arz eden işlerde çalışabilecek nitelikli insan gücüne duyulan ihtiyacı karşılamak maksadıyla kamu personel rejiminde önemli değişiklikler gerçekleştirilmektedir⁶⁸¹. Bu bağlamda niteliksiz memurların yerine bilgisayar operatörü, yazılımcı, ağ ve sistem yöneticisi gibi pozisyonların oluşturulması gerekmektedir⁶⁸².

Bilişim teknolojileri, alışlagelen çalışma prensipleri ve örgüt içi personellerin birbirleriyle ilişkileri üzerinde de dönüştürücü bir role sahiptir. Bu nedenle e-devlet uygulamaları, kamu personel rejimi üzerinde de etkiler doğurmaktadır. Zira belirtildiği üzere e-devlet uygulamalarının temel hedefi, hizmet ve iletişim teknolojilerinin elektronik ortama taşınmasından ibaret olmayıp, bilgi işleme kapasitesi yüksek, hızlı karar alabilen ve ihtiyaçları hızla karşılayabilen bir yönetim mekanizmasının inşa

⁶⁷⁸ TOFFLER, 2011, s.157

⁶⁷⁹ Ian WINFIELD, **Organizations and Information Technology: Systems, Power and Job Design**, Blackwell Scientific Publications, Oxford 1991, s. 89

⁶⁸⁰ KIRÇOVA, 2003, s.60

⁶⁸¹ Serhat BAŞTAN & Ramazan GÖKBUNAR, “Kamu Hizmetlerinin Sunumunda E-Devletle İlgili Yeni Gelişmeler: Tümüleşik E-Devlet Sistemlerine Doğru”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.19, S.1, 2004, 71-89, s.77

⁶⁸² BAŞTAN & GÖKBUNAR, 2004, s.78

edilmesidir⁶⁸³. Geleneksel devlet kurumlarının hantal ve bürokratik yapısından dolayı uzun sürede ifa edilen kamu hizmetlerinin e-devlet sistemi bünyesinde verilebilmesi için hizmet sunulma prosedürlerinin ve iş tanımlarının yeniden biçimlendirilmesi gerekir⁶⁸⁴. Bilişim teknolojileri, örgütsel yapılarda üst kademe yöneticilerin organizasyon, bilginin yönlendirilmesi gibi konularda bilgi işçilerinin ve kendi alanlarında uzman olan kişilerin yardımına başvurmalarını gerekli kılarak, onların durumlarını da değiştirmiştir⁶⁸⁵. Hiyerarşik yapının tasfiyesi, geçmişte yöneticilerin danışma organı niteliğinde görev ifa eden uzman personeli örgütsel yapılarda ön plana çıkarmaktadır. Yönetici kadro; bilgisayar tasarımcıları, bilgisayar programcıları gibi uzmanlık gerektiren işlerde çalışan personeli anlamakta güçlük çekmekte, yeni teknoloji alanlarında ihtisas sahibi olan bu kimseler örgütsel yapılarda giderek daha çok söz sahibi olmakta, böylelikle yöneticiler karar verme tekellerini kaybetmektedir⁶⁸⁶. Bununla birlikte enformasyon sistemlerinin karmaşıklığının artmasıyla orantılı olarak ağlarda oluşabilecek arıza ihtimali de artış göstermekte, bu durum ise teknisyen ve ağ operatörü gibi uzmanlara bağımlı olunmasına yol açmaktadır⁶⁸⁷. Öte yandan bilişim teknolojilerindeki gelişmelerin üst kademe yöneticilerin hem yetkilerinin hem de sorumluluklarının artmasına yol açtığı da ifade edilmektedir. Zira teknolojik gelişmeleri hayata geçirmek için stratejik ve politik karar alma konusunda devletin merkezi unsuru olan kamu yöneticileri ve üst düzey yöneticiler, teknolojik meseleleri teknik personele bırakma lüksüne sahip değildirler⁶⁸⁸. Bilişim teknolojilerinin örgüt yapılarına ilişkin önemli etkilerinden birinin de merkezileşmeyi güçlendirme noktasında olduğu da ileri

⁶⁸³ BALCI, 2008, s.333

⁶⁸⁴ Abdullah NARALAN, "E-Devlete Etki Eden Faktörler", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.12, S.2, 2008, 457-468, s.465

⁶⁸⁵ İZCİ & ARSLAN, 2004, s.41

⁶⁸⁶ TOFFLER, 2011, s.156

⁶⁸⁷ DIJK, 2016, s.144,145

⁶⁸⁸ FOUNTAIN, 2001, s.199

sürülmektedir. Bu durumun sebebi ise, güç anlamına gelen bilgi sayesinde üstlerin astları kontrol etmelerinin kolaylaşması olarak ifade edilmektedir⁶⁸⁹.

E-devlet uygulamalarının başarıya ulaşmasında önemli etkiye sahip unsurlardan biri, kamu çalışanlarının bilgi ve iletişim teknolojileri temelli değişimlere gösterecekleri tepkidir. Bu anlamda; siyasi, teknolojik ve ekonomik değişimlere uyum sağlamaya yatkın, e-devletin sağlayacağı faydalardan haberdar olan nitelikli ve eğitilmiş personelin varlığı, e-devlet başarısına olumlu etkide bulunacaktır⁶⁹⁰. Özellikle ekonominin daha istikrarsız ve özel sektör iş imkânlarının daha sınırlı olduğu gelişmekte olan ülkelerde, devlet memurları e-devlet projelerine direnebilir ve yeni usulleri benimsemeyi reddedebilir⁶⁹¹.

Kamu personelinin e-devlet uygulamalarına direnç göstermesi birçok sebepten kaynaklanabilir⁶⁹²:

- Teknolojinin onları demode hale getireceğine ve böylelikle işlerini kaybedeceklerine ilişkin inanç.
- Mevcut sistem içinde sahip oldukları güç ve etkinliği kaybetme endişesi.
- Teknolojiye yabancı olmak ve teknolojiyi doğru kullanamayarak başkalarının önünde küçük duruma düşme korkusu.
- Teknolojinin, e-postalara cevap vermek zorunda kalmak gibi daha fazla çalışma anlamına geleceğine ilişkin korku.
- Yeni teknolojiye adapte olmak için çaba sarf etmeleri durumunda profesyonel olarak kazanacak hiçbir şeylerinin olmadığına, buna mukabil teknolojiyi benimsemeyi reddetmeleri durumunda ise kaybedecek hiçbir şeylerinin olmadığına dair inanç.

⁶⁸⁹ WINFIELD, 1991,s. 94

⁶⁹⁰ SOBACI, 2012, s.31

⁶⁹¹ PACIFIC COUNCIL ON INTERNATIONAL POLICY, 2002, s.18

⁶⁹² PACIFIC COUNCIL ON INTERNATIONAL POLICY, 2002, s.18

- Takdir yetkilerini kullanıp vatandaşlara yardımcı olarak edindikleri gayriresmi ödemelerin veya aldıkları rüşvetlerin, yeni otomasyon süreçleriyle kısıtlanacağına dair endişe.

Söz konusu sebepler incelendiğinde, kamu görevlilerinin e-devlet uygulamalarına direnç göstermelerinin farklı motivasyonlardan kaynaklandığı görülmektedir. Yeni bir teknolojinin ortaya çıkması; mevcut örgüt yapılarını tehdit ederek eski teknolojiye tabi olarak çalışan kurumlarda rahatsızlık uyandırmaktadır⁶⁹³. Kamu sektörü çalışanlarının, bu sektörü tercih etmelerinde kamu sektörünün özel sektöre göre daha istikrarlı ve statik olduğuna dair inançlarının önemli bir rol oynadığı düşünüldüğünde, kamu çalışanları daha en baştan değişim ve yeniliklere karşı önyargı taşımaktadır⁶⁹⁴. Bu bakımdan otonomilerini sürdürmek isteyen ve işlerini kaybetme korkusu yaşayan kamu görevlileri tarafından teknolojik yeniliklere karşı güçlü bir örgütsel direnç gösterilebilir⁶⁹⁵. Ağların dışarıda bıraktığı ya da geleneklerine, çıkarlarına, özgürlüklerine zarar verdiği bireyler, işlerini ve konumlarını kaybetme endişesiyle bilişim teknolojilerine karşı bir iç muhalefet oluşturabilir⁶⁹⁶. Kamu personelinin e-devlet uygulamalarına ilişkin direncinin bir diğer yönü de alışkanlıklarından ve eğilimlerinden kaynaklanmaktadır. Siyasi sistemin türüne bakılmaksızın, değişim söz konusu olduğunda birçok devlet görevlisi muhafazakârdır. Devlet görevlileri, yeni teknolojiyi benimsemek için çabalamak yerine kendi kazanılmış menfaatlerini korumanın yollarını buluncaya değin teknik yeniliğin hızını yavaşlatır ve bu durum yeni teknolojinin olabildiğince düşük seviyede kalmasına yol açar⁶⁹⁷. Öte

⁶⁹³ POSTMAN, 2006, s.29

⁶⁹⁴ Ali ACAR & İsmail SEVİNÇ, “Toplam Kalite Yönetiminin Kamu Sektörüne Uygulanmasında Karşılaşılan Sorunlar”, **Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, Y. 13, S.25, Nisan 2013, 1-16, s.10

⁶⁹⁵ Jeffrey W. SEIFERT & Jongpil CHUNG, “Using E-Government to Reinforce Government–Citizen Relationships Comparing Government Reform in The United States and China”, **Social Science Computer Review**, V.27, No.1, February 2009, 3-23, s.12.

SOBACI, 2012, s.31

⁶⁹⁶ DIJK, 2016, s.143

⁶⁹⁷ WEST, 2007, s.6

yandan alışkanlıkları gereği kamu görevlileri yazılı belgelere daha çok güvenmekte, yazılı belgelerin mesuliyetlerini daha da hafiflettiğini düşünmektedirler⁶⁹⁸.

E-devlet uygulamalarından beklenen faydaların sağlanması için çalışanların bilgili, teknolojiyi kullanan, hizmet üretim süreçlerine katılan bireyler olması gerekmektedir⁶⁹⁹. Kamu yönetiminde teknoloji kullanımının meşruiyetinin sağlanması için vatandaşlar kadar kamu görevlilerinin de görüşü alınmalı, ilgili her kesimi sürece dâhil eden katılımcı bir anlayışla teknoloji kullanımı belirlenmeli ve uygulanmalıdır⁷⁰⁰.

Bu nedenle, kamu görevlilerinin e-devlet uygulamalarına karşı direnç göstermemeleri ve e-devlet uygulamalarını benimsemeleri maksadıyla kamu görevlilerinin farkındalıklarının artırılması gerekmektedir. Teknolojik aygıtlar yeterli düzeyde sağlansa da, bu aygıtları kullanma yetkinliğine ve isteğine sahip olan personel bulunmadıkça dijital teknolojiden beklenen faydaların elde edilmesi mümkün olmayacaktır. Nitekim il özel idareleri üzerinde yapılan bir çalışmada, il özel idarelerinde yerel ağa bağlı bilgisayar sayısı bakımından herhangi bir eksiklik bulunmasa da insan kaynakları altyapısının güncel koşullara uygunluğu konusunda eksiklik bulunduğu ifade edilmektedir⁷⁰¹.

E-devlet stratejisinin başarılı bir biçimde uygulanabilmesi için kamu çalışanlarının, yeni teknolojileri kullanabilmeleri ve e-devlet sisteminin getirdiği yeni uygulamalara uygun biçimde çalışabilmeleri, bunun için de kamu çalışanlarının yeni hizmet araçları için gerekli becerileri kazanmaları maksadıyla eğitilmeleri gerekmektedir⁷⁰². Kamu personelinin e-devlete ilişkin farkındalığını artırmak ve kamu personelinin e-devlet uygulamalarına ilişkin bilgi ve yeteneklerini geliştirmek

⁶⁹⁸ Kuan-Chiu TSENG & Lung-Teng HU, “To Cross or Not to Cross the Boundaries? A Reflection on Electronic Public Service Integration”, **Electronic Governance and Cross-Boundary Collaboration Innovations and Advancing Tools**, Yu-Che CHEN & Pin-Yu CHU (eds.), IGI Global, Hershey 2012, 1-22, s.11

⁶⁹⁹ Mahmut GÜLER & Ebru DÖVENTAŞ, “Elektronik Devletten Mobil Devlete Geçişte Türkiye’de Yerel Yönetim Uygulamaları”, **Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.1, S.2, Haziran 2009, 25-48, s.29

⁷⁰⁰ ÜSTÜNER, 2011, s.10

⁷⁰¹ EMİNİ & KOCAOĞLU, 2013, s.509

⁷⁰² KURAN, 2005, s.88

konusunda eğitim, seminer ve atölye çalışmalarının düzenlenmesi, e-devlet sisteminin başarıya ulaşması için başvurulabilecek yöntemler olarak sıralanmaktadır⁷⁰³. Kamu personellerine, bilişim teknolojilerinden uzak kalma ihtimallerinin olmadığı, kamu hizmetlerinin sunulma usullerinde değişikliğin niçin gerekli olduğu, teknolojinin kamu hizmetlerinin sunumu kolaylaştırıcı yönleri doğru bir biçimde anlatılmalı, kamu personelinin “teknoloji fobileri” ortadan kaldırılmalıdır⁷⁰⁴. Beklenen faydaların elde edilmesi adına kısa vadeli eğitim süreçleriyle yetinilmemeli, sistemin işleyişine ilişkin olarak gözetim ve denetim sürekli kılınmalıdır. Hizmet sunumunda kullanılan bilgi ve iletişim sistemleri, düzenli olarak kontrol edilmeli ve güncellenmeli, düzenli olarak hizmet içi eğitimler tertip edilerek ilgili personel gelişmeler hususunda bilgilendirilmeli ve kurumların bünyesinde daha fazla bilişim sistemi uzmanı istihdam edilmelidir⁷⁰⁵.

2.4.3 Kamu Hizmeti

2.4.3.1 Tanımı ve Ölçütleri

İdare hukukunun temel kavramlarından biri olan kamu hizmeti; idarenin faaliyet alanının saptanmasında, idari yargının görev sahasının belirlenmesinde, kamu görevlileri ve idari sözleşme gibi birçok idare hukuku kavram ve konusunun sınırlarının belirlenmesinde⁷⁰⁶, açıklanmasında ve tanımlanmasında kilit role sahiptir⁷⁰⁷. Bu bakımdan kamu hizmeti, hem idare hem de idare hukuku bakımından hayati önem

⁷⁰³ SOBACI, 2012, s.31

⁷⁰⁴Yücel OĞURLU; **İdare Hukukunda “E-Devlet” Dönüşümü ve Dijitalleşen Kamu Hizmeti**, 1. Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2010, s.20

⁷⁰⁵EMİNİ & KOCAOĞLU, 2013, s.509,510

⁷⁰⁶Örneğin kamu hizmeti, idarenin takdir yetkisinin bir sınırı olarak da ifade edilmiştir. “memurların naklen atanmaları hususunda idareye takdiri yetkisi tanınmış bulunmaktadır. Ancak, bu yetkinin kullanımı mutlak ve sınırsız olmayıp kamu yararı ve kamu hizmetinin gerekleriyle sınırlı olduğu idare hukuku ilkelerindendir. İdarenin takdir yetkisine dayanan tesis ettiği işlemlerde yargısal denetimin bu yetkinin kamu yararı ve kamu hizmeti gereklerini yerine getirme maksadına uygun olarak kullanılıp kullanılmadığı üzerinde cereyan edeceği 2577 sayılı İdari Yargılama Usulü Kanunu'nun 2. maddesinin 1/2 a bendi gereğidir.” Danıştay 5. Dairesi E. 1986/1004, K.1988 / 1470, T. 04.05.1988, “... Yargısal içtihatlarla idarenin takdirinin kamu hizmeti ile ilgili, ciddi, kanıtlanabilir, somut nedenlere dayanması gerektiği belirlendiği için...” Danıştay İçtihat Birleştirme Kurulu E. 1988/6, K. 1989/4, T. 07.12.1989

⁷⁰⁷İsmet GİRİTLİ & Pertev BİLGİN & Tayfun AKGÜNER, **İdare Hukuku**, Gözden Geçirilmiş ve Düzeltilmiş 3. Bası, DR Yayınları, İstanbul 2008, s.953. Ender Ethem ATAY, **İdare Hukuku**, 4. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara 2014, s.578

taşıyan bir kavramdır⁷⁰⁸. O kadar ki; “İdare hukuku kamu hizmeti kavramı üzerine inşa edilmiştir... Devlet, bu görüşe göre kamu hizmetleri teşkilatının bütünüdür. Kavram; hem idarenin ve onun örgütlenmesi ve faaliyetlerini kurallara tabi kılan idare hukukunun varlık sebebini hem de içeriğini belirler”⁷⁰⁹. Kamu hizmeti kavramının günümüzde bir kimlik bunalımı geçirdiği ileri sürülmekle beraber, idare hukukunun uygulama alanının belirlenmesinde, 20. yüzyılın başındaki kadar olmasa da kamu hizmeti kavramının halen belirleyici rol oynadığı kabul edilmektedir⁷¹⁰.

Tarihi süreç içinde ele alındığında; ortaçağda emareleri beliren kamu hizmeti, kamu hukuku-özel hukuk ayrımının yerleşmesiyle doğmuş, kavramın açık bir biçimde kullanılmaya başlaması ise; Fransa’da 16. ve 17. Yüzyıl monarşi döneminde ve Fransız Devrimi sürecinde gerçekleşmiştir⁷¹¹. Kamu hizmeti kavramının yargı kararında ilk kullanımı ise; kamu görevlileri tarafından bireylere verilen zararlarda devletin sorumluluğuna ilişkin olarak Fransız Uyuşmazlık Mahkemesi’nin 8 Şubat 1873 tarihli Blanco kararıyla olmuştur⁷¹².

Bu denli önemli bir kavram olmasına, 1982 Anayasasının çeşitli maddelerinde yer almasına rağmen kamu hizmetinin anayasal veya yasal bir tanımı mevcut değildir⁷¹³. Kamu hizmeti kavramının kamu malları, idarenin sorumluluk sebepleri, idari teşkilatlanma gibi farklı alanlara ilişkin olarak idare hukukuna dair düzenleyici metinlerde, yargı kararlarında ve doktrinde değişik anlamlarda kullanılması, bütün bu alanların her birini kapsayan genel bir kamu hizmeti tanımının yapılmasını olanaksız

⁷⁰⁸ ATAY, 2014, s.578

⁷⁰⁹ ATAY, 2014, s.579

⁷¹⁰ Turgut TAN, “Anayasa Mahkemesi Kararlarında Kamu Hizmeti Yaklaşımı” **Anayasa Yargısı Dergisi**, C.8, 1991, 233-252, s. 233

⁷¹¹ Onur KARAHANOGULLARI, **Kamu Hizmeti (Kavram ve Hukuksal Rejim) Ek: “Eksik İmtiyaz: Kamu –Özel Ortaklığı (PPP)”**, 3. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara 2015, s.103 vd.

⁷¹² KARAHANOGULLARI, 2015, s.109. ATAY, 2014, s.581

⁷¹³ Metin GÜNDAY, **İdare Hukuku**, 10. Baskı, İmaj Yayınevi, Ankara 2011, s. 330

kılan önemli bir sebeptir⁷¹⁴. Bir diğer önemli sebep ise; kamu hizmetlerinin tarihi süreç içinde değişen şartlara göre biçimlenerek yeni anlamlar ve içerikler kazanmasıdır⁷¹⁵.

Kamu hizmeti, organik, maddi ve şekli açıdan tanımlanan bir kavramdır. Organik açıdan kamu hizmeti; “belirli bir görevi yürütmek için bir kamu tüzelkişisi tarafından tahsis edilmiş olan ajan ve vasıtaların bütünü” anlamına gelmektedir⁷¹⁶. Bu bakımdan bir faaliyetin kamu hizmeti olarak değerlendirebilmesi için ya doğrudan doğruya bir kamu tüzelkişisi tarafından yürütülmesi ya da bir kamu tüzelkişinin yakın denetimi ve gözetimi altında özel hukuk kişileri tarafından yürütülmesi gerekir⁷¹⁷. Maddi veya fonksiyonel anlamda kamu hizmeti; kamu hizmetini, yürütülen faaliyetin niteliğine göre tanımlayan görüş olup, tatmininde kamu yararı olan toplumsal gereksinimleri karşılayan faaliyetleri kamu hizmeti olarak nitelendirir⁷¹⁸. Şekli (biçimsel) açıdan kamu hizmeti anlayışı, faaliyetlerin gerçekleşmesinde kullanılan yöntemi, belirli bir hukuksal düzeni esas alır⁷¹⁹. Bu anlayışa göre bir faaliyetin kamu hizmeti sayılabilmesi için kamusal yönetim usullerine bağlı olması gerekmektedir⁷²⁰.

Tanımlanmasının zor olduğuna ilişkin tespitleri ifade etmekle birlikte doktrin ve yargı kararlarında kamu hizmeti kavramına ilişkin yapılan tanımlamalar mevcuttur. Ulusoy’a göre; “Kamu yararı içermesi ve özel faaliyet olarak gereği gibi sunulmasının mümkün olmaması nedeniyle, yasama organı tarafından özel faaliyetler için söz konusu olamayacak bir ayrıcalıklar ve yükümlülükler rejimine (spesifik hukuksal rejim) tabi tutulan ve sorumluluğu ile denetimi son tahlilde bir kamu otoritesi tarafından üstlenilen

⁷¹⁴GÜLAN, 1988, s.147

⁷¹⁵Veysel BİLGİÇ, “Yeni Kamu Yönetimi Anlayışı”, **Kamu Yönetiminde Çağdaş Yaklaşımlar: Sorunlar, Tartışmalar, Çözüm Önerileri, Modeller, Dünya ve Türkiye Yansımaları**, İkinci Baskı, Seçkin, Ankara 2008,27-46, s.27

⁷¹⁶GÜNDAY, 2011, s.330

⁷¹⁷Kemal GÖZLER, **İdare Hukuku Cilt II**, İkinci Baskı, Ekin Kitabevi, Bursa 2009, s.297. Turan YILDIRIM & Melikşah YASİN & Nur KAMAN & H. Eyüp ÖZDEMİR & Gül ÜSTÜN & Özge OKAY TEKİNSOY, **İdare Hukuku**, Güncellenmiş 5. Baskı, 12 Levha, İstanbul 2013, s.479.

⁷¹⁸GÜNDAY, 2011, s.330.

⁷¹⁹ATAY, 2014, s.583

⁷²⁰GÜNDAY, 2011, s.330

faaliyet kamu hizmetidir”⁷²¹. Karahanoğulları’na göre; “Kamu hizmetleri; toplumsal yaşamın sürdürülebilmesi için gerekli olan toplumsal ihtiyaçların karşılanması faaliyetinin devlet tarafından, üretim ilişkileri alanının kurallarından belirli oranda bağışık kılınarak üstlenilmesini ifade eder”⁷²². Onar’a göre kamu hizmeti; “Devlet veya diğer kamu tüzel kişileri tarafından veya bunların gözetim ve denetimi altında genel, kolektif ihtiyaçları karşılamak, kamu yararını sağlamak için kamuya sunulmuş olan devamlı ve muntazam faaliyetlerdir”⁷²³. Gözler’e göre kamu hizmeti; “bir kamu tüzel kişisi veya onun denetimi altında bir özel kişi tarafından yürütülen kamu yararına yönelik faaliyetlerdir”⁷²⁴. Günday’a göre; “siyasal organlar tarafından kamuya yararlı olarak kabul edilen, bir kamu kuruluşunun ya kendisi ya da yakın denetimi ve gözetimi altında özel kesim tarafından yürütülen faaliyetlerdir.”⁷²⁵ Giritli & Bilgen & Akgüner’e göre “kamu hizmeti, giderilmesinde kamu yararı bulunan bir toplumsal gereksinmeyi karşılamak amacıyla, kamu tüzel kişileri ya da onların gözetim ve denetimi altında özel girişim tarafından, özel bir hukuksal düzen içinde yürütülen etkinliklerdir.”⁷²⁶

Yargı kararlarında da kamu hizmetine ilişkin tanımlar mevcuttur. Anayasa Mahkemesine göre; “en geniş tanıma göre kamu hizmeti, devlet ya da diğer kamu tüzel kişileri tarafından ya da bunların gözetim ve denetimleri altında, genel ve ortak gereksinimleri karşılamak, kamu yararı ya da çıkarını sağlamak için yapılan ve topluma sunulmuş bulunan sürekli ve düzenli etkinliklerdir. Toplumsal yaşamın zorunlu gereksinmelerini karşılayan hizmetler, nitelikleri gereği kamu hizmeti olarak görülmüştür.”⁷²⁷ Danıştay’a göre; “Kamu hizmeti, devlet ya da diğer kamu tüzel kişileri tarafından ortak gereksinimleri karşılamak ve kamu yararını sağlamak için topluma

⁷²¹ Ali ULUSOY, **Kamu Hizmeti İncelemeleri**, Birinci Bası, Ülke Kitapları, İstanbul 2004, s.13

⁷²² KARAHANOGULLARI, 2015, s.6

⁷²³ Sıddık Sami ONAR, **İdare Hukukunun Umumi Esasları Cilt:1**, 3. Baskı, İstanbul 1996, s.13

⁷²⁴ GÖZLER, 2009, s.253

⁷²⁵ GÜNDAY, 2011, s.332.

⁷²⁶ GİRİTLİ & BİLGİN & AKGÜNER, 2008, s.955.

⁷²⁷ Anayasa Mahkemesi, E.1994/71, K. 1995/23, KT. 28.6.1995, Resmi Gazete Tarih-Sayı: 20.03.1996-22586. / E. 1994/43, K. 1994/42-2, T. 9.12.1994, Resmi Gazete Tarih-Sayı: 24.01.1995-22181

sunulan sürekli ve düzenli hizmetler olarak tanımlanabilir.”⁷²⁸ “Kamu hizmeti, geniş tanımıyla, devlet ya da diğer kamu tüzelkişileri tarafından ya da bunların denetim ve gözetimleri altında, ortak gereksinimleri karşılamak ve kamu yararını sağlamak için topluma sunulmuş bulunan sürekli ve düzenli etkinliklerdir.”⁷²⁹

2.4.3.2 Kamu Hizmetlerinin Kurulması ve Kaldırılması

Bir faaliyetin kamu hizmeti haline getirilmesi iki şekilde gerçekleşir: İlkin bir faaliyet ilk kez ve doğrudan doğruya kamu kesimi tarafından yürütülür. Bu durumda tekel biçiminde yürütülen bir kamu hizmeti söz konusu olduğundan, birey ve toplulukların temel hak ve özgürlükleri özellikle de çalışma ve özel teşebbüs kurma özgürlükleri sınırlanmıştır. İkinci olarak başlangıçta özel kesim tarafından yürütülen bir faaliyet kamu kesimine aktarılarak kamu hizmeti haline getirilir⁷³⁰. Bu bağlamda, kamu hizmetlerinin kurulmasıyla temel hak ve özgürlükler sınırlandığından ve 1982 Anayasasının 13. maddesi uyarınca temel hak ve özgürlükler ancak kanunla sınırlanabileceğinden, kamu hizmetlerinin kurulması kanunla gerçekleştirilmelidir⁷³¹. Kamu hizmetlerinin kanunla kurulması gereğine ilişkin ilk görüş temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması yönünden meseleyi ele alırken, diğer bir görüş ise kamu hizmetlerinin yöneldiği amaç olan kamu yararı kavramı üzerinden belirlemede bulunur. Buna göre, bir hizmetin yürütülmesinde kamu yararı bulunup bulunmadığını belirleme yetkisi yasama organına ait bir yetki olduğu için kamu hizmetlerinin kurulması kanunla gerçekleştirilmelidir⁷³². Bu bakımdan kamu hizmetlerinin kurulmasında yasama organının yetkisi asli niteliktedir⁷³³. Bir faaliyetin kamu hizmeti olarak belirlenmesindeki tek ölçütün onu kuranların iradesi olduğunu belirten Tan; bu savına

⁷²⁸ DANIŞTAY 8.Daire, E.2008/8235, K.2011/2451, KT. 29.04.2011

⁷²⁹ DANIŞTAY 2.Daire, E.2008/3392, K. 2011/5944, KT. 30.11.2011

⁷³⁰ GÜNDAY, 2011, s.s.333

⁷³¹ GÜNDAY, 2011, s.333

⁷³² GİRİTLİ & BİLGİN & AKGÜNER, 2008, s.968

⁷³³ Züleyha KESKİN, **Kamu Hizmetinde Eşitlik İlkesi**, 1. Baskı, 12 Levha, İstanbul 2015, s.94.

dayanak olarak, 1982 anayasasının devletleştirme başlığını taşıyan 47. maddesini örnek olarak göstermektedir⁷³⁴. Bununla birlikte kimi durumlarda kamu hizmetleri yasama organı tarafından doğrudan doğruya kanunla kurulmasa da kanunun açıkça tanıdığı bir yetkiye dayanarak idari işlemle de kurulabilir⁷³⁵.

Kamu hizmetlerinin kaldırılması da kamu hizmetlerinin kurulmasında uygulanan yönetime uygun olarak onu kurmaya yetkili makam tarafından, şekilde ve usulde paralellik ilkesine uygun bir biçimde gerçekleştirilir⁷³⁶.

Fransız Devlet Şurası'nın 1944 ve 1948 yılında vermiş olduğu iki kararla şekillenen virtüel (olası/sanal) kamu hizmeti kavramı; idare veya yasama organı tarafından kamu hizmeti olarak tanımlanmamış olsa dahi kimi özel faaliyetlerin kamu hizmeti olarak değerlendirilebileceği düşüncesine dayanmaktadır⁷³⁷.

2.4.3.3 Kamu Hizmetine Hâkim Olan İlkeler

Her bir kamu hizmetinin münferiden bağlı olduğu özel kurallar ve mevzuat mevcut olmakla birlikte içeriklerinden ve görülme biçimlerinden bağımsız olarak bütün kamu hizmetleri bakımından geçerli olan ortak ilkeler de söz konusudur⁷³⁸. Bu ortak ilkeler “*kamu hizmetlerinin genel ilkeleri*” ya da “*kamu hizmetiinin yürütülmesinde egemen olan ilkeler*” olarak ifade edilmektedir⁷³⁹. Öğreti tarafından genelleştirilerek sistemleştirilmiş olan ve “*Kamu hizmeti Kanunları*” olarak da adlandırılan söz konusu ilkeler bakımından genel kabul gören kategorileştirme, ilk kez toplu olarak Louis Rolland tarafından 1926 yılında gerçekleştirilen tasnif olduğundan söz konusu ilkeler “*Rolland Kanunları*” olarak da adlandırılmaktadır⁷⁴⁰.

⁷³⁴ TAN, 1991, s.235

⁷³⁵ GİRİTLİ & BİLGİN & AKGÜNER, 2008, s.969. YAYLA, 2009, s.85.

⁷³⁶ GİRİTLİ & BİLGİN & AKGÜNER, 2008, s.977

⁷³⁷ KARAHANOĞULLARI, 2015, s. 327

⁷³⁸ Mehmet GÖKÜŞ, **Kamu Hizmeti (Kuram, Politika, Uygulama)**, Birinci Baskı, Çizgi Kitabevi, Konya 2011, s. 25.

⁷³⁹ ATAY, 2014, s.589

⁷⁴⁰ GÖZLER, 2009, s.297. KARAHANOĞULLARI, 2015, s.228

2.4.3.1.1 Nesnellik (Tarafsızlık/Yansızlık) ve Eşitlik İlkesi

İdare kamu hizmetlerinin yürütülmesinde nesnel olmak ve yan tutmamak zorundadır. Bu zorunluluğun temelini oluşturan husus; kamu hizmetlerinin bireysel ihtiyaçları değil toplumsal ihtiyaçları gidermek maksadıyla yürütülmeleridir⁷⁴¹. Kamu hizmetleri bakımından eşitlik ilkesi iki yönlü bir biçimde kendisini göstermektedir. Hukuk devleti ilkesinin ve kanun önünde eşitlik ilkesinin bir sonucu olarak, herkes gerek kamu hizmetlerine katılmak gerekse de kamu hizmetlerinden yararlanmak bakımından eşit durumdadır⁷⁴². 1982 anayasasının 10. maddesinin son fıkrasında yer alan “Devlet organları ve idare makamları bütün işlemlerinde kanun önünde eşitlik ilkesine uygun olarak hareket etmek zorundadırlar” hükmüyle kamu hizmetlerinde eşitlik ilkesi anayasada da açıkça düzenleme altına alınmıştır⁷⁴³.

Kamu hizmetleri bakımından eşitlik ilkesi, herkesin her bir kamu hizmetinden eşit biçimde yararlanmasını zorunlu kılmamaktadır⁷⁴⁴. Kamu hizmetleri bakımından geçerli olan eşitlik ilkesi, mutlak nitelikte değil nispi nitelikte eşitlik anlayışıdır. Bu sebeple kamu hizmetleri bakımından eşitlik ilkesi, kanunlar ve düzenleyici işlemler tarafından belirlenen nesnel şartlara ve niteliklere sahip olan bireyler bakımından söz konusudur⁷⁴⁵. Diğer bir ifadeyle, söz konusu eşitlik matematiksel anlamda bir eşitlik olmayıp, objektif hukuk kuralları çerçevesinde aynı durumda olanlar bakımından geçerlidir⁷⁴⁶. Bu bağlamda toplumun ortak ve genel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak yürütülen kamu hizmetleri bakımından önemli olan, bu faaliyetlerin gayrişahsi ve genel nitelik taşımasıdır. Bu hususa riayet etmek kaydıyla, bir takım kamu hizmetlerinin

⁷⁴¹ GÜNDAY, 2011, s.336

⁷⁴² Bahtiyar AKYILMAZ & Murat SEZGİNER & Cemil KAYA, **Türk İdare Hukuku**, 8. Baskı, Seçkin, Ankara 2017, s.611. GÜNDAY, 2011, s.336. GÖZLER, 2009, s.309. GİRİTLİ & BİLGİN & AKGÜNER, 2008, s.966.

Karahanoğulları, kamu hizmetlerinde eşitlik ilkesinin kanun önünde eşitlik ilkesinin yansıması olmadığını, kanun önünde eşitlik ilkesinin kamu hizmetlerinde eşitlik ilkesinin doğrudan ifadesi olduğunu belirtir. KARAHANOGULLARI, 2015, s. 243.

⁷⁴³ KARAHANOGULLARI, 2015, s. 247

⁷⁴⁴ YILDIRIM & YASİN & KAMAN & ÖZDEMİR & ÜSTÜN & OKAY TEKİNSOY, 2013, s.497

⁷⁴⁵ GÜNDAY, 2011, s.s.336

⁷⁴⁶ AKYILMAZ & SEZGİNER & KAYA, 2017, s.611

toplumun bütünü dışında daha dar bir kesimine hitap etmesi, eşitlik ilkesine aykırılık oluşturmayacaktır⁷⁴⁷. Bununla birlikte, 1982 anayasasının 10. maddesinde düzenlenen pozitif ayrımcılık ilkesi kapsamında değerlendirilebilecek düzenlemeler de kamu hizmetleri bakımından eşitlik ilkesine aykırılık teşkil etmeyecektir. Böylelikle kimi kamu hizmetlerinin sunulmasında kadınlara, çocuklara, yaşlılara öncelik tanıyan uygulamalarda ve düzenlemelerde bulunulması eşitlik ilkesine aykırılık oluşturmayacaktır⁷⁴⁸.

Doktrinde kimi görüşler tarafından eşitlik ilkesinden ayrı bir ilke olarak değerlendirilen⁷⁴⁹ yansızlık ilkesi, kamu hizmetlerinin kamu görevlilerinin ve kamu hizmetlerinden yararlananların kanaatlerinden bağımsız bir biçimde yürütülmesini ifade eder⁷⁵⁰. Kişilere hak tanımamakla birlikte idareye ödev yükleyen tarafsızlık ilkesi, eşitlik ilkesinin doğal bir sonucu niteliğindedir⁷⁵¹. Giritli & Bilgen & Akgüner'e göre yansızlık ilkesi; kamu hizmetlerinden yararlananlar bakımından siyasal parti ayrımı gözetmemek anlamına gelmekte bu anlamda yansızlık ilkesi siyasal açıdan, eşitlik ilkesi ise siyasal açıdan söz konusu olmaktadır⁷⁵².

2.4.3.1.2 Süreklilik (= Kesintisizlik/ Devamlılık) ve Düzenlilik İlkesi

Kamu hizmetleri, nitelikleri gereği düzenli ve sürekli olarak yürütülmesi gereken faaliyetlerdir. Kamu hizmetleri vasıtasıyla tatmininde kamu yararı bulunan ihtiyaçların giderilmesi, diğer bir ifadeyle kamu hizmetleri aracılığıyla kamu yararının sağlanması, bu ilkenin temelini oluşturmaktadır⁷⁵³. Kanuna bağlılık ve zorunluluk ilkelerine bağlı

⁷⁴⁷ GÜLAN, 1988, s. 148. “...idare kamu hizmetini dilediğine sunmakta özgür olmadığı gibi, eşit durumda bulunanlara eşit, farklı konumda bulunanlara da farklı biçimde sunmak zorundadır. Ayrıca kamu hizmetinin tarafsızlığı ilkesi, ‘ayrımcılık yapmama’ yükümlülüğünü de içinde barındırmaktadır.” DANIŞTAY 12. Daire, E.2004/4382, K.2006/589, KT. 22.02.2006

⁷⁴⁸ YILDIRIM & YAŞIN & KAMAN & ÖZDEMİR & ÜSTÜN & OKAY TEKİNSOY, 2013, s.497

⁷⁴⁹ GİRİTLİ & BİLGİN & AKGÜNER, 2008, s.967.

⁷⁵⁰ KARAHANOGULLARI, 2015, s. 248

⁷⁵¹ GÖZLER, 2009, s.319

⁷⁵² GİRİTLİ & BİLGİN & AKGÜNER, 2008, s.968

⁷⁵³ GÜNDAY, 2011, s.334. GÖKÜŞ, 2011, s. 25. AKYILMAZ & SEZGİNER & KAYA, 2017, s.604.

olan kamu hizmetleri, kamu hizmetlerinin sürekliliği ilkesinin bir gereği olarak sadece kanunla ya da kanuna dayanan bir idari işlemle kesintiye uğratılabilir⁷⁵⁴.

Devletin devamlılığı/ sürekliliği ilkesinin bir sonucu olan süreklilik ve düzenlilik ilkesi;⁷⁵⁵ kamu personelinin tabi olduğu grev yasağı, kamu mallarının devir ve ferağ yasağı, devlet memurluğundan istifa eden bir memurun yerine yeni bir memur veya vekil atanana değin bir ay beklemesine ilişkin kural gibi birçok düzenlemenin de varlık nedenidir⁷⁵⁶. Kamu hizmetlerinin hiç işlememesinin ya da geç işlemesinin hizmet kusuru olarak sayılması da süreklilik ilkesinin bir yaptırımı olarak değerlendirilmektedir⁷⁵⁷. Öte yandan süreklilik ilkesi; 1982 Anayasasının 128. maddesi gibi muhtelif anayasa hükümlerinde vurgulanmış bir ilkedir⁷⁵⁸.

Belirtmek gerekir ki; devamlılık; kesintisizlik anlamına gelmemektedir⁷⁵⁹. Süreklilik ilkesi; kamu hizmetlerinin karşıladıkları toplumsal gereksinimlere paralel bir biçimde yerine getirilmeleri anlamına gelmektedir⁷⁶⁰. Bununla beraber, süreklilik ilkesi, kamu hizmetlerinin zamansal bakımından aralıksız yürütülmesinden ibaret olmayıp, kamu hizmetlerinin içerik ve yoğunluk bakımından da istikrarlı bir biçimde yürütülmesini gerektirir⁷⁶¹. Kamu hizmetlerinin amacı ortak ve genel ihtiyaçları karşılamak anlamına geldiği için kamu hizmetlerinin bu ihtiyacı karşılayacak sıklıkta sunulması yeterlidir⁷⁶². Hizmetin süreklilik derecesi, hizmetin konusuna ve toplumsal hayattaki önemine bağlı olarak değişmektedir⁷⁶³. Kamu hizmetlerine duyulan gereksinimin her an hissedildiği ulusal savunma, itfaiye, sağlık, elektrik, telefon gibi

⁷⁵⁴ GİRİTLİ & BİLGİN & AKGÜNER, 2008, s.964.

⁷⁵⁵ KARAHANOGULLARI, 2015, s.231. Kemal GÖZLER, **İdare Hukuku Dersleri**, Etkin Kitabevi, 2007, s. 25.

ATAY, 2014, s.591.

GÖZLER, 2009, s.297

⁷⁵⁶ GÜNDAY, 2011, s.335. GÖZLER, 2009, s.298 vd. GİRİTLİ & BİLGİN & AKGÜNER, 2008, s.965.

⁷⁵⁷ KARAHANOGULLARI, 2015, s. 242

⁷⁵⁸ ATAY, 2014, s.591

⁷⁵⁹ GÖZLER, 2009, s.297

⁷⁶⁰ KARAHANOGULLARI, 2015, s.230

⁷⁶¹ İl Han ÖZAY, **Günışığında Yönetim**, 2. Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul 2002, s. 237,238.

⁷⁶² AKYILMAZ & SEZGİNER & KAYA, 2017, s.604

⁷⁶³ ATAY, 2014, s.590

hizmetler bakımından devamlı bir hizmet sunumu gerekirken, tatil saatlerinde ve tatil günlerinde hizmet talebinde bulunulmayan eğitim-öğretim gibi hizmetlerin belirli bir zaman aralığında sunulması yeterlidir⁷⁶⁴. Diğer bir ifadeyle, kimi kamu hizmetleri bakımından süreklilik ilkesi kesintisizlik boyutuna kadar varırken kimi kamu hizmetleri bakımından “işleyişte düzenlilik”, süreklilik ilkesinin sağlanması için yeterlidir⁷⁶⁵.

2.4.3.1.3 Değişkenlik (=Uyarlama) İlkesi

*“Değişkenlik ve uyarlanma, çağın teknik ve teknolojik bilimsel gerek ve olanaklarının olabildiğince gözönünde tutulması ve buna göre sunulan hizmetin içerik ve yöntemi ile araç ve gereklerinde sürekli değişkenlik ve uyarlamaların yapılması zorunluluğunu anlatır”*⁷⁶⁶.

Değişkenlik (=uyarlama) ilkesi, doktrinde süreklilik ve düzenlilik ilkesinin doğal bir sonucu olarak değerlendirilen bir ilkedir. Uyarlama ilkesi, süreklilik ilkesini işlevsel kılmak adına kamu hizmetlerinin teknolojik gelişmelere uyarlanmasıdır⁷⁶⁷. Kamu hizmetlerinin sürekliliği ve devamlılığı kamu hizmetlerinin etkili olmasını zorunlu kılmakta, kamu hizmetlerinin etkinliği ise söz konusu hizmetlerin teknolojik ve sosyal gelişmelere uyum sağlamaları ile mümkün olmaktadır⁷⁶⁸. Bu nedenle Ulusoy; süreklilik ve adaptasyon ilkelerinin aynı disiplinin iki ayrı ifade tarzı olduğunu belirtir⁷⁶⁹.

Uyarlama ilkesi kamu hizmetlerinin teknolojik gelişmelere uyum sağlamasından ibaret değildir. Kamu hizmetleri, gelişen teknolojilere olduğu kadar değişen toplumsal gereksinimlere de adapte olmak zorundadır⁷⁷⁰. Zaman içinde değişen koşullara bağlı olarak mevcut bir kamusal ihtiyacın ortadan kalkması da başka bir kamusal ihtiyacın

⁷⁶⁴ GÜNDAY, 2011, s.334. GÖZLER, 2009, s.297,298. YILDIRIM & YASİN & KAMAN & ÖZDEMİR & ÜSTÜN & OKAY TEKİNSOY, 2013, s.499, Yıldızhan YAYLA, **İdare Hukuku**, 1. Bası, Beta, İstanbul 2009, s.73.

⁷⁶⁵ KARAHANOGULLARI, 2015, s.231

⁷⁶⁶ ÖZAY, 2002, s.239

⁷⁶⁷ AKYILMAZ & SEZGİNER & KAYA, 2017, s.610

⁷⁶⁸ ULUSOY, 2004, s.103, Ali D. ULUSOY, “Kamu Hizmeti Anlayışında Yeni Yönelimler: Avrupa Yapılanmasının Kamu Hizmeti Teorisine Etkileri”, **Amme İdaresi Dergisi**, C.31, S.2, 1998, 21-40, s.31

⁷⁶⁹ ULUSOY, 2004, s.103. ULUSOY, 1998, s.31

⁷⁷⁰ AKYILMAZ & SEZGİNER & KAYA, 2017, s.610. GİRİTLİ & BİLGİN & AKGÜNER, 2008, s.966

ortaya çıkması da mmkndr⁷⁷¹. Öte yandan bir kamu hizmetinden yararlanan kimselerin artması durumunda bu kamu hizmetini yürüten personel sayısının, mali imkânların ve bu kamu hizmetinin yürütülmesi için tahsis edilen kamu mallarının artırılması da uyarlama ilkesinin bir gereėidir⁷⁷².

Uyarlama ilkesi, idare hukukunda geçerli olan birçok uygulamanın temelini oluşturmaktadır. Kamu hizmetlerinin niteliğinin, içeriğinin ve yararlanma koşullarının idarenin tek yanlı iradesiyle değiştirilebilmesi; uyarlama ilkesinin bir sonucudur⁷⁷³. Değişkenlik ilkesinin bir gereği olarak, kamu hizmetlerinin örgütlenişi ve işleyişinde değişim yaşanması halinde kamu hizmetinden yararlanan kimseler kamu hizmetinden yararlanmaya başladıkları zamana nispetle herhangi bir kazanılmış hak iddiasında bulunamazlar⁷⁷⁴. Kamu hizmetlerinin uyarlanma ilkesi, idareye tanınan takdir yetkisinin de kaynağını oluřturmaktadır⁷⁷⁵. İdareye takdir yetkisi tanınmasının ardında yatan neden, kamu hizmetlerinin değişen koşullara uyum sağlayabilmesi için yasaları değiştirmenin, yasama organının ağır işleyişi karşısında geç sonuç alınmasının engellenmesidir⁷⁷⁶.

Uyarlama ilkesi bakımından idarenin tabi olduğu yükümlülükler sınırsız deėildir⁷⁷⁷. Değişkenlik/uyarlama ilkesinin, 1982 Anayasasının “Devlet, sosyal ve ekonomik alanlarda Anayasa ile belirlenen görevlerini, bu görevlerin amaçlarına uygun öncelikleri gözeterek mal kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getirir.” hükmünü içeren 65. maddesiyle sınırlı olduğu ifade edilmektedir⁷⁷⁸.

⁷⁷¹ ATAY, 2014, s.593

⁷⁷² YILDIRIM & YASİN & KAMAN & ÖZDEMİR & ÜSTÜN & OKAY TEKİNSOY, 2013, s.501

⁷⁷³ YILDIRIM & YASİN & KAMAN & ÖZDEMİR & ÜSTÜN & OKAY TEKİNSOY, 2013, s.502

⁷⁷⁴ GÜNDAY, 2011, s.335

⁷⁷⁵ ATAY, 2014, s.593, GÜNDAY, 2011, s.335

⁷⁷⁶ GÜNDAY, 2011, s.335

⁷⁷⁷ YAYLA, 2009, s.78

⁷⁷⁸ AKYILMAZ & SEZGİNER & KAYA, 2017, s.610. YILDIRIM & YASİN & KAMAN & ÖZDEMİR & ÜSTÜN & OKAY TEKİNSOY, 2013, s.501.

2.4.3.1.4 Bedelsizlik (=Meccanilik)

Kamu hizmetine hâkim olan diğer ilkelerden farklı olarak kamu hizmetlerinin meccaniliği (bedelsizliği/bedavalığı), kamu hizmetlerine ilişkin genel ilkelerden biri değildir. Bu sebeple kamu hizmetlerinin meccaniliği, ancak anayasa ve kanunlarda açıkça öngörülen kamu hizmetleri bakımından uygulanabilen bir ilkedir⁷⁷⁹.

Kamu hizmetlerinin ortaya çıktığı ilk dönemlerde az sayıda olan kamu hizmetleri karşılığında hizmetten yararlananlardan herhangi bir bedel alınmamaktaydı⁷⁸⁰. Kamu hizmetlerinden yararlanan kimselerden bu hizmetler karşılığında herhangi bir bedel alınmaması, meccanilik (bedelsizlik/bedavalık) olarak adlandırılmaktadır. İdarenin sınırlı sayıda hizmet yürüttüğü dönemlerde kamu hizmetleri için herhangi bir bedel alınmıyorken, sonraki dönemlerde belirli kamu hizmetleri bakımından hizmetten yararlanan kimselerden, onların ödeme güçleri de dikkate alınarak belirli bir katılım payı alınmaya başlanmıştır⁷⁸¹. Böyle bir katılım bedeli alınmasındaki maksat; hem kamu hizmetlerinin hem de kamu hizmetlerinden yararlananların artmasıyla birlikte yükselen hizmet maliyetlerinin bu hizmetlerden yararlanmayan kimselere yüklenmemesidir⁷⁸². Öte yandan kimi kamu hizmetlerinden toplumun belirli kesimleri yoğun bir biçimde yararlanırken kimi bireyler ise söz konusu kamu hizmetlerinden ya hiç yararlanamamakta ya da arızı biçimde yararlanmaktadır. Bu tip kamu hizmetlerinin toplumun genelinden alınan vergilerle finanse edilmesinin hakkaniyete ve adalete aykırı düşeceği mülahazasıyla, eşitlik ilkesinin de bir gereği olarak söz konusu kamu hizmetlerinden doğrudan yararlananların kamu hizmetlerinin maliyetinin karşılanmasına belli oranlarda katılması istenebilir⁷⁸³.

⁷⁷⁹ GÖZLER, 2009,s.341,342

⁷⁸⁰ ATAY, 2014, s.600. AKYILMAZ & SEZGİNER & KAYA, 2017, s.614. GÜNDAY, 2011, s.336

⁷⁸¹ Kamu hizmetlerinin ücretsiz olarak sunulması, günümüzde de karayolları, ilköğretim gibi klasik kamu hizmetleri bakımından da geçerliliğini korumaktadır. GÜNDAY, 2011, s.336

⁷⁸² GÜNDAY, 2011, s.336

⁷⁸³ ATAY, 2014, s.597 Kamu hizmetlerinden yararlananlardan alınan bedel, eşitliği sağlamak adına alınan bir bedel niteliğindedir. AKYILMAZ & SEZGİNER & KAYA, 2017, s.614.

Kamu hizmetleri, kamu yararı saikiyle toplumsal gereksinimlerin karşılanması için sunulan hizmetlerdir, bu nedenle *“idarenin yürüttüğü kamu hizmetlerinden bir kazanç elde etmesi düşünülemeyeceği gibi, hizmetten yararlananlardan alınan paralarla o hizmetin maliyetinin karşılanması da düşünülemez.”*⁷⁸⁴ Hangi kamu hizmetlerinin ücret karşılığında sunulacağına ilişkin olarak, kamu hizmetlerinin niteliğine göre bir ayırım yapılmaktadır. Gözler’e göre sınai ve ticari kamu hizmetleri ücretlidir. İdari kamu hizmetleri bakımından ise; kurulması bir kamu tüzel kişinin ihtiyarına bırakılan idari kamu hizmetleri anlamına gelen ihtiyari kamu hizmetlerinin belirli bir ödentiye bağlanması mümkündür. İdarenin kurmak ve yürütmekle yükümlü olduğu mecburi idari kamu hizmetleri bakımından ise hizmetlerin kural olarak bedelsiz bir biçimde sunulması gerekmektedir. Kolluk faaliyeti gibi kolektif olarak yararlanılan idari kamu hizmetlerini ücretlendirmek mümkün olmadığından idari kamu hizmetleri bedelsizdir. İdari kamu hizmetlerinden hem kolektif hem bireysel olarak yararlanılırken (örneğin itfaiye), ambulans hizmeti gibi kimi idari kamu hizmetlerinden ise doğrudan doğruya bireysel olarak yararlanılır. Bireysel olarak yararlanılan kamu hizmetlerinden normalin üstünde aşırı bir yararlanma söz konusu ise ve kamu yararı dışında kullanıcının özel yararına yönelik olarak ek masraflar yapılmışsa bu tür idari kamu hizmetlerinden bedel talep edilmesi mümkündür⁷⁸⁵.

İktisadi kamu hizmetleri her ne kadar karlılık ve verimlilik esaslarına göre yürütülse de, kamu hizmetlerinin nihai amacı, kamusal gereksinimlerin tatmini suretiyle kamu yararının sağlanması olduğundan, nesnellik ve eşitlik ilkeleri bağlamında iktisadi kamu hizmetlerinden yararlananların ödeme gücü dikkate alınarak bir bedel belirlenmelidir⁷⁸⁶. Bireylerin kamu hizmetlerinden bedelsiz ya da makul bir

⁷⁸⁴ GÜNDAY, 2011, s.336

⁷⁸⁵ . Örneğin spor müsabakalarında genel güvenliğin sağlanması bakımından organizasyonu düzenleyenlerin özel çıkarı ağır basmaktadır. Benzer şekilde dağcılık gibi sportif faaliyetler sebebiyle verilen arama kurtarma kamu hizmetleri bakımından da kendi menfaati (zevki) için riskli faaliyete girişen bu kimselerden bedel alınabilir. GÖZLER, 2009, s.343 vd.

⁷⁸⁶ GÜNDAY, 2011, s.336,337

bedel karşılığında yararlanmaları sosyal adaletin bir gereğidir⁷⁸⁷. Diğer bir ifadeyle kamu hizmetlerinden yararlananlardan alınacak ücret kamu hizmetinden yararlananlar bakımından adil ve dengeli olmalı, eşitsizlik ve haksızlığa neden olmamalıdır⁷⁸⁸.

Kamu hizmetlerinden yararlanan kimselerden bu hizmet karşılığı alınan bedel, - aksine yargı kararları olmakla birlikte- fiyat niteliğinde değildir, fiyat; maliyet ve kar unsurlarından oluşan bir kavramdır. İdare “tüccar” olmadığından, kamu hizmetlerinden kar elde edilmek maksadıyla bedel alınmaz, bu bedel kamu hizmetlerine katılma karşılığı alınmaktadır.⁷⁸⁹ Ekonomik anlamda fiyat, maliyet artı kar anlamına gelmekte olup, özel sektör etkinlikleri karlılık esasına göre yürütülürken, kamu hizmetlerini amacı “kar” değil, kamu yararadır⁷⁹⁰. “*Talep edilen ücret kamu hizmetinin sürekliliğini sağlamaya yönelik olup, sırf kar elde etme amacıyla bu yetki kullanılamaz.*”⁷⁹¹ “*Kar olsa olsa, esas itibariyle kamu yararını gerçekleştirmeye yönelik bu faaliyetlerin bir sonucudur.*”⁷⁹² Esas itibariyle idare, kamu hizmetlerinin finansmanını doğrudan ya da dolaylı olarak topladığı vergiler aracılığıyla finanse etmektedir. 1982 anayasasının 73. maddesi de, herkesin kamu giderlerini karşılamak maksadıyla mali gücü oranında vergi ödemekle yükümlü olduğunu hüküm altına alınmıştır. Bu bakımdan birçok kamu hizmetinin maliyeti, henüz bu hizmetler sunulmadan önce toplumun genelinden alınmış olan vergilerle karşılanmaktadır⁷⁹³. Bu bakımdan bedelsiz olarak sunulan kamu hizmetlerinin giderleri de yine vatandaşlar tarafından dolaylı bir biçimde de olsa finanse edilmektedir.

⁷⁸⁷ KESKİN, 2015, s. 176.

⁷⁸⁸ YAYLA, 2009, s.76

⁷⁸⁹ AKYILMAZ & SEZGİNER & KAYA, 2017, s.615

⁷⁹⁰ ÖZAY, 2002, s.240

⁷⁹¹ ATAY, 2014, s.600

⁷⁹² GÜNDAY, 2011, s.337

⁷⁹³ YILDIRIM & YASİN & KAMAN & ÖZDEMİR & ÜSTÜN & OKAY TEKİNSOY, 2013, s.502

2.4.3.4 Kamu Hizmetinde Yeni Eğilimler

Kamu yönetiminin mihenk taşı niteliğinde olan kamu hizmeti kavramını kamu yönetiminden bağımsız bir biçimde düşünebilmek mümkün değildir. Her şeyden önce kamu hizmetleri, bürokratik örgütlenmeler tarafından yerine getirilmektedir⁷⁹⁴. Öte yandan kamu yönetimi alanında değişim yaratan unsurlar aynı zamanda kamu hizmetine de etki etmekte, kamu yönetiminde yaşanan değişimler kamu hizmetinin içeriği ve sunumu noktasında değişimlere ve dönüşümlere sebebiyet vermektedir. Diğer bir ifadeyle kamu hizmeti ve kamu yönetimi alanı arasında varolan yakın ilişki sebebiyle kamu yönetimi alanındaki değişimler doğrudan kamu hizmeti politikalarına da tesir etmektedir⁷⁹⁵. Söz konusu durum günümüze özgü olmayıp, tarihi süreç içinde yansımaları sahiptir. Kamu hizmeti kavramı, ortaya çıktığı zamandan itibaren her dönemin politik, ekonomik ve sosyal yapısına göre sürekli bir biçimde değişim ve sarsıntılar geçirmiştir⁷⁹⁶. Uygulama alanı kimi zaman genişlese kimi zaman daralsa da, sunuluş yöntemleri değişiklikler arz etse de örgütlü her toplumsal yapıda kamu hizmeti kavramı yok olmayacak ve varlığını devam ettirecektir⁷⁹⁷.

Kamu hizmeti 20. yüzyılın hem ilk hem de son çeyreğinde temel bir sorun alanı olarak “kriz” kavramıyla birlikte anılmıştır⁷⁹⁸. 1929 yılında yaşanan ekonomik krizle birlikte devletlerin ekonomide düzenleyici ve yönlendirici bir rol üstlenmesinin bir gereklilik olduğu fikrinin ağırlık kazanmasıyla keynesyen politikalar uygulama alanı bulmaya başlamış, devletin birçok konuda faaliyette bulunması kaçınılmaz hale

⁷⁹⁴ ERYILMAZ, 2013, s.15

⁷⁹⁵ Bununla birlikte kamu hizmeti alanında yaşanan sorunlar da doğrudan siyasal alanda etki doğurmaktadır. Kamu hizmeti alanında yaşanan sorunların izdüşümlerine ilişkin bir tespitte bu durum; kamu hizmetinin siyasal bakımdan bir kriz sebebi olarak ortaya çıkmasının ardında, kamu hizmetinin devletin her alanına yayılarak nüfus etmiş, zaman içinde otonomlaşmış bir “leviathan”a dönüşmesi olarak ifade edilmektedir. Ali ULUSOY, “Fransız ve Avrupa Birliği Kamu Hizmeti Anlayışlarının Türk Hukukuna Etkisi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.48, S.1, 1999, 165-176, s.166

⁷⁹⁶ ULUSOY, 1998, s.21.22

⁷⁹⁷ ATAY, 2014, s.581

⁷⁹⁸ KARAHANOGULLARI, 2015, s.1

gelmiştir⁷⁹⁹. Refah devleti anlayışının egemen olduğu bu dönemde, devletin etki alanının genişlemesine paralel olarak birçok hizmet kamusal niteliğe bürünerek kamu hizmetlerinin sınırlarını genişletmiştir⁸⁰⁰. Vatandaşlara sosyal güvenlik sağlanması, sağlık ve eğitim, asgari bir gelir, konut yardımı gibi temel hedefler; zaman içinde yoksulluğun ortadan kaldırılması, sosyal bütünleşmenin ve sosyal katılımın sağlanması gibi hedeflerin eklenmesiyle daha da çeşitlendirilmiştir⁸⁰¹.

Yeni kamu işletmeciliği bünyesinde yürütülen idari reform çalışmalarıyla birlikte, bir yandan kamu hizmetlerinin yürütülmesine ilişkin yöntem ve teknikler, diğer yandan kamu hizmetlerinin belirleyici temel değerleri değişime uğramıştır⁸⁰². Özellikle Kıta Avrupasında, devletler tarafından sunulan kamu hizmetlerinin özel sektör tarafından birer ticari faaliyete dönüştürülmesi, kamu hizmeti kavramını tartışmaya açmıştır⁸⁰³. Kaynakların azalması, bireylerin gereksinimlerin artması ve çeşitlenmesi karşısında, özel sektörde başlayan kalite ve verimlilik odaklı yönetim modelleri, üretkenlik, rasyonellik gibi kavramlar zamanla kamu sektöründe de kullanılmaya başlamıştır⁸⁰⁴. Kamu hizmetlerinin yapısında, işleyişinde, foksiyonunda ve uygulanmasında küreselleşme süreciyle gerçekleşen değişim, kamu hizmetlerinin etkin, verimli ve kaliteli bir biçimde sunulmasını, böylelikle vatandaş memnuniyetinin sağlanmasını temel amaç haline getirmiştir⁸⁰⁵. Bu durum yeni kamu yönetimi yaklaşımlarının hedefleriyle uyum içindedir. Zira yeni kamu yönetimi yaklaşımları uyarınca kamu idaresi sadece daha az hizmet sunmakla kalmamalı, aynı zamanda

⁷⁹⁹ ALTIN, 2013, s.108

⁸⁰⁰ AL, 2008, s.13

⁸⁰¹ Meryem KORAY, **Avrupa Toplum Modeli**, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2005, s. 203,204

⁸⁰² SOBACI, 2011, s.173

⁸⁰³ TÜRE, 2014, s.17

⁸⁰⁴ Burhan AYKAÇ & M. Akif ÖZER, “Toplam Kalite Yönetiminin Kamu Kuruluşlarında Uygulanması: Sorunlar ve Yeni Arayışlar”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.8, S.3, 2006, 171-202, s.172,173

⁸⁰⁵ GÖKÜŞ, 2011, s.17. Mehmet GÖKÜŞ, “Küreselleşme Sürecinin Kamu Hizmetine Yansıması”, **Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, C.10, S.20, 2010, 193-218, s.214

sunduğu bu sınırlı hizmetlerin verimliliğini de arttırmalıdır⁸⁰⁶. Neoliberal ekonomik dalga, 1980’li yıllarda tüm dünyaya yayılarak kamu ve özel sektör farkı gözetmeksizin kar amaçlı bir sistemi geçerli kılmış, 1990’lı yıllarda serbest piyasa ekonomisinin neredeyse dünyanın tamamında egemen hale gelmesiyle birlikte ulus ötesi şirketler; devletler tarafından sunulan başat kamu hizmetlerini dahi kar amaçlı ekonomik faaliyetlere dönüştürmüştür⁸⁰⁷. Piyasa mekanizmasının ilke ve aygıtlarıyla özel sektöre özgü yönetim tekniklerinin kamu yönetimi alanında benimsenmesiyle birlikte kamu hizmeti alanında özelleştirme, “kontrat yöntemi” (Contracting Out) ve kamu-özel sektör ortaklıkları (Public Private Partnerships) gibi uygulamalar geçerlilik kazanmaktadır⁸⁰⁸. Bu bağlamda kamu yönetimi ve kamu hizmeti bakımından eşitlikten etkinliğe, adaletten rekabete doğru değerler temelinde bir dönüşüm söz konusu olmuştur⁸⁰⁹. Yayıla, yaşanan ideolojik değişimin yanı sıra teknolojik gelişmelerin de rekabeti zorunlu hale getirdiğini ifade eder. Buna göre dijital devrimle birlikte çeşitliliğin ve ihtiyaçların artması hizmetten yararlananların süreklilik, uygun fiyat ve kalite beklentilerini arttırmaktadır⁸¹⁰.

Uluslararası ve uluslarüstü yapılanmalar da kamu hizmetine hâkim olan ilkelerin dönüşümünde belirleyici yol üstlenmektedir. Örnek olarak Avrupa yapılanmasının etkisiyle kamu hizmeti ilkelerindeki değişim iki biçimde gerçekleşmiştir. İlkini mevcut kamu hizmeti ilkelerine yeni ilkelerin eklenmesiyle ikinci olarak ise mevcut ilkelerin başkalaşmasıdır⁸¹¹. Ulusoy, Corbeau ve Commune d’Almeo kararlarıyla kamu hizmetine üç ilkenin eklendiğini ifade eder. Bunlar; iktisat bilimini esas alan kalite ve etkinlik ilkesi, her yurttaşın elektrik, su iletişim gibi temel kamusal hizmetlere kaliteli

⁸⁰⁶ Stavros ZOURIDIS & Victor BEKKERS, “Electronic Service Delivery and The Democratic Relationships Between Government and Its Citizens”, **Democratic Governance and New Technology Technologically Mediated Innovations in Political Practice in Western Europe**, Jens HOFF & Ivan HORROCKS & Pieter TOPS (Eds.), Routledge, London & New York 2000, 124-137, s.125

⁸⁰⁷ TÜRE, 2014, s.16,17

⁸⁰⁸ SOBACI, 2011, s.174

⁸⁰⁹ SOBACI, 2011, s.186

⁸¹⁰ YAYLA, 2009, s.98.

⁸¹¹ ULUSOY, 2004, s.101.

bir biçimde makul fiyatlarla ulaşması anlamına gelen temel hizmet hakkı ilkesi ve hizmetten yararlananların kamu hizmetlerine dair karar mekanizmalarına katılımını sağlayan katılım ilkesidir. Bu üç ilkeye ek olarak kamu hizmetini işletenin ve hizmetin asıl sorumlusunun hizmete dair bilgileri ve hizmetin olası sonuçlarını, hizmetten yararlananlara bildirmesi anlamına gelen açıklık ilkesinin de eklenebileceğini belirtir⁸¹².

Kamu hizmeti kavramında dönüşüm yaratan bir diğer ilke, özel sektörde uygulanan ve söz konusu paradigma değişimiyle kamu sektöründe de uygulama alanı bulan toplam kalite yönetimi yaklaşımıdır. Toplam kalite yönetimi yaklaşımı; sürekli gelişim, müşteri odaklılık, takım çalışması gibi eğilimleri içeren bir örgüt kültürü oluşturmayı amaçlayan bir yaklaşımdır⁸¹³. Söz konusu amaçlara yönelen toplam kalite yönetimi yaklaşımı, kamu sektöründe özel sektör yönetim tekniklerinin kullanılmasında ve kamu sektöründe piyasa eksenli etkinliğin hâkim kılınmasında önemli bir işleve sahiptir⁸¹⁴.

Toplam kalite yönetimi yaklaşımı ilk kez 1940'lı yıllarda ABD'de ortaya çıkmışsa da; İkinci Dünya Savaşı sonrasında çökmüş bir ülke olan Japonya'da ülkenin tekrar imarı için başta sanayi alanında olmak üzere her alanda uygulanmış ve Japon kalkınmasında önemli bir mihenk taşı olmuştur⁸¹⁵. Japonya ve toplam kalite yönetimi anlayışı arasındaki ilişki o boyuttadır ki; toplam kalite yönetimi yaklaşımı, Japon tarzı yönetim anlayışını tanımlamak için kullanılan bir terim haline dönüşmüştür⁸¹⁶. Özellikle 1980'li yıllarda önce ABD, ardından Avrupa ülkeleri, aralarında FORD, IBM, XEROX gibi şirketlerin de bulunduğu batılı özel sektör kuruluşları, rekabet ortamına uyum sağlayabilmenin çaresini, üretilen mal ve hizmetlerin kalitesini artırmakta görerek

⁸¹² ULUSOY, 2004, s.101,102

⁸¹³ ACAR & SEVİNÇ, 2013, s.4

⁸¹⁴ Ayşe Gül YILGÖR, "Toplam Kalite Yönetiminin Özel Sektör ve Kamu Kesimi İçin Ortak Model Oluşturabilme Potansiyeli", **İktisat Dergisi**, S.405, 2000, 40-46, s.45

⁸¹⁵ AYKAÇ & ÖZER, 2006, s.180.

Asım BALCI, "Kamu Örgütlerinde Toplam Kalite Yönetimi Uygulanması: Olumlu Perspektifler ve Olası Zorluklar", **Selçuk Üniversitesi Karaman İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, C.5, S.2, 2005, 196-211, s.198

⁸¹⁶ William L. DUNCAN, **Total Quality - Key Terms and Concepts**, Luftig & Warren International, New York 1995, s.174

toplam kalite yaklaşımını benimsemişlerdir⁸¹⁷. Toplam kalite yönetimi yaklaşımı; bir yönetim tekniğinden ziyade bir yönetim felsefesi ve hatta bir yaşam tarzıdır⁸¹⁸. Her organizasyon üyesinin ürün, süreç, hizmet ve şirket kültürünün iyileştirilmesine katılımını esas alan⁸¹⁹ toplam kalite yönetimi yaklaşımı, müşteri memnuniyetini hedeflemekte, bu hedefini; çalışanların tam katılımı ve işlemlerin “sürekli iyileştirilmesi” gibi enstrümanlarla sağlamaktadır⁸²⁰.

Toplam kalite yönetimi, müşteri odaklılık gibi kavramlarla teknolojinin biraraya gelmesinin özel sektörde yarattığı başarı, söz konusu ilkelerin kamu sektöründe de uygulanmasına altyapı sağlamıştır⁸²¹. Hem gün geçtikçe artan beklentileri giderek azalan kaynaklarla karşılamak hem de kamu hizmetlerinin en doğru zamanda ve en doğru bir biçimde sunulmasını sağlamak maksadıyla bütüncül modeller arayışına giren kamu sektörü de özel sektör gibi kalite kavramı ve kalite modellerine önem vermeye başlamıştır⁸²².

Toplam kalite yönetimi anlayışıyla, vatandaşların müşteri olarak kabul edilmesi, kalitenin geliştirilmesi, sürekli gelişimin hedeflenmesi, büyük örgütlenmeler yerine alt işverenlerce hizmet sunumunun sağlanması gibi uygulamalar kamu sektöründe uygulama alanı bulmaktadır⁸²³. Toplam kalite yönetimi yaklaşımının kamu sektöründe uygulanması bakımından kamu personeli iç müşteriyi, kamu hizmetinden yararlanan vatandaşlar ise dış müşteriyi teşkil eder. Her kamu görevlisi veya hizmet birimi, önceki

⁸¹⁷ BALCI, 2005, s.199.

Ömer PEKER, “Toplam Kalite Yönetimi ve Kamu Hizmetinde Kalite”, **Çağdaş Yerel Yönetimler**, C.5, S.6, 1996, 43-57, s.46

⁸¹⁸ PEKER, 1996, s.45

⁸¹⁹ William L. DUNCAN, **Total Quality - Key Terms and Concepts**, Luftig & Warren International, New York 1995, s.175

⁸²⁰ PEKER, 1996, s.45

⁸²¹ ÖZALP, 2011, s.58

⁸²² Fatih DEMİR, “Kamu Yönetimi İçin Bir Toplam Kalite Yönetimi Aracı: Ortak Değerlendirme Çerçevesi”, **Kamu Yönetimi Yazıları: Teoride Değişim Yeniden Yapılanma Sorunlar ve Tartışmalar**, Bilal ERYILMAZ & Musa EKEN & Mustafa Lütfi ŞEN (Eds.), 1. Basım, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2007, 171-199, s.187

⁸²³ YILGÖR, 1999, s.12

aşamasının müşterisi olarak değerlendirmelerde bulunur, böylelikle hizmet kalitesinin iyileştirilmesi süreklilik arz eder⁸²⁴.

2.4.3.5 Kamu Hizmetinde Yeni Eğilimlere Yöneltilen Eleştiriler

Kamu hizmeti kavramına hâkim olan yeni eğilimler doktrinde birçok eleştiriye konu olmaktadır. Söz konusu eleştiriler genel perspektifte kamu sektörü ve özel sektör arasındaki farklılıklara odaklanarak özel sektör eksenli dönüşümlerin kamu yönetiminin ve kamu hizmetinin doğasına aykırı olduğu noktasında toplanmaktadır. Kamu hizmetinde yeni eğilimlerin ana eksenini oluşturan unsur, kamu hizmeti ile özel sektör faaliyetlerinin benzeştirilmesidir. Kamu hizmetindeki yeni eğilimlere yönelik eleştiriler de esas itibariyle bu ayrım etrafında şekillenmektedir. Bu nedenle kamu hizmetinde yeni eğilimlere yönelik eleştirileri incelemeden önce Atay'ın kamu hizmeti ile özel sektör faaliyetleri arasındaki farklılıklara ilişkin saptamalarına yer vermek isteriz.

Atay; kamu hizmeti özel girişim faaliyetleri arasındaki farklılıkları şöyle ifade etmektedir⁸²⁵:

- i) Özel girişimde serbesti ilkesi geçerli iken, idare yürütmekle yetkili kılındığı kamu hizmetini yasal sınırlar çerçevesinde yerine getirmekle yükümlüdür.
- ii) Kamu hizmetleri idare tarafından kamu gücü kullanılarak yerine getirilirken özel girişimde rıza esastır.
- iii) Kamu hizmetlerinde amaç kamu yararı iken özel girişimde kişisel yarar, kazanç elde etme amacı ön plandadır.
- iv) Kamu hizmetinin sınırları yasal olarak belirlenmiş olup idare tarafından kamu hizmetinin daraltılması ya da genişletilmesi ancak yasal yetkinin

⁸²⁴ M. Cahit GÜRAN, “Kamusal Başarısızlıkların Çözümü Açısından Yeni Kamu İşletmeciliği Anlayışının Değerlendirilmesi: Çözüm mü? Çözumsuzlük mü?” **Küreselleşme ve Kamu Yönetiminde Dönüşüm**, Ahmet Kesik & Hasan Canpolat (Eds.), Birinci Baskı, Seçkin, Ankara 2011, 117-155, s.137

⁸²⁵ ATAY, 2014, s.579,580 dn8

varlığı halinde mümkündür. Özel girişimin ise faaliyet alanı, konusu ve kapsamı müteşebbis tarafından sebestçe belirlenir.

- v) Özel girişim birbiriyle rekabet halindeki girşimciler tarafından birbirlerinden habersiz bir biçimde yürütülürken kamu hizmetleri koordineli bir biçimde yürütülür.
- vi) Özel girişim kamu hukuku hükmlerine göre, kamu hizmeti ise kamu hukuku hükümlerine göre yürütülür.

Küreselleşme süreciyle birlikte; devletler kendi ulusal kamu hizmeti politikalarını belirleme ve uygulama konusundaki yetkilerini bölgesel ve uluslararası örgütlerle bölüşmek durumunda kalmakta, bu durum da kamu hizmetinin temel amacı kamu yararı düşüncesinin yerine, küresel aktörlerin çıkarlarının ön plana çıkmasına sebep olmaktadır⁸²⁶. Roma Anlaşmasının 90/3. maddesi bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Klasik idare hukukunda hangi faaliyetlerin kamu hizmeti olarak değerlendireceğine ilişkin karar verme yetkisi devletlere aiten, söz konusu hüküm uyarınca, kamu hizmetlerini -daha doğru bir ifadeyle genel ekonomik yarar hizmetlerini- belirleme yetkisi Avrupa Topluluğu makamlarına, pratikte Avrupa Komisyonuna tevdi edilmiştir⁸²⁷. Devletin kamu hizmetinde tek belirleyici olma özelliği, yönetim sürecine sivil toplum kuruluşlarının ve özel sektörünün dâhil edilmesiyle azaltılmaktadır⁸²⁸. Yönetişim yaklaşımı perspektifinde düşünüldüğünde ise; yönetim, kamusal kararların, devletin yanı sıra sermaye ve sivil toplum kuruluşlarının birlikteliği ile belirlenmesini salık vermektedir. Kamu hizmetlerinin belirlenmesinde belirleyici unsurun yasama organı olmasına ilişkin görüş, yönetim yaklaşımı çerçevesinde değişime uğramakta ve her türlü kamusal karar bakımından olduğu gibi kamu hizmetlerinin belirlenmesi bakımından da sermayenin söz sahibi

⁸²⁶ Mehmet GÖKÜŞ, “Küreselleşme Sürecinin...”, 2010, s.214.

⁸²⁷ ULUSOY, 2004, s.100

⁸²⁸ Mehmet GÖKÜŞ, “Kamu Hizmeti Kavramı ve Yönetişim Yaklaşımı”, **Yönetişim Kuram, Boyutlar, Uygulama**, M. Akif ÇUKURÇAYIR & H.Tuğba EROĞLU & Hülya Eşki UĞUZ (Eds.), Çizgi Kitabevi, Konya 2010, 585-615, s.595

olması gündeme gelmektedir. Kamu hizmetlerinin belirlenmesi ve kamu hizmetlerinin sunulması sürecinde ortaya çıkan bu değişim ise olumsuz bir takım sonuçlara neden olma potansiyeli taşımaktadır. Kamu hizmetlerinin özel sektör tarafından sunulması, özellikle doğal tekel durumundaki sektörlerde ayrımcılığa, fahiş fiyat uygulamalarına ve kamu yararına aykırı yetki kullanımına ilişkin birçok durumun ortaya çıkmasına sebebiyet vermektedir⁸²⁹.

Kamu hizmeti kavramında yaşanan dönüşüm, dolaylı bir biçimde devlet vatandaş ilişkilerinin oturduğu zemin ve devletin meşruiyeti üzerinde de etkiler doğurmaktadır. Vatandaşların kamu yönetimine duyduğu güven birçok faktöre bağlı olup, kamu kurumlarının yapısı, işleyişi ve işlevleri kadar, kamu hizmetlerinin vatandaşların beklentilerini ve ihtiyaçlarını karşılaması da vatandaşların devlete güvenini sağlayan önemli bir parametredir⁸³⁰. Öte yandan Duguit'in kamu hizmeti yaklaşımını da yansıtan görüşe göre kamu hizmeti; devlet iktidarının ve kamu adına hareket ederek yönetenlerin yönetilenlere emir verme, yasak koyma ve onları cezalandırma yetkilerinin meşruiyetinin dayandığı temel kavramdır⁸³¹. Bu açıdan bakıldığında, kamu hizmeti sunumunun devlet tarafından gereği gibi yerine getirilmemesi ve vatandaşların ihtiyaçlarının tatmin edilememesi, devletin üzerine inşa edildiği meşruiyet zemininin de sorgulanmasına sebep olacaktır. Bu doğrultuda kamu hizmetlerinin kamu yararı gözetmeden, farklı güç odaklarının, örneğin sermayenin menfaatleri doğrultusunda belirlenmesi, vatandaşların gereksinimlerinin ve beklentilerinin tatmin edilememesine, bu durum da vatandaşların devlete duydukları güvenin ve devlete olan aidiyet duygularının zedelenmesine neden olacaktır.

⁸²⁹ TÜRE, 2014, s.102

⁸³⁰ Murat YILDIRIM, "Kamu Yönetimine Güven: E-Devlet Açısından Bir İnceleme", **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, C.11, S.1, 2010, 1-19, s.2

⁸³¹ ULUSOY, 1998, s. 21

Kamu hizmetinde yeni eğilimlere ilişkin eleştirilerin önemli bir kısmı da toplam kalite yönetimi şemsiyesi altında topladığımız farklılaşmalara ilişkin olarak dile getirilmektedir.

Yeni kamu işletmeciliği anlayışının neoliberal politikalarla yakın ilişkisi dikkate alındığında, yeni kamu işletmeciliğinin kamu hizmeti üzerindeki sonuçları, “vatandaş” yerine “müşteri” kavramının kullanılmasına özgü sınırlı bir terminolojik değişimden ibaret olmayıp, bu etkinin politik ve kültürel sonuçları da mevcuttur⁸³². Öncelikle özel sektörün aksine kamu sektöründe “müşteri”nin belirlenmesi de kolay değildir. Özel sektör söz konusu olduğunda müşteriye belirlemek kolaydır, üretilen mal ya da sunulan hizmetten bedeli karşılığında yararlanan kimse müşteridir. Oysaki kamu hizmetleri söz konusu olduğunda birden çok çatışan menfaat söz konusu olmakta ve bu menfaat sahiplerinin hepsi “müşteri” tanımının kapsamına girmektedir⁸³³. Hapishane, gümrük, göçmenlik bürosu ve hatta eğitim gibi hizmetler söz konusu olduğunda kimlerin müşteri ya da paydaş olduğunu belirlemek zorlaşmaktadır⁸³⁴. Kamu sektörü bakımından müşteriye belirlemek zor olduğu gibi hedef müşteri kitlesini belirlemek de ayrı bir zorluktur. Bir işletme için hedef müşteri kitlesini belirlemek kolay olsa da bir kamu kurumu için müşteriye tanımlamak politik olarak tartışmalı ve güçtür⁸³⁵. Devletin “müşterileri” yani halk, genellikle birbiriyle uyumsuz ve birbiriyle çelişen taleplere sahip bir kitledir⁸³⁶. Müşteri memnuniyeti hedefiyle hizmet sunan bir kamu kurumu, ister istemez bazı “müşterilerinin” taleplerine karşı daha hassas davranırken, diğer müşterilerinin menfaatlerini tehlikeye düşürebilir⁸³⁷. Müşteri kavramına dair bir diğer eleştiri konusu ise kamu hizmetlerinden faydalananlar ile bu hizmetlerin finansmanını

⁸³² Mehmet Zahid SOBACI, “İdari Reformun Altın Çağında Kamu Hizmetinde Derin Dönüşüm”, s.186

⁸³³ Joseph A. PEGNATO, “Is a Citizen a Customer?”, **Public Productivity & Management Review**, V.20, No.4, 1997, 397-404, s.402

⁸³⁴ PETERS & PIERRE, 1998, s.228

⁸³⁵ PEGNATO, 1997, s.398,399

⁸³⁶ J. E. SWISS, “Adapting Total Quality Management (TQM) to Government”, **Public Administration Review**, V.52, Iss.4, 1992, 356-362, s.359.

⁸³⁷ PEGNATO, 1997, s.399

sağlayanlar arasındaki farklılaşmaya ilişkindir. Ücretsiz sağlık hizmeti, ulusal güvenlik gibi kamu hizmetlerinden toplumun her ferdi yararlanırken bu hizmetlerin finansmanı vergi mükellefi olan vatandaşlar tarafından karşılanmaktadır⁸³⁸. Kamu hizmetlerinin sadece müşterilere ya da paydaşlara sunulmasının kabulü halinde bu hizmetlerin paydaş ya da müşteri olarak kabul edilmeyenlerin de dâhil olduğu kolektif kaynaklarla finanse edilmesinin uygunluğu tartışmaya açık hale gelmektedir⁸³⁹. Bu bağlamda temel kamu hizmeti olarak kabul edilen eğitim, sağlık gibi kamu hizmetlerinin yalnızca bedelini ödeyen kimselere sunulması gündeme gelecektir ki bu durum sosyal adalet anlayışını temelden sarsıcı bir niteliktedir. Öte yandan, özel sektörde sunulan hizmetten memnun kalmayan müşteriler diğer firmalara yönelebilirken, kamu sektörü bakımından müşterilerin böyle bir tercih hakları yoktur. Bu temel farklılık, müşteri odaklı devletin çok sınırlı bir konsept olduğunun göstergesidir⁸⁴⁰.

Kamu sektöründe toplam kalite yönetiminin uygulanmasında karşılaşılan bir diğer sorun da nicelik-nitelik problemidir. Bu problem kaynağını, kamu sektörünün ve özel sektörün yöneldikleri amaçlar noktasında bulmaktadır. Özel sektörde amaç karlılık olduğundan, ürünlerin kalitesi artırılarak daha çok müşteriye sahip olmak amaçlanırken, kamu sektörü tarafından sunulan kamu hizmetleri bakımından ise genel itibariyle arza göre talep fazlası söz konusudur ve bu talep sürekli artmaktadır. Bu noktada; “*ya müşterilerin artırılması için kaliteye önem verilerek bazı vatandaşların gereksinimleri karşılanmayacak, diğer bir anlatımla hizmetten yararlanamayanların sayısı biraz daha artacak, ya da hizmeti sayısal olarak artırarak zaten fazlasıyla mevcut olan müşterilerin gereksinimi düşük kalite ile karşılanacaktır.*”⁸⁴¹ Öte yandan devlet tarafından sunulan kamu hizmetleri esas itibariyle özel sektör tarafından üretilmeyen, pazarlanamayan,

⁸³⁸ GÜRAN, 2011, s.124

⁸³⁹ PETERS & PIERRE, 1998, s.228

⁸⁴⁰ PEGNATO, 1997, s.402

⁸⁴¹ ACAR & SEVİNÇ, 2013, s.14

satılamayan hizmetlerden oluşmaktadır⁸⁴². Toplam kalite yönetimi anlayışı ilkin özel sektörde ürün eksenli olarak ortaya çıkan bir yaklaşımdır, kamu sektörü esas itibarıyla ürün değil, hizmet üreten bir yapıya sahiptir⁸⁴³. Hizmetlerin üretildikleri an tüketilen, soyut, müşteri katılımını gerektiren bir yapıya sahip olmaları, hizmete ilişkin kalite standartlarını belirlemeyi, bu standartları korumayı ve hizmet kalitesini ölçmeyi güçleştirmektedir⁸⁴⁴. Toplam kalite yönetimi, temelinde imalat gibi rutin süreçler için tasarlandığından, ürün sunumundan ziyade hizmet sunumunda bulunan kamu sektörüne toplam kalite yönetiminin adapte edilmesi, kamu sektörünün emek yoğunluklu bir yapı arz etmesi ve hizmetlerin sunulduğu an tüketilmesi nedeniyle zorlaşmaktadır⁸⁴⁵.

Üzerinde durulması gereken bir diğer konu ise, müşteri kavramının vatandaş kavramına göre gerçekten daha ayrıcalıklı bir statü olup olmadığıdır. Stahl'a göre, Vatandaşların devlet içinde sahip oldukları rol, şirketler bakımından müşterilerin pozisyonuna göre farklılık arz etmektedir. Şirketler, sahipleri tarafından tanımlanan amaçları sağlamak üzere varolan kuruluşlardır. Bu amaçlar kar maksimizasyonu, güç artırımı gibi bir çeşitliliğe sahiptir. Müşteriler, şirketler için bu amaçlara ulaşmak bakımından önemlidir ancak şirketler bakımından içsel bir değere sahip değildirler. Oysaki vatandaşların konumu devletler için farklıdır. Vatandaşlar devletlerin hem sahibi hem de karar vericileridir⁸⁴⁶. Bununla birlikte, piyasa ekonomisinde üretim faaliyeti piyasanın talebine göre düzenlenirken kamu ekonomisinde üretim siyasal talebe göre düzenlenir⁸⁴⁷.

Son olarak değinmek istediğimiz husus, bürokratik yapılanma başlığı altında da yer verilen verimlilik kavramının, kamu hizmeti alanındaki yansımalarına ilişkindir. Başarılı bir kamu yönetimi uygulaması da özel sektör gibi verimlilik olgusuna büyük

⁸⁴² TOKATLIOĞLU, 2005, s.5

⁸⁴³ AYKAÇ & ÖZER, 2006, s.187

⁸⁴⁴ AYKAÇ & ÖZER, 2006, s.188

⁸⁴⁵ ACAR & SEVİNÇ, 2013, s.13

⁸⁴⁶ STAHL, 2005, s.12

⁸⁴⁷ TOKATLIOĞLU, 2005, s.9

önem verir ancak kamu yönetimi bakımından verimlilik kavramı özel sektöre nazaran farklılık taşımaktadır. Öncelikle kamu yönetimi anlamında verimlilik; “*siyasi ortamdan türeyen değer yüklü ve nitel bir anlam taşımaktadır*”. Söz konusu anlam farklılaşması kamu yönetiminin çalışma sistemini de etkilemektedir. Örneğin; kamu yönetimi idari kolaylık adına “marjinal tüketicileri” görmezden gelemeyiz, siyasi ve hukuki olarak önceden tespit edilen herkes kamu hizmetleri bakımından “müşteridir” ve bu tanıma uyan herkes hizmet üzerinde hak sahibidir. Bu durum karşısında vatandaşlar arasında ayrımcılık yapmadan işlem görmek ilkesine tabi olan kamu sektörünün hızlı ve esnek hareket edebilme yeteneği sınırlanmaktadır⁸⁴⁸. Etkinlik ve verimlilik mülahazasıyla hareket eden kamu yönetimi, varlık nedenini oluşturan kamu yararı, toplumsal sorumluluk, demokratik sorumluluk, sosyal adalet gibi ilkelerden feragat etmeksizin söz konusu ilkeler arasında dengeli bir tutum takınmalıdır⁸⁴⁹.

2.4.3.6 Kamu Hizmetine Hâkim Olan İlkeler ve Kamu Hizmetinde Yeni Eğilimler Bakımından E-Devlet

Kamu hizmetlerinin modernizasyonunun oldukça popüler hale geldiği günümüz dünyasında bilgi ve iletişim teknolojilerinin bu alandaki rolü de giderek daha fazla kabul görmüştür⁸⁵⁰. Kamu hizmeti kavramıyla doğrudan bir ilişki içinde olan e-devlet, kamu hizmeti kavramı üzerinde etkin bir rol üstlenmektedir. E-devletin kamu hizmetine hâkim olan ilkeler bakımından etkisi, söz konusu ilkeleri hem güçlendirmek hem de dönüştürmek biçiminde kendini göstermektedir.

Süreklilik ilkesi bakımından; elektronik kamu hizmetlerinin en çarpıcı özelliklerinden biri de kamu hizmetlerinde sürekliliğini sağlamasıdır. Kamu

⁸⁴⁸ DU GAY, 2002, s. xvi

⁸⁴⁹ Hülya EŞKİ, “Kamu Yönetiminde Değişim ve Yeni Yönetim Modelleri”, **Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, C.9, S.17, 491-500, s.498

⁸⁵⁰ Gianluca MISURACA & Alberto SAVOLDELLI & Cristiano CODAGNONE, “Evaluating e-Government: A Comprehensive Methodological Framework to Assess Policy Impacts”, **Government e-Strategic Planning and Management: Practices, Patterns and Roadmaps**, Leonidas ANTHOPOULOS & Christopher G. REDDICK (Eds.), Springer, New York & Heidelberg & Dordrecht & London 2013, 25-48, s.25

hizmetlerinin süreklilik özelliğini nitelendiren düzenlilik esası da, pürüzsüz, verimli, sağlıklı, etkin, güvenilir ve açık olma sıfatlarıyla tamamlanmaktadır⁸⁵¹. Öyle ki; “*klasik sistemde bireyler hizmeti beklerken, e-devlet uygulamalarında hizmetler bireyleri beklemektedir.*”⁸⁵² Bankaların yılın her günü, günün 24 saati kesintisiz hizmet verdikleri günümüz dünyasında, devletler de kamu hizmetlerinin yürütülme biçiminin değiştirilmesi gerektiğini anlamış, vatandaş odaklı bilgi ve hizmet sunumunu sağlamak adına elektronik devlet üzerine düşünmeye başlamışlardır⁸⁵³. E-devlet uygulamalarıyla kamu hizmetlerinin haftanın 7 günü ve günün 24 saati sunulması, süreklilik ilkesini kesintisizlik boyutuna taşıyan bir işlev üstlenmektedir.

Nesnellik (=tarafsızlık/yansızlık) ilkesi bakımından; e-devlet uygulamalarında kurumsal işlemler ağ merkezli- kontrollü bir sistem tarafından yürütüldüğünden kamu hizmetlerinin yürütülmesinde insana bağımlılık geleneksel usullere nispeten oldukça azalmaktadır. Bu durum da kayırmacılık ve işlerin personele bağlı olarak aksaması gibi olumsuz durumların azalmasını sağlamaktadır⁸⁵⁴. Bununla birlikte dijitalleşme bir yandan yansızlık ilkesinin sağlanmasına hizmet ederken öte yandan bir takım sorunların ortaya çıkmasına elverişli bir zemin de hazırlamaktadır. Dijitalleşme ve otomatizasyon gerçekten de nesneldir, zira bilgisayarların ne iltimas geçecek bir yakınları vardır, ne de önceden girilen komutlara karşı koyabilme ehliyetleri ve keyfiyetleri mevcuttur. Ancak; nasıl ki yaşamın kaynağı olan su, saf biçimde tüketilemiyorsa ve nasıl ki eşitlik ilkesi aynı durumda olanlara aynı, farklı durumda olanlara farklı işlemde bulunmak biçiminde uygulanıyorsa, saf, mutlak anlamda nesnellik de (saf su örneğinde olduğu gibi) faydadan çok zarar getirme potansiyeline sahiptir. Yayla’nın da belirttiği üzere; idarenin bütün faaliyetleri, idari tasarrufların bütün unsurları önceden konulmuş kurallarla

⁸⁵¹ YAYLA, 2009, s.76.

⁸⁵² KÖSECİK & KARKIN, 2004, s.101

⁸⁵³ Rachel SILCOCK, “What is E-Government”, **Parliamentary Affairs**, V.54, Iss.1, 2001, 88-101, s.100,101

⁸⁵⁴ Hüseyin ODABAŞ, **E-Devlet E-Devlet Sürecinde Elektronik Belge Yönetimi**, 1. Baskı, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2009, s.15

düzenlenemeyeceği gibi, idarenin ne zaman nerede nasıl bir faaliyette bulunacağı da bütün detaylarıyla belirlenemez. Bu nedenle hukuk kuralları tarafından öngörülemeyen durumlarda idareye serbesti tanınmıştır ki buna “*idarenin takdir yetkisi*” denir⁸⁵⁵. İdareye takdir yetkisi tanınmasına sebep olan toplumsal ihtiyaçlar hâlihazırda varlığını sürdürürken, idarenin takdir yetkisini ortadan kaldırıcı bir potansiyel taşıyan otomatizasyon, “*sistem izin vermiyor*” sihirli sözünün ardına sığınarak takdir yetkisi uygulamayan/uygulayamayan kamu görevlilerinin yaygınlaşmasını sağlayacaktır.

Değişkenlik (=uyarlama/adaptasyon) ilkesi bakımından; e-devlet kanaatimizce bu ilkenin en önemli tezahürü niteliğindedir. Kamu hizmetlerinin yeni teknolojilere ayak uydurması zorunluluğu etrafında şekillenen adaptasyon ilkesinin gereği gibi hayata geçirilmesinde e-devlet kilit bir rol üstlenmektedir, hatta e-devlet; “değişkenlik ilkesinin bilgi çağında somutlaşmış hali” olarak dahi ifade edilebilir.

E-devlet; teknolojik otomasyon sayesinde kamu hizmetlerinin hem üretiminde hem de sunumunda verimlilik ve tutumluluk sağlamaktadır⁸⁵⁶. Kamu hizmetlerinin dijital ortamda sunulmasıyla elde edilen verimlilik, hem idare hem de kamu hizmetlerinden yararlananlar bakımından çift yönlü bir nitelik arz etmektedir⁸⁵⁷. Zouridis & Bekkers’e göre; bilişim teknolojileri ilkin hizmetlerin daha hızlı bir biçimde sunulmasını sağlar. Daha az zamanda daha fazla bilgiyi işlemenin ve edinmenin mümkün olması, hizmet sunumunun kalitesini ve verimliliğini artırır. Vatandaşların işlemlerini gerçekleştirmek için gerekli olan bekleme süreleri kısaltılabilir. Devlet bilgilerini almak isteyen kişiler istedikleri zaman bir ajansın web sayfalarını ziyaret edebilirler. Vatandaşlar ayrıca evlerini terk etmeden, elektronik olarak başvurularını gerçekleştirebilirler. Benzer bir durum kamu hizmetlerinin sunumunda görevli olan

⁸⁵⁵ Yıldızhan YAYLA, “İdarenin Takdir Yetkisi”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C.30, S.1-2, 1964, 201-211, s. 201.

⁸⁵⁶ Murat YILDIRIM, *E-Devlet ve Yurttaş Odaklı Kamu Yönetimi*, 4. Basım, Nobel, Ankara 2015, s.15

⁸⁵⁷ OĞURLU, 2010, s.109

kamu personeli için de geçerlidir. Kamu görevlileri, diğer birimlerde veya kuruluşlarda bulunan veritabanlarına gerçek zamanlı erişime sahip olduğunda hizmet sunum hızı da artar⁸⁵⁸. Öte yandan kamu hizmetlerinin dijital ortama taşınması hizmet maliyetlerinde tasarruf sağlamaktadır. Tekil bir örnek olarak, UYAP Online Takdiyat Sistemi aracılığıyla 2009 yılının haziran ayından itibaren yapılan 50 milyon sorgu sayesinde sadece posta masrafından 450 milyon TL tasarruf sağlanmıştır⁸⁵⁹.

2.5 E-Devlet: (Yeni) Kamu Yönetiminin Neresinde?

Çalışmanın bu bölümünde incelenen konular göstermektedir ki, geleneksel kamu yönetimi yaklaşımı, neoliberal politikaların etkisiyle gelişen yeni kamu işletmeciliği ve yönetişim yaklaşımlarının baskısı altındadır. Bürokratik yapılanma, kamu hizmeti ve kamu personel rejimi bağlamında yapılan belirleme ek olarak daha bütüncül bir yaklaşımla e-devletin bu ilişki dinamiği içerisindeki pozisyonunu belirlemek gerekmektedir.

Doktrinde ve bir çok ulusal ya da uluslararası kuruluşun çalışmalarında e-devlet kavramı ile yeni kamu yönetimi yaklaşımları arasında bağlantı kurulduğu görülmektedir. E-devlet uygulamalarının kamu yönetiminde bir dönüşüm unsuru olarak ele alınması OECD, Dünya Bankası ve UNPD gibi uluslararası kuruluşların önemli bir gündem maddesidir⁸⁶⁰. E-devlet uygulamaları; yeni hukuk düzeni, yönetişim, Avrupa Birliği müktesebatı, özelleştirme, uluslararası tahkim ile birlikte postmodernizmin tanımladığı ve benimsediği kavramlar çerçevesinde yaşanan gelişmeler arasında yer almaktadır⁸⁶¹. Fountain'e göre, 1990'lı yıllar boyunca sürecin yeniden tasarımına yönelik çabalar ve yenilikler göstermektedir ki, devletlerin reform çalışmaları ve

⁸⁵⁸ ZOURIDIS & BEKKERS, 2000, s.126,127

⁸⁵⁹ <http://www.uyap.gov.tr/Genel-Bilgi>

⁸⁶⁰ ALTINOK, 2005, s.133.

⁸⁶¹ Serkan ÖKTEN, Türkiye'de Postmodern Kamu Yönetimi Uygulamaları, **Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi**, S.5, 2012, 227-243, s.228

bilişim teknolojilerinin biraradalığı, devletin şeklini ve kapasitesini uzun vadede de olsa önemli ölçüde değiştirecektir⁸⁶².

Inoue & Bell' göre, e-devlet sadece kamu hizmetlerini sunmak veya kâğıt tabanlı süreçleri elektronik formata dönüştürmek için web tabanlı teknolojiyi kullanmaktan ibaret değildir. E-devlet, yönetim kültüründe temel bir değişimdir⁸⁶³. Benzer görüşteki Bhatnagar'a göre de e-devlet, kamu yönetiminin kadim sorunlarını tek başına çözüme kavuşturacak "her derde deva bir ilaç" gibi görülse de, unutulmamalıdır ki, kamu yönetimi reformu çok yönlü bir süreçtir ve e-devlet, bu çok yönlü süreçte başvurulması gereken araçlardan yalnızca biridir⁸⁶⁴.

Doktrinde e-devlet ile yeni kamu işletmeciliği yaklaşımı arasında ilişkilendirmede bulunan görüşler mevcuttur. Bu görüşlerin bir kısmı, e-devlet ile yeni kamu işletmeciliği arasındaki ilişkiyi e-ticaret üzerinden değerlendirmektedir. Schelin'e göre, 1990'ların ortalarında Internet'in yaygın olarak benimsenmesiyle E-ticaret ve e-iş döneminin başlamasıyla birlikte birçok vatandaş, aynı duyarlılık ve erişimin özel sektörde olduğu gibi, kamu hizmetlerinde de benimsenmesi yönünde beklentiye girmişlerdir⁸⁶⁵. Moon ise; kamu yönetiminde toplam kalite yönetimi yaklaşımı, stratejik yönetim, katılımcı yönetim vb. birçok yönetsel kavram ve uygulama gibi, e-devlet fikrinin de özel sektör tarafından e-ticaret ve e-iş kavramlarının uygulanmasının ardından kamu sektörü tarafından benimsenen bir uygulama olduğunu belirtir⁸⁶⁶. Bu bakımdan Moon, e-devleti yeni kamu işletmeciliği yaklaşımı uyarınca özel sektörden kamu sektörüne uyarlanan kurum ve kavramlarla eşdeğer bir biçimde değerlendirmektedir. Benzer bir biçimde, Silcock; e-devlet ile e-iş (e-business) arasında bir bağlantı kurmak suretiyle e-devletin yeni kamu yönetimi yaklaşımlarıyla ilişkili bir

⁸⁶² FOUNTAIN, 2001, s.22

⁸⁶³ INOUE & BELL, 2005, s.1018

⁸⁶⁴ Subhash BHATNAGAR, **Unlocking E-Government Potential Concepts, Cases and Practical Insights**, First Publication, SAGE Publications, New Delhi 2009, s.93

⁸⁶⁵ SCHELIN, 2005, s.11

⁸⁶⁶ MOON, 2002, s.425

kavram olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunur. Silcock'a göre, *"Teknolojinin hayatın her alanına girmesi, insanların yaşam biçimini, çalışma biçimini, şirketlerin nasıl işlediğini ve devletlerin halka hizmet biçimini değiştirdi. Modern refah devletinin kurulmasından bu yana ilk kez, devleti "yeniden icat" edebilmek için önümüzde gerçek bir fırsat var. Bilişim teknolojisi alanında faaliyet gösteren büyük üreticilerinin yardımıyla devletler, e-iş devrimine yakıt kazandıran aynı ilke ve teknolojileri uygulayarak benzer bir dönüşümü gerçekleştirebileceklerini fark ediyorlar. Sonuç: e-Devlet'in ortaya çıkışıdır."*⁸⁶⁷ E-ticaret ile e-devlet arasındaki ilişkiyi vurgulayan bir diğer belgeye göre e-devlet tıpkı e-ticaret gibi devlet faaliyetlerinden memnuniyeti sağlamak için devlete ait bilgilere, hizmetlere uygun maliyetli ve etkin bir biçimde internet tarafından erişimi sağlayarak vatandaş ve devlet arasındaki ilişkileri geliştirmeye yönelik bir faaliyettir⁸⁶⁸. Werth'e göre de bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanımı, örgütsel davranışları ve kamu idarelerinin günlük çalışmalarını etkilemiştir. Buna paralel olarak, yeni kamu yönetimi, vatandaşlar ve işletmeler için kamu hizmetlerinde yeni bir yönelimi amaçlamaktadır. Her iki faktör, bilişim teknolojileri ve yeni kamu işletmeciliği yaklaşımı, elektronik (e-) devlet ile sonuçlanmıştır⁸⁶⁹. Özdemir'e göre de *"İletişim teknolojileri eliyle devletin daha 'etkin' ve 'verimli' olacağı tezi, kapitalizmin işleyişini bizzat üreten 'işletmecilik' yaklaşımının izlerini taşımaktadır."*⁸⁷⁰

⁸⁶⁷ SILCOCK, 2001, s.88

⁸⁶⁸ UNITED NATIONS AND AMERICAN SOCIETY FOR PUBLIC ADMINISTRATION, Global Survey of E-Government, 2001, s.1, www.unpan.org/egovment2.asp

⁸⁶⁹ Dirk WERTH, E-Government Interoperability, 985-989, s.985

⁸⁷⁰ Gamze Yücesan ÖZDEMİR, " 'Kamu Hizmeti Bir Tuş Kadar Yakın': Teknoloji ve Yurttaşlık Üzerine Notlar", **Kamu Yönetimi ve Teknoloji**, Onur Ender ASLAN & Nuran SAVAŞKAN AKDOĞAN & Burak TANGÖR & Hande MİMAROĞLU ÖZGEN & Asu ALTUNOĞLU (Eds.), 1. Basım, TODAİE, Ankara 2011, 12-17, s. 13

Uçkan'ın e-devlet ile geleneksel devlet arasındaki karşılaştırmaya yer verdiği şema; e-devlet ile yeni kamu yönetimi yaklaşımları arasında kurulmaya çalışılan ilişki bakımından çarpıcı bir örnek teşkil etmektedir⁸⁷¹:

Geleneksel Devlet	E-Devlet
Pasif Yurttaş	Aktif-Müşteri-Yurttaş
Kâğıt Temelli İletişim	Elektronik İletişim
Dikey/Hiyerarşik Yapılanma	Yatay/Koordineli Ağ Yapılanması
Yönetimimi Veri Yüklemesi	Yurttaşın Veri Yüklemesi
Eleman Yanıtı	Otomatik Sesli Posta, Çağrı Merkezi vb.
Eleman Yardımı	Kendi Kendine Yardım/Uzman Yardımı
Eleman Temelli Denetim Mekanizması	Otomatik Veri Güncellemesiyle Denetim
Nakit Akışı/Çek	Elektronik Fon Transferi (EFT)
Tek Tıp Hizmet	Kişiselleştirilmiş/Farklılaştırılmış Hizmet
Bölümlenmiş/Kesintili Hizmet	Bütünsel/Sürekli/Farklılaştırılmış Hizmet
Yüksek İşlem Maliyetleri	Düşük işlem Maliyetleri
Verimsiz Büyüme	Verimlilik Yönetimi
Tek Yönlü İletişim	Etkileşim
Uyruk İlişkisi	Katılım İlişkisi
Kapalı Devlet	Açık Devlet

E-devlet ile yönetim kavramını bağdaştıran bir takım görüşler de mevcuttur. Buna göre; sanayi toplumunun ideolojik yapısal unsurları eşliğinde “kamunun yönetilmesi” olarak biçimlenen kamu yönetimi anlayışı, bilgi iletişim çağıyla birlikte “kamunun yönetmesi” biçimine evrilmiş, yöneten yönetilen ayrımı ortadan kalkarak

⁸⁷¹ Özgür UÇKAN, E-Devleti E-Demokrasi Ve Türkiye: Kamu Yönetiminin Yeniden Yapılanması İçin Strateji Ve Politikalar I, 1. Basım, Literatür, İstanbul 2003, s. 47

ortaklaşa, birlikte yönetim anlayışı “yönetişim” kavramı çerçevesinde kavramsallaşmıştır⁸⁷².

Dijk’e göre, 1980’li ve 1990’lı yıllardan itibaren meydana gelen toplumsal gelişmeler takip edildiğinde yeni bir toplumsal paradigmanın ortaya çıktığı gözlenmektedir, bu yeni paradigma; ağ toplumudur. *“Ağ toplumu, sosyal ve medya ağlarından oluşan bir altyapının toplumun her seviyesindeki –bireysel, grupsal/örgütsel ve sosyal- örgütlenme tarzını belirlediği modern bir toplum türü olarak tanımlanmaktadır. Bu ağlar giderek artan bir biçimde bu toplumun (bireyler, gruplar ve örgütler) her birimini ve parçasını birbirine bağlamaktadır.”*⁸⁷³ Ağ toplumu ile kastedilen; ulusal, bölgesel, yerel ya da küresel ölçek fark etmeksizin bir toplumun bilgi akış ağı biçiminde tasarlanabilir olmasıdır. Ağ toplumlarının en önemli özelliği geleneksel güç merkezlerinin dağılması, diğer bir ifadeyle merkezsizleşmesidir (de-centering). Tarih boyunca kaynakların akışkanlığı, devlet ve güç arasındaki ilişki üzerinde belirleyici bir rol oynamıştır. Özellikle bilgi ve iletişim teknolojileri alanında yaşanan gelişmeler vasıtasıyla bilginin coğrafi uzaklığa bağlı olmaksızın akışkanlık kazanması, devletlerin güçlerini yitirmelerine yol açmıştır⁸⁷⁴.

Albrechts & Mandelbaum’a göre; ağ toplumunun önemli bir özelliği de sanallaşmadır. Kitle iletişim araçlarıyla biçimlenen, maddi varlığı olmayan sanal finansal piyasalar gün geçtikçe maddi fiziksel yapıların yerini devralmaktadır. Bu değişimle birlikte daha uzak mesafeler arasında daha kolay ve hızlı bir biçimde faaliyette bulunulabilmektedir. Basit bir tıklamayla kıtalararası alışverişler gerçekleştirilmekte, her türlü telekomünikasyon sistemi aracılığıyla uluslararası finans şubelerinde hızlı bir biçimde para tranferi gerçekleştirilebilmektedir⁸⁷⁵. Weberyan

⁸⁷² NOHUTÇU & BALCI, 2008, s.19

⁸⁷³ DIJK, 2016, s.42

⁸⁷⁴ CORDOBA-PACHÓN & OCHOA-ARIAS, 2010, s.2

⁸⁷⁵ ALBRECHTS & MANDELBAUM, 2005, s.2

yönetim anlayışı, üniter, merkeziyetçi, emir-kontrol sistemine dayanan bir yapıyken yönetim anlayışı, federatif, küresel ve yerel, katılımcı, hesap verebilir, rekabetçi, değişime açık, saydam ve hızlı bir niteliğe sahiptir⁸⁷⁶. Ekonomik yapının adeta tamamen birbirine bağlı düğümlerden oluşan ağbağ yapısı, merkeziyetçi yönetimlerin yerine dağınık, yatay organizasyona dayalı gayrı merkezi bir yönetim yapısını ön plana çıkarmıştır⁸⁷⁷. Sosyo-ekonomik ilişkilerin ağ biçiminde yapılanması, politikanın işlevsel ve kurumsal anlamda uzmanlaşma gerektiren bir konuma gelmesi; merkezden yönetim modellerini işlevsiz kıldığı, yönetişimin bu karmaşık ağ yapılanmalarına uygun bir model olduğu ifade edilmektedir⁸⁷⁸. Anttiroiko'ya göre yönetişim süreçlerinde e-dönüşüm, bilgi toplumu gelişiminin, farklı aktörlerin, iletişim ve etkileşim kanallarının, tüm ağ ve ortaklık ilişkilerinin derinden etkilendiği bir süreçtir. Yönetişimin dönüşümsel yönü, bizi bilgi toplumu konusuna götürür; bu da bilgi ve iletişim teknolojilerinin geniş ölçüdeki dönüştürücü rolünü anlamak için bir arka plan oluşturur⁸⁷⁹.

E-devlet'in sadece devlet tarafından gerçekleştirilebilecek bir girişim olmadığı, e-devletin başarılı bir biçimde kurulması ve sürdürülmesi için devlet, özel sektör ve vatandaş üçlüsünün birlikteliğinin zorunlu olduğu ifade edilmektedir⁸⁸⁰. Bilgi iletişim teknolojilerinin, dolayısıyla e-devlet uygulamalarının başarıya ulaşabilmeleri için mevcut işlemlerin elektronik biçime dönüştürülmesinin, diğer bir ifadeyle onları "elektronize etmenin" yeterli olmadığı, bürokratik yapılanmanın belirlenen hedefler ve kullanıcıların ihtiyaçları ışığında değerlendirilmesi ve yeniden şekillendirilmesi gerektiği ifade edilmektedir⁸⁸¹. Bu bağlamda İş dünyasının e-devlet girişimlerinden

⁸⁷⁶ GÜRAN, 2011, s.137

⁸⁷⁷ OKÇU, 2012, s.16

⁸⁷⁸ UÇKAN, 2003, s. 7

⁸⁷⁹ ANTTIROIKO, 2005, s.792

⁸⁸⁰ OĞURLU, 2010, s.15

⁸⁸¹ <https://difu.de/publikationen/transformation-of-the-administration-by-e-government.html>

yararlanan temel unsurlardan biri olmasından hareketle; yatırım yapılacak e-devlet projelerinin belirlenmesinde iş dünyasına belirleyici bir rol verilmesi önerilmektedir⁸⁸².

E-yönetişimi e-devletin ileri bir aşaması olarak değerlendiren görüşler de bulunmaktadır. Bu konuda Kim, e-devletin dört evrimsel boyutu olduğunu ifade etmektedir. Kim'e göre bunlar; bürokrasi modeli, bilgi yönetimi modeli, vatandaş katılım modeli ve son olarak yönetim modelidir. Bürokrasi modelinin temel politik hedefi; kurumsal yapıya ve kamu görevlilerine odaklanarak idari işlevlerin etkinleştirilmesidir. Vatandaşların kamusal karar alma sürecine katılımı düşüktür. Bilgi yönetimi modelinde elektronik kamu hizmetlerinin sunulmasıyla vatandaşlar ve kamu görevlileri arasında bir bağlantı kurulmuş olur. Ancak kamusal karar alma sürecine vatandaş katılımı bu modelde de sınırlı düzeydedir. Üçüncü olarak vatandaş katılım modelinde iki yönlü etkileşim vasıtasıyla vatandaşların kamusal karar alma süreçlerine güçlü ve olumlu bir katılımı söz konusudur. Bu modelde demokrasi ve şeffaflığa az da olsa önem verilmeye başlanır, bilişim teknolojileri ve internet aracılığıyla birçok kamu hizmeti sunulur. Son olarak yönetim modelinde ise çeşitli sivil toplum kuruluşları ve vatandaşlar tüm kamusal karar alma süreçlerine aktif olarak katılmakta ve internet aracılığıyla görüşlerini bildirebilmektedir. Bu modelde bütün politik ve kamusal faaliyetler e-devlet uygulamalarında yer edinmiştir⁸⁸³.

Kanaatimizce Kim tarafından ifade edilen söz konusu evrimsel model çalışmamızın bu kısmına ilişkin önemli veriler sunmaktadır. Kim tarafından sunulan e-devletin evrimsel gelişimi incelediğinde, söz konusu gelişim süreciyle çalışmanın bu bölümünde incelenen kamu yönetimi reform uygulamalarının tarihsel gelişimi arasında paralellik olduğu gözlemlenmektedir. 1950'li yıllarda mevcut kamu yönetimi yapısını revize etmeye yönelik çalışmalardan yeni kamu yönetimi yaklaşımlarına –ve bu sırada

⁸⁸² SOBACI, 2012, s.30,31

⁸⁸³ Seang-Tae KIM, **Converging E-Democracy and E-Government Model toward an Evolutionary Model of E-Governance: The Case of South Korea**, s.8 vd., <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/unpan/unpan033197.pdf>

yönetişime- uzanan reform süreci, Kim'in evrimsel modelinde bürokrasi modeli olarak adlandırdığı modelden yönetim modeline uzanan modelle örtüşmektedir. Bu durum; e-devlet uygulamaları aracılığıyla kamu yönetiminde bilişim teknolojileri kullanımının yeni kamu yönetimi yaklaşımıyla iç içe bir süreç olarak değerlendirildiğine ilişkin çarpıcı bir örnek teşkil etmektedir.

Bu noktada önem kazanan soru; bilişim teknolojilerinin uygulanmasının son aşamada yeni kamu işletmeciliği yaklaşımı ve yönetim gibi yaklaşımları benimsemeyi zorunlu kılıp kılmadığı hususunda düğümlenmektedir. E-devlet; özel sektör benzeri hizmet sunumunun kamu sektöründen de beklenmesi, hızlilik talebi, verimlilik ve hizmet kalitesi gibi yeni kamu yönetimi yaklaşımlarının önerdiği yeni paradigma ile örtüşen bir yapı arz etmektedir. Kanaatimizce, bilişim teknolojileri ve yeni kamu yönetimi yaklaşımları arasında zorunlu bir ilişki kurmaya çalışmak isabetli bir yaklaşım olmamaktadır. Kim'in evrimsel modeli üzerinden örnek vermek gerekirse, bir devletin bilişim teknolojilerini uygulama biçimi ve uygulama maksadı farklılık arz edebilir. Bilgi toplumunun gereklerini sağlamak adına bilişim teknolojilerinin kamu sektörü tarafından kullanılması, vatandaşların bilgi çağına uyum sağlaması için ameliyelerde bulunulması, şüphesiz ki kamu yararı içeren bir nitelik arz etmektedir. Bununla birlikte yeni kamu yönetimi yaklaşımlarını e-devlet uygulamaları neticesinde ulaşılabilecek son merhale olarak değerlendirmek; söz konusu yaklaşımları ideal bir sistem, bir bakıma “kamu yönetiminin nirvası” olarak telakki etmek anlamına gelir. Böylesi bir ön kabulün hayli tartışmalı olduğu çalışmanın önceki kısımlarında yapılan incelemelerde ifade edilmiştir. Bununla birlikte 2008 yılında yaşanan küresel ekonomik kriz, neoliberalizmin başarısını birçok kesim tarafından sorgulanır hale getirmiştir.

Öte yandan bilgiye dayalı ekonomilerin taban tabana zıt modeller biçiminde ortaya çıkması da mümkündür. Castell, bilgi ekonomisine dayalı ülkeler arasındaki farklılığı ABD ve Finlandiya örnekleri üzerinden değerlendirerek çarpıcı sonuçlara

ulaşmıştır. Finlandiya ve ABD'nin her ikisi de bilgiye dayalı ekonomiye ve enformasyon toplumu yapısına sahip ükelerdir. Finlandiya refah devletini korurken, hem 1990'ların ikinci yarısında dünyanın en yüksek rekabet gücüne sahip ekonomisi haline gelmeyi hem de verimliliğini ABD'den daha hızlı artırmayı başarabilmiştir. Finlandiya ve Hollanda gibi kimi ülkeler bürokratik prosedürlerini azaltarak refah devletinde reform gerçekleştirmiş, eğitim, sağlık, kültür alanlarında sunulan kamu hizmetlerinin kalitesini bilgi toplumunun kazanımlarıyla artırarak refah devletini istikrarlı kılmışlardır. Bu ülkeler bir yandan sosyal güvenlik sistemlerini muhafaza ederken diğer yandan iş gücü piyasasında esnekliğin artırılması için sendikalarla anlaşmalar gerçekleştirmiş, şirketlerle yakın işbirliği içinde yüksek eğitimi ve araştırma geliştirme yatırımlarını destekleyerek refah devleti ile özel sektör arasında ilişki de kurmuşlardır⁸⁸⁴.

Özet olarak; e-devlet uygulamalarının bürokratik yapılanma ve kamu hizmeti sunumunda belirli noktalarda değişim yaratacağını belirtmekle birlikte, e-devletin geleneksel kamu yönetimini terk ederek yeni kamu yönetimi yaklaşımlarını benimsemeyi zorunlu kılmadığını düşünmekteyiz.

⁸⁸⁴ CASTELLS, 2006, s.398,399

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAMU HUKUKU VE E-DEVLET

3.1 Sosyal Devlet ve E-Devlet

Sosyal devlet; vatandaşlarına insan onuruna yaraşır asgari hayat standartlarının sağlanması, sosyal adaletin tesis edilmesi, adil gelir dağılımının sağlanması ve gerekli durumlarda piyasaya müdahale edilmesi, sosyal ve ekonomik hakların vatandaşlara sağlanması gibi temel özelliklere sahiptir⁸⁸⁵. İlk kez 1961 Anayasasında yer alan Sosyal Devlet İlkesi, 1982 Anayasasının 2. maddesinde cumhuriyetin niteliklerinden biri olarak sayılmıştır.

Her toplumsal olay ve değişim devletlerin mevcut görev ve sorumlulukları üzerinde değiştirici bir rol oynamaktadır. Bu değişim, mevcut bir görev ya da sorumluluğu ortadan kaldıracak gibi onu değiştirebilir ya da o ana değin var olmayan yeni bir görev ya da sorumluluğun meydana çıkmasına vücut verir. Bilgi çağı ve onun getirdiği yenilikler de devletlerin görev ve sorumlulukları üzerinde kaçınılmaz olarak değişim yaratmaktadır. Sosyal devlet, ulusun varlığı ve gelişimiyle ilintili olan sosyal ihtiyaçları yerine getirmekle yükümlüdür⁸⁸⁶. Bu bağlamda kanaatimizce devletler, Sosyal devlet ilkesi gereği bilgi çağının getirdiği yeniliklere uygun olarak e-devletleşme sürecine ilişkin bir takım görev ve sorumluluklara sahiptir. Sosyal devlet ilkesine ilişkin görev ve sorumluluklar, varlığını Anayasada bulan bir takım hükümlerden doğmaktadır.

İlkin Eşitlik ilkesi, Kamu hizmetinde eşitlik ilkesi bağlamında 1982 Anayasasının başlangıç bölümünün 6. Paragrafında belirtilen anayasal bir ilke olmanın yanı sıra kamu hizmetlerinden de yararlanma hususunda da geçerli olan bir ilkedir. Kısaca bilişim teknolojilerine sahip olmak ve kullanmak bakımından söz konusu olan

⁸⁸⁵ Tarık GÜMÜŞ, **Sosyal Devlet Anlayışının Gelişimi ve Dönüşümü**, 1. Baskı, 12 Levha Yayıncılık, İstanbul 2010, s.188 vd.

⁸⁸⁶ Selman KARAKUL, **Yönetişel Devlet**, Birinci Baskı, Seçkin, Ankara 2016, S. 213.

eşitsizlik anlamına gelen dijital eşitsizlik kavramı bu noktada önem taşımaktadır. Kanaatimizce e-devlet, sosyal devlet ve dijital eşitsizlik olgularının keşisim noktası da ilgili hükümde yer almaktadır. Söz konusu hükümde vatandaşların “*Anayasadaki temel hak ve hürriyetlerden eşitlik ve sosyal adalet gereklerince*” yararlanacağı, “... *medeniyet içinde onurlu bir hayat sürdürme ve maddî ve manevî varlığını bu yönde geliştirme hak ve yetkisine doğuştan sahip olduğu...*” ifade edilmektedir. Eğer kamu hizmetlerinden yararlanmak tüm vatandaşların eşit düzeyde sahip olduğu bir haksa, e-devlet kamu hizmetlerinin sunulması bakımından yeni bir yöntem niteliği taşıyorsa ve eğer günümüz muasır medeniyeti dijital devrimin şekillendirdiği bir medeniyetse; bu noktada devlete sosyal devlet anlamında düşen sorumluluklar oluşmaktadır. Bu sebeple vatandaşların dijital çağa uyum sağlaması ve e-devlet uygulamalarından toplumun bütün kesimlerinin yararlanması için gerekli tedbirleri almak; anayasanın tabiriyle “*eşitlik ve sosyal adalet gerekleri*” bağlamında devletin sağlaması gereken birer yükümlülüktür.

Öte yandan 1982 Anayasasında sosyal ve ekonomik haklar başlığı altında yer alan çalışma hakkı bakımından da bilgi toplumunun gerekliliklerini sağlamak adına devlete yükümlülükler düşmektedir. Teknolojik gelişmelerin yaratmış olduğu sosyo-ekonomik değişim ve bu değişim üzerine devletlere sosyal devlet ilkesi çerçevesinde düşen yükümlülükler konusu oldukça önem taşımaktadır. Dijital erişim ve kullanım oranlarının artırılması, üretkenliği artırırken, ülkelerin (ve onların üyelerinin) zaman, para ve emekten tasarruf etmelerini sağlar⁸⁸⁷. Örneğin, Dünya Bankası'nın 2009 yılına dair Kalkınma için Bilgi ve İletişim Bildirgesi'nde, düşük ve orta gelir düzeyindeki ülkelerin, genişbant penetrasyonundaki her yüzde 10'luk artış için yüzde 1,4 oranında ekonomik büyüme sağlayabileceği belirtilmiştir⁸⁸⁸. Bu bakımdan bilgi toplumunun

⁸⁸⁷ Kim ANDREASSON, “Introduction”, **Digital Divides: the New Challenges and Opportunities of e-Inclusion**, Kim Andreasson (Ed.), Taylor and Francis, London & New York 2015, xxi-xxviii, s.xxi

⁸⁸⁸ World Bank (2009). Economic impacts of broadband. Online at http://siteresources.worldbank.org/EXTIC4D/Resources/IC4D_Broadband_35_50.pdf

gereklerine uygun bir istihdamın ve ekonomik varlığın oluşması bakımından vatandaşların bilişim teknolojilerine ve onları kullanabilme yeteneğine sahip olmaları büyük önem taşımaktadır. Teknoloji, enformasyonun daha iyi bir biçimde dağıtılmasını sağlasa da teknolojinin karmaşık ve maliyetli yapısı nedeniyle bu teknolojik imkânları kullanamayan “uyumsuz” bir kitle oluşmakta ve bu durum da mevcut sosyal adaletsizliği daha da derinleştirmektedir⁸⁸⁹. Kısaca bilişim teknolojilerine sahip olmak ve kullanmak bakımından söz konusu olan eşitsizlik anlamına gelen dijital eşitsizlik kavramı bu noktada önem taşımaktadır. Zira kanaatimizce devletlerin dijital eşitsizlik sorununa yönelik politikalar geliştirmeleri, sayılan nedenlerle sosyal devlet ilkesinin bir gereği olduğu kadar devletlerin küresel düzeyde aktif bir aktör olmalarının da anahtarıdır. Öte yandan bizzat devlet tarafından bir takım sınavlara ilişkin başvuru kılavuzlarının sadece internet üzerinden basılıp dağıtılması⁸⁹⁰, dijital düzene uyum sağlamayı bir zorunluluk olarak ön plana çıkarmaktadır.

Çalışmanın bu bölümünde sosyal devlet ve e-devlet ilişkisi esas itibariyle dijital eşitsizlik kavramı çerçevesinde ele alınacaktır. Bu bağlamda e-devlet uygulamaları çerçevesinde sunulan hizmetlerin bütün bireylere sağlanmasına yönelik olarak önem arz eden bir sorun olan dijital eşitsizlik kavramı irdelenecek ve devletin dijital eşitsizliği önlemeye yönelik olarak sosyal devlet ilkesi kapsamında ne gibi önlemler alınması gerektiği incelenecektir.

⁸⁸⁹ DIJK, 2016, s.14

⁸⁹⁰ Örneğin ÖSYM Tarafından yapılan basın duyurusunda, ortaöğretim, ön lisans ve lisans düzeyleri ayrı olmak üzere tercih yapılabilecek kadro ve pozisyonların yer aldığı KPSS-2010/2 Tercih Kılavuzu’nun 24 Ocak- 2 Şubat 2011 tarihleri arasında ÖSYM’nin <http://www.osym.gov.tr> internet adresinden yayımlanacağı, Kılavuzun ayrıca basılmayacağı ve dağıtılmayacağı ifade edilmiştir. ÖSYM, 11 Ocak 2011 Tarihli Basın Duyurusu, <http://www.osym.gov.tr/TR,3141/kpss-20102-bazi-kamu-kurum-ve-kuruluslarinin-kadro-ve-pozisyonlarına-yerlestirme-yapmak-icin-adaylardan-tercih-alinmasi-19012011.html>

3.1.1 Dijital Eşitsizlik

3.1.1.1 Dijital Eşitsizlik: Tanımı, Kapsamı ve Türleri

Günümüzde bir yanda sanal paranın, sanal ticaretin yaygınlaştığı, gelişen ulaşım ve iletişim ağları vasıtasıyla ağ toplumunun yükseldiği sanal kültürün hâkimiyeti yaşanırken, diğer yanda internet bir yana elektriğin dahi olmadığı, su, okul, barınma gibi en temel hizmetlere bile ulaşamayan geniş bir dünya coğrafyası varlığını sürdürmektedir⁸⁹¹. Bilişim teknolojilerine sahip olma bakımından söz konusu olan eşitsizlik sadece ülkeler arasında değil, ülkelerin kendi bünyeleri çerçevesinde de söz konusu olmaktadır. Eğitimden iş edinmeye, üretimden tüketime sosyal ve iktisadi birçok işlemin internet üzerinden gerçekleştirildiği bir dünyada, bilgisayar ve internet okuryazarı olanlar ile olmayanlar arasındaki bölünme bilgi toplumu olarak adlandırılan ülkelerin kendi içlerinde dahi iki katmanlı bir toplum oluşturma tehlikesini içermektedir⁸⁹². Dijital eşitsizlik kavramı tam da bu noktada, devletler, coğrafi bölgeler arasında, devletlerin kendi bünyelerinde ise vatandaşlar arasında bilişim teknolojileri ekseninde ortaya çıkan eşitsizliği ifade etmek için kullanılan bir kavramdır.

Dijital eşitsizlik kavramını ifade etmek için kullanılan genel bir terim mevcut olmayıp; sayısal uçurum, sayısal bölünmüşlük, sayısal boşluk, sayısal ayırım, sayısal bölünme, sayısal kopma, dijital bölünme, terimleri de bu kavramın karşılığı olarak kullanılmaktadır⁸⁹³. Bu terimler arasından dijital eşitsizlik kavramını kullanmayı tercih etme nedenimiz; terimin hem bilgi ve iletişim teknolojilerine atfen “dijital” kelimesini içermesi, hem de kavramın refere ettiği eşitsizlik durumunu yansıtmasıdır.

⁸⁹¹ CANPOLAT, 2011, s. 66

⁸⁹² Fatih ÇAPAR & Ömer Faruk VURAL, “E-Devletleşme Önündeki Engel: Dijital Eşitsizlik”, **International Journal of Human Sciences**, V.10, Iss.1, 2013, 1674-1692, s.1687,1688

⁸⁹³ Ali ŞAHİN & Yasin TAŞPINAR, “E- Devlet Uygulamalarında Karşılaşılan Bir Sorun Olarak Sayısal Uçurum ve Boyutları: Türkiye Örneği” , **Kuram ve Yöntem Açısından Türkiye’de Kamu Yönetimi Bildiriler Kitabı 9. KAYFOR (Kamu Yönetimi Kongresi) Bildirileri**, Ankara 2011, 299-325, s.304. ÇAPAR & VURAL, 2013, s. 1676.

Serkan TOSO & Şevki Mert ATLI & Sona MARDİKYAN, “Türkiye’nin Bölgeleri Arasında Sayısal Uçurum”, **Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi**, 2015, C.X, S.1, 41-49, s. 42,43.

İlk olarak ABD’de 1980’li yıllarda bilgi ve iletişim teknolojilerine sahip olma hususundaki eşitsizliği ifade etmek için kullanılan dijital eşitsizlik kavramı, 1990’lı yıllardan itibaren bilgi toplumunun sosyo-ekonomik, kültürel alanlarda köklü değişiklikler yaratmasıyla önemini artırmıştır⁸⁹⁴.

Bilgi toplumunun etkisini göstermeye başladığı ilk yıllarda, bilgi teknolojilerinin kullanımının yaygınlaşmasıyla toplumun bütün kesimlerinin bilgi kaynaklarına ulaşma imkânına kavuşacağı, bilgiye erişim noktasında gerçekleşen bu eşitliğin ise bilgiye sahip olma bakımından toplumsal eşitliği de beraberinde getireceği ümit edilmekteydi⁸⁹⁵. Ancak zaman ilerledikçe bu görüşe zıt bir takım sonuçların ortaya çıktığı gözlemlenmiştir. Dimaggio & Hargittai’nin belirttiği üzere, teknoloji sarhoşluğunun geçmesiyle birlikte bir takım gerçeklerle yüzleşilmiş, belli grupların internete erişim imkânlarının diğer sosyal gruplara nispeten daha fazla olduğu gözlemlenmiştir. Bu avantajlı gruplar, beyazlar, erkekler, şehir merkezlerinde ikamet edenler gibi eğitim, gelir ve diğer kaynaklar vasıtasıyla öteden beri kendilerini geliştirme imkânına daha fazla sahip olan gruplardır. Bu durum, yeni teknolojilerin eşitsizliği gidermekten ziyade eşitsizliği daha da şiddetlendirebileceğine ilişkin endişelerin baş göstermesine sebep olmuştur⁸⁹⁶. Bireysel bakımdan yaşanan bu hayal kırıklığı, daha makro ölçekte devletler bakımından da söz konusudur. Teknoloji her zaman gelişmekte olan ülke ekonomilerinin büyümesine dair vaatlerde bulunmuştur, 19. Yüzyılda matbaa, tekstil üretimi ve demiryolları, 20. Yüzyılda televizyon, otomobil üretimi hep bu beklentiyi oluşturmuştur. Oysaki sonuç, teknolojinin büyük ölçüde sanayileşmiş ülkelere fayda sağlaması biçiminde gerçekleşmiştir⁸⁹⁷.

⁸⁹⁴ ÇAPAR & VURAL, 2013, s.1676.

Ali ŞEN & Sıdıka AKDENİZ, “Sayısal Uçurumla Başetmek: OECD Trendleri ve Türkiye”, **Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi**, C.7, S.1, 2012, 53-75, s.54

⁸⁹⁵ KILIÇ, 2011, s.82

⁸⁹⁶ Paul DIMAGGIO & Eszter HARGITTAI, **From The “Digital Divide” to “Digital Inequality” : Studying Internet Use As Penetration Increases**, Princeton Center for Arts and Cultural Policy Studies, Working Paper 15, Princeton 2001, s.1

⁸⁹⁷ NORRIS, 2001, s.6

Dijital eşitsizlik kavramının içeriği süreç içerisinde farklılaşmış ve bu farklılaşma genişleme eksenli bir yapı arz etmiştir. Dimaggio & Hargittai'nin ifadesiyle, ilk başlarda dijital eşitsizlik ile kastedilen, bilgi ve iletişim teknolojilerine sahip olanlar ve olmayanlar arasındaki ayırmadan ibaretti. Her ne kadar erişimin operasyonel tanımları çalışmadan çalışmaya farklılık gösterse de, erişim kavramı üzerine yapılan önceki zamanlı tanımların birçoğu web ve diğer internet hizmetlerini kullanan kimselerle kullanmayan kimseler arasındaki ayırma odaklanmıştır. Bu dönemde erişim (access) kavramı, bireylerin arzu ettikleri zaman internete bağlanabilmeleri anlamı taşımakta, genellikle de “kullanma” (use) ile eşanlamlı biçimde kullanılmaktaydı⁸⁹⁸. Dijital eşitsizlik ilkin bireylerin internet erişimine sahip olma yetenekleri olarak anlamlandırılırken sonraki dönemde söz konusu kavramın içeriği insanların çevrimiçi becerileri ve yetenekleri, çevrimiçi etkinlik türleri gibi faktörleri de kapsayacak biçimde genişletilmiştir. “*ikinci düzey dijital eşitsizlik*” olarak adlandırılan bu durum, internet erişimine sahip olmanın dijital eşitsizliği gidermekte tek başına yeterli olmadığına işaret ederek, internetin etkin bir biçimde kullanılmasının da dijital eşitsizliğin giderilmesinde arz ettiği önemi vurgulamaktadır⁸⁹⁹. Dijital eşitsizliğin kapsamı ilk başlarda teknolojiye erişim ile ilgili olmakla birlikte, dijital bölünmenin ardışık seviyeleri yetenek ve kabiliyet ile ilgilidir. Bu tür dijital bölünme hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde yaygın olarak görülmektedir⁹⁰⁰.

Genel bir ifadeyle dijital eşitsizlik, bilgi iletişim teknolojilerine fiziksel erişimdeki farklılıkları ve dijital bilgiyi etkin bir şekilde kullanabilmek için gerekli kaynak ve becerilere sahip olma durumu, diğer bir ifadeyle toplumu oluşturan

⁸⁹⁸ DIMAGGIO & HARGITTAI, 2001, s.1,2

⁸⁹⁹ Eszter HARGITTAI, ‘Second-Level Digital Divide: Differences in People’s Online Skills’, **First Monday**, V.7, Iss.4-1, April 2002, http://firstmonday.org/issues/issue7_4/hargittai/index.htm

⁹⁰⁰ UNITED NATIONS, **E-Government Survey 2014: E-Government for The Future We Want**, UN 2014, s.124,125, https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2014-Survey/E-Gov_Complete_Survey-2014.pdf.

bireyler arasında bilgi ve iletişim teknolojilerine ulaşma ve bu teknolojilere ilişkin becerilere sahip olma hususundaki eşitsizliği ifade eder⁹⁰¹.

OECD'nin tanımına göre dijital eşitsizlik; farklı sosyoekonomik düzeydeki bireylerin, hane halklarının, işletmelerin, coğrafi bölgelerin, bilgi iletişim teknolojilerine erişimleri ve geniş bir yelpazeye yayılan faaliyetlerini gerçekleştirmek için interneti kullanabilmeleri bakımından söz konusu olan eşitsizliktir⁹⁰².

Dijital eşitsizlik türlerine ilişkin olarak genel ayrım bilişim teknolojilerine sahip olma ve bilişim teknolojilerini kullanma bakımından söz konusu olan eşitsizlik olarak ifade edilmekle birlikte literatürde daha geniş alt ayrımlara yer verilmektedir.

Dimaggio & Hargittai, eşitsizliğin kritik boyutlarını belirlemek amacıyla beş yaygın eşitsizlik türüne dikkat çekmektedir. Bu eşitsizlik türlerinin her biri, kullanıcıların çevrimiçi olarak yaşadığı deneyimi, internet'i kullanabilme becerilerini ve internet kullanmaktan duydukları memnuniyetleri önemli ölçüde şekillendirmektedir⁹⁰³.

i) *Web'e erişim için kullanılan teknik araçlarda (donanım ve bağlantılar)*

farklılıklar: Teknik düzeyi düşük aygıtlar, kullanıcıların internetten doğrudan ve dolaylı olarak elde edeceği faydaları azaltır. İlk olarak, yavaş bağlantılara, eski yazılıma ve eski donanıma sahip olan kullanıcılar belirli sitelere erişemezler. İkincisi, internet kullanımları tatmin edici olmadığından interneti daha az kullanırlar ve internet kullanımından fayda sağlamaya yönelik becerileri elde etme olasılıkları düşük düzeyde kalır.

ii) *İnsanların web'i kullanırken sahip oldukları otonomi düzeyi: (internete ev ya da işyerinde bağlanmaları, kullanımlarının izlenip izlenmediği gibi*

⁹⁰¹ Sunnie Lee WATSON & Thalia MULVIHILL, "Exploring the Notion of 'Technology as a Public Good': Emerging Characteristics and Trends of The Digital Divide in East Asian Education", **International Exploration of Technology Equity and The Digital Divide: Critical, Historical and Social Perspectives**, Patricia Randolph LEIGH (Ed.), Information Science Reference, Hershey 2011, 40-57, s.41.

⁹⁰² OECD, **Understanding Digital Divide**, OECD Publications, Paris 2001, s.5, <https://www.oecd.org/sti/1888451.pdf>,

⁹⁰³ DIMAGGIO & HARGITTAI, 2001, s.8 vd.

hususlar) İnternet erişimine sahip olan bireylerin kullanım özerkliği ne kadar geniş olursa, kullanıcının elde ettiği faydalar da o denli zenginleşir. Kullanıcının internet'e erişebileceği saatleri belirleme kudreti, mevzuat, zamansal sınırlamalar, filtreler veya teknik engellerle kullanımın sınırlanması önem arz eden hususlardır. İşyerinden internet erişimi bakımından ise işyerinde ne tür kullanımlara izin verildiği (ve bu durumun organizasyonel role göre nasıl değiştiği), hangi tür filtreleme veya izleme sistemlerinin kullanıldığı ve kuralların ne kadar sıkı bir şekilde uygulandığı gibi konular belirleyici niteliktedir.

iii) ***İnternet kullanma becerisindeki eşitsizlik:*** İnternet kullanma becerisi, bireylerin interneti istedikleri amaçlarla kullanma kapasiteleriyle doğrudan ilişkilidir.

iv) ***İnternet kullanıcılarının sahip olduğu sosyal destek bakımından eşitsizlik:*** En az üç tür destek, kullanıcılar için önem taşımaktadır: ilkin resmi teknik destek (örneğin, işyerlerindeki ofis personeli, işletmelerdeki müşteri destek personeli, kütüphaneciler ve öğretmenler). İkinci destek türü kullanıcının problemlerle karşılaştığında başvurabileceği arkadaş ve aile üyelerinden sağlanan teknik destektir. Son destek biçimiye, hem herhangi bir sorun çıktığında hem de herhangi bir başarı elde edildiğinde kullancılara aileleri ve arkadaşları tarafından verilen moral destektir.

v) ***Teknolojiyi kullanım amaçlarındaki eşitsizlik:*** Web'in vatandaşları güçlendireceğini, sosyal sermayeyi arttıracak ve fırsat eşitliğini geliştireceğini öngören internet kâhinleri muhtemelen bu tahminleri yaptıklarında kumar veya pornografi sitelerini hesaba katmamışlardı. Özellikle ekonomik üretkenliği (örneğin beceri geliştirme, istihdam fırsatları hakkında bilgi sahibi olma, tüketici bilgisi veya eğitim) veya politik veya

sosyal sermayeyi (internet'i takip etmek için) içeren kullanımların yaygınlığı önemlidir. Bununla birlikte haber edinmek, kamusal meseleler hakkında fikir sahibi olmak, toplumsal faaliyetlere katılmak ya da bunları organize etmek için internet kullanımının yaygınlığı önemli bir göstergedir.

Dijital eşitsizliğin politik ve yönetsel etkileri bireysel düzey, örgütsel düzey ve küresel düzey olmak üzere üç farklı analiz düzeyinde ele alınmaktadır⁹⁰⁴:

- i) Bireysel Düzey:** Teknolojik, sosyolojik veya ekonomik açıdan dezavantajlı kişiler bilişim teknolojisine erişimden yoksundur. Bu kimseler ile bilgi ve iletişim teknolojilerini gündelik yaşamlarının ayrılmaz bir parçası haline getirmeyi başaran kimseler arasında bir uçurum olabilir.
- ii) Örgütsel Düzey:** Bazı örgütler kendilerine stratejik bir üstünlük sağlama potansiyeline sahip bilişim teknolojilerini hızlı bir biçimde benimserken, bir kısım örgütler bilişim teknolojilerini benimseme konusunda geride kalmaktadır.
- iii) Küresel Düzey:** Bazı ülkeler bilişim teknolojilerine yoğun bir şekilde yatırımda bulunup bilişim teknolojilerinin kurumsal ve bireysel kullanımı teşvik eden politikalar benimserken, bir kısım devletler teknolojik açıdan geride kalmaktadır.

Norris ise dijital eşitsizlik kavramını küresel eşitsizlik, sosyal eşitsizlik ve demokratik eşitsizlik olmak üzere üç boyutlu bir fenomen olarak ele alır⁹⁰⁵.

- i) Küresel eşitsizlik,** sanayileşmiş toplumlar ve gelişmekte olan toplumlar arasındaki internet erişimi farklılığını ifade eder.

⁹⁰⁴ Sanjeev DEWAN & Frederick J. RIGGINS, "The Digital Divide: Current and Future Research Directions", **Journal of Association for Information Systems**, V.6, No.12, 2005, 298–337, s.301 vd.

⁹⁰⁵ NORRIS, 2001, s.3 vd.

- ii)** Sosyal eşitsizlik, her ulusun kendi içindeki zengin ve yoksul bireyler arasındaki uçurum ile ilgilidir.
- iii)** Son olarak çevrimiçi topluluk içinde demokratik eşitsizlik, kamusal yaşama katılmak, kamusal meselelerle meşgul olmak ve kamusal yaşamda aktif bir rol oynamak için dijital kaynakları kullanan ve kullanmayanlar arasındaki farkı ifade eder.

3.1.1.2 Dijital Eşitsizlik Sebepleri

Önceleri bilişim teknolojilerine ve özellikle internete erişim imkânına sahip olanlar ve olmayanlar arasındaki ayrım anlamına gelen dijital eşitsizliğin, süreç içinde genişleyerek “kullanım” kavramına dair eşitsizlik üzerine yoğunlaştığı ifade edilmişti. Dijital eşitsizliği ölçmek için süreç içinde kullanılan göstergeler, dijital eşitsizlik kavramının kapsamındaki genişleme ve eşitsizliğin odağındaki değişim bakımından fikir verici niteliktedir. Örneğin OECD’nin 2001 tarihli çalışmasında, dijital eşitsizlik ölçümüne ilişkin esas aldığı parametreler; kişisel bilgisayar sayısı, internete erişim imkânı, telefon hizmetleri ve televizyon hizmetlerinden ibaretti⁹⁰⁶. Dijital eşitsizliğin kapsamı ilk başlarda teknolojiye erişim ile ilgili olmakla birlikte, dijital bölünmenin ardışık seviyeleri beceri ve yetenek ile ilgilidir. Bu tür dijital bölünme hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde yaygın olarak görülmektedir⁹⁰⁷. Esas itibarıyla internet erişimine sahip olmak ile internet kullanmak birbirinden farklı olgulardır. İlk, internet erişimine sahip olanlar, internet kullanan bireylere göre daha fazla sayıdadır. İkinci olarak ise erişim kaynakları tarafından yönlendirilirken, erişime sahip olan bireylerin kullanımını yönlendiren unsur taleptir⁹⁰⁸. Bu noktada, kullanımı belirleyen unsur olarak ifade edilen “talep” olgusunun hangi etmenler tarafından biçimlendirildiğini belirlemek önem kazanmıştır. Dijital eşitsizlik sebeplerinin

⁹⁰⁶ OECD, 2001, s.5

⁹⁰⁷ UNITED NATIONS, 2014, s.124,125

⁹⁰⁸ DIMAGGIO & HARGITTAI, 2001, s.2

saptanması, hem dijital eşitsizliğin kapsamının belirlenmesinde hem de dijital eşitsizliğin önlenmesi için gerekli tedbirlerin planlanmasında büyük önem taşımaktadır. Dijital eşitsizliği belirleyen bu etmenler, doktrinde dijital eşitsizlik sebepleri olarak da adlandırılmaktadır. Dijital eşitsizlik sebepleri gelirden cinsiyete, yerleşim yerinden engellilik durumuna ve yaşa kadar uzanan geniş bir yelpazede şekillenmektedir.

Andreasson, dijital eşitsizlik sebeplerini şu şekilde şematize etmektedir⁹⁰⁹:

Dijital Eşitsizlik Sebepleri	Açıklama
Erişim	Dijital eşitsizlik; erişim yoksunluğu veya erişim eksikliğiyle başlar. İnternetin nüfus ettiği alan artmış olmasına rağmen, dünya çapında çevrim içi insanların çevrimdışı bireylerden fazlalığı, erişimin önemli bir sorun olmasına sebebiyet verir.
Yaş	Çevrimiçi sosyal hizmetlerden ve sağlık hizmetlerinden yararlanmak yaşlı insanlar bakımından daha önemli olmasına karşın, yaşlı nüfusun bilişim teknolojileri kullanımı genç nüfusa göre azdır.
Bant Genişliği	Uluslararası bant genişliği ve şebekeler üzerinden bilgi alma kapasitesi, ülkeler arasında çok farklı olmakla birlikte, potansiyel faydaları sınırlamaktadır.
İçerik	Yerel içeriğin oluşturulması ve kullanılması önemlidir çünkü kullanımdan elde edilen yarar içeriğe ve lisana da bağlıdır.
Engellilik	Dijital erişilebilirliğin artışı engelliler için bir fırsat potansiyeli taşısa da engelliler bilişim teknolojilerini kullanmakta ek zorluklarla karşı karşıya kalmaktadır.
Eğitim	Sosyal ayrımlar gibi, eğitim ve okuryazarlık oranları da dijital

⁹⁰⁹ ANDREASSON, 2015, xxiv

	eşitsizliği önlemek bakımından ayrı birer sorundur.
Cinsiyet	Çevrimiçi kullanımda erkeklerle kadınlar arasında farklılık mevcuttur.
Göç	Göçmenler, iltica ettikleri ülke vatandaşlarıyla aynı seviyede dijital beceriye sahip olmayabilir ve içerik ve dil bakımından zorluklara maruz kalabilir.
Gelir	Zengin ve yoksullar arasındaki uçurum bilişim teknolojilerinin sadece mali bakımdan karşılanabilirliğini değil aynı zamanda bilişim teknolojilerinin kullanım biçimlerini de etkiler.
Yer	Kırsal alanlarda ve uzak bölgelerde yaşayanlar, hizmetlerin hızı ve kalitesi bakımından genellikle kentsel alanlardakilere göre dezavantajlıdır.
Ölçüm	Ülkeler arasındaki ilerlemenin ölçülmesinde ve belirli kalkınma projelerinin değerlendirilmesinde farklılık söz konusudur. Mobil cihazlar erişim farklılığını kapatma fırsatı sağlamakla birlikte, teknoloji, hız ve kullanım açısından da yeni tür eşitsizlikler yaratabilir.
Hız	Dijital bir toplumun tüm avantajlarından yararlanmakta hız önemli bir unsur olduğundan, genişbant erişimine sahip olmak ve olmamak, yeni bir eşitsizlik yaratmaktadır.
Faydalı Kullanım	"faydalı kullanım", bireylerin bilişim teknolojilerini üretken biçimde kullanmaları bakımından anahtar niteliğinde bir ayrımdır.

Bahsi geçen dijital eşitsizlik sebepleri göstermektedir ki, dijital eşitsizlik sebepleri ile reel dünyadaki eşitsizlik sebepleri arasında büyük bir örtüşme söz konusudur. Gerçekten de kamu hizmetlerine, sosyal olanaklara erişim konusunda kırsal nüfus ve kentsel nüfus arasındaki eşitsizlik, dijital eşitsizlik bakımından da geçerlidir. Benzer şekilde eğitim, gelir gibi unsurların yaşam kalitesi üzerindeki belirleyici rolü

dijital alanda da varlığını sürdürmektedir. Engellilik, göçmenlik gibi statüler, reel dünyada olduğu gibi sanal dünya bakımından da birer dezavantaj niteliği taşımaktadır. Benzer bir durum cinsiyet eşitsizliği bakımından da söz konusudur. UNICEF verilerine göre 2017 yılında dünya genelinde internet kullanan erkeklerin oranı, internet kullanan kadınların oranından yüzde 12 daha fazladır⁹¹⁰. Cinsiyete dayalı dijital uçurum; kadınlar ve erkekler arasındaki eğitim farklılığından, cinsiyetler arası gelir farklılığından, kadınların teknoloji kullanımına ilişkin sosyal tutumları, kadınların annelik ve iş hayatı arasında denge kurma zorunluluğu, internet sitelerinin içeriklerinin kadınların gereksinimlerini karşılamadaki yetersizliği gibi nedenlere dayanmaktadır⁹¹¹. Bu bağlamda Craig & Greenhill'in görüşleri çarpıcı bir nitelik taşımaktadır. Craig & Greenhill'e göre, "dijital bölünme dijital değildir". Dijital bölünme; yeni teknolojiler tarafından güçlendirilen, belirli zümrelerdeki insanları dışlama potansiyeli artmış, sosyal ve ekonomik bir bölünmedir. Dışlanma potansiyeli taşıyan insanlar, düşük gelirli, engelli ve okuryazarlık sorunları olan insanlardır. Bu engeller, daha düşük gelirli, kamu erişim noktalarının daha az bulunduğu kırsal bölgelerde yaşayan insanlar için de geçerlidir⁹¹².

Bütün bu denklem içinde ayrıksı nitelik taşıyan parametre, kanaatimizce yaş faktörü bakımından söz konusu olmaktadır. Reel dünya bakımından -dezavantajlı bir durum olan ileri yaşlılık dışında- olgun bireylerin gençlere nispeten daha avantajlı bir konumda olduğunu söylemek mümkündür. Zira olgun bireyler eğitimlerini tamamlamış, meslek edinmiş, belirli bir sosyal statüye ve gelire sahip olmuş ve bu yönlerden genç nüfusa nispeten avantajlı konumda bulunan bir toplumsal kesimi teşkil etmektedir. Reel dünya bakımından geçerli olan bu durum, diğer eşitsizlik sebeplerinden farklı bir

⁹¹⁰ UNICEF, 2017, s.1

⁹¹¹ https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2014-Survey/E-Gov_Complete_Survey-2014.pdf s.137

⁹¹² John CRAIG & Briony GREENHILL, **Beyond Digital Divides? The Future for ICT in Rural Areas: A Report for The Commission for Rural Communities from Demos**, Countryside Agency Publications, West Yorkshire 2005, s.19,

biçimde dijital dünyada tersine bir etki yaratmaktadır. UNICEF verilerine göre dünya genelinde internete en çok bağlanan yaş grubu, 15-24 yaş arası genç nüfustur. Dünya genelinde internete bağlanma oranı toplam nüfusun %48'i iken 15-24 arası genç nüfus bakımından bu oran % 71'dir. 18 yaş altı çocukların ise dünya genelinde internet kullancılarının üçte birini oluşturduğu tahmin edilmektedir⁹¹³. Bu tersine etkiyi anlamlandırabilmek adına Prensky'nin "dijital yerli" ve "dijital göçmen" tanımlamaları, kanaatimizce yaşa bağlı dijital eşitsizlik kavramını kavramakta yol gösterici niteliktedir. Prensky, 2000'li yılların neslini yeni teknoloji ile büyüyen ilk nesil olarak tanımlar. Bu neslin bütün yaşamı; bilgisayar, video oyunları, dijital müzik çalarlar, video kameralar, cep telefonları ve dijital çağın diğer tüm oyuncakları ve aygıtlarıyla çevrilidir. Prensky bu nesli "dijital yerli" (digital native) olarak isimlendirir; ana dili, dijital bilgisayar, video oyunları ve internet olan bir nesil. Dijital yerlilerin yanısıra var olan diğer grup ise, dijital dünyanın varolmadığı bir zaman diliminde doğan, süreç içinde yeni teknolojinin etkisine giren bir zümredir. Bu zümre her ne kadar yerkürenin eskisi olsa da, dijital dünyaya sonradan dâhil olmuştur ki bu nedenle "dijital göçmen" olarak nitelenirler. Göçmenler nasıl ki yeni çevrelerine uyum sağlamak, yeni ülkenin dilini öğrenmek adına çabalarsa, dijital göçmenler de yabancısı oldukları dijital dünyanın dilini sonradan öğrenirler. Bu bakımdan, dijital çağın dili, dijital yerlilerin anadili iken, bu dil dijital göçmenler için yenidir. Dijital göçmenler, sonradan öğrendikleri bu dili "aksanla" konuşurlar, diğer bir ifadeyle geçmiş kültürlerinin izlerini (dijital dünya öncesine ait alışkanlıklarını) ister istemez bu yeni dile de yansıtırlar. Örneğin bir kimseye telefon ederken hala "numara çevirmek" gibi bir deyim kullanırlar, çevirmeli telefon çoktan tedavülden kalmış olsa da⁹¹⁴. Singer & Friedman'ın belirttiği üzere dijital yerlilerin sayısı gün geçtikçe artsa da hâlihazırda dünyayı yönetenler, bilgisayar ve

⁹¹³ UNICEF, **The State of the World's Children 2017: Children in a Digital World**, Unicef, New York 2017, s.3

⁹¹⁴ Marc PRENSKY, "Digital Natives, Digital Immigrants", **The Digital Divide**, Mark BAUERLEIN (Ed.), Penguin, New York 2011, 3-11, s.4,5.

internet çağının sorunlarını anlamakta güçlük çeken dijital göçmenlerdir. 2001 yılında, dönemin ABD Savunma Bakanı e-postalarının çıktısını asistanına aldırıp, yanıtları el yazısıyla yazıp, e-posta ile yanıtlama işini asistanına havale ederken, söz konusu yıllarda FBI Başkanının ofisinde bilgisayar mevcut değildi⁹¹⁵. Dijital göçmenlerin yaşadıkları uyumsuzluk sadece gündelik hayatta kullandıkları deyimlere aksetmekle kalmayıp, eylemlerine de yansımaktadır ve kanaatimizce “kuşak çatışması” olarak adlandırılan sosyal sorunu daha da derinleştirici bir rol oynamaktadır.

3.1.1.3 Dijital Eşitsizlik ve E-Devlet

Dijital ortamda sunulan kamu hizmetlerine erişimin önkoşulu; sunulan kamu hizmetlerine ilişkin ara yüzlerin ve teknik olanakların sağlanması olmakla birlikte, hizmetlere erişimin beşeri boyutu da bu önkoşul kadar gerekli olan bir diğer husustur⁹¹⁶. Bu bağlamda e-devlet oluşumunu olumsuz yönde etkileyen faktörlerden en önemlisi; e-devletin taraflarından birinin ya da birkaçının e-devlet uygulamalarına uyum sağlayamaması ya da uyum sağlamakta zayıf kalmasıdır⁹¹⁷. “E-devlet paradoksunun” en belirgin ve açık tezahürü, çevrimiçi kamu hizmetlerinin (dağıtım) sağlanması ve bunların kullanımı (benimseme) arasındaki uyumsuzluktur⁹¹⁸. E- devletin başarılı olmasının bir şartı da; e-devlet ile birlikte ortaya çıkan bir kavram olan e-toplum dâhilinde oluşan yeni değerler, kültür ve yapılanmanın oluşturulmasına bağlıdır⁹¹⁹. Kamu hizmetlerinin dijital ortamda sunulması ve bu sunumdan beklenen faydaların elde edilmesi; idarenin teknik bakımdan yeterli olmasının yanı sıra hizmetten yararlanacak

⁹¹⁵ P.W SINGER & Allan FRIEDMAN, **Siber Güvenlik ve Siber Savaş**, 1. Baskı, Buzdağı Yayınevi, Ankara 2015, s. 18.

⁹¹⁶ ÜSTÜNER, 2011, s.8

⁹¹⁷ Aziz ŞİŞMAN & Zübeyde ALKIŞ & E. Erdem MARAŞ, “E-Devlet ve M-Devlet’in Geliştirilmesinin Önündeki Engel; Sayısal Uçurum”, **Harita Teknolojileri Elektronik Dergisi**, C.3 No.1, 2011, 27-37, s.30.

ÇAPAR & VURAL, 2013, s.1679

⁹¹⁸ Gianluca Misuraca, Alberto Savoldelli and Cristiano Codagnone, “Evaluating e-Government: A Comprehensive Methodological Framework to Assess Policy Impacts”, s.26

⁹¹⁹ Yücel OĞURLU, **İdare Hukukunda “E-Devlet” Dönüşümü ve Dijitalleşen Kamu Hizmeti**, 1. Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2010, s.18

olan vatandaşların da bu bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanabilmelerine bağlıdır⁹²⁰. E-Devlet gelişiminin başarıya ulaşmasında vatandaşların tavrı önemli bir kriterdir. Vatandaşların teknolojiye erişemedikleri, bilgisayar kullanmayı bilmedikleri, kamu hizmetlerinin elektronik ortamda sunumunu benimsemedikleri, elektronik hizmetlere güvenmedikleri, bilişim teknolojilerini yanlış biçimde kullanmaktan korktukları bir durumda e-devletin sahip olduğu potansiyelden yararlanılması mümkün olmayacaktır⁹²¹. Vatandaşların (ve vatandaşlara nispeten daha az ölçüde de olsa şirketlerin) devletle etkileşim kurarken telefon ve yüzyüze görüşme gibi geleneksel methotları tercih ettiği gözlemlenmektedir⁹²². E-devlet uygulamalarının başarısı, e-devlet uygulamalarında başvuru enstrümanlarının kullanıcı dostu bir nitelik taşıması, diğer bir ifadeyle bu araçların kullanılabilirliği (usability) ile paralel niteliktedir⁹²³. Bu anlamda e-devletin yurt geneline yaygınlaştırılması bakımından, yurttaşların bilgi ve iletişim teknolojilerinin sunduğu imkânlarla sahip olması ve bunları etkin bir biçimde kullanabilmesi büyük öneme sahiptir⁹²⁴.

Bilgi ve iletişim teknolojileri, nitelikleri gereği mesafe engellerinin ortadan kaldırılması, bilgi kaynaklarının eşit dağıtımı, özel gereksinime sahip vatandaşların bu gereksinimlerinin karşılanması için hizmet çeşitliliği sağlamak gibi imkânlar sağlamaktadır.⁹²⁵ Sayılan özelliklerinden dolayı bilgi ve iletişim teknolojileri esas itibarıyla toplumdaki dezavantajlı grupların sahip oldukları dezavantajlardan

⁹²⁰ OĞURLU, 2010, s. 19

⁹²¹ Birgit JAEGER, “E-Government, E-Democracy and The Politicians”, **Encyclopedia of Information Science and Technology Vol: I**, Mehdi KHOSROW-POUR (Ed.), Idea Group Reference, Hershey & London 2005, 990-994, s.993

⁹²² Alberto SAVOLDELLI & Cristiano CODAGNONE & Gianluca MISURACA, “Explaining The E-Government Paradox: An Analysis of Two Decades of Evidence From Scientific Literature and Practice on Barriers to E-Government”, **Proceedings of The 6th International Conference on Theory and Practice of Electronic Governance (ICEGOV2012)**, ACM Press, New York 2012, 287-296, s.289

⁹²³ Mehmet Zahid SOBACI, “E-Devlet: Kuramsal Bir Bakış”, **E-Devlet Kamu Yönetimi ve Teknoloji İlişkisinde Güncel Gelişmeler**, Mehmet Zahid SOBACI & Mete YILDIZ (Eds.), 1. Basım, Nobel Yayın, Ankara 2012, 3-37, s.29

⁹²⁴ ŞİŞMAN & ALKIŞ & MARAŞ, 2011, s.33

⁹²⁵ Serhat BAŞTAN, “E-Devlet Yapılanması Ekseninde Kamusal Enformasyon ve İletişim Teknoloji Projelerinin Önündeki İtici ve Kısıtlayıcı Etkiler”, **Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Y.10, S.14, 2008, 241-266, s. 256

etkilenmemelerini sağlayarak toplumsal dengeyi sağlayabilecek bir nitelik taşımaktadır. Örneğin bedensel engelli bir vatandaş herhangi bir kamu kurumundan temin etmesi gereken bir belgeyi konutundan çıkmadan temin edebilmekte, bu sayede de bedensel dezavantajının olumsuz etkilerini hissetmeksizin ihtiyacı olan işlemleri rahat biçimde yerine getirebilmektedir. Bireylerin bilgi ve iletişim teknolojilerine erişim bakımından eşit imkânlara sahip olmamaları, bu dengesizliği bertaraf etmek bir yana, var olan dengesizliğin daha da artmasına yol açacaktır. Dezavantajlı grupların e-devlet kullanım gereksinimine ilişkin olarak yaşlı nüfus üzerinden örneklemede bulunmak da mümkündür. Bilgi ve iletişim teknolojileri vasıtasıyla yürütülen tele-sağlık hizmetleri, sağlık hizmetlerinin uzaktan sağlanmasını kolaylaştırarak sağlık hizmetlerini hastane ve kliniklerden evlere taşımaktadır⁹²⁶. Uzaktan gözetim dâhil olmak üzere tele-sağlık hizmetleri aracılığıyla yürütülen birçok hizmet aracılığıyla tedavinin en iyi biçimde sağlanması, yüksek çözünürlüklü görüntüler gibi kimi sağlık bilgilerinin gerçek zamanlı olarak iletilmesine bağlıdır⁹²⁷. Kuşkusuz bu durum özellikle kronik hastalığa sahip yaşlı bireyler bakımından özel önem taşımaktadır. Buna karşın, ABD ölçeğinde yapılan bir araştırmaya göre kronik hastalığa sahip olmayan yetişkinlerin internet erişimine sahip olma oranı %89 iken aynı oran kronik hastalığa sahip yetişkinlerde %72 olarak saptanmıştır. Kronik hastalığa sahip olan bireylerin internet erişimlerinin düşük oranda kalması, söz konusu bireylerin grup olarak genel nüfustan daha yaşlı olmalarına ve daha az eğitime sahip olmalarına bağlanmaktadır⁹²⁸.

Dijital uçurumun sebep olduğu bir diğer dezavantaj ise kamu hizmetlerinin finansmanı boyutunda kendini göstermektedir. E-devlet uygulamaları aracılığıyla

⁹²⁶ Charness, N., Demiris, G., & Krupinski, E. A. (2011). Designing Telehealth for an Aging Population: A Human Factors Perspective. Boca Raton: CRC Press.

⁹²⁷ NATIONAL TELECOMMUNICATIONS AND INFORMATION ADMINISTRATION, **National Broadband Research Agenda: Notice and Request for Comments Comments of Partnership for Progress on the Digital Divide**, 2016, s.4, <https://www.ntia.doc.gov/files/ntia/publications/ppdd-nbracomments.pdf>

⁹²⁸ Susannah FOX & Maeve DUGGAN, **The Diagnosis Difference**, Pew Research Center 2013, http://www.pewinternet.org/files/old-media/Files/Reports/2013/PewResearch_DiagnosisDifference.pdf, s.3

sağlanan kamu hizmetlerinden yararlanan vatandaşlar bu hizmetlerden düşük maliyetle ya da ücretsiz bir biçimde yararlanırken, e-devlet sisteminin işlerliği bütün vergi mükelleflerinden alınan vergilerle sağlanmaktadır⁹²⁹. Bu anlamda toplumun dezavantajlı kesimleri, e-devlet sistemi aracılığıyla sunulan hizmetlerin nimetlerinden yararlanamadıkları gibi bir de bu hizmetlerin külfetlerine katlanmak durumunda kalmaktadırlar.

3.1.1.4 Dijital Eşitsizlik ve Türkiye

Dijital eşitsizlik konusuna ilişkin olarak ulusal ve ulusal uluslararası düzeyde devletler, ulusal ve uluslararası örgütler düzeyinde birçok araştırma yapılmaktadır. Çalışmanın bu kısmında Türkiye'nin dijital eşitsizlik alanındaki konumunu belirlemek için TÜİK araştırmalarından elde edilen veriler⁹³⁰ grafik biçiminde aktarılacak, ardından söz konusu istatiklere ilişkin saptamalara yer verilecektir. Söz konusu verilerden bir kısmı, taşıdıkları öneme binaen tarafımızca istatistiki tablolara dönüştürülerek sunulmaktadır. Bu noktada istatiklere ilişkin bir takım hususların belirtilmesi faydalı olacaktır: İlk tablolarda bilgilerine yer verilen bireyler ifadesiyle kastedilen, 16-74 yaş grubundaki bireylerdir. İkinci olarak 2006 yılında TÜİK tarafından herhangi bir araştırma gerçekleştirilmediği için 2006 yılına ilişkin verilere çalışmada yer verilememiştir. Üçüncü olarak bilgisayar ve internet kullanımı gibi hususlara ilişkin istatistiklerde yer alan “son üç ay içinde” ifadesi, çalışmanın yapıldığı zamandan önceki 3 aylık dönem anlamına gelmektedir.

⁹²⁹ BALCI, 2008, s.332

⁹³⁰ Çalışmada yer alan veriler, “Bilim, Teknoloji ve Bilgi Toplumu” konulu TÜİK verilerinden oluşmaktadır. <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=kategorist>. Söz konusu verilere ilişkin tablolara “tablolar” başlığı altında yer verilmiştir.

Türkiye'nin Dijital Eşitsizlik Bakımından Değerlendirilmesi sonucunda elde edilen sonuçları şöyle özetlemek mümkündür:

Yıllar içinde bilgisayar ve internet kullanımının her ikisi de artış göstermektedir. Bununla birlikte internet kullanım oranının bilgisayar kullanım oranına nispeten daha büyük bir artış gösterdiği görülmektedir. Bu durumun sebebi, bilgisayar dışı aygıtlarla, özellikle akıllı telefonlarla internete erişim olanaklarının yaygınlaşmasıdır.

Yaş gruplarına göre bilgisayar kullanım oranlarına ilişkin olarak; 65-74 yaş arası nüfusun bilgisayar kullanım oranı büyük bir artış gösterse de en genç ölçüm grubunu oluşturan 16-24 yaş arası grup, her yıl bilgisayar kullanım oranında ilk sırada yer almaktadır. Benzer durum internet kullanımı için de geçerli olmakla birlikte, dikkat çekici durum, internet kullanım oranındaki artışın bilgisayar kullanım oranına göre nispetle yüksek oranda gerçekleşmesidir. Diğer yandan 16-24 yaş arası nüfus bakımından 2013 yılından itibaren bilgisayar kullanım oranında düşüş yaşandığı gözlemlenmektedir. Bu durumun sebebi de kanaatimizce yine bilgisayar dışı aygıtlarla, özellikle akıllı telefonlarla internete erişim olanaklarının yaygınlaşması ve bu aygıtların kullanımının genç nüfus bakımından benimsenmesidir.

Cinsiyete dayalı bilgisayar ve internet kullanım oranları bakımından her iki cinsiyet açısından da yıllar içinde artış yaşandığı gözlenmektedir. Bilgisayar ve internet kullanım oranları bakımından kadın ve erkek nüfus arasındaki oransal farkın artış gösterdiği gözlemlense de cinsiyetlerin bilgisayar ve kullanım oranlarının yıllar içindeki oransal artışı dikkate alındığında dijital eşitsizliğin azaldığı gözlenmektedir. Şöyle ki; 2004 yılı erkek nüfus bilgisayar kullanım oranı: %31,1, 2004 yılı kadın nüfus bilgisayar kullanım oranı: 16,2'dir. Bu bağlamda bilgisayar kullanımı bakımından, 2004 yılı cinsiyetler arası fark % 14,9'dur. 2017 yılı erkek nüfus bilgisayar kullanım oranı: %65,7, 2017 yılı kadın bilgisayar kullanım oranı: %47,7. 2017 yılı cinsiyetler arası fark % 18'dir. Erkek nüfus bilgisayar kullanım oranı bakımından 2004 yılı ve 2017 yılı arasındaki

artış, %211,25 olmuştur. Bu oran kadın nüfus bilgisayar kullanım oranı bakımından %294,44 olmuştur. Benzer durum internet kullanım oranları bakımından da söz konusudur. 2004 yılı erkek nüfus internet kullanım oranı: %25,7, 2004 yılı kadın nüfus internet kullanım oranı: 12,1'dir. Bu bağlamda internet kullanımı bakımından, 2004 yılı cinsiyetler arası fark %13,6'dır. 2017 yılı erkek internet kullanım oranı: %75,1, 2017 yılı kadın internet kullanım oranı: %58,7'dir. 2017 yılı cinsiyetler arası fark % 16,5'dur. Erkek nüfus internet kullanım oranı bakımından 2004 yılı ve 2017 yılı arasındaki artış, %292,217 olmuştur. Bu oran kadın nüfus internet kullanım oranı bakımından %485,123 olmuştur. Bu bağlamda cinsiyetler arası oranlara bakıldığında yıllar içinde dijital eşitsizliğin arttığı gibi bir sonuca varılsa da esasen cinsiyetlerin bilgisayar ve internet kullanımlarının yıllar içindeki oransal artışları gözönüne alındığında kadın nüfusun bilgisayar ve internet kullanımının daha büyük artış gösterdiği gözlemlenmektedir.

Kanaatimizce Türkiye bakımından cinsiyete dayalı dijital eşitsizlik bakımından sağlıklı bir sonuca ulaşmak için cinsiyetlerin eğitim durumuna ilişkin veriler de göz önünde bulundurulmalıdır. Örneğin 2017 yılı bilgisayar kullanım oranı farklılığı % 18'iken üniversite mezunu kadın ve erkekler arasındaki fark %4 olmuştur. İnternet kullaanımı bakımından ise sonuç daha çarpıcıdır. 2017 yılı üniversite mezunu kadınların internet kullanım oranı %97,3 iken erkekler bakımından bu oran %96,9 olmuştur. 2017 yılı internet kullanım oranı bakımından cinsiyetler arası farkın erkekler lehine %16,5 olduğu dikkate alındığında, üniversite mezunu kadın internet kullanım oranının önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Kanatimizce bu durum da göstermektedir ki, cinsiyete dayalı dijital eşitsizlik bakımından ana unsur, cinsiyetler arası eğitim seviyesi farklılığıdır.

Dijital eşitsizlik bakımından bilişim teknolojilerinin kullanım maksatlarının da önemli bir kriter olarak değerlendirildiği ifade edilmişti. Türkiye'deki dijital eşitsizliği, internet kullanım amaçları bağlamında değerlendirmek gerekirse, 2017 yılında, sosyal medya üzerinde görüntü oluşturma, mesaj gönderme veya fotoğraf vb. içerik paylaşma maksadıyla son üç ay içinde internet

kullanım oranı, %83,7 olarak tespit edilmiştir. Avrupa kıtasındaki 53 ülke arasında 2017 yılı haziran ayı internet yaygınlık (penetration) oranına ve Facebook kullanıcılarına ilişkin olarak yapılan istatistiksel bir çalışmada, Avrupa geneli internet yaygınlık oranı; %80,2 olarak tespit edilmiştir. Söz konusu çalışmada Türkiye, internet kullancısı/ toplam nüfus oranlamasında, %69,6'lık internet yaygınlık oranı ile 53 Avrupa ülkesi arasında 40. sırada yer almaktadır. 80.417.526 toplam nüfus içinde 56.000.000 internet kullanıcısına sahip olan Türkiye'nin, Avrupa internet kullanıcılarına oranı %8,5'tur. Türkiye bu oranla sırasıyla Rusya, Almanya ve Birleşik Krallık'ın ardından Fransa ile birlikte Avrupa nüfusu içinde en fazla internet kullanıcısına sahip 4. ülke konumundadır⁹³¹. Söz konusu çalışmada dikkat çeken bir diğer husus ise Facebook kullanıcı sayısı bakımından Türkiye'nin sahip olduğu konumdur. İlgili çalışmaya göre, 56.000.000 internet kullanıcısına sahip olan Türkiye'de 56.000.000 Facebook kullanıcısı mevcuttur. Türkiye bu sayıyla hem oransal olarak (%100), hem de sayısal olarak Avrupanın en fazla Facebook kullanıcısına sahip ülkesi konumundadır. Bu bilgiler bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Türkiye'de internet kullanımının sosyal medya kullanımı üzerinde yoğunlaştığını söylemek mümkündür. 2017 yılı internet kullanımına yönelik TÜİK araştırmasına göre e-posta gönderme-alma % 46,8 düzeyinde kalmıştır. Online haber, gazete ya da dergi okuma %68,2, Web siteleri aracılığıyla (Blog, Facebook, Twitter vb.) toplumsal veya siyasal konular ile ilgili görüşleri paylaşma %17,5, toplumsal veya siyasal bir konuda online bir oylamaya katılma %7,3 olarak tespit edilmiştir. 2017 yılı bakımından son 12 ay içinde kamu kurum/kuruluşlarıyla iletişimde interneti kullanma oranı ise 42,4 oranında kalmıştır. Bu bağlamda kamu kurum/kuruluşlarıyla iletişimde internet dışı iletişim kanalları halen ağırlığını korumaktadır. Kamu kurum/kuruluşlarıyla iletişimde en çok kullanılan iletişim türü, web sitelerinden bilgi edinme biçiminde gerçekleştirilmiştir.

⁹³¹ <https://www.internetworldstats.com/stats4.htm>

3.1.2 Sosyal Devlet Bakımından Dijital Eşitsizliği Önlemeye Yönelik Görev ve Sorumluluklar

Bilgi toplumunun önemli bir sorunu haline gelen dijital eşitsizliğin önlenmesi, yıllar içinde ulusal ve uluslararası kuruluşlar için önemli bir gündem maddesine dönüşmüştür.

Behan & Holmes, bilgi teknolojileri ve bilgi sistemlerinin sağladıkları avantajlara rağmen bu sistemlerin yaygın olarak kullanılmamasına neden olarak aşağıdaki faktörleri saymaktadır⁹³²:

- i) Bilgi sistemleri aracılığı ile işlem gerçekleştirmek çoğu zaman pahalı olmakta ve zaman almaktadır.
- ii) Bilgi sistemlerinin uygulanması daima bir risk unsuru taşımaktadır.
- iii) Bilgi sistemleri kaçınılmaz olarak bir değişimi gündeme getirmekte ancak insanlar çoğu zaman değişime karşı durmaktadır.

Dijital eşitsizliğin engellenebilmesi adına; vatandaşların bilgisayar okuryazarlığının artırılması, e-devlet sistemine güven duymalarının sağlanması, bilişim ve iletişim teknolojileri için gerekli araç ve gereçleri edinebilmeleri için mali bakımdan desteklenmeleri gerekmektedir⁹³³. Bu durumda dijital eşitsizliği önlemek adına öne çıkan unsurları; fiyat, işlem güvenliği ve geleneksel yöntemlerin kullanımına yönelik alışkanlık şeklinde özetlemek mümkündür.

E-devlet sisteminin başarıya ulaşması için ilkin sosyal, siyasal ve kültürel faktörlere bağlı olan, teknik olmayan alt yapı hazırlanmalı ve teknoloji bu altyapı üzerine kurulmalıdır. Diğer bir ifadeyle kamu yönetiminde teknoloji kullanımı teknolojiden vatandaşa doğru değil, vatandaştan teknolojiye doğru inşa edilmelidir⁹³⁴.

Bilişim teknolojilerinin toplum tarafından kullanılmaya başlaması ve benimsenmesine yönelik çalışmalarda eğitim önemli bir rol üstlenmektedir. Devletler teknolojik meydan okumanın

⁹³² Kate BEHAN & Diana HOLMES, **Understanding Information Technology**, Second Edition, Prentice Hall, New York 1990, s.95,96

⁹³³ BALCI, 2008, s.333

⁹³⁴ ÜSTÜNER, 2011, s.11

büyükliğini hesaba katarak daha ileri ve yükseköğrenim için bir yol haritası çizmeli, ar-ge faaliyetlerine yapılan yatırımları gözden geçirmeli ve vatandaşların dijital beceriler kazanabilmesi için her bireye uyarlanabilen nitelikte eğitim programları sağlayabilmelidir⁹³⁵. Ruppel & Ruppel'in belirttiği üzere ağ okullarının gerekliliği gün geçtikçe ilkokul gibi düşük seviyelerde dahi bir gereksinim olarak kendini göstermektedir. Dijital uçurumu ortadan kaldırma gayesine yönelik olarak, ilkokul öğrencileri bile bilgiye dayalı kararlar almayı öğrenmek için bilgiye erişebilmeli ve elde ettikleri bilgileri değerlendirebilmelidir⁹³⁶. Bilişim teknolojilerini kullanma becerisine ilişkin olarak okullarda yürütülen eğitimin yanısıra okul dışı eğitim ve kurslar da büyük öneme sahiptir. Bilişim teknolojilerini kullanma bakımından yaş faktörünün önemli bir dijital eşitsizlik sebebi olduğu göz önüne alındığında ileri yaşlardaki vatandaşlara yönelik eğitimin önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Bu bağlamda eğitim hususunda “yaşam boyu öğrenme”, ülke, kurum ve kuruluşlar açısından anahtar niteliğe sahiptir⁹³⁷. “Dijital göçmenlerin iltica ettikleri bilgi toplumuna adapte olmaları” adına yaşam boyu öğrenme perspektifine dayalı politikaların oluşturulması ve kararlı bir biçimde uygulanmasının oldukça önem taşıdığını düşünmekteyiz.

Son olarak belirtmek isteriz ki, eğitimin dijital eşitsizlik konusundaki önemi, yalnızca bilişim teknolojilerini kullanma becerisi kazandırmaktan ibaret değildir. Önceki kısımda belirtildiği üzere bilişim teknolojilerini kullanma becerisine sahip olmanın yanısıra bilişim teknolojileri vasıtasıyla yapılan işlemlerin niteliği de önem taşımaktadır. Teknolojinin toplumun her çatlağına girdiği günümüz dünyasında artık bireylerin evde, işte ya da kütüphanede bir ağ bağlantısına ulaşabilmesinden ziyade insanların çevrimiçi olduklarında ne yaptıkları ve neler yapabilecek beceride oldukları sorunu ön plana çıkmıştır⁹³⁸. Daha ötesi, belirli bir kültürel altyapıya ve eğitim

⁹³⁵ HOUSE OF LORDS SELECT COMMITTEE ON DIGITAL SKILLS, 2015, s.7,

⁹³⁶ David RUPPEL & Cynthia RUPPEL, “A University/Community Partnership Bridge The Digital Divide”, **Encyclopedia of Information Science and Technology Vol: I**, Editör: Mehdi KHOSROW-POUR, Idea Group Reference, Hershey & London 2005, 29-32, s.32

⁹³⁷ KILIÇ, 2011, s.88.

⁹³⁸ DIMAGGIO & HARGITTAI, 2001, s 3

seviyesine sahip olmayan bireylerin bilişim teknolojileri kullanımı fayda sağlamaktan çok zarara yol açma potansiyeline sahiptir. Demir'in de belirttiği üzere toplumun gelişiminde rol oynayan faktörlerden biri olan kültürel yapı, dinamik karakterli, yenilikleri öğreten ve tartışma zemini hazırlayan bir eğitim sisteminin kurulmasıyla dönüştürülebilir. Bu niteliklere sahip bir eğitim sistemi vasıtasıyla toplumun genel kültür seviyesi yükselir ve böylelikle teknik kültür de gelişmiş olur⁹³⁹.

Dijital eşitsizlik konusunda önem taşıyan bir konuda bilişim teknolojilerinin maliyeti bağlamında ortaya çıkmaktadır. Devletler interneti bir kamu hizmeti, bir medeniyet projesi ve ekonomik değer olarak görmeye başlamış⁹⁴⁰, birçok gelişmiş ülkede internet erişimi bir tüketim normu haline gelerek, devletin halka çok ucuza hatta ücretsiz olarak sağlayacağı bir kamu malı haline dönüşmektedir⁹⁴¹. Nitekim Baştan; kamusal enformasyon ve iletişim sistemlerine herkesin erişiminin sağlanması adına teknolojik, ekonomik, sosyal ve hukuksal engellerin kaldırılması için öneriler sunmaktadır. Bunlar; ağ ve uç birim fiyatlarının düşürülmesi ve bunların satın alınmasının kolaylaştırılması, genişbantlı enformasyon ağının ülke düzeyinde geri kalmış ve doğal şartlar bakımından zorluk içinde olan bölgelerine ulaşmasını sağlayan tedbirlerin alınması, bilişim kültürünün ülke düzeyinde yaygınlaşmasını sağlayacak önlemlerin alınmasıdır⁹⁴². Bu noktada bilişim teknolojilerinin vatandaşlara ucuz ve kaliteli bir biçimde sunulması bakımından önem taşıyan bir kavram olan evrensel hizmet, ileriki kısımda ayrıca incelenecektir.

3.2 Bir Hak Olarak İnternet

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin ve özellikle internetin gündelik hayatta yaygınlık kazanması ile birlikte internetin insan yaşamındaki etkileri de artmaktadır. İnternet ekonomisi hız

⁹³⁹ DEMİR, 1981, s.277

⁹⁴⁰ YILDIRIM & KAPLAN & ÇAKMAK & ÜSTÜN, 2003, s.24

⁹⁴¹ Mete YILDIZ, "Bir Kamu Politikası Aracı Olarak İnternet Kafeler", *Amme İdaresi Dergisi*, C. 35, S.2, 2002, 77-92, s.78

⁹⁴² BAŞTAN, 2008, s. 256

kazanırken, ekonomik manzara değişmekte, internet OECD ülkelerinde elektrik, su ve ulaşım ağları gibi temel bir altyapı olarak kabul edilmektedir⁹⁴³. Bu durum, ucuz ve kalite nternet erişiminin önemini gün geçtikçe artırmaktadır.

Öte yandan toplumsal yaşamdaki rolünün artmasıyla paralel bir biçimde ifade özgürlüğü, basın özgürlüğü gibi birçok hakla yakından ilintili hale gelen internet erişiminin başlıbaşına bir insan hakkı olarak değerlendirilmesine ilişkin görüşler dile getirilmektedir.

Bu kapsam dâhilinde, çalışmanın bu başlığı altında internet erişiminin bir insan hakkı olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği ve evrensel hizmet kavramı incelenecektir.

3.2.1 Bir İnsan Hakkı Olarak İnternet

İnternetin toplumsal yaşamın her alanına nüfus etmesiyle birlikte internetin bir insan hakkı olarak değerlendirilmesi önemli bir gündem maddesi halini almıştır. Bu tartışmaların oluşmasında birleşmiş milletler özel raportörü Frank La Rue’nun 2001 tarihinde hazırlamış olduğu rapor özel önem taşımaktadır. Birleşmiş Milletler Düşünce ve İfade Özgürlüğü Haklarının Desteklenmesi ve Korunması Özel Raportörü Frank La Rue, 2011 yılı Mayıs ayında BM İnsan Hakları Konseyi’ne bireylerin haklarına ilişkin önemli eğilimleri ve zorlukları konu alan bir rapor sunmuştur.

Söz konusu raporun tavsiye ve sonuç bölümünde; başka herhangi bir ortamın sağlayamayacağı bir biçimde, internet vasıtasıyla bireylerin ulusal sınırlar boyunca her türlü bilgi ve fikirleri anında ve ucuz bir şekilde araştırmasının, bilgi ve fikir alışverişinde bulunmasının mümkün olduğunu ifade edilmektedir. Ayrıca internetin, hakların “kolaylaştırıcısı” olarak bireylerin düşünce ve ifade özgürlüğü hakkından yararlanma kapasitelerini büyük ölçüde genişlettiği, ekonomik, sosyal

⁹⁴³ OECD, **Skills and Jobs in The Internet Economy, OECD Digital Economy Papers, No. 242**, OECD Publishing, Paris 2014, s.8 <http://dx.doi.org/10.1787/5jxvbrjm9bns-en>

ve politik gelişimleri hızlandırdığı, insanlığın bir bütün olarak ilerlemesine katkıda bulunduğu belirtilmiştir⁹⁴⁴.

İnterneti insan hakkı olarak değerlendiren görüş, doktrinde birçok yazar tarafından eleştirilmektedir. Örneğin Skepys, internet erişiminin bir insan hakkı olduğu iddiasını desteklemek için ileri sürülen 5 argümanı inceler. Bu argümanlar; iletişim argümanı, özerklik argümanı, eşitlik argümanı, ifade argümanı ve toplanma argümanıdır. Skeyp'in çalışmasında değindiği hususları şematize ederek aktarmak gerekirse⁹⁴⁵.

Argüman	İletişim Argümanı
İçeriği	İletişim savunucuları tarafından savunulan bir argümandır. İletişimi insanı insan yapan önemli bir özellik olarak görür.
Varsayımları	A) İletişim içsel olarak değerlidir. B) İnternet iletişim için araçsal olarak değerlidir. C) İçsel olarak değerli olan bir şey için araçsal olarak gerekli olan her şey bir insan hakkıdır. D) İnternet bir insan hakkıdır.
Eleştirisi	- İletişimin insan için önemli bir gereksinim olduğuna ilişkin görüş herkes için geçerli değildir. İnsanlığın geri kalanıyla temas etmeden ormanda yalnız yaşamak isteyen bir keşişin, iletişime insan olmanın gerekli bir özelliği olarak değer verdiği söylenemez. - İnternet iletişim için araçsal olarak değerlidir, ancak zorunlu bir araç değildir. Ücretli tatil örneğinde olduğu gibi bir şeyin değerli olması onun insan hakkı olarak kabul edilmesini gerektirmez. İletişim Argümanı bu nedenle İnternetin insan hakkı olduğunu göstermemektedir.

⁹⁴⁴ Frank LA RUE, Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression, Frank La Rue, Seventeenth session Agenda item 3, United Nations General Assembly, 16 May 2011, http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/17session/A.HRC.17.27_en.pdf

⁹⁴⁵ Brian SKEPYS, "Is There A Human Right to The Internet?", **Journal of Politics and Law**; V.5, No. 4, 2012, 15-29, s. 20 vd.

Argüman	Özerklik Argümanı
İçeriği	İnternet, kullanıcılarına normalde iletişime geçemeyecekleri birçok insanla bağlantı kurma imkânı sağlayarak kullanıcılarına sahip olduklarından çok daha fazla fikir ve fırsat edinme imkânı sunmaktadır. İnternete sahip olmamak, temel ihtiyaçlara sahip olunmamasına dayanan argümanlara benzemektedir. Özerkliğin temel bir özelliğinin, en temel ihtiyaçlarını dikkate almayan bir bireye seçimlerin ve seçeneklerin varlığı olduğu iddia edilmektedir. İnterneti suya erişim hakkıyla benzeştirildiğinde argümanın niteliği ortaya çıkmaktadır. Birisinin suya sahip olmaması ve tüm zamanını su aramak için harcaması gerekiyorsa, o zaman bu kişinin çukurdaki bir insana benzer bir durumda olacağı açıktır. Kısacası, su erişimi gibi internet de özerklik için araçsal olarak gereklidir.
Varsayımları	A) Özerklik içsel olarak değerlidir. B) İnternet, özerklik için araçsal olarak gereklidir. C) İçsel olarak değerli olan bir şey için araçsal olarak gerekli olan her şey insan hakkıdır. D) İnternet'e insan hakkı vardır.
Eleştirisi	• Özerk olmak için ihtiyaç duyulan şeylerin ne olduğu konusunda netlik yoktur. Öte yandan ihtiyaçların önceliği konusunda da tam bir belirginlik yoktur. • İnternetin özerklik için gerekli olduğu açık değildir. İnternetin kullanıcılarına daha fazla seçenek sunacağı açıktır, ancak internet kullanıcılarını dünyanın tek otonom halkı olarak göremeyiz. Özerklik, bireyin acil temel ihtiyaçlarını desteklemenin ötesinde şeyler yapma seçenekleriyle ilgilidir. İnternetin en temel ihtiyaçların karşılanması için gerekli olduğu veya kendi başına bu temel ihtiyaçlardan biri olduğu şüphelidir.

Argüman	Eşitlik Argümanı

İçeriği	Bireysel olarak özerk olmak zorunlu değildir, ancak bazı bireylerin diğerlerinden daha fazla seçeneği olduğunda acildir. Dijital uçurum acil bir meseledir çünkü internet kullanıcılarına İnternet erişimi olmayanlara göre daha fazla seçenek sunmaktadır.
Varsayımları	A) Fırsat eşitliği kendinden değerlidir. B) Fırsat eşitliği için internet araçsal olarak gereklidir. C) İçsel olarak değerli olan bir şey için araçsal olarak gerekli olan her şey bir insan hakkıdır. D) İnternet bir insan hakkıdır.
Eleştirisi	İnsan hakları teorisinde eşitliğin önemli bir yeri olduğundan A) önermesinin doğru olduğuna inanmak mantıklı gelebilir. Bununla birlikte fırsat eşitliğinin evrensel bir ilke niteliği taşımamaktadır. Örneğin Suudi Arabistan’da kadınların iş kurması ya da diğer sosyoekonomik faaliyetlere katılması mümkün görünmemektedir. Bu nedenle uluslararası topluluğun bu gerekçelerle gerçekleştirdiği her türlü müdahale, dar görüşlü ve paternalist olarak görülebilir. Sonuç olarak fırsat eşitliği insan haklarını korumak için uygun bir içsel değer olarak görülmemektedir, dolayısıyla öncül A) argümanı başarısızdır.

Argüman	İfade Argümanı (The Expression Argument)
İçeriği	İnternet, özgür ifade özgürlüğü fikrine benzetilir. BM İnsan Hakları Beyannamesi, iletişim araçlarını, madde 19’da ifade özgürlüğü ile ilişkilendirmektedir: “Herkes, düşünce ve ifade özgürlüğü hakkına sahiptir; bu hak, herhangi bir medya aracılığıyla ve sınırlar ne olursa olsun, herhangi bir müdahale olmaksızın fikir edinme, bilgi ve fikir alma, alma ve verme özgürlüğünü içerir.
Varsayımları	A) Siyasi bir topluluğa üyelik, içsel olarak değerlidir. B) Üyelik için belli ölçüde ifade özgürlüğü gereklidir. C) İnternet, ifade özgürlüğü için araçsal olarak gereklidir. D) İçsel olarak değerli olan bir şey için araçsal olarak gerekli olan her şey bir insan hakkıdır.

	E) İnternet bir insan hakkıdır.
Eleştirisi	Bir siyasi topluluğun üyeleri kendilerini en temel düzeyde bile ifade edemezlerse, o zaman, politik karar almada çıkarlarının göz önünde bulundurulacağı garanti edilemez. Bununla birlikte internetin ifade özgürlüğü için gerekli olduğu kesin değildir. İnsanların internet dışında kendilerini ifade edebileceği başka bir yer olmasaydı ancak bu durumda internetin ifade özgürlüğü için gerekliliğine dair varsayım geçerli olabilirdi.

Argüman	Toplanma Argümanı (The Assembly Argument)
İçeriği	Siyasi yaklaşımdan gelen bu argüman, insanların bir araya gelme fikrinden yola çıkar.
Varsayımları	A) Siyasi bir topluluğa üyelik, içsel olarak değerlidir. B) Üyelik için bir takım toplanma araçları gereklidir. C) İnternet, toplanma için araçsal olarak gereklidir. D) İçsel olarak değerli olan bir şey için araçsal olarak gerekli olan her şey bir insan hakkıdır. E) İnternet bir insan hakkıdır.
Eleştirisi	İnternetin toplanma için gerekli bir öge olduğu tartışmalıdır. Genel kamuoyunda, toplanmanın internet erişimi tarafından sağlanan düzeyde olması gerektiğini iddia eden bir fikir birliği yoktur. Ekonomik olarak gelişmiş birçok ülke bu duruma yaklaşıyor olsa da, tüm dünyanın henüz bu durumu paylaşmadığı açıktır.

İnternetin bir insan hakkı olmadığı görüşünü savunan Cerf ise; önemli bir noktanın gözden kaçırıldığını ifade eder; teknoloji bir hak değil, hakların sağlayıcısıdır (enabler of rights). Bir insan hakkı olarak düşünülmesi gereken şeylerin üst sınırı vardır, insanların sağlıklı ve anlamlı bir yaşam

sürmesi için ihtiyaç duyulan işkence yasağı ve vicdan özgürlüğü gibi haklar bu sınırın içindedir⁹⁴⁶. Bu anlamda Skepys'in de belirttiği üzere aksi yaklaşım insan hakları enflasyonuna yol açacaktır. İnsan hakları enflasyonu, insan haklarının değerinin ve işlevinin zayıflatılmasına sebep olur. Örneğin 1 aylık ücretli izin hakkı insanlar için önemlidir ancak bir insan hakkı değildir⁹⁴⁷. Cerf, belirli bir teknolojiyi yüce değerler kategorisi içinde değerlendirmenin, bu teknolojilerin geçiciliği düşünüldüğünde yanlış bir değerlendirme olacağını ifade eder. Bu bağlamda verdiği bir örnekle şunları ifade eder; *"bir zamanlar eğer bir ata sahip değilseniz hayatınızı idame ettirmeniz hayli güçtü. Ama burada önemli olan husus; yaşam hakkıydı, ata sahip olma hakkı değil. Şu an bir ata sahip olma hakkı bana tanınsa, bu hak ne işime yarar bilmiyorum."*⁹⁴⁸ Tomalty de benzer bir örnekte bulunur; *"bir ayakkabı sahibi olmak, seyahat özgürlüğü, elverişli yaşam standardı gibi bir takım hakları mümkün kılarsa da ayakkabı hakkı gibi bir insan hakkından bahsetmek oldukça garip olurdu"*.⁹⁴⁹ İnsan haklarını karakterize etmenin en iyi yolunun, sağlanmaya çalışılan sonuçları tespit etmekten geçtiğini belirten Cerf'e göre, ifade özgürlüğü, bilgiye erişim özgürlüğü gibi hakların belirli bir zamanda herhangi bir teknolojiye bağlı kalmaksızın geçerli olan haklardır. Nitekim Birleşmiş Milletler raporunda da internet hakkının kendi başına bir amaç olarak değil, bir araç olarak değerli kılınmaktadır⁹⁵⁰. Tomalty ise internetin bir insan hakkı olmadığı görüşünü doğal haklar ve yasal haklar biçiminde bir ayrım üzerinden değerlendirir. Tomalty; Birleşmiş Milletlerin İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, Medeni ve Siyasi Haklar Uluslararası Sözleşmesi, İnsan Haklarından Sorumlu Haklar Sözleşmesi ile Uluslararası Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi gibi metinlerde yer alan hakları yasal haklar olarak adlandırır. İnsanların insan olmaktan kaynaklı olarak sahip oldukları haklar ise doğal haklardır. İnsan hakları üzerine konuşulurken

⁹⁴⁶ Vinton G. CERF, "Internet Access Is Not A Human Right", **The New York Times**, 04.01.2012, <http://www.nytimes.com/2012/01/05/opinion/internet-access-is-not-a-human-right.html>

⁹⁴⁷ SKEPYS, 2012, s. 15

⁹⁴⁸ CERF, 2012, <http://www.nytimes.com/2012/01/05/opinion/internet-access-is-not-a-human-right.html>

⁹⁴⁹ Jesse TOMALTY, "Is There A Human Right To Internet Access?", **Philosophy Now**, 2017, https://philosophynow.org/issues/118/Is_There_A_Human_Right_To_Internet_Access

⁹⁵⁰ CERF, 2012, <http://www.nytimes.com/2012/01/05/opinion/internet-access-is-not-a-human-right.html>

kastedilen haklar bu doğal haklardır. İnsanlar binlerce yıldır, öldürülmemek, işkence görmemek, köleleştirilmemek istiyorlardı ve bunları istemeye devam edeceklerdir. Oysaki internet erişiminden elde edilen menfaat yeterince köklü bir geçmişe sahip değildir ve gelecekte insanlar için önem taşıyıp taşımayacağı belirsizdir⁹⁵¹. Benzer bir biçimde Skepys'in de belirttiği üzere internetin birçok faydası sayılmaktadır. İnternetin devlete olan güveni arttırdığı, halkın katılımını kolaylaştırdığı için demokratikleşmeye fayda sağladığı, kullanıcılarını küresel ekonomik ve sosyal faaliyetlere katılmaya teşvik ettiği gibi iddialar makul görünmekte ve bütün bunlar internet kullanıcılarının sayısının artırılması için iyi nedenler sunmaktadır. Ancak bütün bunlar internetin neden bir insan hakkı olarak görülmesi gerektiğini açıklamaktan uzak niteliktedir. Örneğin 1 aylık ücretli izin hakkı insanlar için önemlidir ancak bir insan hakkı değildir⁹⁵².

Tomalty, interneti bir doğal hak olarak görmek mümkün olmasa da diğer hakların yerine getirilmesi hususunda taşıdığı öneme atfen, internetin yasak bir hak olarak tanınabileceğini ifade eder. Bununla birlikte teknolojik gelişmelerin yıldırım hızıyla gerçekleştiği günümüz dünyasında internetin eski bir teknoloji haline gelebileceğini bu sebeple de internet erişiminin uluslararası nitelikte bir yasal hak olarak kabul edilmesinin kesin olmadığını düşünmektedir⁹⁵³.

İnternetin bir insan hakkı olup olmadığı tartışmasına ilişkin görüşlerimizi ifade etmeden önce, görüşlerimizle paralel bir saptamamızı ifade etmek isteriz. La rue tarafından hazırlanan birleşmiş milletler raporunda, internetin bir insan hakkı olarak tanımlandığına ilişkin bilginin yanlışlığını, Cerf ve Tomalty'nin ifade ettiğini belirtmiştik. Çalışma esnasında yapılan araştırmalar neticesinde devletlerin internet erişimini bir insan hakkı olarak kabul ettiği hususuna ilişkin galat-ı meşhurları tespit ettik. İlk olarak estonya'nın 2000 yılında interneti bir insan hakkı olarak kabul ettiğine dair görüş gerçeği yansıtmamaktadır. Söz konusu tarihte estonya parlamentosu tarafından yapılan eylem, internet erişimini bir insan hakkı olarak kabul etmek değil, interneti evrensel hizmet

⁹⁵¹TOMALTY, 2017, https://philosophynow.org/issues/118/Is_There_A_Human_Right_To_Internet_Access

⁹⁵²SKEPYS, 2012, s. 15

⁹⁵³TOMALTY, 2017, https://philosophynow.org/issues/118/Is_There_A_Human_Right_To_Internet_Access

kapsamına dâhil etmektir⁹⁵⁴. Benzer bir biçimde Fransa Anayasa Konseyi'nin internet üzerinden telif haklarını ihlal edici eylemlere ilişkin internet erişiminin sınırlandırılmasına ilişkin bir yasaya ilişkin vermiş olduğu kararda, iletişim araçlarının mevcut durumu ve kamuya açık çevrimiçi iletişim hizmetlerinin genel gelişimi perpektifinde bakıldığında, internet erişiminin demokratik katılım ve ifade özgürlüğü bakımından önemli olduğu vurgulanmıştır⁹⁵⁵. 2006 yılında Yunanistan Anayasası'nda yapılan değişiklikle yapılan ekleme, internet erişiminin bir temel hak olduğunu belirtmemekle birlikte, bilgi toplumu bakımından önemli bir hüküm getirmiştir. Yunanistan Anayasası m.5A uyarınca; *“Herkes bilgi toplumuna katılma hakkına sahiptir. Elektronik olarak iletilen bilgilere erişimin kolaylaştırılması, bunun yanı sıra elektronik bilgilerin üretimi, takası ve bunların dağıtımı, devletin bir yükümlülüğünü teşkil eder.”*⁹⁵⁶ Kanaatimizce interneti müşahhas bir insan hakkı olarak değerlendirebilmek mümkün değildir. Bununla birlikte sosyal devlet ve e-devlet başlığı altında da belirttiğimiz üzere, bilgi çağının bir gereği olarak devletlerin vatandaşlarına bilişim teknolojilerine erişim ve bunları kullanabilme yetisi kazandırmak adına sosyal devlet ilkesi bağlamında yükümlülükleri olduğu düşünmekteyiz. Bu bağlamda mevcut hukuki düzenlemeler çerçevesinde evrensel hizmet kavramının kanaatimizce önem arz etmektedir.

3.2.2 Evrensel Hizmet

“Evrensel hizmet esas olarak, uygarlığın geldiği/ulaştığı düzeyde bireyin gündelik yaşamı için vazgeçilemez niteliği nedeniyle en azından minimum bir bölümünün istisnasız herkese

⁹⁵⁴ CENTER FOR LAW AND DEMOCRACY, **A Truly World-Wide Web: Assessing the Internet from the Perspective of Human Rights**, CLD, Halifax 2012, s.7, Pavel V. SURKOV, “Estonia Telecommunications Act Adopted”, <http://merlin.obs.coe.int/iris/2000/5/article21.en.html>

⁹⁵⁵ FRENCH CONSTITUTIONAL COUNCIL, Decision n° 2009-580, 10 June 2009, Act furthering the diffusion and protection of creation on the Internet, s.4, http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/root/bank_mm/anglais/2009_580dc.pdf

⁹⁵⁶ THE CONSTITUTION OF GREECE, Article 5A, s.23, <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/001-156%20aggliko.pdf>

sağlanması zorunlu olan ve bu sağlamanın makul bir fiyat ve kaliteden olacağı temel bazı hizmetler olarak tanımlanmaktadır."⁹⁵⁷

Evrensel hizmet terimi Amerikan telekomünikasyon literatürüne 1907 yılında girmiştir. "Tek sistem, tek politika, evrensel hizmet" ("one system, one policy, universal service") sloganı AT & T Başkanı Theodore Vail tarafından üretilmiş ve şirketin yıllık raporlarında 1907'den 1914'e kadar kullanılmıştır⁹⁵⁸.

Sawhney, Endüstrileşmiş toplumlar tarafından temel hizmetlerin neredeyse evrensel bir şekilde sağlanmasının başarılmasını, modern uygarlığın dikkate değer bir başarısı olarak niteler. Bununla birlikte Evrensel hizmet, sanayi devriminden önceki yüzyıllarda hiçbir zaman bir sorun olmamıştır. Bu bağlamda eşitliğin neden birdenbire arzulandığı ve evrensel hizmetin hangi amaçlara hizmet ettiği konusu cevaplanması gereken bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır⁹⁵⁹. Evrensel hizmetin bir sorun haline gelmeye başladığı 1900'lü yılların başında, ABD'de telefon hizmeti birbiriyle rekabet eden, birbiriyle bağlantılı olmayan şirketler aracılığıyla yürütülmekteydi. Her bir şirketin kendi telefon hattını inşa ettiği bu sistemde kullanıcılar diğer şirketlerin aboneleri ile iletişim kuramadığı için kullanıcılar birden çok sisteme abone olmaktaydı. İkili servis, her iki sistemi de ülkenin tüm bölgelerini kablolamak ve olabildiğince çok sayıda aboneyi çekmek için bir yarışa itti. Amerika Birleşik Devletleri'nde özellikle kırsal alanlarda telefon penetrasyonunun coğrafi kapsamı, o dönemde en yüksek oranlara ulaştı. Evrensel hizmet tam da bu noktada telefon şirketleri ve düzenleyici kurumlar, düzenlenmiş tekel yapısı olmaksızın evrensel hizmetin sağlanamayacağı iddiasıyla rekabetçi piyasa güçlerinin engellenmesi veya kısıtlanması için yürütülen girişimlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu anlamda evrensel hizmet, ikili

⁹⁵⁷ ULUSOY, 2004, s. 87

⁹⁵⁸ Milton L. MUELLER, **Universal Service: Competition, Interconnection and Monopoly in The Making of The American Telephone System**, 2013, s.7, https://surface.syr.edu/books/18/?utm_source=surface.syr.edu%2Fbooks%2F18&utm_medium=PDF&utm_campaign=PDFCoverPages

⁹⁵⁹ Harmeet SAWHNEY, "Universal Service: Prosaic Motives and Great Ideals", **Journal of Broadcasting & Electronic Media**, No. 35, 1994, s.383

hizmetin yarattığı kullanıcı bölünmesini ortadan kaldırmaya yönelik bir ürün olarak tasvir edilmektedir. O tarihlerde tüm telefon kullanıcılarının birbirine bağlanabilmesi için rakip telefon santrallerini yerel bir tekel olarak birleştirmeyi amaçlayan evrensel hizmet, her evde bir telefon bulunmasını destekleyecek hükümet politikaları anlamına gelmiyordu⁹⁶⁰.

Evrensel hizmet ya da evrensel hizmet yükümlülüğü, başlangıçta Theodor Vail tarafından kullanılan bir pazarlama sloganı iken 1970'li yıllarda düşük fiyatlı veya sübvansede edilmiş telefon sistemi erişimi biçiminde anlamsal bakımdan evrimleşmiştir⁹⁶¹. Evrensel hizmetin bu anlamsal değişimi yaşamasında neoliberal politikalar sonucunda gerçekleştirilen özelleştirme politikaları önemli bir etken olmuştur. Solak'ın belirttiği üzere, 1980'li yıllara değin evrensel hizmet kapsamında sayılan hizmetler; doğal tekel niteliği taşımaları, özel sektörün sermaye yetersizliği, sosyal devlet ilkesine riayet edilmesi gibi mülahazalarla devletler tarafından sunulmaktaydı. 1980'li yıllardan itibaren ise neoliberal politikaların etkisiyle söz konusu hizmetler özelleştirme ve serbestleştirmeye tabi kılınmıştır⁹⁶². Özel sektörün işleyiş prensiplerinin bir sonucu olarak söz konusu hizmetlerin özelleştirilmesi, toplumun tamamının bu hizmetlerden yararlanamaması gibi bir tehlikeyi ortaya çıkarmıştır. Zira serbest piyasa düzeninin dinamikleri telekomünikasyon, elektrik, gaz gibi ağ kurmayı gerektiren ve sosyal anlamda önem arz eden hizmetlerin coğrafi ve ekonomik farklılık gözetmeksizin toplumun her kesimine ulaştırılmasına engel olacak bir yapı arz eder⁹⁶³. Öte yandan Tekinsoy'un da belirttiği üzere doğal tekel niteliği taşıyan, şebeke kurulumunu ve geliştirilmesini gerektiren alanlarda salt özelleştirme yoluna gidilmesi, hâkim durumdaki işletmenin devletin yerini alması dışında herhangi bir değişime sebep olmayacaktır. Bu nedenle ortaya çıkan yeni durum karşısında devletin yeni kurumlar oluşturarak yeni regülasyon faaliyetlerine girişmesi

⁹⁶⁰ MUELLER, 2013, s.9,10

⁹⁶¹ James ALLEMAN & Paul RAPPOPORT & Aniruddha BANERJEE, "Universal Service: A New Definition?", **Telecommunications Policy**, V.34, Iss.1-2, 2010, 86-91, s.87

⁹⁶² Ali Osman SOLAK, "Evrensel Hizmetlerin Sunulduğu Piyasalarda Serbestleştirme ve Özelleştirme: Ekonomik Etkinlik Açısından Bir Değerlendirme", **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Y.2012/2, S.16, 177-190, s.179,180

⁹⁶³ ULUSOY, 2004, s. 87

gerekmektedir⁹⁶⁴. Evrensel hizmet bu noktada özel sektörün karlı bulmadığı kamu hizmetlerinin vatandaşlara sunulmasını sağlama noktasında işlevsel bir kavram halini almıştır. Sawney'in ifadesiyle evrensel hizmet, bu noktadan sonra eşitlik idealinin ürünü olan bir mite dönüşmüştür⁹⁶⁵. Tekinsoy, regülasyon faaliyetinin, pazar eksenli yaklaşım ve pazar eksenli olmayan yaklaşım olmak üzere ikiye ayrıldığını ifade eder. Pazar eksenli yaklaşımın hedefi pazarda tam rekabetin sağlanması iken pazar eksenli olmayan yaklaşım kamu yararının ve sosyal değerlerin gerçekleştirilmesi maksadını ön planda tutmaktadır. Bu noktada evrensel hizmet kapsamında minimum bir hizmet setinin makul bir ücret karşılığında herkese sunulması maksadıyla hâkim durumdaki işletmeyi yükümlü kılmaya yönelik olarak regülasyon otoriteleri tarafından yapılan düzenlemeler, pazar eksenli olmayan sosyal amaçlı bir regülasyon faaliyeti niteliğindedir⁹⁶⁶.

Ulusal mevzuatta evrensel hizmete ilişkin düzenlemeler 5369 sayılı Evrensel Hizmet Kanunu'nda yer almaktadır.

Evrensel hizmet kanunun 5. maddesi uyarınca “*Evrensel hizmet;*

a) Sabit telefon hizmetlerini,

b) Ankesörlü telefon hizmetlerini,

c) Basılı veya elektronik ortamda sunulacak telefon rehber hizmetlerini,

d) Acil yardım çağrıları hizmetlerini,

e) Temel internet hizmetlerini,

f) Ulaşımı yalnız deniz yoluyla sağlanabilen yerleşim alanlarına yapılan yolcu taşıma hizmetleri ile denizde tehlike ve emniyete ilişkin haberleşme hizmetlerini kapsar.”

Kanunun üçüncü maddesinde Evrensel hizmetin sağlanmasında ve bu hususta yapılacak düzenlemelerde göz önünde bulundurulacak ilkeler sıralanmıştır. Buna göre;

⁹⁶⁴ M. Ayhan TEKİNSOY, “Bağımsız İdari Otoriteler ve Regülasyon Anlayışı-Tartışmalar, Sorunlar”, **Ankara Barosu Dergisi**, Y.65, S.2, Bahar 2007, 119-134, s. 129.

⁹⁶⁵ SAWHNEY, 1994, s.384

⁹⁶⁶ TEKİNSOY, 2007, s.130.

“a) Evrensel hizmetten, Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde yaşayan herkes, bölge ve yaşadığı yer ayırımı gözetilmeksizin yararlanır.

b) Evrensel hizmet, fert başına gayrisafı yurt içi hasıla tutarı da göz önünde bulundurularak karşılanabilir ve makul fiyat seviyesinde sunulur.

c) Düşük gelirli, özürli ve sosyal desteğe ihtiyacı olan grupların da evrensel hizmetten yararlanabilmesi için uygun fiyatlandırma ve teknoloji seçeneklerinin uygulanabilmesine yönelik tedbirler alınır.

d) Evrensel hizmet, önceden belirlenmiş hizmet kalitesi standartlarında sunulur.

e) Evrensel hizmetin sunulmasında ve ulaşılmasında devamlılık esastır.”

Evrensel hizmet kanunu kapsamındaki hizmetler, evrensel hizmet yükümlü tarafından sunulmaktadır. İlgili kanunun 2. maddesine göre evrensel hizmet yükümlüsü; *“Elektronik haberleşme sektöründe, ilgili mevzuatına göre Kurumca yetkilendirilmiş ve bu Kanun kapsamındaki hizmetleri sağlamakla yükümlü kılınan işletmeciyi ifade eder.”*

Evrensel hizmet kapsamında gerçekleştirilecek sübvansiyonların belirlenmesi özel önem taşımaktadır. Sübvansiyonların şebekeye hâlihazırda bağlı olmayan kimselere veya sübvansiyon edilmemesi durumunda sistemden ayrılmayı seçebilecek kişilere yönelik olması penetrasyon oranlarının yükselmesini sağlayacaktır⁹⁶⁷. Bu noktada evrensel hizmet sübvansiyonlarının belirlenmesinde dezavantajlı gruplar iyi bir biçimde analiz edilmeli, dar gelirli vatandaşları sisteme dâhil etmeye yönelik hizmet teklifleri çeşitlendirilmelidir.

Özet olarak; tarihi süreç incelendiğinde baskın sermaye grupları tarafından evrensel hizmetin benimsenme sebebinin, iddia edilenin aksine bireylerin devredilemez haklarını korumak, demokratik sürecin gelişmesini ve insanlığın iyileştirilmesini sağlamak olmadığı görülmektedir. Evrensel hizmet arzusu, insan kalbinin iyiliğinden akarak oluşmamıştır. Söz konusu gruplar daha

⁹⁶⁷ Gregory L. ROSSON & Bradley S. WIMMER, “The ‘State’ of Universal Service”, **Information Economics and Policy**, V.12, 2000, 261-283, s.265

ziyade kendi menfaatlerini tesis etmek maksadıyla evrensel hizmetleri desteklemişlerdir⁹⁶⁸. Toplumsal hayat içinde sadece kamu hizmetlerinin sunumunda kullanılan teknolojik imkânlar değil aynı zamanda kullanıcıların tercihleri ve kullanım biçimleri de değişmektedir. Bu nedenle evrensel hizmet zorunluluğunun tanımı olabildiğince geniş ve esnek olmalıdır⁹⁶⁹. Aksi takdirde düzenleyici politikalara gömülü, iktisadi temeli olmayan bir yapı içerisinde hapsedilen evrensel hizmet, daha önce olduğu gibi yine iletişim endüstrisi alanında halkın ve potansiyel rakiplerin zararına yönelen bir silaha dönüşecektir⁹⁷⁰.

3.3 Hukuk Devleti ve E-Devlet

Teknolojinin hızla gelişimiyle birlikte önceleri hayal edilemeyen birçok fırsatın gerçeğe dönüşmesi, yargı erki bakımından da kendini göstermektedir. Yargısal prosedürlerin ve faaliyetlerin entegrasyonu ve otomasyonu; elektronik veri ve belgelerin ulusal ve uluslararası düzeyde kullanımını ve paylaşımını mümkün kılmış, yasaların çevrimiçi olarak paylaşımı, verimlilik, erişilebilirlik, güncellik, hesapverebilirlik bakımından yeni olanaklar sunmaktadır. Buna ek olarak internet kullanımı, yargının kamuya açılması, yargısal faaliyetler hakkında genel ve özel bilgiler sunulması yoluyla yargının meşruiyetini de artırabilir⁹⁷¹.

Yargı erkininin kullanımına ilişkin faaliyetlerde bilişim teknolojilerine başvurularak yargısal süreçlerde yaşanan gecikmeleri azaltmak, verimliliği, etkinliği ve yargıya güveni artırmak takdire

⁹⁶⁸ Harmeet SAWHNEY, “Universal Service: Prosaic Motives and Great Ideals”, **Journal of Broadcasting & Electronic Media**, No. 35, 1994, s.383

⁹⁶⁹ Evrensel Hizmet Kanunu’nun 5. maddesinin ikinci fıkrası, evrensel hizmetin kapsamının uyarlanma ilkesine uygun bir biçimde belirli aralıklarla gözden geçirilmesini ve revize edilmesini sağlayıcı bir düzenleme getirmiştir. İlgili hükme göre; “*Evrensel hizmetin kapsamı; ülkenin sosyal, kültürel, ekonomik ve teknolojik şartları da göz önünde bulundurularak, üç yılı aşmamak üzere belirli aralıklarla, Kurumun ve işletmecilerin de görüşlerini alarak Bakanlıkça yapılacak teklif üzerine Bakanlar Kurulunca yeniden belirlenebilir*”.

⁹⁷⁰ ALLEMAN & RAPPOPORT & BANERJEE, 2010, s.89,90

⁹⁷¹ Marco VELICOGNA, “Justice Systems and ICT What can be learned from Europe?”, **Utrecht Law Review**, V.3, Iss.1, 2007, 129-147, s.129

şayan amaçlardır ve bu amaçlara muhalif olmak hayli güçtür⁹⁷². 1982 Anayasasının 141. maddesinin son fıkrası uyarınca; *“Davaların en az giderle ve mümkün olan süratle sonuçlandırılması, yargının görevidir.”* Adaletin gecikmeden yerine getirilmesi ve davaların sürüncemede kalmasının engellenmesi adına AİHM kararlarında sıklıkla vurgulanan ve adil yargılanma hakkı kapsamında değerlendirilen makul sürede yargılanma hakkı⁹⁷³ da ilgili anayasa hükmüyle paralel niteliktedir. Öte yandan bilgi ve iletişim teknolojileri personel, enerji, posta, zaman gibi birçok harcama kaleminden tasarruf edilmesinin sağlamanın yanısıra ara süreçleri ortadan kaldırarak insan unsuru eksenli hataların engellenmesi suretiyle yargının kaliteli, etkin, şeffaf ve verimli kılınmasına hizmet edilir⁹⁷⁴. Bu anlamda bilgi ve iletişim teknolojileri hem yargılama faaliyetinin en az giderle sağlanması ve yargısal faaliyetin hızlandırılması bakımından önemli katkılar sağlayabilecek niteliktedir.

Türkiye’de yargı faaliyeti ve bilgi iletişim teknolojileri arasındaki ilişkide UYAP, önemli bir rol oynamaktadır. Adalet Bakanlığı bünyesindeki ilk otomasyon çalışmaları 1998 yılında başlatılmış, söz konusu otomasyon çalışmalarının sistemli ve planlı bir biçimde yürütülmesi maksadıyla 1999 yılında Bilgi İşlem Dairesi Başkanlığı kurulmuştur. Bu bağlamda ortaya çıkan UYAP Bilişim Sistemi, 2000 yılında iki aşamalı bir proje olarak yürürlüğe konulmuştur. Projenin birinci aşaması olan UYAP I Projesi çerçevesinde Adalet Bakanlığı Merkez Birimlerinin otomasyonu 2001 yılında tamamlanmıştır. Adli ve idari yargı birimlerinin, adli tıpların, ceza tevkif evlerinin otomasyonunu sağlamaya yönelik UYAP II projesi ise 2005 yılında tamamlanmıştır.

⁹⁷² Barry LOVEDAY, “Address to The EGPA Conférence, Cape Sounion, Greece”, **The Challenge of Change for European Judicial Systems: Developing a Public Administration Perspective**, Marco FABRI & Philip M. LANGBROEK, IOS Press, Amsterdam & Berlin & Oxford & Tokyo & Washington DC 2000, 23-28, s.23.

⁹⁷³ İlyas DOĞAN & Balkan DEMİRDAL, “Adil Yargılanma Hakkı”, **İnsan Hakları Hukuku**, İlyas DOĞAN (Ed.), Genişletilmiş İkinci Baskı, Astana Yayınları, Ankara 2015, 541-574, s.555,556.

⁹⁷⁴ <http://www.uyap.gov.tr/Genel-Bilgi>

Günümüzde UYAP Yargı birimlerinin hemen hemen tamamında işlerlik kazanmış, her türlü yargısal ve idari faaliyetler UYAP sistemi aracılığıyla elektronik ortamda yürütülmektedir⁹⁷⁵.

Öte yandan UYAP'ın diğer bilişim sistemleriyle entegrasyonu sağlanarak, hızlı, etkin ve verimli bir biçimde faaliyetlerin yürütülmesi sağlanmıştır. *“Bu çerçevede UYAP ile entegrasyon sağlanan Adli Sicil Bilgi Sistemi'nden sabıka kayıtları, MERNİS'ten nüfus kayıtları ve Adres Kayıt Sistemi'nden adres kayıtları, POLNET'ten ehliyet kayıtları, Merkez Bankasından döviz kurları, TAKBİS'ten tapu ve kadastro kayıtları yargı birimlerince otomatik olarak anında alınabilmektedir.”*⁹⁷⁶

Vatandaşların adres bilgilerine yargı birimleri tarafından çevrimiçi biçimde anlık olarak erişilebilmesiyle tebligat yapılamaması ya da hakkında arama kararı olan kişilerin bulunulamaması önlenerek davaların gereğinden fazla uzaması ve muhtelif mağduriyetlerin önlenmesi bakımından önemli kazanımlar elde edilmektedir⁹⁷⁷.

Müstakil biçimde dahi yargısal faaliyetlerin tamamını ihtiva eden UYAP sisteminin, kendisine entegre edilen sistemlerle ilişkisi de dikkate alındığında gerek bireysel bakımdan özel hayatın gizliliği hakkı bakımından gerekse de bir bütün olarak milli güvenlik bakımından ne denli büyük bir önemi haiz olduğu açıktır. Diğer bir ifadeyle özel olarak UYAP sistemi, genel perspektifte ise e-devlet sistemi; çalışmamızda ayrı başlıklarda incelenecek olan özel hayatın gizliliği hakkı ve milli güvenlik bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu bakımdan UYAP başta olmak üzere bir bütün olarak e-devlet uygulamalarının bilişim güvenliğinin sağlanması hususunda titizlikle davranılması gerekmektedir. Aksi takdirde hem bireysel hak ve özgürlüklerin hem de milli güvenliğin tehlikeye düşeceği açıktır. Nitekim Cumhurbaşkanı Erdoğan da 1. Adalet Şurasında gerçekleştirdiği konuşmasında bu hususa dikkat çekmiştir. Söz konusu konuşmada Erdoğan; *“UYAP gibi çok önemli bir teknolojiyi, mekanizmayı, maalesef bu bir özeleştiridir, FETÖ'cülere*

⁹⁷⁵ <http://www.uyap.gov.tr/Tarihce>

⁹⁷⁶ <http://www.uyap.gov.tr/Genel-Bilgi>

⁹⁷⁷ <http://www.uyap.gov.tr/Genel-Bilgi>

kaptırdık. Ve bu ağ, orayı o kendi sinsi emelleri için çok acımasız kullandılar.” şeklindeki beyanıyla bilişim güvenliğinin önemini UYAP sistemi üzerinden vurgulamıştır⁹⁷⁸.

E-devlet sisteminin başarılı bir biçimde çalışabilmesinin önemli bir şartı da sistemin hukuksal altyapısının kurulmasıdır. İnternete uygulanan kimi hukuk kurallarının dijital hesap makinelerinin icadından önceki dönemlerde çıkarılan kurallar olduğu düşünüldüğünde, günden güne hayatımızda daha önemli bir yer işgal eden internetin ihtiyaçlarına ilişkin hukuki düzenlemelerin bir an önce yapılması gerekmektedir⁹⁷⁹. E-devlet’in daha fazla kamu hizmetinin daha işlevsel olarak ve yeni yöntemlerle vatandaşlara sunulması işlevi, geleneksel kamu hizmetlerini düzenleyen yasal düzenlemelerle gerçekleştirilemeyeceğinden, hukuki altyapının yeniden oluşturulması ya da geliştirilmesi gerekmektedir⁹⁸⁰. İnternet yoluyla idari işlemlerin yapılması, ilanların yapılması, kamu hizmetlerinin sunulması gibi faaliyetlerde bulunulması sebebiyle internet idare hukuku bakımından da önem kazanmıştır⁹⁸¹. Geleneksel belge saklama ve arşivleme zorunluluğu e-devlet sisteminde de geçerli olduğundan e-devlet uygulamalarında üretilen belgelerin saklanması ve arşivlenmesine ilişkin olarak yasal düzenlemelere ihtiyaç vardır⁹⁸².

E-devlet uygulamalarına ilişkin olarak AB tarafından da direktifler çıkarılmaktadır. E-devlet ile ilgili bazı AB Direktifleri şunlardır:⁹⁸³

Hukuki Başlık	AB Direktifi
E-İhale	E-ihale hakkında madde içeren kamu ihaleleri hakkında AB Direktifi, (2004/18/EC, MADDE 33)

⁹⁷⁸ Konuşmaya ilişkin haber ve konuşmaya ilişkin video için bkz: <https://www.cnnturk.com/turkiye/cumhurbaskani-erdogan-adalet-surasinda-konusuyor>

⁹⁷⁹ Münci ÇAKMAK, “İdare Hukuku ve İnternet”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.9, S.1,2, 2004, 285-314, s. 288

⁹⁸⁰ Hüseyin ODABAŞ, **E-Devlet E-Devlet Sürecinde Elektronik Belge Yönetimi**, 1. Baskı, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2009, s.25

⁹⁸¹ ÇAKMAK, 2004, s. 288

⁹⁸² ODABAŞ, 2009, s.25,26

⁹⁸³ OECD, **E-Devlet Çalışmaları Türkiye**, OECD Publishing, 2007, s.37

Kamu Verilerinin Yeniden Kullanımı	Kamu verilerinin kullanılabilmesini düzenleyen kamu verilerinin yeniden kullanımı hakkında AB Direktifi (2003/98/EC)
E-Ticaret	AB e-ticaret Direktifi, (2003/31/EC)
Telekomünikasyon	Telekomünikasyon pazarlarının serbestleşmesi. Avrupa telekomünikasyon pazarlarının serbestleşmesi için yeni AB düzenleyici çerçevesini oluşturan beş direktif: çerçeve direktifi, erişim direktifi, evrensel hizmet direktifi, yetkilendirme direktifi ve kişisel verilerin gizliliği direktifi
E-İmza	Elektronik imzanın tanınması ile ilgili çerçeveyi düzenleyen elektronik imza hakkında AB Direktifi, (1999/93/EC)
E-Fatura	KDV tahsilatı: katma değer vergisinin tahsilatı kapsamında e-faturaların kullanılmasına ilişkin koşulları düzenleyen katma değer vergisi tahsilatı ile ilgili e-fatura hakkında AB Direktifi (2001/115/EC ile değişik 77/388/EEC)
Gizlilik Mevzuatı	Gizlilik ve elektronik iletişim hakkında AB Direktifi (2002/58/EC)
Kişisel Verilerin Korunması Mevzuatı	Kişisel verilerin korunmasını düzenleyen verilerin korunması hakkında AB Direktifi (95/46/EC)

Mevzuatımızda e-devletle ilgili yasal düzenlemenin yönetmelik aracılığıyla gerçekleştirildiği görülmektedir. E-Devlet Hizmetlerinin Yürütülmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik, 03.09.2016 tarihli ve 29820 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir⁹⁸⁴.

⁹⁸⁴ <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/09/20160903-2.htm>

3.4 Demokratik Devlet ve E-Devlet (E-Demokrasi)

Siyasi yapılar, sosyal sistemlerin içine yerleşmiş ve onlarla çevrelenmiş bir biçimde, çevresel faktörlerin etkilerine maruz kalmaya müsait bir görünüm arz ederler⁹⁸⁵. Bu çevresel faktörlerden biri olan bilgi ve iletişim teknolojileri de politik sistemleri güçlü bir biçimde etkileyen ve politik değişim süreçlerinde dikkate alınması gereken önemli bir öğedir⁹⁸⁶. Öte yandan sanayi toplumuyla birlikte uygulama alanı artan temsili demokrasinin artık toplumsal ihtiyaçlara gerektiği gibi cevap vermediği, temsili demokrasinin bir kriz yaşadığı ifade edilmektedir. İletişim olanaklarının sınırlılığı, tartışma platformlarının yetersizliği, seçimler dışında yönetime katılma imkânlarının kısıtlı olması gibi nedenlerle tartışılan bir kavram haline gelen temsili demokrasinin eksiklikleri, demokrasi kavramının başına “katılımcı”, “çoğulcu”, radikal” ve “elektronik” gibi sıfat ve açılımların eklenmesiyle giderilmeye çalışılmaktadır⁹⁸⁷. Bu bağlam çerçevesinde ortaya çıkan bir kavram olan e-demokrasi; demokrasiyi, demokratik kurumları ve demokratik süreci güçlendirmek için bilişim teknolojilerinin sunduğu imkânların kullanılması anlamına gelmektedir⁹⁸⁸. Liberal demokrasiyi benimseyen tüm ülkeler en az 10 yıldır e-demokrasi ile ilgilenmekte, çevrim içi işlemlere atfedilen resmi nitelik ve etkileşim derecesi gün gittikçe artmaktadır⁹⁸⁹. E-demokrasi inceleme konumuz olan e-devletle de yakından ilintili bir kavramdır. Zacher’e göre ideal olarak e-devlet, devletin (tüm düzeyler ve kurumlar bakımından) daha az yönetimini, devletin daha fazla

⁹⁸⁵ David EASTON, **A Framework for Political Analysis**, Prentice-Hall, New Jersey 1965, s.26

⁹⁸⁶ Hosein JAFARKARIMI & Alex SIM & Robab SAADATDOOST & Jee Mei HEE, “The Impact of ICT on Reinforcing Citizens’ Role in Government Decision Making”, **International Journal of Emerging Technology and Advanced Engineering**, V.4, Iss.1, January 2014, 642-646, s.642

⁹⁸⁷ Ahmet NOHUTÇU & Asım BALCI, “Kamu Yönetiminin Yeni Perspektif ve Dinamizmi: “Kamu”Nun Yönetilmesinden “Kamu”Nun Yönetmesi Anlayışına Doğru”, **Kamu Yönetiminde Çağdaş Yaklaşımlar: Sorunlar, Tartışmalar, Çözüm Önerileri, Modeller, Dünya ve Türkiye Yansımaları**, İkinci Baskı, Seçkin, Ankara 2008, 15-26, s.15

⁹⁸⁸ DIRECTORATE GENERAL OF DEMOCRACY AND POLITICAL AFFAIRS, “Conclusions by The General Rapporteurs”, **E-Democracy: Who Dares? : Forum for The Future of Democracy 2008 Session**, Council of Europe Publishing, Madrid 2008, 9-16, s.9

⁹⁸⁹ Ralf LINDNER & Georg AICHHOLZER & Leonhard HENNEN, “Electronic Democracy in Europe: An Introduction”, **Electronic Democracy in Europe Prospects and Challenges of E-Publics, E-Participation and E-Voting**, Ralf LINDNER & Georg AICHHOLZER & Leonhard HENNEN (Eds.), Springer, Heidelberg & New York & London 2016, 1-17, s.13

sorumluluğunu ve daha fazla yurttaş katılımını gerektirir. Bu nedenle e-devlet, sadece kamu hizmeti sunumlarını değil, aynı zamanda demokratik sürecin bir parçası olarak da anlam ifade etmelidir⁹⁹⁰.

Çalışmanın bu başlığı altında bilişim teknolojileri ve özellikle internetin demokratik devlet ilkesiyle ilişkisi ele alınacaktır. İlk e-demokrasinin demokratik sürecin hangi aşamalarında ne şekilde uygulanabileceği, ardından ise e-demokrasinin demokrasi tipleri ve demokrasi türleriyle ilişkisi incelenecektir.

3.4.1 E-Demokrasinin Görünüm Alanları ve Görünüm Biçimleri

E-demokrasi genellikle seçimlerin elektronik ortamda yapılması anlamıyla sınırlı olarak, oy verme işleminin elektronik ortamda yapılması biçiminde anlaşılan bir kavramdır. Ancak nasıl ki demokrasi sadece oy vermekten ibaret bir sistem değilse e-demokrasi de oyların elektronik ortamda verilmesine indirgenemeyecek kadar geniş bir kavramdır. E-demokrasi genel kanının aksine sadece elektronik ağlar üzerinden oy kullanılması ve kullanılan oyların elektronik ortamda kaydedilmesinden ibaret olmayıp, elektronik ağlar üzerinden kanun değişikliklerinden hizmet sunumuna kadar değişik konularda vatandaşların ve işletmelerin görüşlerinin alınmasını, memnuniyet anketlerini ve şikâyetlerin bildirilmesini de kapsar⁹⁹¹. Bu durum demokrasinin etkinlik alanıyla da uyumlu bir görünüm arz etmektedir.

Dahl, demokrasiye ilişkin 5 standardın varlığını ifade eder⁹⁹²:

- i) **Etkin katılım:** Bir politikanın belirlenmesinden önce topluluğun üyelerinin diğer üyelere görüşlerini sunmak için eşit ve etkin olanaklara sahip olması gerekir.
- ii) **Eşit oy hakkı:** her üyenin politikanın belirlenmesi hususunda etkin biçimde oy kullanma hakkı olmalıdır.

⁹⁹⁰ Lech W. ZACHER, “E-Government in The Information Society”, **Encyclopedia of Digital Government**, Ari-Veikko ANTTIROIKO & Matti MÄLKİÄ (Eds.), Idea Group Reference, Hershey 2007, 542-547, s.542

⁹⁹¹ SIX, 2004, s.17

⁹⁹² Robert A. DAHL, **Demokrasi Üzerine**, Çev. Betül KADIOĞLU, Phoenix Yayınevi, Ankara 2001, s.39,40.

- iii) **Bilinçli anlayış:** Her üyenin alternatif politikalar ve söz konusu alternatif politikaların olası sonuçları hakkında bilgi edinmek bakımından etkin ve eşit olanaklara sahip olması.
- iv) **Gündemin kontrolü:** Üyelerin gündeme alınacak politikalardan hangilerinin nasıl gündeme alınacağı hususunda karar verme olanakları olmalı. Böylelikle topluluğun politikasının üyeler tarafından istenildiği zaman değiştirilebilmesi mümkün kılınır.
- v) **Erişkinlerin dâhil olması:** Bir ülkede sürekli olarak ikamet eden erişkinlerin tamamının ya da büyük çoğunluğunun, ilk dört kriterde belirtilen vatandaşlık haklarına sahip olmasıdır.

Lindner & Aichholzer & Hennen'e göre politika döngüsü, politika sürecinin basitleştirilmiş ve ideal tip bir modeli olarak beş farklı aşamadan oluşmaktadır ve e-demokrasi demokratik karar alma ve yönetme sürecinin her aşamasında uygulanabilir⁹⁹³:

- i) Problem tanımı
- ii) Gündem belirleme;
- iii) Karar alma ve politika oluşturma;
- iv) Politika uygulaması;
- v) Politika değerlendirmesi

Benzer biçimde Van dijk; e-katılımın temel uygulamalarını şöyle şematize etmektedir⁹⁹⁴:

⁹⁹³ LINDNER & AICHHOLZER & HENNEN, 2016, s.13

⁹⁹⁴ VAN DIJK, 2016, s.162

Politika sürecindeki aşama	e-katılım uygulaması
Gündem belirleme	- Açık çevrimiçi istişareler (hükümetler ve kamu idareleri) - E-dilekçe ve e-aktivizm (yurttaşlar)
Politika hazırlama	- Çevrimiçi plan istişareleri (hükümetler) - Politika hazırlamak için çevrimiçi forumlar (yurttaşlar) - Çevrimiçi bilgi toplulukları ve politika-yapmaya yarayan sosyal medya
Karar-verme	- E-oylama (hükümetler, seçim komiteleri) ve e-oylama rehberleri (yurttaşlar) - E-kampanyalar (yurttaşlar ve politikacılar)
Politikanın icrası	- Kanunun e-denetimi (hükümetler tarafından davet edilen yurttaşlarca) - E-şikayetler (yurttaşların girişiyle)
Politika değerlendirmesi	- Kalite heyetleri ve çevrimiçi kamu hizmetlerinin bireysel değerlendirmeleri (hükümet girişi) - Yurttaş kontrol siteleri ve kamu veya hükümet politikaları için enformasyon hizmetleri (yurttaş girişi)

Çalışmada e-demokrasinin uygulama alanları Hijik'in tasnifi doğrultusunda incelenecektir.

3.4.1.1 Gündem Belirleme Aşaması

Devletlerin, kamu kurum ve kuruluşlarına ait web siteleri aracılığıyla bilgi vermenin dışında, vatandaşların önerilerini, dilek ve şikâyetlerini öğrenmek, diğer bir ifadeyle vatandaşlardan enformasyon temin etmek maksadının ön planda olduğu aşamadır⁹⁹⁵. Bilgi, danışma ve katılımın her birinin önem arz ettiği bu aşamada, bir siyasanın kurulumu ya da değişimine ihtiyaç duyulması halinde ele alınacak sorunun ne olduğunun belirlenmesi söz konusudur. Hükümet değişikliği, ani bir çevresel değişim, büyümenin artışı gibi durumlarda olduğu kadar mevcut ya da yeni bir problemle karşılaşıldığında da vatandaşların görüşlerine bu aşamada başvurulabilmektedir⁹⁹⁶.

Gündem belirleme aşamasında e-katılımın sağlanması bakımından birçok devlet tarafından hayata geçirilen uygulama, vatandaşlara talep ve şikâyetlerini e-dilekçe yoluyla aktarabilme imkânı

⁹⁹⁵ VAN DIJK, 2016, s.160,161

⁹⁹⁶ Ann MACINTOSH, "Using Information and Communication Technologies to Enhance Citizen Engagement in the Policy Process", **Promise and Problems of E-Democracy: Challenges of Online Citizen Engagement**, OECD Publishing, Paris 2003, 19-142, s.35

tanınmasıdır⁹⁹⁷. Bununla birlikte e-devlet uygulamalarıyla devlet girişimlerine ve yatırımlarına halkın katılımını sağlamak için elektronik duyurular ve elektronik mail grupları oluşturulabileceği gibi önemli meselelere ilişkin olarak sanal düşünce kuruluşları aracılığıyla elektronik beyin fırtınası grupları oluşturulabilir⁹⁹⁸.

3.4.1.2 Politika Hazırlama Aşaması

Vatandaşların taleplerinin ve beklentilerinin dikkate alınması demokratik sistemlerin karakteristik bir özelliğidir. Stiglitz'e göre; özel sektörde faaliyet gösteren firmalar, herhangi bir grubun talep ve menfaatlerini bir diğerinin talep ve menfaatleriyle dengelemek zorunda değildir. Herhangi bir ürünün üretim maliyetinin üzerinde bir bedel ödenmesi durumunda, firmalar söz konusu malı kendi kararları doğrultusunda satabilir. Kamu sektöründe ise politikacılar temsilcisi oldukları seçmenlerin menfaatleri doğrultusunda karar almak durumundadırlar. Diktatörlüklerde cevap çok kolaydır: diktatörün tercihleri hâkimdir. Ancak demokraside böylesine kolay bir çözüm bulunmamaktadır⁹⁹⁹. Bilişim teknolojileri bu noktada kamuoyu beklentilerinin karşılanması ve bu beklentilere yönelik politaların oluşturulması konusunda imkânlar sağlamaktadır.

Politika hazırlama aşamasında, devlet tarafından ya da sivil inisiyatifle çevrimiçi forumlar ve sosyal medya, video paylaşım siteleri ve webloglar aracılığıyla e-katılımın sağlanması mümkündür. Öte yandan kamu kurumlarından sızdırılan belgeleri yayınlayan ve yorumlayan wikileaks gibi oluşumlar yurttaş kontrol siteleri olarak bu klasmanda değerlendirilmektedir¹⁰⁰⁰.

⁹⁹⁷ VAN DIJK, 2016, s.161

⁹⁹⁸ Demokaan DEMİREL, "E-Devlet ve Dünya Örnekleri", *Sayıştay Dergisi*, S.61, 2006, 83-118, s. 93

⁹⁹⁹ Joseph E. STIGLITZ, *Economics of The Public Sector*, Third Edition, W.W. Norton Company, New York & London 2000, s.162,163

¹⁰⁰⁰ HIJK, 2016, s.163

3.4.1.3 Karar Verme Aşaması

3.4.1.3.1 E-Kampanya

Bilgi ve iletişim teknolojileri aracılığıyla ortaya çıkan yeni iletişim ortamları siyasi faaliyetlerinin de elektronik ortama taşınmasını sağlamıştır. Bu doğrultuda adaylar, seçmenleriyle internet ortamı üzerinden iletişime geçerek propaganda faaliyetleri yürütmekte, seçmenlerin beklenti ve taleplerini öğrenmektedir. 1960'ların sonlarından itibaren, bilgisayarların anket değerlendirilmelerinde kullanılmasıyla birlikte stratejik anketlerin doğumundan bahseden Moore; seçim kampanyaları boyunca farklı siyasi stratejilerin hedef seçmen grupları üzerinde denenmesi suretiyle, kampanya stratejisinin, mesajın biçiminin hatta özünün anket sonuçlarına göre yeniden biçimlendirildiğini ifade eder¹⁰⁰¹. Öte yandan e-kampanyalar yalnızca politikacılar ya da siyasi partiler tarafından değil, devlet organlarına baskı oluşturmak için vatandaşlar tarafından da düzenlenebilir¹⁰⁰².

E-kampanya süreçleri, adayların seçmenleriyle iletişime geçmelerini sağladığı gibi, seçim kampanyalarının finansımanını bakımından da önem arz etmektedir. 2005 yılında e-kampanya süreci boyunca 500 milyon dolarlık bir fon elde edilmiş ve seçim kampanyasında görev alacak önemli sayıda gönüllünün katılımı sağlanmıştır¹⁰⁰³. Obama'nın e-kampanyasının başarısında web sitesi önemli bir rol üstlenmiştir. 2012 yılında başkanlık seçimlerinde Obama'nın web sitesinde, aralarında Afro-Amerikalılar, kadınlar, LGBT topluluğu, Latinler, gaziler/asker aileleri ya da genç Amerikalıların bulunduğu, her bir seçmen kitlesini hedefleyen içeriğe sahip 18 farklı seçim grubu, oluşturulmuştu. 2016 başkanlık seçimlerinde ise web siteleri hala seçmenlerle iletişim kurma yolu olarak kullanıldı da adaylar kampanyalarında sosyal medya erişimini giderek daha öncelikli hale getirmişlerdir. 2012 seçimlerine kıyasla kampanya web sitelerine ilişkin önemli bir fark, adayların

¹⁰⁰¹ Moore (1992: 128-9).

¹⁰⁰² HIJK, 2016, s.163

¹⁰⁰³ HIJK, 2016, s.163

web sitelerinde yaşlılar, Afrikalı Amerikalılar veya kırsal Amerikalılar gibi farklı sosyal ve demografik grupları hedef alan belirli alanların olmamasıdır¹⁰⁰⁴.

2016 ABD Başkanlık seçimi, twitter seçimi olarak adlandırılmıştır. Bu adlandırmada seçmenlerin olduğu kadar, adayların ve gazetecilerin twitleri de önemli rol oynamıştır¹⁰⁰⁵. 2015 ağustos ayından ABD Başkanlık seçimlerinin yapılmasından bir önceki güne değin (7 Kasım 2016) ABD'deki insanlar tarafından seçime ilişkin gönderilen twit sayısı 1 milyardır¹⁰⁰⁶.

3.4.1.3.2 E-Oylama

Uzaktan oylamanın izleri Roma dönemine kadar uzansa da daha güvenilir kayıtlar uzaktan oylamanın İsviçreli tüccarların posta yoluyla oy kullanmasına izin verildiği 17. yüzyıla dayandığını göstermektedir¹⁰⁰⁷. 1890'lı yıllarda iki oylama teknolojisi, kollu oylama makinesi ve delikli kart icat edilmiştir. Kollu oylama makineleri, mekanik bir çark aracılığıyla oylamayı sağlayan kollu oylama makineleri oyların yeniden sayılması için uygun bir aygıt değildi. Delikli kartlar, adayları listeleyen oylama kitapçığı ve oylama için delikleri delmek için bir kalemle birlikte kullanılmaktaydı. Oy sayımı, bir delikli kart okuyucusu veya bir tablolama makinesi kullanılarak otomatikleştirilmekteydi. Kısmen açılmış delikler yüzünden bu sistem oyların yeniden sayımına elverişli bir sistem getirmemekteydi¹⁰⁰⁸. Posta yoluyla oylama dışında uzaktan oylamayı kolaylaştıran bir sonraki büyük iletişim altyapısı, demokratik seçimlerde seçmenlerin (genellikle engelli seçmenlerin) belirli bir bölümü için alternatif bir oylama prosedürü sağlayan telefon ağıydı. Telefon şebekesi ayrıca, faks makinesi dâhil olmak üzere diğer oylama biçimlerini desteklemek için de kullanılmıştır¹⁰⁰⁹. İlk internet oylaması Teksas eyalet seçimleri için oy kullanma izni verilen

¹⁰⁰⁴ <http://www.journalism.org/2016/07/18/candidates-differ-in-their-use-of-social-media-to-connect-with-the-public/>

¹⁰⁰⁵ https://blog.twitter.com/official/en_us/a/2016/how-election2016-was-tweeted-so-far.html

¹⁰⁰⁶ https://blog.twitter.com/official/en_us/a/2016/how-election2016-was-tweeted-so-far.html

¹⁰⁰⁷ GIBSON & KRIMMER & TEAGUE & POMARES, 2016, s.279,

¹⁰⁰⁸ LAUER, 2004, s.179

¹⁰⁰⁹ GIBSON & KRIMMER & TEAGUE & POMARES, 2016, s.279,

ABD’li astronot David Wolf tarafından Mir uzay üssünden 1997 yılında gerçekleştirilmiştir¹⁰¹⁰. Astronot dünyanın 220 mil üzerinden e-posta aracılığıyla oy kullanarak tarihe geçmiştir¹⁰¹¹. İnternet üzerinden yapılan ilk elektronik seçim ise 2005 yılında estonyada yerel seçimler için uygulanmış, vatandaşların %2^lik bir kısmı oylarını internet üzerinden kullanmışlardır¹⁰¹².

Bilgi teknolojisinin kullanılması yoluyla manuel oylama süreçlerinin otomatikleştirilmesinin verimliliği arttıracığı ve geleneksel oy verme süreçlerinden kaynaklanan problemleri engelleyebileceği ifade edilmektedir¹⁰¹³. E-oylama; vatandaşların evlerinden ya da e-oylama için geliştirilen kiosk biçimindeki terminallerden internete bağlanmalarıyla gerçekleştirilir¹⁰¹⁴. Elektronik oylama aygıtları bakımından e-seçim sistemleri üçe ayrılmaktadır; bunlar: doğrudan elektronik kayıt makinesi, seçmen doğrulamalı doğrudan kayıt makinesi ve optik tarayıcılı hesaplayıcıdır. Elektronik kayıt makinesi (Direct Recording Electronic), vasıtasıyla seçmenler bir ekranda görünen oy usulasında oylarını verirler. tipik DRE makineleri dokunmatik ekranlı düz panel ekran ekranlarına sahip olmakla birlikte, diğer ekran teknolojileri de kullanılmaktadır. Bu makinelerin belirleyici özelliği, oyların elektronik olarak zaptedilmesi (capture) ve saklanmasıdır. seçmen doğrulamalı doğrudan kayıt makinesinde seçmenler oylarını hem kağıt üzerinde hem de elektronik ortamda kullanır. Seçmenlerin elektronik oylarını kapıttan oy pusulası ile doğrulamasına izin verilir. Optik tarayıcılı oylama makineleri ise seçmenlerin kalem veya kalem benzeri aletlerle kâğıt oy pusulalarındaki kutucukları herhangi bir makineden bağımsız olarak işaretlemelerine izin

¹⁰¹⁰ J. Paul GIBSON & Robert KRIMMER & Vanessa TEAGUE & Julia POMARES, “A Review of E-Voting: The Past, Present and Future”, **Annals of Telecommunications**, V.71, Iss.7-8, August 2016, 279-286, s.279,280. LAUER, 2004, s.180

¹⁰¹¹ https://www.nasa.gov/mission_pages/station/expeditions/expedition18/vote.html

¹⁰¹² Ulle MADISE & Tarvi MARTENS, “E-voting in Estonia 2005: The First Practice Of Country-Wide Binding Internet Voting in the World”, **Electronic Voting 2006 2nd International Workshop Co-organized by Council of Europe, ESF TED, IFIP WG 8,5 and E-Voting**. CC, Robet KRIMMER (Ed.), Gesellschaft für Informatik, Bonn 2006, 15-26, s. 15.

¹⁰¹³ Thomas W. LAUER, “The Risk of e-Voting”, **Electronic Journal of e-Government**, V.2, Iss.3, 2004, 177-186, s.177

¹⁰¹⁴ UÇKAN, 2003, s.39

verir. Seçmenler daha sonra oy pusulalarını oylamayı optik olarak kaydeden tarayıcıya yerleştirirler¹⁰¹⁵.

E-oylama alanındaki son gelişmeler, güvenlik ve şeffaflığı garanti altına almak ve seçim sürecine güven oluşturmak için belgelendirme ve gözlemlere daha fazla dikkat edilmesi gerektiğini göstermiştir¹⁰¹⁶.

Caltech / MIT Oylama Teknolojisi Projesi, elektronik oylamaya ilişkin güvenlik endişelerini şöyle özetlemiştir¹⁰¹⁷:

- i) Aleni sayımın yitirilmesi (oyların sayımı artık izlenemez)
- ii) Birçok insan sürece dâhil olma kabiliyetini yitirir.
- iii) Sürecin çeşitli noktalarının sağlıklı biçimde işlediği gözlemlenemez.
- iv) Kontrol yetkisinin yitirilmesi (Tüm kontrolün tek bir kuruma ya da oylama makinesine verilmesi)
- v) Kamu kontrolünün yitirilmesi.

Söz konusu eleştiriler, seçimleri gözlemleyen uluslararası kuruluşlar tarafından dile getirilen kaygıları yansıtmakta ve hem seçimlerin şeffaf olmasına yönelik ihtiyacı hem de oy sayım sürecinin şeffaflığını sağlamak için denetim mekanizmalarına duyulan güçlü ihtiyacı vurgulamaktadır¹⁰¹⁸. Nitekim Alman Federal Anayasa Mahkemesi elektronik oylamanın anayasaya aykırı olduğuna karar vermiştir. Yüksek mahkeme ilgili kararda, oyların oylama makineleri tarafından tahrif edilmeksizin

¹⁰¹⁵ BRENNAN CENTER FOR JUSTICE, Brennan Center Overview of Voting Equipment, 2018, <https://www.brennancenter.org/analysis/overview-voting-equipment> THE BRENNAN CENTER TASK FORCE ON VOTING SYSTEM SECURITY, **The Machinery of Democracy: Protecting Elections in An Electronic World**, 2006, s.2 vd., <https://www.brennancenter.org/sites/default/files/publications/Machinery%20of%20Democracy.pdf>,

¹⁰¹⁶ DIRECTORATE GENERAL OF DEMOCRACY AND POLITICAL AFFAIRS, 2008, s.11

¹⁰¹⁷ R. Michael ALVAREZ & Thad E. HALL, **Electronic Elections The Perils and Promises of Digital Democracy**, Princeton University Press, Princeton & Oxford 2008, s.35

¹⁰¹⁸ ALVAREZ & HALL, 2008, s.35

kaydedilip kaydedilmediğinin ne seçmenler ne seçim komiteleri ne de seçim sandıklarında bulunan vatandaşlar tarafından kontrol edilebildiğini vurgulamıştır¹⁰¹⁹.

Elektronik oylama usulünün geçerli olmadığı Türkiye bakımından seçimler ve bilişim teknolojilerinin birleşimi SEÇSİS'tir. SEÇSİS, matbaa ve maliyet masraflarını azaltmak, işlemlerin hızlandırılmasını sağlamak, verilerin geriye dönük bir biçimde elde edilmesi gibi faydalar sağlamaktadır¹⁰²⁰. Çalışmalarına 1986 yılında başlanan SEÇSİS, süreç içinde mükerrer seçmenliği engellemek adına seçmen bilgilerinin TC kimlik numarasına bağlı olarak merkezi bir sistemde tutulması, seçmenler ve kurumlar tarafından seçmen bilgilerinin ve seçim sonuçlarının internet üzerinden incelenebileceği bir bilişim sistemine geçiş yönünde ilerletilmiştir. SEÇSİS Kurum Ağına dayalı SEÇSİS Uygulama Sistemi ve internet'e dayalı SEÇSİS Portal Sistemi olmak üzere iki bileşene sahiptir. SEÇSİS Portal Sistemi, seçmen bilgileri ve seçim sonuçlarının ilgililer tarafından izlenebilmesini sağlamak için internete dayalı olarak yürütülen bir sistemdir. Kuruma özgü SEÇSİS Uygulama Sistemi, internet'ten tümüyle bağımsız, özel bir kurum ağına dayalı olarak geliştirilmiştir¹⁰²¹. Kanaatimizce kuruma özgü SEÇSİS uygulama sisteminin internetten bağımsız bir yapıda oluşturulması seçim güvenliği gibi hassas ve önemli bir konuda dışarıdan yapılabilecek müdahalelere karşı yerinde bir önlem niteliğindedir. SEÇSİS'in personele dayalı güvenlik ayağına ilişkin olarak ise Kurum personeline farklı bir kullanıcı adı ve kullanıcı şifresi kullanma zorunluluğu getirilmiştir.

Seçim sonuçlarının sisteme doğru bir biçimde yansıtılıp yansıtılmadığı hususunda ise siyasi partilere ve adaylara sandık tutanakları ile sisteme girilmiş sonuçları karşılaştırabilme imkânı tanınmıştır. Kanatimizce söz konusu imkân SEÇSİS'e ilişkin birçok şüpheyi ortadan kaldırabilecek niteliktedir. Siyasi partilere sandık tutanakları aracılığıyla seçim sonuçlarını teyit imkânı verildiği

¹⁰¹⁹ BUNDESVERFASSUNGSGERICHT, Judgment of the Second Senate of 03 March 2009 - 2 BvC 3/07 – Paragraf NO:157, http://www.bverfg.de/e/cs20090303_2bvc000307en.html

¹⁰²⁰ <http://www.ysk.gov.tr/tr/secsis-yararlari/1529>

¹⁰²¹ <http://www.ysk.gov.tr/tr/secsis-genel-bilgi/1528>

bir ortamda, her seçim döneminde sıklıkla dile getirilen ölülere oy kullandırılması, seçim sonuçlarının elektronik ortamda manipüle edilmesi gibi iddialar her oy sandığında bir sandık görevlisi bulunduran siyasi partiler tarafından teyit edilebilecek, eğer bir usulsüzlük varsa bu usulsüzlük bertaraf edilebilecektir.

3.4.1.4 Politika'nın İcrası

Yasaların ve yönetmeliklerin ve idarenin düzenleyici işlemlerinin uygulanmasının yanısıra kamu hizmetlerinin sunumu üzerinde de geliştirici bir etkide bulunma potansiyeline sahip olan bu aşamada bilgi ve danışmanın yanısıra aktif katılım da önem arz etmektedir¹⁰²².

Vatandaşların suç teşkil eden eylemleri ve ihlalleri ihbar etmeleri bu kapsamda değerlendirilmektedir. Yürürlükteki kanunlara riayet edilmesinin vatandaşlar tarafından kontrolü anlamında e-himaye olarak olarak bu uygulamaların, orta çağdaki teşhir direktlerinin günümüz versiyonu olduğunu ifade etmektedir. E-himaye uygulamaları yalnızca suç ve ihlal ihbarlarından ibaret olmayıp, kamusal faaliyetlere ilişkin şikâyetler de bu kapsamda değerlendirilmektedir¹⁰²³.

Bu bağlamda vatandaşlar tarafından ihbar ve şikâyetlerin elektronik ortamda yapıldığı BİMER ve CİMER sistemleri, Türkiye uygulaması bakımından önem teşkil etmektedir.

¹⁰²² MACINTOSH, 2003, s.35

¹⁰²³ HIJK, 2016, s.164

2013-2017 Yılları Arasında BİMER'e Yapılan Başvuru ve İşlem Sayısı		
Yıl	Başvuru Sayısı	İşlem Sayısı
2013	1.168.853	2.592.057
2014	1.124.005	2.856.190
2015	1.267.665	3.859.240
2016	1.729.952	6.159.734
2017	2.016.020	8.259.893
Toplam	7.306.495	23.727.114

2017 Yılında BİMER'e Yapılan Başvuruların Başvuru Yollarına Göre Tasnifi	
Başvuru Yolu	Sayısı
Şahsen Başvurular	5.633
Mektup Başvuruları	31.159
Telefonla Yapılan Başvurular	132.674
İnternet Başvuruları	1.846.554
Toplam	2.016.020

Buna göre; BİMER'E 2017 yılında Yapılan 2.016.020 adet başvurunun %91,6'sının internet yoluyla, %6,6'sı telefonla; %1,5'inin de mektup vasıtasıyla, %0,3 şahsen başvuruların ise oranında olduğu görülmektedir¹⁰²⁴.

BİMER'e ilişkin uygulamanın aksine Cumhurbaşkanlığı İletişim Merkezi'ne (CİMER) yapılan başvurulara ilişkin istatistiki verilere Cumhurbaşkanlığı internet sitesinde yer verilmemiştir. CİMER'e yapılan başvurulara ilişkin bir takım sayısal verilere TBMM plan bütçe Komisyonunda Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri tarafından yapılan açıklamalar vasıtasıyla ulaşılmıştır. Buna göre, 3 Kasım 2016 tarihindeki beyanata göre, 2016 yılında e-posta, mektup ve dilekçe yoluyla CİMER'e 630 bin kişi başvurmuştur¹⁰²⁵. 2015 yılı sonunda ise CİMER'e e-posta yoluyla yapılan başvuru sayısına ilişkin olarak yapılan açıklamada ise e-posta ile başvuru sayısı 310 bin 915 olarak

¹⁰²⁴ https://www.basbakanlik.gov.tr/docs/KurumsalHaberler/Basbakanlik_2017_Faaliyet_Raporu.pdf , s.81

¹⁰²⁵ Türkiye Büyük Millet Meclisi Plan ve Bütçe Komisyonu Tutanak Dergisi, s.17, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.goruntule?pTutanakId=1767

ifade edilmiştir¹⁰²⁶. Söz konusu veriler göstermektedir ki, elektronik ortamda ihbar ve şikâyetle bulunmak, vatandaşlar tarafından benimsenen bir uygulama niteliği kazanmıştır.

3.4.1.5 Politikanın Değerlendirilmesi

Uygulanmakta olan politikaların, araştırma bulgularının, kullanıcı görüşlerinin değerlendirilmesini ve gözden geçirilmesini içeren bu aşamada vatandaşlar, e-katılım vasıtasıyla uygulanan politkalar hakkında görüş bildirme ve değişiklik önerme fırsatına sahip olur¹⁰²⁷. Yerel yönetimlerde sıklıkla başvulan çevrimiçi kalite panelleri ve geri bildirim sistemleri aracılığıyla vatandaşlar sunulan hizmetlere ilişkin memnuniyetlerini derecelendirebilmekte, böylelikle kamu idareleri hizmet kalitelerini sürekli bir biçimde sınama ve artırma imkânına kavuşmaktadır¹⁰²⁸.

3.4.2 Demokrasi Biçimleri ve E-Demokrasi

Bilgi iletişim teknolojilerinin modern toplumun tüm yaşam alanını etkilediği öteden beri bilinmekle birlikte bilgi ve iletişim teknolojilerinin demokrasi üzerindeki etkileri hakkındaki belirsizlik varlığını sürdürmektedir¹⁰²⁹. Bilişim teknolojilerinin demokrasiyi iyileştirme konusundaki etkileri abartılsa da güçlü demokrasi tohumlarının bulunduğu devletlerde bilişim teknolojileri demokratik uygulamalarının olumlu yönlerini genişletme potansiyeline sahip olduğu ifade edilmektedir¹⁰³⁰.

e-demokrasiye ilişkin olarak doktrinde e-demokrasinin doğrudan demokrasinin yeniden etkin bir biçimde canlandırılması yönünde bir etkiye sahip olduğuna yönelik görüşler ifade edilmektedir. Doğrudan demokrasinin vatandaşların etkin katılımını ve gündemi kontrol etmelerini sağlamak açısından temsili demokrasiye nazaran üstünlüğü söz konusu olsa da dünyada hâkim olan

¹⁰²⁶ https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/haber_portal.aciklama?p1=135498

¹⁰²⁷ MACINTOSH, 2003, s.35

¹⁰²⁸ HIJK, 2016, s.164

¹⁰²⁹ Peter DAHLGREN, "The Internet, Public Spheres, and Political Communication: Dispersion and Deliberation", **Political Communication**, V.22, Iss.2, 2005, 147-162, s. 150

¹⁰³⁰ Anna MALINA, "Perspectives on Citizen Democratisation and Alienation in The Virtual Public Sphere", **Digital Democracy Discourse and Decision Making in the Information Age**, Barry N.Hague & Brian D.Loader (Eds.), Routledge, London & New York, 23-38, s.38

sistem temsili demokrasi olmuştur. Bu durumun sebebi teknik imkânsızlıklardır zira bir toplumdaki tüm fertlerin oyuna başvurmak ve fikirlerini alabilmek mümkün değildir. Bilgisayarın ve internetin yükselişinin bu noktada işlevsel bir rol oynayacağı ve doğrudan demokrasinin önündeki teknik engelleri kaldırarak saf demokrasinin önünü açabileceği savunulmaktadır¹⁰³¹. Buna göre e-demokrasi; demokrasi, katılımcı yönetim, halkın iyi yönetim ve etkin hizmet almaya ilişkin taleplerinin karşılanması gibi kavramların ortaya çıktığı M.Ö 3. yüzyıl Atina şehir devletlerinden bugüne değin hayal edilen yönetim tarzına ilişkin olarak bulunan en etkili çözüm olarak görülmektedir¹⁰³².

Weber, doğrudan demokrasinin varolması için örgütlerin taşıması gereken özellikleri şu şekilde sıralar¹⁰³³:

- i) Örgüt yerel ya da üyelerin sayısı açısından sınırlı olmalıdır
- ii) Üyelerin sosyal konumları birbirinden çok farklı olmamalıdır.
- iii) Yönetimsel işlevler görece basit ve istikrarlı olmalıdır.
- iv) Ancak, nesnel olarak belirleyici şekillerde ve araçlarda eğitimle ilgili belirli bir asgari gelişme olmalıdır.

Karşıt görüşe göre ise e-demokrasi, yeni bir demokrasi şekli değildir. Geleneksel demokrasi süreçlerine ek ve onu tamamlayıcı nitelikte olan, halkın demokratik süreçlere katılımını genişletmek için kullanılan bir araçtır. Bu bakımdan e-demokrasi, temsili demokrasiyi yeniden canlandırmak ve temsili demokrasinin geleneksel kavramlarını yeniden gözden geçirmek ve siyasete olan ilginin artmasına fırsat sağlar¹⁰³⁴. Hagen, elektronik demokratikleşmenin, demokrasinin doğrudan biçimlerini oluşturmak yerine temsili demokrasiyi geliştirmek amacıyla olduğunu ifade eder.

¹⁰³¹ JAFARKARIMI & SIM & SAADATDOOST & HEE, 2014, s.642

¹⁰³² BAŞTAN & GÖKBUNAR, 2004, s.74

¹⁰³³ Max WEBER, **Ekonomi ve Toplum Cilt 2**, Çeviri Latif Boyacı, 1. Baskı, Yarın, İstanbul 2012, s.315

¹⁰³⁴ DIRECTORATE GENERAL OF DEMOCRACY AND POLITICAL AFFAIRS, 2008, s.10

Elektronik Demokratikleşmenin savunucuları, kamusal ve seçilmiş temsilciler arasında yeni ve alternatif (kitle iletişim araçlarıyla ilgili) kanallar ve bilgi ve iletişim modları yaratmak istiyorlar¹⁰³⁵.

Konuya ilişkin olarak Hijik, karar verme ya da fikir oluşturma süreçlerine atfettikleri öneme göre e-demokrasiye ilişkin 6 görüşün var olduğunu ve bu görüşlerin karar verme ya da fikir oluşturma hedefine yönelik olarak e-demokrasinin temsili demokrasi ve doğrudan demokrasiye hizmet edebileceğini ifade eder¹⁰³⁶.

DEMOKRASİ MODELLERİ VE E-DEMOKRASİ İLİŞKİSİ ¹⁰³⁷	
A. Bilişim Teknolojilerinin Kurumsal Politikaların Güçlendirilmesine Hizmet Ettiğini Savunan Modeller	
• Daha çok politikacılar ve yöneticiler tarafından savunulur.	
Yasacı Demokrasi Modeli	Yasacı demokrasi anlayışına göre anayasa, kanunlar ve diğer hukuk kuralları demokrasinin temelidir. Bilişim teknolojileri devletin daha iyi idare edilmesini, daha güçlü bir devleti daha fazla güvenliği sağlar. Ayrıca halka da daha fazla ve daha iyi enformasyon sağlayarak halkın devlete desteğini artırabilir.
Rekabetçi Demokrasi Modeli	Genelde iki partili ya da başkanlık sisteminin olduğu ülkelerde desteklenen demokrasi modelidir. İnternet ve bilişim teknolojileri öncelikli olarak ve seçim kampanyalarında kullanılır. Sosyal medya ve e-posta seçmenlerle kişisel ilişkiler kurmak için kullanılır.
B. Bilişim Teknolojilerinin Siyasetin Sosyalleşmesine Hizmet Ettiğini Savunan Modeller	
• Sosyal kurumlara ve vatandaşlara daha belirli ve önemli roller yüklenmesini savunur. • Daha çok toplumsal örgütler ve entelektüeller tarafından savunulur.	

¹⁰³⁵ Martin HAGEN, **A Typology of Electronic Democracy**, <http://martin-hagen.net/publikationen/elektronische-demokratie/typology-of-electronic-democracy/>

¹⁰³⁶ HIJK, 2016, s.152 vd.

¹⁰³⁷ HIJK, 2016, s.152 vd.

Çoğulcu Demokrasi (Müzakereci Demokrasi) Modeli	Sosyal kurumların kendi bünyelerinde ve birbirleri arasında fikir alışverişine önem verir. Sosyal ve politik tartışmalarda çoğulculuğa önem verir. Politikacıların yanısıra sivil toplum kuruluşlarının da temsil kabiliyetine sahip olduğu düşüncesine sahip olduğu için temsili demokrasi ve doğrudan demokrasi arasında yer alır. Bilişim teknolojilerine atfettiği önem internet tartışmaları ve sosyal kurumla arası görüşmeler noktasındadır.
Katılımcı Demokrasi Modeli	Aktif vatandaşlığı teşvik eder. Politik konularda geniş kesimlerin görüşlerin alınmasına odaklanır. Temsili demokrasi ve doğrudan demokrasinin kombinasyonudur. Kamusal tartışma, halk eğitimi ve vatandaş katılımı gibi araçlara önem atfeder. Bilişim teknolojilerinin de bu araçları sağlama noktasında rol sahibi olması durumunda yaşamsal öneme sahip olduğunu savunur.
Libertaryen Demokrasi Modeli	Klasik anarşizmden solcu sosyalizme değin liberteryanizmin her türünü kapsar. Sanal topluluk, tele-oylama, tele-sohbet gibi unsurlara önem atfeder. Vatandaşların internet vasıtasıyla yatay iletişim kurmaları üzerinde durur. Merkeziyetçilik, bürokrasi ve kurumsal politikaların yerine internet demokrasisi ve serbest piyasa ekonomisinin bir kombinasyonunun ikame edilmesini savunur. Temsili demokrasiden ziyade doğrudan demokrasiye yakındır.
Plebisitçi Demokrasi Modeli	Mevcut politik uygulamaya ilişkin en yaygın en radikal görüştür. Politik kararların referandum ya da halkoylaması yoluyla alınmasını savunur. Bu bakımdan internetin tele-referandum, tele-oylama, elektronik müzakere olanaklarına önem atfeder. Bu uygulamalar yoluyla atina agoralarının yeniden canlandırılabilceğini ifade eder.

Konuya ilişkin kanattimizi belirtmeden önce, doğrudan demokrasi örneği olarak sunulan Atina şehir devletinin yapısının belirtilmesi gerektiğini düşünmekteyiz. Coleman' göre, e-

demokrasinin tekrarlanan metaforu, tüm toplumu kapsayan geleneksel halk toplantılarının düzenlendiği agoradır. Bununla birlikte Atina Agorası demokratik ve kapsayıcıydı çünkü kadınlara, kölelere ve yabancılara kapalıydı ve esasen sadece konuşmaların yapıldığı, kararların ise başka yerde alındığı bir mekândı¹⁰³⁸. Bu anlamda, doğrudan demokrasi, Atina Şehir devleti gibi sınırlı bir nüfus bakımından ise tam olarak uygulanmamış bir sistemdir. E-demokrasinin demokratik devlet ilkesine katkısına ilişkin olarak ise; Jafarkarimi & Sim & Saadatdoost & Hee'nin belirttiği üzere bilgi ve iletişim teknolojileri, ülkelerdeki demokrasi ve karar alma süreçleri üzerinde yüksek bir etkiye sahiptir. Devletler bu yeni medyanın rolünü kabul etse de etmese de, bu teknolojiler toplumları etkilemekte ve daha çok insan bu teknolojiler tarafından etkilenmektedir¹⁰³⁹. Nitekim çalışmanın bu başlığı altında demokraitik katılım bakımından bilgi ve iletişim teknolojilerinin rolü evre evre incelenmiştir. Bununla birlikte, ilkin e-demokrasinin, doğrudan demokrasi hayalini gerçekleştirecek işlevsellikte olmadığını düşünmekteyiz. Dijital eşitsizlik gibi bir realitenin varlığı karşısında, doğrudan demokrasinin uygulanabilirliği mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte bbilgi ve iletişim teknolojilerinin ve özellikle internetin sağladığı mecralar ile örnekleri belirtilen biçimlerde yeni demokratik katılım olanaklarının ortaya çıktığından da şüphe yoktur.

3.5 Özel Hayatın Gizliliği Hakkı ve E-Devlet

Bireye değer veren bütün siyasal sistemler, özel hayatın gizliliğinin korunmasını sosyal ve psikolojik bir ihtiyaç olarak görürler¹⁰⁴⁰. E-devlet ise siber yurttaşlık kavramı aracılığıyla kimlik tanımlama ve gözetim bakımından devletlere vatandaşları üzerinde büyük bir güç bahşetmektedir¹⁰⁴¹. Devletler, bilgi ve iletişim teknolojileri aracılığıyla daha önce sahip olmadıkları birçok imkânla donatılmış bir vaziyette bireylerin özel hayatlarına ilişkin verileri kolaylıkla elde

¹⁰³⁸ Stephen COLEMAN, "The Future of the Internet and Democracy Beyond Metaphors, Towards Policy", 143-162, **Promise and Problems of E-Democracy: Challenges of Online Citizen Engagement**, OECD Publishing, Paris 2003, s. 19-142, s.148

¹⁰³⁹ JAFARKARIMI & SIM & SAADATDOOST & HEE, 2014, s.645

¹⁰⁴⁰ Ergun ÖZBUDUN, "Anayasa Hukuku Bakımından Özel Haberleşmenin Gizliliği", **Ankara Hukuk Fakültesi Ellinci Yıl Armağanı 1925-1975**, C.1, Sevinç Matbaası, Ankara 1997, 265-295, s. 266

¹⁰⁴¹ David LYON, **Vesikalı Yurttaş Gözetim Aracı Olarak Kimlik Kartları**, Çev. Barış BAYSAL, 1. Baskı, Kalkedon, İstanbul 2012, s. 209

etme kudretine erişmişlerdir. Öte yandan bilgi ve iletişim teknolojileri bireylerin özel hayatlarına ilişkin bilgilerin yalnızca devlet tarafından değil, kötüniyetli üçüncü kişiler tarafından da ihlal ve istismar edilmesine yol açmaktadır. Bu bağlamda özel hayatın gizliliği hakkı, bilgi çağında üzerinde titizlikle durulması gereken bir hak halini almıştır. Bununla birlikte Devletler; bireylerin dijital ortamda sonsuza dek var olacak izler bırakmasının yol açtığı hukuki ve ahlaki sorunlara çözüm üretmede geride kalmaktadır¹⁰⁴².

Çalışmanın bu başlığı altında özel hayatın gizliliği hakkı, kişisel veri kavramı ve gözetim toplumu ilintili bir biçimde ele alınacak, e-devlet ve özel hayatın gizliliği hakkı bu perspektif dahilinde ele alınacaktır.

3.5.1 Özel Hayatın Gizliliği Hakkı

AIHS'nin 8. maddesindeki düzenlemeye göre *“Herkes özel ve aile hayatına, konutuna ve yazışmasına saygı gösterilmesi hakkına sahiptir. Bu hakkın kullanılmasına bir kamu makamının müdahalesi, ancak müdahalenin yasayla öngörülmüş ve demokratik bir toplumda ulusal güvenlik, kamu güvenliği, ülkenin ekonomik refahı, düzenin korunması, suç işlenmesinin önlenmesi, sağlığın veya ahlakın veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için gerekli bir tedbir olması durumunda söz konusu olabilir.”*

Özel hayatın gizliliği hakkına yer veren bir diğer uluslararası sözleşme ise 16 Aralık 1966 tarih ve 2200 A (XXI) sayılı Birleşmiş Milletler Genel Kurulu Kararıyla kabul edilen Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesidir. Adı geçen sözleşmenin “mahremiyet hakkı” başlıklı 17. maddesi uyarınca; *“Hiç kimsenin özel ve aile yaşamına, konutuna veya haberleşmesine keyfi veya hukuka aykırı olarak müdahale edilemez; onuru veya itibarı hukuka aykırı saldırılara maruz*

¹⁰⁴² Tom CHATFIELD, **Dijital Çağa Nasıl Uyum Sağlarız**, Çev. Levent KONCA, 1. Baskı, Sel Yayıncılık, İstanbul 2013, s.137

birakılamaz. Herkes bu tür saldırılara veya müdahalelere karşı hukuk tarafından korunma hakkına sahiptir.”

10 Aralık 1948 tarih ve 217 A(III) sayılı Birleşmiş Milletler Genel Kurulu kararıyla ilan edilen İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’nin 12. maddesi uyarınca; *“Kimsenin özel yaşamına, ailesine, konutuna ya da haberleşmesine keyfi olarak müdahale edilemez, onur ve saygınlığına saldırılamaz. Herkesin bu gibi karışma ve saldırılara karşı kanun tarafından korunma hakkı vardır.*

Özel hayatın gizliliği kavramı esas olarak; kişinin konutuna girilememesi, özel haberleşmelerinin gizliliğine dokunulamaması, kişinin üstünün, özel kâğıt ve eşyasının aranamaması ve özel kâğıt ve eşyalarına el konulamaması; şeklinde üç unsuru ihtiva eder. Özel hayatın gizliliği kavramı, kapsadığı üç unsur bakımından da insan kişiliğinin serbestçe gelişmesine imkân sağlamak adına bireye, kendisi ve yakınlarıyla baş başa kalabileceği, devlet ve üçüncü kişiler tarafından tedirgin edilemeyeceği bir özerk alan sağlama amacına yöneliktir¹⁰⁴³. Kişinin yaşam çevresi; sadece güven duyduğu kimselerle paylaştığı “giz alanı”, kişinin giz alanı dışında arkadaşları, akrabaları ve ailesi gibi sıkı ilişkileri olduğu sınırlı sayıdaki kimselerle paylaştığı özel alanı ve kişinin başkalarına açık olmasından rahatsızlık duymadığı kamuya açık ortak alanı olmak üzere üç kısma ayrılır¹⁰⁴⁴. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi özel hayat kavramını ayrıntılı bir biçimde tanımlamayı mümkün ve gerekli görmemekle beraber, özel hayat kavramını bireyin kişisel hayatını kendi tercihleri doğrultusunda yaşadığı “giz alanı” ile sınırlamanın ve bu alan dışındaki dış dünyayı giz alanından bütünüyle ayırmayı aşırı sınırlayıcı bir yaklaşım olarak kabul eder¹⁰⁴⁵.

Mahremiyetin ne anlama geldiği, bilginin dünyaya açılmasının ardından bireyin bu bilgi üzerinde ne kadar kontrol imkânına sahip olduğu yasa koyucuların ve vatandaşların cevaplamakta

¹⁰⁴³ ÖZBUDUN, 1997, s. 265

¹⁰⁴⁴ Sultan ÜZELTÜRK, 1982 Anayasası ve İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesine Göre Özel Hayatın Gizliliği Hakkı, 1. Basım, Beta, İstanbul 2004, s.3

¹⁰⁴⁵ CASE OF NIEMIETZ v. GERMANY 29

yetersiz kaldığı politik soruları oluşturmaktadır¹⁰⁴⁶. 1928 yılında Olmstead vs U.S. davasında ABD Anayasasında açıkça belirtilmeyen “mahremiyet hakkı”ndan “yalnız bırakılma hakkı” (the right to be let alone) olarak bahsedilmiştir¹⁰⁴⁷. Söz konusu kararda mahremiyet hakkı şöyle ifade edilmektedir: “Anayasa koyucular mutluluğun peşinde koşma şartlarını güvence altına almayı taahhüt ettiler. İnsanın ruhsal doğasının, hislerinin ve aklının önemini fark ettiler. Hayatın acı, zevk ve tatminlerinin sadece bir kısmının maddi şeylerde bulunacağını biliyorlardı. Amerikalıların inançlarını, düşüncelerini, duygularını korumaya çalıştılar. Bu kapsamda, bireylere, en kapsamlı haklardan biri olan ve medeni insanlar tarafından değer verilen yalnız bırakılma hakkı tanınmıştır. Bu hakkı korumak için, devletin bireylerin mahremiyetine ilişkin her haksız müdahalesi, kullanılan araçlar ne olursa olsun, dördüncü değişikliğin ihlali olarak kabul edilmelidir.”¹⁰⁴⁸

3.5.1.1 Kişisel Verilerin Korunması Hakkı

Kişisel veri kavramı, özel hayat kavramının kapsamına giren en önemli konulardan birini teşkil etmektedir¹⁰⁴⁹.

Kişisel veri kavramının ne olduğu üzerine incelemede bulunmadan önce ilkin veri kavramdan ne anlaşılması gerektiğini belirlemek gerekmektedir. Veri kavramının İngilizcedeki karşılığı olan “data” kelimesinin kökeni, çoğul hali “datum” olan “data” kelimesine¹⁰⁵⁰ dayanmakta olup “vermeye cesaret etmek” eyleminin geçmiş zaman çekimi olarak “verilen şey”

¹⁰⁴⁶ CHATFIELD, 2013, s.137

¹⁰⁴⁷ Roger Dean GOLDEN, “Güvenliğin Maliyeti Nedir? ABD Vatanseverlik Kanunu ve Amerika’nın Özgürlük ve Güvenlik Arasındaki Dengesi”, Çev. Muharrem AKSU, **Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.3, S.1, 2013, 109-134, s.116.

¹⁰⁴⁸ U.S. Supreme Court, Olmstead v. United States, 277 U.S. 438 (1928), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/277/438/case.html>

¹⁰⁴⁹ Yaşar SALİHPAŞAOĞLU, “Özel Hayatın Kapsamı: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İçtihatları Işığında Bir Değerlendirme”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.17, S.3, 2013, 227-266, s.244.

¹⁰⁵⁰ Doğan KILINÇ, “Anayasal Bir Hak Olarak Kişisel Verilerin Korunması”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.61, S.3, 2012, 1089-1169, s.1093

anlamına gelmektedir¹⁰⁵¹. TDK Güncel Türkçe Sözlüğe göre veri; “*muta,done; bilgi, data; olgu, kavram veya komutların, iletişim, yorum ve işlem için elverişli biçimli gösterimi; Bir araştırmanın, bir tartışmanın, bir muhakemenin temeli olan ana öge; bir problemde bilinen, belirtilmiş anlatımlardan bilinmeyen bulmaya yarayan şey*” anlamına gelmektedir.¹⁰⁵² TDK Bilim ve Sanat Terimleri Ana Sözlüğü’ne göre veri; “*Olgu, kavram ya da komutların, iletişim, yorum ve işlem için elverişli biçimsel ve uzlaşımsal bir gösterimi; sonuç çıkarmak, çıkarsama yapma ya da bir incelemeyi sürdürmek için gerekli olaylara, ilişkilere ve sayısal ham bilgilere verilen ad; bir araştırmada sorunun çözümünü sağlamak amacıyla derlenen bilgiler*” anlamını taşımaktadır¹⁰⁵³. Bir başka tanıma göreyse veri; “*çeşitli durumların, gözlemlerin veya oluşumların her türlü gösterimidir.*”¹⁰⁵⁴

Veri ve bilgi kavramları kimi kaynaklarda eşanlamlı olarak kullanıyorsa da bilgi ve veri kavramları arasında farklılık mevcuttur. Zira bilgi ve veri arasında bir ilişki söz konusu olmakla beraber, veri, bilgi edinimi yolunda araçsal bir işleve sahiptir. Bilgi, veri üzerinde mantığa dayalı olarak dönüştürme, ilişkilendirme, basitleştirme gibi işlemler sonucunda elde edilen bir çıktı, verinin anlamlı bir biçimde düzenlenmiş hali olup, bu yönüyle bilgi işlenmiş veri olarak da ifade olunabilir.¹⁰⁵⁵

Kişisel veri; ulusal ve uluslararası hukuki metinlerde de tanımlanmış bir kavramdır. Bugünkü anlamıyla kişisel verilerin korunmasına ilişkin hukuki düzenlemelerin geçmişi; otomatik veri işleme teknolojilerinin gelişimine paralel bir biçimde 1960’lı yıllarda tartışılmaya başlanmış ve ilk hukuki düzenlemeler 1970’li yıllarda yürürlüğe girmiştir¹⁰⁵⁶. 1995/46 sayılı Kişisel Verilerin İşlenmesi Sırasında Gerçek Kişilerin Korunması ve Serbest Avrupa Birliği Veri Trafiği

¹⁰⁵¹ Gürol CANBEK & Şeref SAĞIROĞLU, “Bilgi, Bilgi Güvenliği ve Süreçleri Üzerine Bir İnceleme”, **Politeknik Dergisi**, C.9, S.3, 165-174, 2006, s.166

¹⁰⁵² http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.558b1345e8aa96.48165587

¹⁰⁵³ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid=TDK.GTS.558b139926af43.58095

353

¹⁰⁵⁴ KILINÇ, 2012, s.1093

¹⁰⁵⁵ CANBEK & SAĞIROĞLU, 2006, s.166

¹⁰⁵⁶ Elif Küzeci, **Kişisel Verilerin Korunması**, 1. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara 2010, s.106

Direktifi'nin tanımlar başlığını taşıyan 2. Maddesi uyarınca kişisel veri; kimliği belirli ya da belirlenebilen gerçek kişilere dair herhangi bir veri anlamına gelir¹⁰⁵⁷. Aynı maddede yer alan tanıma göre; kimliği belirlenebilen kişi; bilhassa bir kimlik numarasının referans alınması suretiyle doğrudan ya da dolaylı olarak belirlenmesi mümkün olan ya da fiziki, psikolojik, iktisadi, ussal, kültürel veya sosyal kimliğe özgü bir ya da birden çok faktör aracılığıyla tanımlanması mümkün olan kişidir¹⁰⁵⁸. Benzer bir biçimde Özel Hayatın Korunması ve Kişisel Verilerin Sınır Aşan Trafikinin Korunmasına İlişkin OECD Klavuzu'nun genel tanımlar başlıklı birinci bölümü m. 1- (b) uyarınca kişisel veri; *“belirli ya da belirlenebilir nitelikteki bir kişiye ilişkin tüm veriler”* olarak tanımlanmaktadır¹⁰⁵⁹. Söz konusu tanımlamalardan da anlaşılacağı üzere kişisel veri kavramı; “kimliği belirli ya da belirlenebilir bir kişi” “bilgi”, “bilginin kişiye ait olması” olmak üzere üç unsura sahip olan bir kavramdır¹⁰⁶⁰. Kişisel veri kavramı; kişinin özel hayatına ilişkin bilgilerin yanı sıra mesleki hayatına ve kamusal hayatına ilişkin bilgileri de kapsayıcı bir niteliği haiz olduğundan, bir kişiye ilişkin olması kaydıyla her türlü bilgi kişisel veri olarak değerlendirilebilir¹⁰⁶¹. Belirlenebilirlik; kişilerin doğrudan doğruya tanımlanmasını sağlayamayan bir takım bilgiler karşısında, yardımcı bazı unsurlar, dolaylı materyallerle kişilerin tanımlanabilmesi anlamına gelmektedir¹⁰⁶². Salihpaşaoğlu, Kişisel verilerin kapsamının belirlenmesinde AİHM tarafından sıklıkla atıfta bulunulan Kişisel Verilerin Otomatik İşleme Tabi Tutulması Karşısında Bireylerin Korunmasına Dair Sözleşme¹⁰⁶³,nin yol gösterici nitelikte olduğunu ifade eder¹⁰⁶⁴. İlgili

¹⁰⁵⁷ <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31995L0046:en:HTML>

¹⁰⁵⁸ <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31995L0046:en:HTML>

¹⁰⁵⁹ <http://www.oecd.org/sti/ieconomy/oecdguidelinesontheprivacyandtransborderflowsofpersonaldata.htm>

¹⁰⁶⁰ Hüseyin CAN AKSOY, Medeni Hukuk ve Özellikle Kişilik Hakkı Yönünden Kişisel Verilerin Korunması, 1. Baskı, Seçkin, Ankara 2010, s.13

¹⁰⁶¹ http://www.echr.coe.int/Documents/Handbook_data_protection_ENG.pdf s.41,42

¹⁰⁶² Hayrunnisa ÖZDEMİR, Elektronik Haberleşme Alanında Kişisel Verilerin Özel Hukuk Hükümlerine Göre Korunması, 1. Baskı, Seçkin, Ankara 2009, s.124

¹⁰⁶³ İlgili sözleşme Türkiye tarafından 28 Ocak 1981 tarihinde imzalanmış, Uygun Bulma Kanunu 18 Şubat 2016 tarih ve 29628 sayılı Resmi Gazete’de, Sözleşme’nin onaylanmasını kararlaştıran Bakanlar Kurulu Kararı ile Sözleşme’nin resmi Türkçe çevirisi 17 Mart 2016 tarih ve 29656 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmıştır. Sözleşme, Türkiye bakımından 1 Eylül 2016 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

¹⁰⁶⁴ SALİHPAŞAOĞLU, 2013, s.244 vd.

Sözleşme'nin "özel veri kategorileri" başlıklı 6. Maddesi uyarınca, "iç hukukta uygun güvenceler sağlanmadıkça, ırksal kökeni, siyasi düşünceleri, dinî veya diğer inançları ortaya koyan kişisel veriler ile sağlık veya cinsel hayatla ilgili kişisel veriler otomatik işleme tâbi tutulmaz. Aynı şey ceza mahkûmiyetiyle ilgili kişisel veriler için de geçerlidir."¹⁰⁶⁵

AIHM, kişisel verilerin toplanması ve saklanmasına dair davalarda, ihlalin oluşması için kişisel verilerin fiilen kullanılmış olmasını gerekli görmeyip, kişisel verilerin saklanmasını başlıbaşına bir ihlal sebebi olarak değerlendirmektedir¹⁰⁶⁶. Kişilerin verilen toplanması, saklanması ya da kullanılması eylemlerinden herhangi biri tek başına ihlal nedeni sayılabilir¹⁰⁶⁷.

1982 Anayasasının özel hayatın gizliliği başlığını taşıyan 20. maddesine 2010 tarihinde eklenen hüküm uyarınca; *"Herkes, kendisiyle ilgili kişisel verilerin korunmasını isteme hakkına sahiptir. Bu hak; kişinin kendisiyle ilgili kişisel veriler hakkında bilgilendirilme, bu verilere erişme, bunların düzeltilmesini veya silinmesini talep etme ve amaçları doğrultusunda kullanılıp kullanılmadığını öğrenmeyi de kapsar. Kişisel veriler, ancak kanunda öngörülen hallerde veya kişinin açık rızasıyla işlenebilir. Kişisel verilerin korunmasına ilişkin esas ve usuller kanunla düzenlenir."*

Ulusal mevzuat bakımından kişisel verilerin korunması hakkında son yıllarda gerçekleşen en önemli hukuki düzenleme, hazırlık dönemi uzun yıllar süren Kişisel Verilerin Korunması Kanunu'nun yürürlüğe girmesi olmuştur. Uluslararası ve ulusal hukuki düzenlemelere uygun olarak kişisel veri kavramını "Kimliği belirli veya belirlenebilir gerçek kişiye ilişkin her türlü bilgi" olarak tanımlayan Kanun'un getirdiği önemli bir yenilik kişisel verilerin koruma kurumu'nun oluşturulması olmuştur. Kanunun 6. Bölümünde düzenlenen kurul, kamu tüzelkişiliğini haiz olup kanun'un 20 maddesi uyarınca şu görevlere sahiptir:

¹⁰⁶⁵ <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/03/20160317-2.pdf>

¹⁰⁶⁶ İlyas DOĞAN, "Özel ve Aile Hayatına Saygı", **İnsan Hakları Hukuku**, İlyas DOĞAN (Ed.), Genişletilmiş İkinci Baskı, Astana Yayınları, Ankara 2015, 587-613, s.591.

¹⁰⁶⁷ SALİHPAŞAOĞLU, 2013, s.245.

“a) Görev alanı itibarıyla, uygulamaları ve mevzuattaki gelişmeleri takip etmek, değerlendirme ve önerilerde bulunmak, araştırma ve incelemeler yapmak veya yaptırmak. b) İhtiyaç duyulması hâlinde, görev alanına giren konularda kamu kurum ve kuruluşları, sivil toplum kuruluşları, meslek örgütleri veya üniversitelerle iş birliği yapmak. c) Kişisel verilerle ilgili uluslararası gelişmeleri izlemek ve değerlendirmek, görev alanına giren konularda uluslararası kuruluşlarla iş birliği yapmak, toplantılara katılmak. ç) Yıllık faaliyet raporunu Cumhurbaşkanlığına, Türkiye Büyük Millet Meclisi İnsan Haklarını İnceleme Komisyonuna ve Başbakanlığa sunmak. d) Kanunlarla verilen diğer görevleri yerine getirmek.”

3.5.1.2 Gözetim Toplumu

İngilizcede “surveillance” olarak ifade edilen gözetim, ilk defa 19. Yüzyılın başlarında kullanılan Fransızca kökenli bir terim olup¹⁰⁶⁸, bir insanın hareketlerinin yakından takibi anlamında kullanılan ve kişinin davranışlarının, eylemlerinin, ifadelerinin, bağlantılarının izlenmesini de içeren bir anlama sahiptir¹⁰⁶⁹.

Türk Dil Kurumu Büyük Türkçe Sözlükte göre gözetim; “gözetme işi, nezaret; küçüklerin, ana babalarınca korunması ve idarenin her türlü eylem ve işleminin de yargının denetimi altında olması durumu; bir çalışma ya da uygulama sürecini etkinlik ve amaca uygunluk bakımından yakından denetleme” biçiminde tanımlanmıştır.¹⁰⁷⁰

Gözetim, yakın döneme ait bir kavram olmayıp, kökenleri insanların bir arada yaşamaya başladıkları döneme değin uzanmaktadır¹⁰⁷¹. İnsanlık tarihi kadar eski bir kavram olan gözetim kavramı¹⁰⁷²; yapılanları kontrol etmek, örgütlenmek, kaydedilen ilerlemeleri izlemek ve korumak

¹⁰⁶⁸ <http://www.etymonline.com/index.php?search=surveillance&searchmode=none>

¹⁰⁶⁹ Roger CLARKE, **Have We Learnt to Love Big Brother?**, <http://www.rogerclarke.com/DV/DV2005.html>

¹⁰⁷⁰ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.55cbfa0a1d1af8.97997953

¹⁰⁷¹ KARAKEHYA, 2009, s.325

¹⁰⁷² Meral TÖMÜRTÜRKAN, “Gündelik Hayatın Gözetimi: “Panoptikon Toplumu”, **Ethos, Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar**, S.3(2), Temmuz 2010, 1-19, s.4

maksadıyla yürütülen bir faaliyettir¹⁰⁷³. İlk çağlardan itibaren iktidarın gücünü destekleyici bir toplumsal denetim aracı niteliğinde olan gözetim faaliyeti, toplumsal örgütlenme ve yönetim biçimlerine göre şekillenen bir yapıya sahiptir¹⁰⁷⁴. Bu anlamda tarihi süreç içinde, toplumsal yapı ve toplum üzerinde egemenlik kuran iktidar dinamikleri gözetim faaliyetinin dönüşümünü sağlayan bir fonksiyon taşımaktadır.

Modernite öncesi dönemde cemaat biçiminde örgütlenen toplumsal yapı içerisinde bireyler tehlikelerden korunmak ve güvenliklerini sağlamak için “yoğun sosyalleşme” olarak adlandırılan bir biçimde birbirlerini sürekli izleyerek gözlem altında tutmaktaydılar¹⁰⁷⁵. Bu biçimiyle gözetleme; “somutlaşmış insanların diğerleri tarafından izlendiği bir işlemdir”.¹⁰⁷⁶ Yoğun sosyalleşme yoluyla “öteki” bilinir kılınarak toplumsal konumu sabit olan bir bireye dönüştürülmekte, böylelikle sürekli izleme yoluyla kendini yeniden üreten ve referans noktasını dayanışmadan alan cemaat yapısı, küçük, istikrarlı ve güvenli toplumsal yaşamın üretildiği ve korunabildiği bir yapı arz etmekteydi¹⁰⁷⁷.

Moderniteyle beraber gözetim faaliyeti, somut bireylerin birbirleri üzerinde gerçekleştirdikleri bir faaliyet olmaktan çıkıp soyut kişisel verilere dayalı olarak gerçekleştirilen bir yapıya evrilmeye başlamıştır¹⁰⁷⁸. Bu noktada Panoptikon, gözetim kavramı ve modernite ilişkisi üzerine önem taşıyan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Panoptikon Jeremy Bentham’ın mimari planı ve kullanımına ilişkin olarak kaleme aldığı bir dizi mektupta gözetim-evi olarak adlandırılan yeni bir bina modeli tasarlamıştır. Panoptikon ya da gözetimevi, merkezi konumdaki

¹⁰⁷³ David LYON, **Elektronik Göz: Gözetim Toplumunun Yükselişi**, Çev. Dilek HATTATOĞLU, 1. Baskı, Sarmal Yayınları, İstanbul 1997, s.39

¹⁰⁷⁴ Uğur DOLGUN, **Enformasyon Toplumundan Gözetim Toplumuna**, Ekin Kitabevi, Ankara 2005, s.25 vd.

¹⁰⁷⁵ Zygmunt BAUMAN, **Yasa Koyucular ile Yorumcular**, Çev. Kemal ATAKAY, İkinci Basım, Metis Yayınları, İstanbul 2003, s.50 vd.

¹⁰⁷⁶ David LYON, **Günlük Hayatı Kontrol Etmek Gözetlenen Toplum**, Çev. Gözde SOYKAN, 1. Basım, Kalkedon, İstanbul 2006, s.75

¹⁰⁷⁷ BAUMAN, 2003, s.51 vd.

¹⁰⁷⁸ LYON, 2006, s.75

bir gözetleme kulesinin etrafına sıralanan hücrelerden oluşan ve böylelikle bir gardiyanın birçok mahkûmu aynı anda denetlemesine olanak sağlayan büyük bir daresel yapıdır¹⁰⁷⁹.

Bentham, Panoptikon'un, "*nezaret altında tutma, hapis, tecrit, zorla çalıştırma ve eğitim*" gibi muhtelif amaçları sağlamak adına çevrelenmesi ve denetlenmesi mümkün mekâna sahip olan bütün kurumlarda uygulabileceğini ifade eder¹⁰⁸⁰. Modern toplumlarda bireylerin hareket alanı fabrika, büro, akıl hastanesi gibi sınırları belli alanlarda gerçekleştiğinden, toplumsal yaşam üzerindeki hâkim gruplar izleme ve denetim bakımından daha etkin bir role sahip olmakta, bunun da doğal bir sonucu olarak gözetim modern toplumlarda modern öncesi toplumlara göre daha etkin ve yaygın biçimde uygulanmaktadır¹⁰⁸¹. Bireyler üzerindeki gözetim ne kadar sıkı olursa, kurumların hedeflerine ulaşmaları o denli kolaylaşmaktadır¹⁰⁸². Panoptikon örneği üzerinden modern toplumda gözetim faaliyetinin karşılıklılığı sona ermiştir. İktidar altında tutulan bireyler görünür kalmaya devam ederken gözetim faaliyetinde bulunan iktidar uygulayıcıları artık görünmez niteliktedir¹⁰⁸³.

Giddens gözetlemenin iki yönlü bir kavram olduğunu ifade eder: ilk olarak gözetleme; bireyler hakkında onların eylemlerini yönetmek maksadıyla kullanılabilen bilgi birikimi anlamına gelir ki, bu noktada önemli olan bilginin toplanması değil, bilginin depolanmasıdır¹⁰⁸⁴. Gözetimin diğer yönü ise; bireylerin eylemlerinin bu bireyler üzerinde otorite sahibi olan kimselerce doğrudan izlenmesidir.¹⁰⁸⁵ Karakehya; gözetimin bu iki yönünden ilkinin "*depolayarak gözetim*", ikincisini ise

¹⁰⁷⁹ Catherine PEASE-WATKIN, "Bentham'ın 'Panoptikon'u ve Dumont'un 'Panoptique'i", Çev. Barış ÇOBAN, **Panoptikon: Gözün İktidarı**, Barış ÇOBAN & Zeynep ÖZARSLAN (Eds.), 2. Basım, Su Yayınları, İstanbul 2016, 77-85, s.77 vd.

¹⁰⁸⁰ Jeremy BENTHAM, "Panoptikon ya da Gözetim-Evi", Çev. Zeynep ÖZARSLAN, **Panoptikon: Gözün İktidarı**, Barış ÇOBAN & Zeynep ÖZARSLAN (Eds.), 2. Basım, Su Yayınları, İstanbul 2016, 9-75, s.12,13

¹⁰⁸¹ Selma ARSLANTAŞ-TOKTAŞ & Mutlu BİNARK & Ergin Şafak DİKMEN & Işık Barış FİDANER & Elif KÜZECİ & Alkım ÖZAYGEN, **Türkiye'de Dijital Gözetim T.C. Kimlik Numarasından E-Kimlik Kartlarına Yurttaşın Sayısal Bedenlenişi**, Alternatif Bilişim Derneği, İstanbul 2012, s. 15

¹⁰⁸² BENTHAM,2016, s. 13

¹⁰⁸³ BAUMAN, 2003, s.59

¹⁰⁸⁴ Anthony GIDDENS, **Ulus Devlet ve Şiddet**, Çev. Cumhur Atay, 1. Baskı, Devin Yayınları, İstanbul 2005, s. 24

¹⁰⁸⁵ GIDDENS, 2005, s. 25

“izleyerek gözetim” olarak adlandırmaktadır.¹⁰⁸⁶ Tümurturkan ise; bu iki gözetimden ilkinin “kayda dayanan gözetim”, ikincisini ise “izleme tekniğine dayanan gözetim” olarak adlandırmaktadır¹⁰⁸⁷. Benzer biçimde gözetlemenin iki yüzü olduğunu ifade eden Lyon; bir çocuğa göz kulak olunması üzerinden yaptığı örneklemede, bir çocuğu tehlikelerden korumak maksadıyla ona göz kulak olunmasının gözetlemenin koruma yönüne, çocuğun yaramazlık yapmaması için ona göz kulak olunmasının ise gözetimin yasaklama ve kontrol yönüne işaret ettiğini ifade eder¹⁰⁸⁸.

Belirtmek gerekir ki; doğrudan ve dolaylı gözetim biçimindeki bu iki yönlü ayrım mutlak değildir, diğer bir ifadeyle gözetimin bu iki yönünün birleşebilmesi mümkündür. Doğrudan ve dolaylı gözetim, gümrük memurları, sınır muhafızları gibi özneler üzerinde birleşik bir yapı arz etmektedir. Gözetimin bu birleşik görünümü, ulus devletlerin karakteristik özelliklerinden birini oluşturmaktadır¹⁰⁸⁹.

3.5.2 Bilgi Toplumu Perspektifinde Özel Hayatın Gizliliği Hakkı ve E-Devlet

Toplumsal, kültürel, politik yapılar gibi gözetim faaliyeti de bilgi toplumuyla birlikte yeni bir boyut kazanmış, gerek gözetim faaliyeti gerek gözetlenen unsurlar gerekse de gözetim faaliyetinin icracıları bilgi toplumunun oluşturduğu zemine göre yeniden biçimlenmiştir. Teknolojik gelişmeler, yeni emperyalizm sürecinde her şeyi bilen (omniscience) , her şeye gücü yeten (omnipotent) ve her yerde olan (omnipresent) iktidarı gitgide bir gerçek haline dönüştürmektedir¹⁰⁹⁰. Bentham döneminde mimari teknikler aracılığıyla gerçekleştirilen mimari gözetimin yerini teknoloji alanındaki gelişmelerle birlikte teknolojik gözetim diğer bir ifadeyle “teknolojik panoptikon”

¹⁰⁸⁶ Hakan KARAKEHYA, “Gözetim ve Suçla Mücadele: Gözetimin Tarihsel Gelişimi ile Yakın Dönemde Gerçekleştirilen Hukuki Düzenleme ve Uygulamalar Bağlamında Bir Değerlendirme” , **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.58, S.2, 2009, 319-357, s.325

¹⁰⁸⁷ TÖMÜRTÜRKAN, 2010, s.4

¹⁰⁸⁸ LYON, 2006, s. 14

¹⁰⁸⁹ GIDDENS, 2005, s.164

¹⁰⁹⁰ ÇOBAN, 2016, s.114

almıştır¹⁰⁹¹. Bu bağlamda yeni teknolojiler devletlere toplumu biçimlendirmek ve kontrol etmek noktasında kolaylıklar sağlayarak bireylerin özel hayatlarının gizliliğini tehdit eden bir durumun oluşmasına yol açabilmektedir¹⁰⁹².

Bir bilginin kişisel veri olarak nitelendirilmesi bilginin saklandığı ortamdan kâğıt ya da bilgisayar ortamı) ve bilginin biçiminden (alfabetik, çizgisel, fotografik, akustik, sayısal) bağımsız olarak ele alınmaktadır¹⁰⁹³. Dijital hale getirilmiş verilerin kayıtlı olduğu ve saklandığı ortamlar anlamına gelen elektronik ortam; internet ortamını da kapsayan fakat internet ortamından farklı olarak herkese açık olmayan alanları da içine alan, haberleşme ve kişisel ya da kurumsal bilgisayar sistemlerinden oluşan bir bütündür¹⁰⁹⁴. Nitekim 5070 sayılı Elektronik İmza Kanunu’nun tanımlar başlığını taşıyan 3. maddesinin birinci fıkrasının a bendi uyarınca elektronik veri; “*elektronik, optik veya benzeri yollarla üretilen, taşınan veya saklanan kayıtları*” ifade etmektedir. Bu bakımdan elektronik veriler de kişisel veri niteliğinde olup, kişisel verilerin korunmasına ilişkin tüm hukuki düzenlemeler elektronik kişisel veriler bakımından da geçerlidir. Bununla birlikte bilişim teknolojilerinin istismara açık yapısı ve artık gündelik hayata dair hemen hemen her bilginin bilişim aygıtlarında depolanması, kişisel verilerin korunması bakımından siber alan üzerinde titizlikle durulmasını gerektirmektedir. Dijital verilerin güvenliğinin sağlanması adına elektronik imza, elektronik arşivleme, bilgi edinme, veri güvenliği, bilişim suçları, telif hakları gibi birçok alanda düzenlemeler yapılmalıdır¹⁰⁹⁵.

¹⁰⁹¹ Barış ÇOBAN, “Gözün İktidarı Üzerine”, **Panoptikon: Gözün İktidarı**, Barış ÇOBAN & Zeynep ÖZARSLAN (Eds.), 2. Baskı, Su Yayınları, İstanbul 2016, 111-138, s.111

¹⁰⁹² DOĞAN, 2014, s.385,386

¹⁰⁹³ AKSOY, 2010, s.15

¹⁰⁹⁴ Habip OĞUZ, “Elektronik Ortamda Kişisel Verilerin Korunması, Bazı Ülke Uygulamaları ve Ülkemizdeki Durum”, **Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi**, S.3, 2014, 1-38, s.3

¹⁰⁹⁵ Mehmet Zahid SOBACI, “E-Devlet: Kuramsal Bir Bakış”, **E-Devlet Kamu Yönetimi ve Teknoloji İlişkisinde Güncel Gelişmeler**, Mehmet Zahid SOBACI & Mete YILDIZ (Eds.), 1. Basım, Nobel Yayın, Ankara 2012, 3-37, s.28

İnternetin işleyiş fonksiyonunun bir gereği olarak, kullanıcılara ait kişisel veriler, kullanıcıların bilgisi ve onayı olmaksızın toplanmaktadır¹⁰⁹⁶. Özel bir seri numarası olarak nitelendirilebilen internet protokol adresi (IP) bilgileri, kullanıcı tarafından bir web sitesine erişildiğinde bilgisayar ya da akıllı telefon gibi terminal ekipmanlara indirilen küçük metin dosyaları anlamına gelen çerezler (cookies)¹⁰⁹⁷ aracılığıyla kullanıcıların izni olmadan toplanabilmektedir¹⁰⁹⁸. Bu durum bireylerin kendilerini güvende hissederek özel yazışmalarını gerçekleştirdikleri, verilerini depoladıkları bilişim cihazlarının kolaylıkla denetlenebilmesine dolayısıyla bireylerin özel hayatlarının gizliliği hakkının kolaylıkla ihlal edilmesine yol açmaktadır. Kötü niyetli üçüncü kişilerin dışında devletler de bilişim sistemlerinin gözetim faaliyeti bakımından sağladığı imkânlardan yararlanmakta, bireylerin mahremiyetini ihlal edici eylemlerde bulunmaktadır. Çalışmanın ileriki kısmında ele alınacak olan Snowden vakası da göstermektedir ki, devletler Google, Apple gibi kanallar üzerinden bireylerin verilerini elde etmekte, bireyleri gözetim altında tutmakta ve ele geçirilen verileri depolamaktadır. Bu bağlamda, özgürlük–güvenlik dengesini sağlamak adına gerçekleştirilecek hukuki düzenlemelerle hem teknolojinin vatandaşları tehdit eden bir silah haline gelmesi engellenmeli hem de keyfi sebeplerle bireylerin özel hayatlarına yetkili/yetkisiz kimseler ve kurumlar tarafından müdahale edilmesinin önüne geçilmelidir¹⁰⁹⁹.

E-devlet bakımından ise veri güvenliğine azami derecede önem gösterilmesi hayati önem arz etmektedir. Zira e-devlet uygulamalarının vatandaşlar tarafından olumlu bir biçimde algılanmasının öncelikli şartlarından biri de internet üzerinden yapılan işlemlere vatandaşlar tarafından güven

¹⁰⁹⁶ Taylan Esin ÇAMLİBEL, “Elektronik Ticaret ve İnternet Üzerinde Bilgi Akışında Gizlilik ve Bilgi Koruması, **Bilişim Toplumuna Giderken Psikoloji, Sosyoloji ve Hukukta Etkiler Sempozyumu** Türkiye Bilişim Derneği Yayınları, Ankara 2001, s.237

¹⁰⁹⁷ Çerezler (Cookies); kullanıcının geçmişteki eylemleri ya da tercihleri hakkında bazı bilgileri saklamak için web sitelerine yetki tanımaktadır. <https://ico.org.uk/for-organisations/guide-to-pecr/cookies-and-similar-technologies/>

¹⁰⁹⁸ Mustafa TOPALOĞLU, **Bilişim Hukuku**, 1. Baskı, Karahan Kitabevi, Adana 2005, s.163,164. OĞUZ, 2014, s.6

¹⁰⁹⁹ YILDIRIM & KAPLAN & ÇAKMAK & ÜSTÜN, 2003, s. xix

duyulmasıdır¹¹⁰⁰. Vatandaşların kamu hizmetlerinden faydalanmak için paylaştıkları kişisel verilerinin gizliliğinin korunması, vatandaşların devlete olan güveni ve dolayısıyla e-devlet uygulamalarının başarısıyla doğrudan ilgilidir¹¹⁰¹. Alshehri & Drew'in belirttiği üzere, devlet vatandaş ilişkilerinde güven kavramı hayati bir bileşen olduğundan vatandaş beklentilerini karşılayan güvenlik politikalarının ve standartlarının sağlanması bu endişeleri gidermek için önemli bir adımdır. Bu anlamda dijital imzalar, şifreleme, kullanıcı adları, parolalar, internet üzerinden iletilen ve elektronik olarak depolanan güvenlik çözümlerinin kullanılması, güvenlik hedeflerinin yerine getirilmesinde yardımcı olabilir. Bununla birlikte insanların kendi korunmalarını sağlamak için özel şifreler gibi güvenlik önlemlerinin önemi konusunda eğitim almaları gerekir¹¹⁰². Öte yandan gizlilik ve güvenliğe sistemlerinin planlanması ve tasarlanması evresinde özen gösterilmelidir zira elektronik sistemlerin kurulmasından sonra veri güvenliğini sağlamak zorlaşmaktadır¹¹⁰³.

Bütünleşik e-devlet sistemine geçilmeden önce, e-devlet uygulamalarının kuruluşu ve işleyişi kişisel verilerin ve dolayısıyla özel hayatın gizliliğinin korunması bakımından gerekli güvenceleri tam olarak tesis edememekteydi. Kamu kurumlarının birbirinden bağımsız ve birbirine entegre olmayan bir yapıda e-devlet sistemlerini kurmuş olmaları, *“kişisel veri zinciri kurma”* olarak adlandırılan bir yöntemle bireylerin birçok kişisel verisinin üçüncü kişiler tarafından elde edilmesini sonuçlayacak bir duruma sebebiyet vermekteydi.¹¹⁰⁴ Kişisel veri zinciri kurma yönteminin işlerlik kazanmasının sebebi; kamu kurumlarının yeknesak bir e-devlet sistemine sahip olmamaları sebebiyle bireyler tarafından her bir kamu kurumundan talep edilen hizmet için, kamu kurumlarının farklı kişisel veriler talep etmesinden kaynaklanmaktaydı. Bir kimsenin bir kamu

¹¹⁰⁰ Ali ŞAHİN & Erdal BAYRAKÇI & Mehmet GÖKÜŞ, “Vatandaşların E-Devleti Algılama Biçimi ve Beklentileri”, **Kuram ve Yöntem Açısından Türkiye’de Kamu Yönetimi Bildiriler Kitabı Kayfor 2011**, Hikmet KAVRUK (Ed.), 1. Basım, TODAİE, Ankara 2012, 341-360, s.351

¹¹⁰¹ ALSHEHRI & DREW, 2010, s. 82.

¹¹⁰² ALSHEHRI & DREW, 2010, s. 83.

¹¹⁰³ ALSHEHRI & DREW, 2010, s. 83.

¹¹⁰⁴ OĞUZ, 2014, s.5,6

kurumunda sorgu için gerekli olan kişisel verilerinden birini, örneğin bir kimsenin kimlik numarasını elde etmiş olan üçüncü kişi, o kamu kurumundan edindiği kişisel veriler aracılığıyla bir başka kamu kurumunda sorgulama yapmakta, kamu kurumlarında silsile halinde gerçekleştirdiği sorgulamalarla söz konusu şahıs hakkında birçok kişisel veriyi elde edebilmekteydi. Konu hakkında Ketizmen & Ülküender'in gerçekleştirmiş oldukları çalışmadaki verilerle örneklemek gerekirse¹¹⁰⁵;

- **Sorgu 1:** Yüksek Seçim Kurumu internet adresi <http://www.ysk.gov.tr> 'de gerçekleştirilen sorgulama:

Sorgu için gerekli bilgi(ler): Seçenek 1: T.C. Kimlik Numarası Seçenek 2: Soyad, Ad, Baba Adı, Anne Adı, Doğum Yılı, Cinsiyet, Nüfusa kayıtlı olduğu il, Nüfusa kayıtlı olduğu ilçe.

Sorgu sonucunda edinilen bilgi(ler): T.C. Kimlik No, Seçmen No, Ad, Soyad, Adres (Kısa), Oy vereceği yer, Sandık no.

Bu bağlamda; bir kimsenin kimlik numarasını elde etmiş olan üçüncü kişi, www.ysk.gov.tr internet adresinde gerçekleştireceği sorgu neticesinde bu kimsenin adını ve soyadını öğrenmiş olacaktır.

- **Sorgu 2:** SSK İnternet sitesi üzerinden gerçekleştirilen sorgulama

Sorgu için gerekli bilgi(ler): Ad, Soyad, Baba Adı, Doğum Yılı

Sorgu sonucunda edinilen bilgi(ler): Anne Adı, TC Kimlik numarası, SSK hizmet dökümü.

Sistem güvenliği bakımından özel önem arz eden bir diğer husus da sistemin işletilmesi ve yürütülmesinde görevli olan personel yapısı, diğer bir ifadeyle insan unsurudur. Personele ilişkin güvenlik tedbirlerine ilişkin olarak E-Devlet Kapısında çalışan tüm personelin güvenlik taramasından geçirildiği, personel istihdamının bu güvenlik taramasına göre gerçekleştirildiği ifade edilmektedir. Ayrıca sistemde görevli bütün personele yıllık olarak bilgi güvenliği farkındalık eğitimi ve uzmanlık

¹¹⁰⁵ KETİZMEN & ÜLKÜENDER: E-Devlet Uygulamalarında Kişisel Verilerin Korun(ma)ması, s. <http://inet-tr.org.tr/inetconf12/bildiri/2.pdf>

alanlarına göre teknik eğitim verilmektedir. Görevi sonlanan veya görev yeri değiştirilen personelin erişim hakları anlık olarak düzenlenmektedir¹¹⁰⁶.

Vatandaşların kişisel verilerinin üçüncü kişiler tarafından gayrimeşru bir biçimde elde edilmesini engellemek için gerekli düzenlemeleri yapmakla yükümlü olan devletin kendisinin de kişisel verilerin korunmasına riayet etmesi gerekir. Bu noktada Sosyal Güvenlik Kurumu’nun genel sağlık sigortası verilerine ilişkin bir uygulaması kanaatimizce önem arz etmektedir.

Sosyal Güvenlik Kurumu tarafından 5510 sayılı Kanunun 78. ve 100. maddelerine dayanarak hazırlanan “*Genel Sağlık Sigortası Verilerinin Güvenliği ve Paylaşılmasına İlişkin Yönetmelik*”, 11.07.2012 tarih ve 28350 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmıştır. SGK, söz konusu yönetmeliğe dayanarak kurumun veri tabanında kayıtlı sağlık verilerinin üçüncü kişiler ile paylaşılmasını sağlayan düzenlemeler gerçekleştirmek istemiştir. Bu bağlamda Maliye Bakanlığı ve İçişleri Bakanlığından görüş istenmiş, ilgili bakanlıklar söz konusu yönetmelik taslağına ilişkin 18.04.2012 tarih-4751 sayı ve 16.05.2012 tarih-1658 sayılı yazılarıyla görüş bildirmişlerdir. Maliye Bakanlığı’nın ve İçişleri Bakanlığı’nın görüş yazılarında, “*sağlık verilerinin ücret karşılığı paylaşılması konusunda Kurumu yetkili kılan herhangi bir kanuni düzenlemenin bulunmadığı ve yasal alt yapısı oluşturulmadan Kurum tarafından bu tür bir düzenleme yapılmasının uygun olmayacağı*” belirtilmiştir.¹¹⁰⁷ Buna rağmen SGK, genel sağlık sigortalı vatandaşların ve bu vatandaşların bakmakla yükümlü olduğu kişilerin kurumun bilgi işlem sisteminde kayıtlı sağlık verilerini sözleşme imzaladığı 5 farklı firmayla paylaşarak “65.000 TL” gelir elde etmiştir¹¹⁰⁸.

Sosyal Güvenlik Kurumu tarafından kişisel veri niteliğindeki genel sağlık sigortası verilerinin herhangi bir kanuni dayanak olmaksızın satışı, kişisel verilerin korunması ve e-devlet arasındaki ilişki bakımından önemli örnek niteliğindedir. Kanaatimizce söz konusu düzenleme; özel

¹¹⁰⁶ <https://www.turkiye.gov.tr/bilgilendirme?konu=yuksekguvenlik>

¹¹⁰⁷ SAYIŞTAY, **Sosyal Güvenlik Kurumu 2013 Yılı Sayıştay Denetim Raporu**, 2014, s.49, https://www.sayistay.gov.tr/tr/Upload/62643830/files/raporlar/kid/2013/Sosyal_G%C3%BCvenlik_Kurumlar%C4%B1/SOSYAL%20G%C3%9Cvenl%C4%B0K%20KURUMU.pdf

¹¹⁰⁸ SAYIŞTAY, 2014, s.53,

hayatın gizliliği hakkının ihlaline vücut verdiği kadar hukuk devleti ilkesine de aykırılık teşkil etmektedir. Zira hukuk kurallarıyla bağlı olma zorunluluğuna sadece vatandaşların değil, devletin de tabi olması hukuk devletinin bir gereğidir.

Söz konusu olayda bahsi geçen Genel Sağlık Sigortası Verilerinin Güvenliği ve Paylaşılmasına İlişkin Yönetmelik ile bu yönetmeliğin dayandığı 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu’nun 78. maddesi de kişisel veriler konusunda ayrıca önem taşımaktadır.

Danıştay 15. Dairesi tarafından, 31.5.2006 tarihli ve 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu’nun 78. maddesinin; a) Birinci fıkrasının, b) İkinci fıkrasının ikinci cümlesinin c) 17.4.2008 tarihli ve 5754 sayılı Kanun’un 66. maddesinin birinci fıkrasının (f) bendiyle eklenen son cümlesinin¹¹⁰⁹, Anayasanın 2., 7., 13. ve 20. maddelerine aykırılığı ileri sürülerek somut norm denetimi yoluna gidilmiştir. Dava sonucunda Anayasa Mahkemesi tarafından “31.5.2006 tarihli ve 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu’nun 78. maddesinin ikinci fıkrasının ikinci cümlesinin” ve söz konusu fıkra “17.4.2008 tarihli ve 5754 sayılı Kanun’un 66. maddesinin birinci fıkrasının (f) bendiyle eklenen son cümlesinin” Anayasa’nın

¹¹⁰⁹ Kanunu’nun itiraz konusu kuralları da içeren 78. maddesi şöyledir:

“Sağlık hizmeti sunucularının kayıt ve bildirim zorunluluğu ve kontrol yetkisi

MADDE 78- Kurum ile sözleşmesi olan, tüm sağlık hizmeti sunucuları, sağlık hizmeti sunduğu tüm kişilere ait sözleşme hükümlerinde yer verilen bilgileri, belirlenen yöntemlere ve süreye uygun biçimde elektronik ortamda veya yazılı olarak Kuruma göndermek zorundadır. Bu bilgiler gönderilmeksizin talep edilen sağlık hizmeti bedelleri, bilgiler gönderilinceye kadar ödenmez.

Genel sağlık sigortalısı ve bakmakla yükümlü olduğu kişinin sağlık bilgilerinin gizliliği esastır. Sağlık bilgilerinin ne şekilde korunacağı, ulusal güvenlik nedeniyle sağlık bilgisi paylaşımına açılmayacak kişilerin tespiti ilgili bakanlıkların önerisi üzerine Bakanlıkça tespit edilir. (Ek cümle: 17/4/2008-5754/66 md.) Bu kişi ve grupların sağlık bilgilerinin nasıl tutulacağı ilgili kuruluşların görüşleri alınarak hazırlanacak yönetmelik ile düzenlenir.

Kurum, genel sağlık sigortası hükümlerinin uygulanmasıyla ilgili olarak işverenler, sağlık hizmeti sunucuları ve diğer gerçek ve tüzel kişiler nezdindeki defter, belge ve bilgileri inceleyebilir, ibrazını isteyebilir.

Kurum, bu Kanunda belirtilen görevleriyle ilgili olarak sağlık hizmeti sunucularının yürüttüğü hizmet ve işlemleri kontrol yetkisine sahiptir. Kurum, bu yetkisini görevlendirdiği personeli vasıtasıyla veya kamu kurumları ve özel kurumlardan hizmet satın almak suretiyle kullanabilir.”

20. maddesine aykırı olduğuna ve iptallerine oybirliğiyle karar verilmiştir¹¹¹⁰. İlgili kararın gerekçesinde, “Anayasa’nın açıkça kanunla düzenlenmesini öngördüğü konularda yürütme organına doğrudan ve ilk elden düzenleyici işlem yapma yetkisi verilemeyeceği, Sosyal Güvenlik Kurumunun faaliyet alanı kapsamında elde ettiği sağlık bilgilerinin korunması, paylaşılması ve tutulmasına yönelik usul ve esasları belirleme yetkisini Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığına veren itiraz konusu kuralların, Anayasa’nın 20. maddesinde öngörülen kişisel verilerin korunmasına ilişkin usul ve esasların ancak kanunla düzenlenebileceğine ilişkin güvenceye aykırı olduğu” ifade edilmiştir. İlgili kanun hükümleri Anayasa’nın 20. maddesine aykırı bulunarak iptal edildiğinden, Yüksek Mahkeme tarafından Anayasa’nın 2., 7. ve 13. maddeleri yönünden ayrıca inceleme yapılmasına gerek görülmemiştir.

3.6 Siber Güvenlik ve E-Devlet

1940’lı yıllarda gerçekleşen Nazi Almanyası ve Sovyetler Birliği işgallerinin ardından 1991 yılında bağımsızlığını kazanan Estonya için 2000’li yıllar önemli değişimlerin yaşandığı bir dönem olarak tarihe geçmiştir. 2004 yılının mart ayında NATO, mayıs ayında ise AB üyesi olan Estonya’nın¹¹¹¹ Avrupa Birliği üyeliği; demokrasi, şeffaflık ve hesap verebilirlik ana hedeflerine ulaşma yolunda Estonya kamu yönetiminin gelişimini hızlandırmıştı¹¹¹².

2000’li yılların ilk on yılında Estonya, e-devlet başta olmak üzere bankacılık, eğitim, sağlık, ulaşım ve kamu idaresi alanlarında başarılı bilgi teknolojileri uygulamalarına imza atarak küresel ölçekte dikkatleri üzerine çekti. Estonya’nın bilgi teknolojisi alanında kaydettiği ilerlemede, dünyadaki en dinamik bilişim teknolojisi şirketlerinin geliştirilmesinin büyük payı vardı. Özellikle Estonya menşeli üç büyük teknolojik yenilik, Estonya’yı dünya ölçeğinde tanınır hale getirdi: Kazaa

¹¹¹⁰ Anayasa Mahkemesi, E.2014/74, K.2014/201 K.T. 25.12.2014, R.G. Tarih-Sayı: 23.5.2015-29364, www.anayasa.gov.tr

¹¹¹¹ESTONYA TÜRKİYE BÜYÜKELÇİLİĞİ, Estonya Tarihinde Önemli Dönemler, <http://www.estemb.org.tr/tur/estonya/tarih>

¹¹¹² Marc ERNSDORFF & Adriana BERBEC, “Estonia: The Short Road To E-Government and E-Democracy”, **E-government in Europe**, Paul G. NIXON & Vassiliki N. KOUTRAKOU (Eds.), First Published, Routledge, Abingdon 2007, 171-183, s.171

(dosya paylaşımı sağlayan yazılım), Skype (İnternet tabanlı ücretsiz telefon servisi) ve Hotmail (ücretsiz web tabanlı e-posta). Öte yandan, tüm vatandaşların siyasi seçimlerde İnternet üzerinden oy kullanabilmelerini sağlayan ilk ülke olarak Avrupa Birliği genelinde e-demokrasi açısından bir örnek teşkil etmekteydi¹¹¹³. Bu gelişmeler vesilesiyle kimi uluslararası araştırmalara göre Estonya; e-devlet sistemleri bakımından Orta ve Doğu Avrupa'nın birinci, dünyanın ise üçüncü devleti haline gelmişti¹¹¹⁴.

2007 yılına gelindiğinde, artık bir NATO üyesi olan Estonya'nın o dönemki hükümeti, Rusya'nın tepkisini çeken bir karar aldı. İkinci Dünya Savaşı sırasında Nazi Almanyası'nın Estonyayı işgaline karşı Sovyet ordusunun verdiği mücadelenin anısına dikilen¹¹¹⁵ “*Tallinn'in Bronz Askeri*” anıtını şehir merkezinden askeri mezarlığa nakletmeye karar verdi¹¹¹⁶. Bu karar esasen Rusya ve Estonya arasında uzun döneme dayanan ihtilafların bir yansıması idi. Herzog, iki ülke arasındaki problemlerin modern ulus-devletlerin varlığından yüzlerce yıl öncesine dayandığını ifade eder. Özellikle 1940 yılında Baltık Devletlerinin Sovyetler Birliği tarafından ilhakıyla başlayıp Soğuk Savaş boyunca devam eden süreçte Kremlin yönetiminin yüzbinlerce etnik Rus'u Estonya'ya taşıması, iki ülke arasındaki gerilimi yükselten bir öğeydi. Bu kitlesel göçlerin iki amacı vardı: Doğu Bloğu'ndaki uyumu artırmak ve Estonya kültürünü "Ruslaştırmak". Soğuk Savaşın sona ermesinin ve SSCB'nin dağılmasının ardından, Tallinn hükümeti Estonya kültüründeki Rus etkilerini azaltmaya yönelik politikalar uygulamaya başlamıştı¹¹¹⁷. Etnik Estonyalılar için Sovyet baskısını, ülkede yaşayan Rus azınlık içinse etnik kimliklerini temsil eden¹¹¹⁸ “*Tallinn'in Bronz*

¹¹¹³ ERNSDORFF & BERBEC, 2007, s.171

¹¹¹⁴ ECONOMİST INTELLIGENCE UNIT, **E-government in Central Europe – Rethinking Public Administration**, 2004, s.2 vd, http://www.untag-smd.ac.id/files/Perpustakaan_Digital_1/E-GOVERNMENT%20E-government%20in%20Europe.pdf

¹¹¹⁵ Arnold SINISALU, “Propaganda, Information War and the Estonian-Russian Treaty Relations: Some Aspects of International Law”, **Juridica International**, V.15, 2008, 154-162, s.160.

¹¹¹⁶ Thomas RID & Peter McBURNEY, “Cyber-Weapons”, **The RUSI Journal**, V.157, Iss.1, 2012, 6-13, s.8

¹¹¹⁷ Stephen HERZOG, “Revisiting the Estonian Cyber Attacks: Digital Threats and Multinational Responses”, **Journal of Strategic Security**, V.4, Iss. 2, 2011, 49-60, s.50

¹¹¹⁸ HERZOG, 2011, s.51

Askeri”’nin şehir merkezinden taşınması, söz konusu politikalara ilişkin önemli bir sembolik değere sahipti.

Heykelin taşınmasının ardından 26 ve 27 Nisan 2007 tarihlerinde 100 kişinin yaralandığı, bir kişinin öldüğü ve 1300 kişinin tutuklandığı sokak eylemlerine¹¹¹⁹ maruz kalan Estonya’ya Rusya’nın nasıl bir tavır takınacağı dünya kamuoyu tarafından merakla beklenirken, Estonya sanal âlemde görünmez bir ordunun saldırısına uğrayacaktı. Estonya Cumhurbaşkanlığı, Estonya Parlamentosu, bakanlıkların neredeyse tamamı, siyasi partiler, ülkenin altı büyük haber kuruluşundan üçü; ülkenin en büyük bankalarından ikisi ve iletişim fimaları 27 Nisan gününün son saatlerinde başlayan bu siber saldırının hedefindeydi¹¹²⁰. İnternet üzerinden gelen “dijital işgalciler” birkaç günlüğüne Estonya parlamentosunun e-posta sistemini işlemez hale getirdi, Estonya medya kuruluşları ve bankaları internet sitelerine yurt dışından erişimi geçici olarak kapatmak zorunda kaldılar. Bir ortaçağ kalesini korumak için asma köprüyü çekmenin modern versiyonu olan bu savunma biçimi, nihai savunma olmaktan ziyade saldırıdan korunmak için başvurulmuş geçici bir sığınaktı¹¹²¹. 3 hafta boyunca süren saldırılar Rusya’nın zafer Bayramı olan 9 Mayıs’ta zirveye ulaştı, aralarında Estonya’nın en büyük bankası Hansabank’ın da olduğu 58 internet sitesi çökertildi¹¹²².

Estonya’da 2007 baharında ortaya çıkan durum, ulus devletlerin politikalarına ve egemenliğine meydan okuma konusunda dijital araçların önemini göstermişti¹¹²³. Estonya’ya yöneltilen e-saldırı; bir ülkenin tüm dijital altyapısına zarar vermek maksadıyla sürekli, toptan ve politik olarak yapılan ilk saldırı olduğu için dünyanın ilk siber savaşı olarak kayıtlara geçecekti¹¹²⁴.

¹¹¹⁹ RID & McBURNEY, 2012, s.8

¹¹²⁰ Patrick W. FRANZESE, “Sovereignty in Cyberspace: Can It Exist?”, **The Air Force Law Review Cyberlaw Edition**, V.64, 2009, 1-42, s.4

¹¹²¹ RUUS, 2008, <https://www.europeaninstitute.org/index.php/42-european-affairs/winterspring-2008/67-cyber-war-i-estonia-attacked-from-russia>

¹¹²² RID & McBURNEY, 2012, s.9

¹¹²³ HERZOG, 2011, s.50

¹¹²⁴ RUUS, 2008, <https://www.europeaninstitute.org/index.php/42-european-affairs/winterspring-2008/67-cyber-war-i-estonia-attacked-from-russia>

Artık ulusal ve uluslararası düzeyde güvenliğin yeni bir boyutu önemli bir gündem maddesi haline gelecekti: “siber güvenlik”.

3.6.1 Siber Güvenlik

Siber güvenlik kavramı ilk kez 1990'ların başında bilgisayar bilimcileri tarafından ağı bağlı bilgisayarlarla ilgili bir dizi güvensizliğin altını çizmek için kullanılmış, dijital teknolojilerden kaynaklanan tehditlerin yıkıcı toplumsal etkilere sahip olabileceğinin görülmesiyle birlikte teknik bir güvenlik meselesi olmasının ötesine geçmiştir¹¹²⁵. Zaman içinde finansal ve ticari işlemlerin internet üzerinden yürütülmeye başlamasıyla ve bu işlemlerin giderek internete bağımlı hale gelmesiyle birlikte verilerin hukuka aykırı biçimde elde edilmesi ve sistemlere yetkisiz kimseler tarafından erişilmesi; siber güvenliği önemli bir konu haline getirmiştir¹¹²⁶.

Soğuk savaş döneminde askeri tehdit eksenli olarak değerlendirilen güvenlik anlayışı süreç içinde askeri alan dışında toplumsal, politik ve ekonomik alanı kapsayacak biçimde geniş bir biçimde değerlendirilmeye başlamıştır¹¹²⁷. Böylelikle milli güvenlik kavramının kapsamı İkinci Dünya Savaşı sonrasında genişleyerek özel uzmanlık ve gizlilik gerektiren bir yapıya dönüşmüştür¹¹²⁸.

Küreselleşme olgusunun etkisiyle Soğuk Savaş döneminin durağan yapısının yerini dinamik sistemler almış, 11 Eylül saldırısı sonrasında tehdit risk ve tehlike anlayışında yaşanan dönüşümle birlikte simetrik tehdit algılarının yerini asimetrik tehdit anlayışının almasıyla birlikte ise yeni bir güvensizlik ve belirsizlik ortamı oluşmuştur¹¹²⁹. Bu güvensizlik ortamının etkisiyle 11 Eylül

¹¹²⁵ Lene HANSEN & Helen NISSENBAUM, “Digital Disaster, Cyber Security, and the Copenhagen School”, **International Studies Quarterly**, V.53, 2009, 1155–1175, s.1156.

¹¹²⁶ Mehmet Nesip ÖĞÜN & Adem KAYA, “Siber Güvenliğin Milli Güvenlik Açısından Önemi ve Alınabilecek Tedbirler”, **Güvenlik Stratejileri Dergisi**, C.9 S.18, 2013, 145-181, s.150,151

¹¹²⁷ BALDWIN, 1995, s.119 vd.

¹¹²⁸ Özge Okay TEKİNSOY, **İdare Hukukunda Kamu Düzeni Kavramı**, 1. Baskı, 12 Levha, İstanbul 2011, s.75

¹¹²⁹ Atilla SANDIKLI & Bilgehan EMEKLİER, “Güvenlik Yaklaşımlarında Değişim ve Dönüşüm”, **Teoriler Işığında Güvenlik, Savaş, Barış ve Çatışma Çözümleri**, Atilla Sandıklı (Ed.), Bilgesam Yayınları, İstanbul 2012, 3-70, s. 25,26.

saldırısı sonrasında devletler, asimetrik saldırılara -ve asimetrik saldırının bir türü olarak kabul edilen bilgisayarlar ve bilgisayar ağları ile yürütülen saldırılara- karşı bilgisayar yazılımlarından ve bilgisayar programlarından oluşan siber silahların geliştirilmesine odaklanmıştır¹¹³⁰.

Kuşkusuz devletlerin siber güvenliği bir milli güvenlik meselesi olarak görmelerinde Estonya'nın 2007 yılında maruz kaldığı siber saldırının da etkisi büyüktür. Ruus'un ifade ettiği üzere 2007 yılında Estonya'nın siber saldırıya uğramasına değin "siber güvenlik" milli güvenlik bakımından Pentagon'un dâhil olduğu askeri komuta ve iletişim sistemlerinden bilgi edinmek ya da onları bozmak gibi sınırlı ve dar hedeflere yönelen hack saldırılarına karşı korumayla sınırlıydı. Özel kişiler bakımından ise siber suçlar para ya da bilgi çalmak için banka, kurumsal ve bireysel bilgisayar sistemlerine girmekten ibaretti¹¹³¹.

Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı tarafından yayınlanan 2016-2019 Ulusal Siber Güvenlik Stratejisi'nde siber güvenliğin tanımına yer verilmiştir. Buna göre siber güvenlik; *"siber uzayı oluşturan bilişim sistemlerinin saldırılardan korunmasını, bu ortamda işlenen bilgi/verinin gizlilik, bütünlük ve erişilebilirliğinin güvence altına alınmasını, saldırıların ve siber güvenlik olaylarının tespit edilmesini, bu tespitlere karşı tepki mekanizmalarının devreye alınmasını ve sonrasında ise sistemlerin yaşanan siber güvenlik olayı öncesi durumlarına geri döndürülmesi"* olarak ifade edilir. Aynı belgeye göre ulusal siber güvenlik ise; *"Ulusal siber uzayı oluşturan bilgi ve iletişim teknolojileri vasıtasıyla sağlanan her türlü hizmet, işlem, bilgi/verinin ve bunların sunumunda yer alan donanım ve yazılım sistemlerinin ulusal ölçekte sağlanan siber güvenliğini"* ifade eder¹¹³².

¹¹³⁰ Şener ÇELİK, "Stuxnet Saldırısı ve ABD'nin Siber Savaş Stratejisi: Uluslararası Hukukta Kuvvet Kullanmaktan Kaçınma İlkesi Çerçevesinde Bir Değerlendirme", **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.15, S.1, 2013, 137-175, s.138,140.

¹¹³¹ RUUS, 2008, <https://www.europeaninstitute.org/index.php/42-european-affairs/winterspring-2008/67-cyber-war-i-estonia-attacked-from-russia>

¹¹³² ULAŞTIRMA, DENİZCİLİK VE HABERLEŞME BAKANLIĞI, **2016-2019 Ulusal Siber Güvenlik Stratejisi**, s.8

Siber güvenlik konusunu anlamanın yolu bir noktada internet adı verilen teknolojinin işletim mekanizmasının incelenmesinden geçmektedir. Söz konusu yapıya bakıldığında uluslararası nitelikte kurumun internetin işleyiş ve yönetim sürecinde yetkilendirildiği görülmektedir. Singer & Friedman, resmi, yarı resmi ve yarıresmi birçok kurumdan oluşan bu yapıyı bir “alfabe çorbasına” benzetir. İnternetin işleyişi ve kontrolünde görevli söz konusu kurumları daha sistematik bir biçimde ifade edebilmek adına şöyle şematize etmek mümkündür¹¹³³:

İnternetin İşleyişi ve Kontrolünde Yetkili Kurumlar		
Kurum adı	Görevi	Yapısı ve özellikleri
İnternet Mühendisliği Görev Gücü (IETF: Internet Engineering Task Force)	Yeni internet protokolleri geliştirmek ve performans artırımı için mevcut standart ve protokolleri değiştirmek.	Uluslararası nitelikte gönüllü standartlar organizasyonudur. Resmi bir yönetim kurulu ya da resmi bir liderliği yoktur. İnternet mühendisliği yönetim grubu (IESG: Internet Engineering Steering Group) gözetim ve rehberlik sunar. ARPANET yönetiminin teknik tavsiye kurulundan gelen kişilerce oluşturulan internet mimari kurulu (IAB: Internet Architecture Board), ileri gözetimi sağlar. Alt çalışma grupları dileyen herkesin katılımına açıktır. Büyük teknoloji firmaları çalışma gruplarında çoğunluğu teşkil etse de süreç fikir birliği esasına dayalı olduğundan küçük grupların temsil gücü zarar görmez.
İnternet topluluğu (ISOC: Internet)	IETF'nin (ve bu sırada IESG'nin ve IAB'nin) görevini devralmıştır.	Web'in küreselleşmesi ve sermaye grupları bakımından öneminin artmasıyla kurulmuştur. Bağımsız, uluslararası bir organizasyon olarak kuruldu.

¹¹³³ SINGER & FRIEDMAN, 2015, s.44 vd.

Society)	Standart süreçlerini korumak resmi,yasal arçlar sağlamak masadı taşır.	Her birey ya da kuruluş belirli bir ücret karşılığında üye olabilir. Bu kişi ve gruplar IESG'nin denetimini üstlenen IAB'ye temsilci seçer.
İnternet Atanmış Numaralar Otoritesi (IANA: Internet Assigned Numbers Authority)	IP adreslerini dağıtma yetkisine sahiptir. Görevini 1998 yılında ICANN devralmıştır.	ABD Hükümeti ve internet teknolojisinin yaratıcısı olan araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur.
İnternet Tahsisli Sayılar ve İsimler Kurumu (ICANN: Internet Corporation for Assigned Names and Numbers)	1998 yılında IANA'nın yerini almıştır. IP adreslerini dağıtma yetkisine sahiptir. İsim ve numara atama yetkisi halen ABD Ticaret Bakanlığı'nın elindedir ve Bakanlık bu yetkisini yenilenebilir bir kontrat ile ICANN'a devretmiştir. Bu durum sebebiyle	Kaliforniya'da kurulan internetin coğrafi ve fonksiyonel farklılığını yansıtabilmek adına uluslararası bölgesel otoritelerden oluşan bir yapı arz etmektedir. ICANN bünyesinde Ulusal Çıkarlar İdari Danışma Komitesi, (Governmental advisory committee) ile temsil edilmektedir. Çok hissedarlı bir süreç görünümünde olan bu kurumda, gelişmiş devletler ve şirketler mali imkânları vasıtasıyla toplantılara katılıp karar alabilme kudretine sahipken, birçok sivil toplum kuruluşu mali olanakların yetersizliği sebebiyle toplantılara katılamamaktadır.

	genel kontrol halen ABD'dir.	

Şema ile ifade etmeye çalıştığımız kurumların tarihi süreç içindeki değişiminden ve kurumların yapısından siber güvenlik konusuna ilişkin önemli sonuçlar çıkarabilmek mümkündür. İlk süreç boyunca ABD hükümetinin internet üzerindeki baskın ve belirleyici güccü ön plana çıkmaktadır. İkinci olarak internetin küreselleşmesi ve kitleselleşmesi ile web'in sermaye grupları için bir cazibe merkezine dönüştüğü görülmektedir. Üçüncü olarak ise, internetin işleyişi ve kontrolünde yetkili olan kurumların yapısının git gide yönetim yaklaşımı ekseninde bir yapılanmaya büründüğü gözlemlenmektedir. İnternet Tahsisli Sayılar ve İsimler Kurumu'nun mevcut yapısı ise çalışmanın önceki bölümünde yer verdiğimiz yönetim yaklaşımına yönelik eleştirilerin somut bir tezahürü niteliğindedir. Söz konusu kurum yapılanması da göstermektedir ki, internet teknolojisinin işleyişi, ABD'nin önderliğinde uluslararası sermaye gruplarının etkisine açık bir yapı arz etmektedir.

3.6.2 Siber Savaş ve Siber Terör

Siber saldırı kavramı geniş anlamda bilişim teknolojileri yoluyla yapılan her türlü saldırıyı kapsamaktadır. Bu anlamda bireysel anlamda kimlik dolandırıcılığı, bilişim sistemlerine girme yoluyla kişisel verilerin ele geçirilmesi, yayılması gibi bireylerin maddi ve manevi varlığına zarar veren eylemler de geniş anlamda siber saldırı kavramı içinde değerlendirmektedir. Milli güvenlik bakımından siber saldırı ise devletlerin ulusal güvenliğini, kamu düzenini ve işleyişini bozmaya yönelik olarak siber ortamda gerçekleştirilen eylemlerdir.

Brenner & Goodman'e göre bilgisayar sistemlerine yönelik saldırılar fiziksel saldırılar, sözdizimsel saldırılar (syntactic attacks) ve anlamsal saldırılar (semantic attacks) olmak üzere üçe

ayrılırlar¹¹³⁴. Fiziksel saldırı sadece bir bilgisayar veya bilgisayar sistemine yönelen fiziksel saldırıdır. Bir bilgisayar sistemini yok etmek için bir patlayıcı aygıt kullanmak, fiziksel saldırıya bir örnektir. Bilgisayar sistemlerine yönelik olarak gerçekleştirilen ve siber saldırı niteliği taşıyan saldırılar ise sözdizimsel ve anlamsal saldırılardır. Sözdizimsel saldırılar, bir bilgisayarın işletim sistemine ve / veya işlevlerini denetleyen yazılım düzeyine yönelik olarak gerçekleştirilen, sistemin işleyişini bozma maksadı taşıyan saldırılardır. Semantik saldırılar, sözdizimsel saldırılardan çok farklıdır. Sözdizimsel saldırılar bir bilgisayarın işletim sistemini hedeflerken, anlamsal saldırılar, bir kullanıcının eriştiği verilerin doğruluğu konusunda bir kullanıcının güven duygusunu sarsmayı hedefler. Anlambilimsel bir saldırı, hatalara yol açmak için kullanıcıların bilgisi olmadan bilgisayar sistemlerine girerek mevcut bilgilerin suretiyle gerçekleştirilir. Siber saldırılarda bulunmak için gerekli olan bir siber silahın varlığından söz edebilmek içinse sadece üç unsura gereksinim duyulmaktadır: *“kod, bilgisayar veya iletişim teknolojisi ve sistem kullanıcısı”*¹¹³⁵.

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin ilerlemesiyle birlikte savaşlarda da değişimler yaşanmaya başlanmış ve devletlerarası savaşlar siber boyuta da taşınmıştır. Clarke & Knake siber savaşı; “bir devletin başka bir devletin bilgisayar sistemlerine ve ağlarına sızarak hasar veya kesinti yaratmak üzere hareket etmesi” olarak tanımlamaktadır¹¹³⁶. siber savaş niteliği itibariyle klasik savaş biçimlerine göre farklılık göstermektedir. Bayraktar; klasik savaş ile siber savaş arasındaki farklılıkları şöyle şematize etmektedir¹¹³⁷:

¹¹³⁴ Susan W. BRENNER & Marc D. GOODMAN, “In Defense of Cyberterrorism: An Argument For Anticipating Cyber-Attacks”, **Journal of Law, Technology & Policy**, V. 2002, Iss.1, 2002, 1-57, s.27 vd.

¹¹³⁵ Mehmet YAYLA, “Siber Savaş ve Siber Ortamdaki Kötü Niyetli Hareketlerden Farkı”, **Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.4, S.2, 2014, 181–200, s.187

¹¹³⁶ Richard A. CLARKE & Robert K. KNAKE, **Siber Savaş: Ulusal Güvenliğe Yönelik Yeni Tehdit**, Çev. Murat ERDURAN, 1. Basım, İKÜ Yayınevi, İstanbul 2011, s.8

¹¹³⁷ Gökhan BAYRAKTAR, **Siber Savaş ve Ulusal Güvenlik Stratejisi**, Birinci Basım, Yenyüzyıl, İstanbul 2015, s.50

Klasik Savaş ile Siber Savaşın Karşılaştırılması		
Kriterler	Klasik Savaş	Siber Savaş
Saldırı Kaynağı	Saldırıların nereden kaynaklandığının bulunması kolaydır.	
Hızı	Bir füzenin, bir uçağın, tankın veya muharebeye dâhil olan başka bir silah sisteminin hızı kadardır.	Işık hızındadır
Hasar Tespiti	Fiziksel etkilerinden dolayı hasar tespiti nispeten kolaydır.	Nerede ve ne kadar hasar oluştuğunu tespit etmek çok zordur; çoğu zaman imkânsızdır.
Silah Sistemleri	Tabanca, top, tüfek bomba, uçak, gemi, tank, füze radar vb.	Çipler, bilgisayarlar veya bilgi sistemlerinde kullanılan diğer donanımlar, yazılımlar.
Teknoloji İhtiyacı	Genelde ileri teknoloji gerektirmektedir.	Zaten mevcut olan bilgisayarın da kullanılması mümkün olduğundan çoğunlukla çok yüksek teknik ve teknolojiye ihtiyaç duyulmamaktadır. Ancak, etkili olabilmek için yüksek teknolojinin kullanılması da faydalıdır.
Maliyeti	Kullanılan silah/ sistemlerin maliyetine bağlıdır. Pahalıdır.	Genelde çok ucuzdur. Bazen bir bilgisayarla etkili olmak mümkündür.
Etkisi	Çoğunlukla fiziksel alanda etkilidir.	Çoğunlukla bilgi ve iletişim sistemleri alanında etkilidir.

Bir savaşta devlerler kara, deniz, hava unsurlarının bir ya da bir kaçını birarada kullanmaları gibi siber saldırı yöntemleri de kara, deniz ya da hava unsurlarını desteklemek için maksadıyla kullanılabilir. İsrail'in 2007 yılında Suriye'ye yönelik hava saldırısı bu duruma örnek olarak verilebilir. 2007 yılında İsrail ordusu tarafından Suriye'ye yapılan hava saldırısı öncesinde Suriye savunma sistemi İsrail tarafından gönderilen bilgisayar kodları tarafından etkisiz kılınmış, Suriye

radar sisteminin israil savaş uçaklarını tespit edememesi neticesinde İsrail operasyonu başarılı bir biçimde neticelendi¹¹³⁸.

Küreselleşme ve bilişim teknolojilerinin insanlara ve devletlere tanıdığı imkânlar terör örgütleri tarafından da kullanılmakta, tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar güç ve etkinlik elde ederek küresel nitelik kazanan terör, çağımızın en önemli sorunlarından biri olarak değerlendirilmektedir¹¹³⁹. 2000’li yılların başlarına değin terörizme karşı mücadele, devletin silahlı unsurlarını ilgilendiren bir sorun olarak görülmekteydi. Silahlı unsurların terörizme karşı önemi halen yadsınamazsa da geleneksel devlet yapısına, ulusal sınırlara, orduya, para birimine özet olarak ulus devletlere ilişkin herhangi bir özellikle örtüşmeyen uluslararası bir terörizmle karşı karşıya kalınmıştır. Bu noktada ileri teknoloji devrimi, uluslararası terör örgütlerine finansal ağırları felce uğratma ve demokratik yönetim aygıtlarını çalışmaz hale getirme, özet olarak medeniyeti yok etme imkânı sağlamaktadır¹¹⁴⁰.

Brenner & Goodman; siber terörizmin geleneksel terörizmden farklılıklarını çarpıcı bir biçimde ifade eder. Siber uzay uzayın gerçirgenliği terörizmin siber boyutunu kolaylaştırıcı birçok öge içerir. Siber uzay insanların ve malların incelemeye tabi tutulduğu kara sınırlarından farklıdır. Bir ülkeye giriş yaparken gümrük muhafaza memurları ülkeye sokulan malları incelerken, gümrük memurları ya da kolluk görevlileri ülkeye giriş yapan insanların kimliklerini ve evraklarını incelerken siber uzay bütün bu kontrollerden bağışık bir yapı arz eder. Siber uzayın sağladığı olanaklar ile farklı ülkelerdeki teröristler izlendiklerine dair fazla bir endişe duymadan e-posta ile haberleşebilirler. Kitap, gazete, dergi, müzik, film, yazılım, oyun gibi birçok ögeyi fiziksel biçimlerinden (basılı kopya, kayıtlar, kasetler, CD’ler) çıkarıp veri bitlerine ve veri baytlarına dönüştürerek dünyanın dört bir yanına ortaklara gönderebilirler. Teröristler, NetMeeting gibi

¹¹³⁸ CLARKE & KNAKE, 2011, s.7 vd.

¹¹³⁹ Ergin ERGÜL, **Küresel Köyde Suç ve Adalet**, 1. Basım, Adalet Yayınevi, Ankara 2008, s. 103,104.

¹¹⁴⁰ August BEQUAI, “White Collar Crime: A Handmaiden of International Tech Terrorism”, **Computers and Security**, V.21, 2002, 514-519, s.519

yazılımları kullanarak çevrimiçi olarak "buluşabilir". Böyle bir toplantı Arjantin, Macao ya da Yemen'de değil, siberuzamda hiç kimsenin izleyemediği sırada gerçekleşir. Son olarak ise siber uzay teröristlere daha fazla güvenlik ve operasyonel esneklik sunuyor. Teröristler doğrudan fiziksel zarar görmeden dünyanın hemen her yerinden bir saldırı düzenleyebilme kudretine sahip olurlar. Herhangi bir saldırı düzenlemek, klasik patlayıcılarla gerçekleştirilen saldırılara göre daha kolay gerçekleştirilebilir. Bir siber saldırıda bulunmak için genellikle internet erişimine sahip bir aygıt yeterlidir¹¹⁴¹. Bu bakımdan siber terörizmin geleneksel terörizmden farklı olarak ulus devletlerin sınırlarına ve denetimine tabi olmaksızın faaliyet yürütebilir hale geldiğini, maddi varlığı olan, görünür nitelikteki silahların önemini yitirdiğini ifade etmek mümkündür.

Kara& Aydın & Oğuz, geleneksel terör ile siber terör arasındaki farklılıkları şöyle şematize etmektedir¹¹⁴²:

¹¹⁴¹ BRENNER & GOODMAN, 2002, s.10 vd.

¹¹⁴² Oğuz KARA & Üzeyir AYDIN & Ahmet OĞUZ, "Ağ Toplumun Karanlık Yüzü: Siber Terör", <http://kisi.deu.edu.tr/oguz.kara/Ag%20Ekonomisinin%20karanlik%20yuzu%20siber%20teror.pdf>

Geleneksel Terör – Siber Terör Karşılaştırması		
	Geleneksel Terör	Siber Terör
Amaç Bakımından	Siyasal rejime ve topluma mesaj vermek için terörizm bir araçtır	Yapılan eylemler ile toplumu, devleti veya hedef alınan organizasyona zarar verme, maddi kayba uğratmak için terörizm bir amaçtır
Karşılaşılan Risk	Eylemi gerçekleştiren kişi ya da grup yaşamsal riski üstlenir	Herhangi yaşamsal riski olmadan etkili saldırı
Etki Alanı	Saldırımın yapıldığı bölge ya da alan ile sınırlı	Ulusal, uluslararası boyutlarda etkili olabilecek saldırılar mevcut olabilir
Propaganda	Verilecek mesaj bölgesel	Verilecek mesaj amaca göre küresel
Denetim	Terörü kontrol altında tutmak, izlemek ve yok etmek kısmi anlamda mümkün	Siber saldırıları belirlemek, saldırganları tespit etmek ve yok etmek neredeyse imkânsız
Kullanılan Araç	Silah, bomba gibi fiziksel saldırı araçları	Yazılım, virüs, e-bomba, radyo frekansları gibi araçlar
Uygulanacak Ceza	Suçun niteliğine göre uygulanacak ceza belli	Suçun niteliğindeki hukuki boşluklar

3.6.2.1 Siber Savaş ve Siber Terör Biçimleri

Siber savaş ve siber terör, birçok bağlamda devletlerin milli güvenliğini tehdit etmektedir. Siber savaş ve siber terör faaliyetlerinin gerçekleştirilme biçimleri, siber casusluk, siber sabotaj ve siber propaganda olmak üzere üç başlık altında incelenecektir.

3.6.2.1.1 Siber Casusluk

Kelime anlamı olarak istihbarat; “yeni öğrenilen bilgiler, haberler, duyumlar; bilgi toplama, haber alma” anlamına gelmektedir¹¹⁴³. Bilgi ve iletişim teknolojilerinin günümüzde ulaştığı durum, teorik olarak mesafe gözetmeksizin dünyanın herhangi bir noktasından bir diğer noktasına ulaşılarak son derece hassas siyasi ve askeri bilgiler dâhil olmak üzere birçok konuda yıkıcı istihbari faaliyetler yürütmeyi mümkün kılmıştır¹¹⁴⁴. Bir bilgisayar sistemine veya ağa karşı düşmanca eylemler iki şekilde olabilir: bunlardan ilki olan siber saldırı; yıkıcı etkilere sahipken, diğer eylem biçimi olan siber istismar (Cyberexploitation) tahribatsızdır. Siber saldırı, rakip bilgisayar sistemlerini veya ağlarını veya bu sistemlerde veya ağlarda bulunan bilgileri veya bu bilgileri aktaran programları değiştiren, bozan, bozan ya da yok eden kasıtlı eylemler ve işlemlerdir. Siber sömürü ise; bilgisayar sistemleri veya ağları üzerinde bulunan ya da bunlardan geçen gizli nitelikteki bilgileri elde etmek için uygulanan eylemler ve işlemlerdir. Genellikle gizli biçimde yürütülen siber istismar faaliyetleri bilgisayar sisteminin ya da ağının normal işleyişini bozmaz ve en iyi siber istismar, kullanıcının fark etmediği siber istismardır¹¹⁴⁵. Bu bakımdan siber casusluk faaliyetlerini taşıdıkları gizli nitelikten ötürü bir siber istismar biçimi ve dolayısıyla siber saldırı olarak değerlendirmek mümkündür.

“ ‘NSA Prism programı, Apple, Google ve diğer kanalların kullanıcı verilerine nüfus ediyor:’ Guardian tarafından elde edilen çok gizli bir belgeye göre, Ulusal Güvenlik Ajansı, Google, Facebook, Apple ve diğer ABD internet devlerinin sistemlerine doğrudan erişim sağlamıştır. Belgeye göre NSA erişimi; arama geçmişi, e-postaların içeriği, dosya aktarımları ve canlı sohbetler gibi materyallerin yetkililer tarafından toplanmasını sağlayan, Prism olarak adlandırılan daha

¹¹⁴³ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5b09a98bf249c8.32336704

¹¹⁴⁴ Kenneth GEERS, "Cyberspace and the Changing Nature of Warfare", s.3, [https://www.sto.nato.int/.../rto.../\\$mp-ist-076-kn.pdf](https://www.sto.nato.int/.../rto.../$mp-ist-076-kn.pdf)

¹¹⁴⁵ Herbert S. LIN, “Offensive Cyber Operations and The Use of Force”, **Journal of National Security Law & Policy**, V.4, No.63, 2010, 63-86, s.63,64.

önce açıklanmayan bir programın bir parçasıdır.”¹¹⁴⁶ 2013 yılının Haziran Ayında Glenn Greenwald & Ewen MacAskill imzalı The Guardian haberi, dünya kamuoyunu derinden sarsacak gözetleme skandalına ilişkin ilk haberdi. Haberde yer alan NSA, (National Security Agency) Amerikan Ulusal Güvenlik Ajansının kısaltması iken, adı geçen belgeyi sağlayan ise kimilerine göre bir kahraman kimilerine göre ise bir vatan haini olan eski NSA çalışanı Edward Snowden’dı. Edward Snowden, NSA'dan çaldığı yaklaşık 1,7 milyon gizli veriyi bir dizi haber ajansına teslim ederek ABD’nin kendi vatandaşlarına, yabancı liderlerine ve yurt dışındaki çeşitli hedeflere karşı yürüttüğü çok sayıda gizli programı ortaya çıkardı. Bu dosyaların birçoğu, NSA tarafından tutulan yerel casusluk programlarını, çeşitli çevrimiçi kaynaklar aracılığıyla Amerikan vatandaşlarından toplanan verileri ifşa etmekteydi¹¹⁴⁷.

NSA’nın bilgisayar merkezi Utah Data Center, ABD’nin Utah eyaletinin Bluffdale yerleşim merkezinin hemen sınırında yer alan çölde yaklaşık 50 futbol sahası büyüklüğündeki bir alan üzerine kuruludur. Bu merkez, aylık 65 megavat elektrik sarfiyatıyla 20000 nüfuslu bir yerleşim birimi kadar elektrik tüketen ve 1 katrilyon sayfalık veri saklama kapasitesine sahip olan bir merkezdir¹¹⁴⁸. Ardarda yayınlanan belgelerle birlikte ABD’nin İngiltere ile işbirliği içinde dünya genelindeki telefon ve internet haberleşmesini takip etmek maksadıyla kullandığı Tempora programı ile Microsoft, Yahoo, Google, Facebook gibi platformlardan bilgi edinmek maksadıyla kullandığı Prism programı aracılığıyla dünya üzerinde geniş bir istihbarat ağı kurduğu, müttefiklerini dahi gözetlediği ortaya çıkmıştır¹¹⁴⁹. Almanya’da NSA’nın faaliyetlerine ilişkin olarak Alman Federal Meclisi bünyesinde kurulan meclis araştırma komisyonunun başkanı Patrick Sensburg, bir televizyon programına verdiği röportajda, kendisinin ve meslektaşlarının e-postaları

¹¹⁴⁶ Glenn GREENWALD & Ewen MacASKILL, "NSA Prism Program Taps in to User Data of Apple, Google And Others", **The Guardian**, 6 Haziran 2013, <https://www.theguardian.com/world/2013/jun/06/us-tech-giants-nsa-data>

¹¹⁴⁷ Joseph VERBLE, “The NSA and Edward Snowden: Surveillance in The 21st Century”, **SIGCAS Computers & Society**, V.44, No.3, 14-20, s.14

¹¹⁴⁸ Stefan AUST & Thomas AMMANN, **Dijital Diktatörlük: Kitleli Gözetim, Verilerin Kötüye Kullanımı, Siber Savaş**, Çev. Erdiç YÜCEL & Hasan YILMAZ, 1.Baskı, Hece Yayınları, Ankara 2018, s. 27 vd.

¹¹⁴⁹ Ali Burak DARICILI, **Siber Uzay Ve Siber Güvenlik Nedir? ABD Ve Rusya Federasyonu’nun Siber Güvenlik Stratejilerinin Karşılaştırmalı Analizi**, 1. Baskı, Dora, Bursa 2017,s.115 vd.

tamamen terk etmeyi ciddi şekilde düşündüklerini beyan etmiştir. Program sunucusunun daktilo kullanmayı da düşünüp düşünmediklerini sorması üzerine Sensburg, bunun da gündemlerinde olduğunu ifade etmiştir¹¹⁵⁰. Julian Assange önderliğindeki bir ekip tarafından oluşturulan Wikileaks ise, ABD'nin diplomatik gizli yazışmalarının ifşa edildiği bir örnek durumundadır. Wikileaks amaçlarını ifade ederken kensini bir medya organı olarak tanımlar: *"Yayincılık şeffaflığı artırır ve bu şeffaflık tüm insanlar için daha iyi bir toplum yaratır. Daha iyi inceleme, devletler, şirketler ve diğer örgütler de dâhil olmak üzere tüm toplumsal kurumlarda yolsuzluğun azaltılmasını ve daha güçlü demokrasilerin oluşumunu sağlar. Sağlıklı, canlı ve merak uyandıran medya bu hedeflere ulaşmada hayati bir rol oynamaktadır. Biz bu medyanın bir parçasıyız."*¹¹⁵¹ Bununla birlikte yayınlanan bilgilerin niteliği, söz konusu faaliyetin ABD'nin gizli belgelerinin yayınlanması suretiyle gerçekleştirilmesi, ABD'nin güvenlik zaafiyetlerini ortaya çıkarmıştır.

3.6.2.1.2 Siber Sabotaj

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin ulaştığı gelişmişlik düzeyiyle artık sadece bilgisayar programlarına zarar verilmemektedir. Siber saldırılar ile fiziksel altyapılara zarar vermek artık mümkün hale gelmiştir¹¹⁵². Ulusal kritik altyapılar, her şey gibi, giderek internet'e daha fazla bağlı hale gelmeye başlamıştır¹¹⁵³. Bu durum, milli güvenlik bakımından bir çok tehlikeye zemin hazırlamaktadır. Siber saldırılar ile su kaynağı, elektrik şebekesi, hava trafiği gibi kritik ulusal altyapıların bilişim sistemlerine müdahale edilerek sistemlerin çalışmaması ya da tahrip edilmesi sağlanabilir. Nitekim 2000 yılında, Avustralya'nın atık yönetim kontrol sistemi olan Maroochy

¹¹⁵⁰ THE GUARDIAN, "Germany 'May Revert To Typewriters' to Counter Hi-Tech Espionage", <https://www.theguardian.com/world/2014/jul/15/germany-typewriters-espionage-nsa-spying-surveillance>

¹¹⁵¹ <https://www.theguardian.com/world/2014/jul/15/germany-typewriters-espionage-nsa-spying-surveillance>

¹¹⁵² <https://www.wikileaks.org/About.html>

¹¹⁵³ Mücahit ÖZDOĞAN, *Küreselleşmenin İstihbarat, Güvenlik ve Terör Boyutu*, Adalet Yayınevi, Ankara 2016, s.76

¹¹⁵⁴ Kenneth GEERS, "Cyberspace and the Changing Nature of Warfare", s.3, [https://www.sto.nato.int/.../rto.../\\$mp-ist-076-kn.pdf](https://www.sto.nato.int/.../rto.../$mp-ist-076-kn.pdf),

Shire'a yapılan siber saldırı, yerleşim merkezine milyonlarca galon ham atık suyun tahliye edilmesine neden olmuştur¹¹⁵⁴.

Siber sabotaj bakımından en çok kullanılan yöntem; Hizmet Reddi (Denial-of-Service/ (DoS)) saldırıdır. Bu saldırının ardındaki basit strateji, bir bilgisayar kaynağının meşru kullanıcılar tarafından kullanımını engellemektir. Bu maksadı sağlamaya yönelik en yaygın taktik; hedef aygıt ya da sisteme, hizmet ya da bilgi almak için kendisine sunulan gerçek taleplere cevap vermesini olanaksız kılacak biçimde gereksiz veri gönderiminde bulunulmasıdır. Diğer DoS saldırıları, bilgisayar donanımının fiziksel olarak imha edilmesini ve elektromanyetik parazitlerin kullanılmasını içerir, bu da korumasız elektroniği akım veya gerilim dalgalanmaları ile yok etmek için tasarlanmıştır¹¹⁵⁵.

Siber sabotaj bakımından önem arz eden bir vaka ise İran'ın uğradığı siber saldırıdır. Stuxnet kötü amaçlı yazılımın, İran'daki uranyum tesislerine saldırmak için kullanılması, o zamana kadar yalnızca teorik olarak tartışılan bilgi sistemlerini kullanarak bir ülkenin kritik altyapısına fiziksel olarak zarar verme olasılığına dair tartışmada kesin bir dönüm noktası oldu. “Stuxnet”, Belarus Şirketi VirusBlokAda tarafından tespit edildi. Stuxnet, İran hükümetinin uranyum zenginleştirme tesislerinin bazılarında kullandığı Alman şirketi Siemens tarafından geliştirilen endüstriyel bilgi sistemlerini hedef aldı. Stuxnet, bağımsız ve otomatik olarak casusluk yapmak, sabotaj yapmak, aygıtları yeniden programlamak ve fiziksel olarak zarar vermek için özel olarak tasarlanmış bir yazılımdır¹¹⁵⁶. Stuxnet, öncelikle bir endüstriyel kontrol sistemini veya benzer sistem kümesini hedeflemiştir. endüstriyel kontrol sistemlerinin (ICS) programlanabilir mantık denetleyicilerindeki (PLC) kodları değiştirerek, sistemin saldırganın amaçladığı şekilde çalışmasını

¹¹⁵⁴ Andrew M. COLARIK & Lech J. JANCZEWSKI, “Introduction to Cyber Warfare and Cyber Terrorism”, **Cyber Warfare and Cyber Terrorism**, Information Science Reference, Hershey 2008, xiii- xxx, s. xiii.

¹¹⁵⁵ Kenneth GEERS, "Cyberspace and the Changing Nature of Warfare", s.3

¹¹⁵⁶ Stefano MELE, Cyber-weapons: legal and strategic aspects Version 2.0, Machiavelli Editions, 2013, s.3, <https://www.strategicstudies.it/wp-content/uploads/2013/07/Machiavelli-Editions-Cyber-Weapons-Legal-and-Strategic-Aspects-V2.0.pdf>

ve bu değişiklikleri donanımın operatöründen gizlenmesini sağlamıştır¹¹⁵⁷. Siemens'e göre, endüstriyel sırları çalmak ve operasyonları durdurmak için tasarlanmış sofistike bir solucan olan Stuxnet en az 14 tesisi enfekte etmiştir. Siemens endüstriyel kontrol sistemlerine saldırmak için tasarlanmış olan solucan, USB belleklerle yayılarak ilerlemiştir¹¹⁵⁸.

3.6.2.1.3 Siber Propaganda

İnternetin bilgi kirliliği ya da gerçeğe aykırı haber oluşturmak ya da propaganda maksadıyla kullanımı da siber güvenlik alanı çerçevesinde ele alınması gereken önemli bir konudur¹¹⁵⁹. Bununla birlikte yakın siyasi tarihimizde de örnekleri olan, siyasilerin ya da kamu görevlilerinin özel hayatlarına ilişkin görüntü ve bilgilerin ele geçirilerek internet üzerinden yayınlanması, belirli güç odaklarının menfaatleri doğrultusunda siyasetin yeniden dizayn edilmesine yol açmaktadır.

İstihbarat servislerinin geçmiş dönemlerdeki faaliyet alanı haber almak iken günümüzde toplum mühendisliği olarak adlandırılan toplumu yönlendirme faaliyeti istihbarat servislerinin başlıca uğraşı haline gelmiştir¹¹⁶⁰. Bu bağlamda siber propaganda etkili bir siber saldırı biçimine dönüşmüştür. Geers'in de belirttiği üzere propaganda hem ucuz ve etkili hem kolay hem de güçlü bir siber saldırı biçimidir. Metin veya görüntü biçimindeki dijital bilgiler doğru olup olmadıklarına bakılmaksızın, dünyanın herhangi bir yerinden, hatta düşman hatlarının gerisinden bile anında kopyalanıp gönderilebilir. Kışkırtıcı bilgiler konuldukları web sitesinden kaldırılsalar dahi saniyeler

¹¹⁵⁷ Nicolas FALLIERE, Liam O. MURCHU & Eric CHIEN, **W32 Stuxnet Dossier**, Version 1.4, 2011, Symantec Corporation, s.1, <https://www.files.ethz.ch/isn/168388/cf4eaaaf89e17df399d1d580beade36a.pdf>

¹¹⁵⁸ <https://www.computerworld.com/article/2515570/network-security/siemens--stuxnet-worm-hit-industrial-systems.html>

¹¹⁵⁹ ÖĞÜN & KAYA, 2013, s.152.

2018 yılı Ocak ayında, Litvanyadaki özel bir televizyon kanalı olan TV3'ün web sitesi siber saldırıya uğramış ve Litvanya Savunma Bakanının yerel bir radyocuya cinsel tacizde bulunduğuna dair bir haber yayınlamıştır. Savunma bakan yardımcısı Edvinas Kerza gazetecilere verdiği demeçte, ulusal siber güvenlik merkezinin konuyu araştırdığını, hacker'ın IP adresinin St. Petersburg'ta tespit edildiğini belirtmiştir. <https://www.independent.ie/world-news/lithuania-probes-tv-station-cyber-attack-which-published-fake-news-story-36507422.html>.

¹¹⁶⁰ Mahir KAYNAK, **İstihbarat ve Terör Oyunları**, 1. Baskı, Selis Kitaplar, İstanbul 2006, s.9

içinde başka bir web sitesinde görünebilir¹¹⁶¹. Bilgi savaşı; politik amaçlarını gerçekleştirmek için hedef devletin görüşlerini, tutumlarını ve eylemlerini etkilemek maksadıyla yürütülen bir dizi stratejik bilgi ve psikolojik operasyonu olarak tanımlanmaktadır¹¹⁶².

Menfaatleri için tehlike oluşturan araştırmacıların, gazetecilerin ve hatta sıradan insanların dahi özel hayatlarının gizliliğini acımasız biçimde ihlal edilmekte ve bu kimseler kara propaganda (Black PR) hedefi haline getirilmektedir¹¹⁶³. Rusyanın sanal dünyadaki saldırgan faaliyetleri konusunda araştırmalarda bulunan finlandiyalı gazeteci Jessikka Aro'nun başına gelenler kara propaganda ve psikolojik linç hakkında çarpıcı bir örnek teşkil etmektedir. Uluslararası bilişim alanında faaliyet gösteren Rusya yanlısı propagandacılar tarafından sahte haber sitelerinde “yabancı istihbarat servislerinin ünlü hizmetkârı” ve “NATO ile işbirlikçisi” ilan edilmiş, bir youtube videosunda Aro, Nato ve ABD bayrakları sallayan bir figürle temsil edilmiştir. Aro'nun iletişim bilgileri de internet üzerinden ifşa edilmiştir. Aro, her gün binlerce hakaret ve tehdit içerikli mesaj ve e-posta almaya başlamış, telefonda ateşlenen silah sesi dinletilmiş, Aro'nun ölmüş babası olduğunu iddia eden bir kişi onu her an gözetlediğini ifade etmiştir. 12 yıl önce uyuşturucu madde kullanımından dolayı almış olduğu 300 euroluk para cezası mahkeme arşivlerinden elde edilerek internet üzerinden ifşa edilmiştir. Aro internet sitelerinde uyuşturucu madde satıcısı, makalelerini uyuşturucu madde etkisi altında yazan akıl hastası bir karakter olarak sunulmuştur¹¹⁶⁴.

Dezenformasyon alıcıların duygularını değiştirme maksadına yöneliktir. Daha ziyade görselliğe yönelimli genç insanlar tarafından yaratılan karikatür ve videolarla oluşturulmaktadır. Batılı siyasi liderler genellikle “*Naziler*” veya “*faşistler*” olarak tasvir edilir. Örneğin; Photoshop'ta düzenlenen resimler aracılığıyla Ukraynalı askerler tarafından işlendiği iddia edilen

¹¹⁶¹ GEERS, s.3.

¹¹⁶² Jessikka ARO, “The Cyberspace War: Propaganda and Trolling as Warfare Tools”, **European View**, V.15, 2016, 121-132, s.122

¹¹⁶³ ARO, 2016, s.129

¹¹⁶⁴ Jessikka ARO, “My year as a pro-Russia troll-magnet: International shaming campaign and an SMS from dead father”, 9.11.2015, <http://kioski.yle.fi/omat/my-year-as-a-pro-russia-troll-magnet>.

savaş suçlarının görüntülerinin ve üzerinde Nazi sembolleri olan tişörtler giyen Ukraynalı genç kızların fotoğrafları dağıtılması böyle bir algı oluşturmaya yöneliktir¹¹⁶⁵.

Yabancı siyasi propagandaların Finlandiya nüfusunun bazı kesimlerinin siber propagandalardan etkilendiğini ifade eden iyi bir eğitim sistemine ve eğitilmiş bir nüfusa sahip Finlandiya'da dahi böylesi sonuçların ortaya çıkması karşısında, daha az eğitilmiş toplumlarda daha zararlı sonuçların ortaya çıkabileceğini vurgular. Bu noktada Finlandiya'da, medya okuryazarlığı becerilerini geliştirmeye ve dezenformasyon ve siber tehditler hakkında daha iyi bir anlayışa sahip olmayı amaçlayan eğitim projeleri yürütülmektedir.¹¹⁶⁶

NATO Stratejik İletişim Mükemmellik Merkezi ("NATO Strategic Communications Centre of Excellence", NATO StratCom COE) tarafından hazırlanan "Hibrit Savaş Aracı Olarak İnternet Trollüğü: Litvanya Örneği" isimli raporda internet trollüğü, bilgi kirliliği ve kara propaganda ile ilişkin tavsiyelerde bulunulmuştur¹¹⁶⁷:

- i)* Haber üretimi yüksek gazetecilik standartlarını takip etmelidir. Bilginin yayılmasından ve bilgiye dayanarak analizde bulunulmasından önce bilginin doğruluğunun kontrol edilmesi, toplumun medyaya güvenilirliğin inşasında büyük önem taşımaktadır.
- ii)* Toplumsal medya okuryazarlığını geliştirilmelidir. Kitle iletişim araçları ve kanaat önderleri trolleme taktiklerini ve manipülasyon tekniklerini analiz ederek, organize trolleme faaliyetlerinin belirlenmesi için kriterler önererek halkın eğitilmesinde önemli rol oynayabilir.
- iii)* Nefret, kabalık ve saldırganlık içeren yorumların silinmesi için filtreleme programları geliştirilebilir.

¹¹⁶⁵ ARO, 2016, s.125

¹¹⁶⁶ ARO, 2016, s.126,127

¹¹⁶⁷ NATO StratCom COE, **Internet Trolling As A Hybrid Warfare Tool: The Case of Latvia Results of Study**, s.81 vd., Riga 2016.

- iv) Dezenformasyon çabalarını ve bunların kamusal tartışma üzerindeki etkilerini tanımlayabilmek için sosyal medya üzerine daha fazla odaklanılmalıdır. Çevrimiçi medya ve sosyal medya analizi, bilgi ortamının her analizinin ayrılmaz bir parçası haline gelmelidir.

Trolling, korsanlık ve diğer baskı tekniklerinin gelecekte daha kötü sonuçlar meydana getirmemesi için devletlerin bireyleri bilgi saldırılarına karşı savunmak için yollar bulmaları gerekmektedir. Aksi takdirde propagandacılar daha fazla insanın kafasını karıştıracak ve insanları bilgi sahibi olmadıkları ya da yanlış bilgi sahibi oldukları alanlarda ciddi eylemler gerçekleştirecek şekilde harekete geçirebilecektir¹¹⁶⁸.

3.6.3 Siber Güvenlik ve Kamu Düzeni

“... Bu odadaki ışıkların aniden söndüğünü hayal edin. Cep telefonlarımızı kullanmaya çalışıyoruz ancak tüm iletişim hatları kesildi. Pille çalışan dizüstü bilgisayarlarımızla internete erişmeye çalışıyoruz ancak internet de çalışmıyor. Bir süre sonra bu elektrik kesintisinin yalnızca binamızı etkileyip etkilemediğini anlamak için sokağa çıkıyoruz ve gözlerimiz tek bir ışık görmüyor. Yoldan geçen biri, bankaların çalışmadığını ve ATMlerin kapalı olduğunu anlatıyor. Trafik sıkıştı çünkü trafik lambaları çalışmıyor ve insanlar işyerlerini topluca terk etmeye çalışıyor. Karanlık daha da çöktü ancak değişen bir şey yok. Radyo ve televizyonlar yayın yapmıyor. Telefon ve internet hala çalışmıyor bu nedenle sevdiklerinizden haber alamıyorsunuz. Uzun ve huzursuz bir geceden sonra sabah oluyor. İnsanlar paniklemeye başlıyor ve yasaların uygulanması düzeni geri getiremiyor. Ertesi gün yağmalamalar başlıyor ve trafik sıkışıklığı daha da kötüleşiyor. ABD’nin saldırıya uğradığı ama bu saldırının geleneksel silahlarla değil siber silahla gerçekleştirildiği söylentisi yayılmaya başlıyor. Sonuç olarak, ulusal elektrik şebekemiz, telekomünikasyon ve finansal sistemlerimiz bozuldu - daha da kötüsü, birkaç saat veya gün içinde geri dönmeyecek,

¹¹⁶⁸ ARO, 2016, s.122 vd.

ancak aylar içinde düzelecek. Havaalanları ve tren istasyonları kapalı. Gıda üretimi durdu. Su kaynağı hızla bozuluyor. Bankalar kapalı, bu nedenle insanlar birikimlerine ulaşamıyor. Şu an tek değer, karaborsada işlem gören benzin, yiyecek, su ve yakacak odunlardır. Bir gecede süper güç iken üçüncü dünya ülkesi seviyesine düştük. Katrina kasırgası ülkemizin nispeten küçük bir bölümünde altyapıyı yerle bir ettiğinde toplumsal yaşama ne olduğunu gördük: Kaos ortaya çıktı ve etki uzun sürdü. Düşünün, ülke çapında böyle bir yıkımdan aylar sonra geride ne kalır? Böyle stratejik siber saldırı senaryoları olasıdır. Kendimizi savunmak ve stratejik bir siber saldırıdan kurtulmak için hazırlıksız bir ulusuz...”¹¹⁶⁹

ABD Siber Savunma Ajansı Siber Savunma İcra Kurulu Başkanı Saydjari, ABD Temsilciler Meclisi Ulusal Güvenlik Komisyonu’nun alt komisyonu olan Güncel Tehditler, Siber Güvenlik Bilim Ve Teknoloji Alt Komisyonu’nun 27 Nisan tarihli oturumunda bu sözleri sarf etmişti. Konuşmanın hemen ertesi günü, Saydjari’nin felaket senaryosu bilgi çağına yaraşır biçimde hızlı bir biçimde sahneye konuldu. Ancak bir Hollywood stüdyosunda değil, Avrupa Kıtasındaki gerçek bir ülkenin topraklarında; Estonya’da.

Benzer bir biçimde Branner & Goodman; New York Metro istasyonunu yöneten bilgisayar sistemlere karşı siber teröristler tarafından yapılacak bir siber saldırı örneği üzerinden kamu düzeninin bozulmasına ilişkin önemli saptamalarda bulunmaktadır. New York metrosunun bilgisayar sistemlerine siberteröristler tarafından yapılacak bir siber saldırı ile bütün trenlerin çalışması durdurulabilir ve tüm demiryolu hatları tıkanmış olduğundan yeni trenler sisteme eklenemez. Böylesi bir durumda insanlar ilkin sistemsel bir problemin yaşandığını düşünerek asabileşirler (irritated). Ancak gecikme uzadıkça –cep telefonu ve radyonun da yardımıyla- tüm sistemin kimlikleri ve hedefleri bilinmeyen kişiler tarafından kasıtlı olarak kapatıldığını öğrenen halkın asabiyeti öfkeye, öfkesi korkusu korkusu ise son kertede paniğe dönüşür. Böyle bir saldırı

¹¹⁶⁹ <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/CHRG-110hhrg43566/html/CHRG-110hhrg43566.htm>

can kaybına da sebebiyet verebilecektir. Panik içindeki insanların kalp krizi geçirmeleri, panik halinde düzensiz bir biçimde kaçışırken birbirlerini ezmeleri, toplu ölümlere yol açacaktır¹¹⁷⁰.

Söz konusu örnekler, siber güvenlik ve kamu düzeni kavramları arasındaki yakın ilişkiyi çarpıcı bir biçimde yansıtmaktadır. Kamu düzeni kavramı, muhtelif kanunlarda yer alan “*umumi emniyet ve asayiş*”, “*içtimai ve umumi intizam*”, “*asayiş*”, “*amme emniyeti*”, “*halkın ırz, can ve malını muhafaza*”, “*ammenin istiharetini temin*”, “*milletin sıhhati*”, “*beldenin ve bele halkının sıhhat, selamet ve intizamı*”, “*genel ahlak ve edep*” gibi terimlerini bünyesinde toplayan bir niteliği haizdir¹¹⁷¹. Giritli & Bilgen & Akgüner, kamu güvenliğini, “*kişilerin genel (kamuya açık) yerlerde canlarının ve mallarının tehlikeye düşmemesi, saldırıdan, kazadan yoksun olmaları ve bu bağlamda kişilerin olumlu bir kaniya sahip olmaları*” olarak tanımlamaktadır¹¹⁷². Estonya'ya yönelik saldırı dalgası, bir ülkedeki toplumu felce uğratmak amacıyla tüm sivil ve ekonomik altyapıyı hedeflemiştir¹¹⁷³. Bilgi savaşının amaçlarından biri de yalnızca bilgi alanında değil, toplumun kendisinde de kaos yaratmaktır¹¹⁷⁴ ve bilişim teknolojileri söz konusu kaaos ortamının ortaya çıkması için geniş olanaklar sunmaktadır. Google CEO'su Eric Schmit'in ifadesiyle “internet, insanlığın inşa ettiği ve anlayamadığı ilk şey, anarşi alanında gerçekleştiğimiz en büyük deneydir”¹¹⁷⁵. Kamu kelimesinin devlet düzeni ve toplum düzeni olmak üzere iki farklı anlama sahiptir. Devlet düzeni olarak kamu düzeni; devletin işleyişini bozacak unsurların ortadan kaldırıldığı, siyasi düzenin dengeli ve sağlam olduğu bir düzen anlamına gelmektedir¹¹⁷⁶.

¹¹⁷⁰ BRENNER & GOODMAN, 2002, 14 vd.

¹¹⁷¹ Yayla, 2009, s.51,52.

¹¹⁷² GİRİTLİ & BİLGİN & AKGÜNER, 2008, s.925

¹¹⁷³ Kertu RUUS, “Cyber War I: Estonia Attacked from Russia”, **European Affairs**, V.9, Iss.1-2, Winter/Spring 2008, <https://www.europeaninstitute.org/index.php/42-european-affairs/winterspring-2008/67-cyber-war-i-estonia-attacked-from-russia>

¹¹⁷⁴ ARO, 2016, s.124

¹¹⁷⁵ <http://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780191826719.001.0001/q-oro-ed4-00005788?rskey=KM7zrC&result=2>

¹¹⁷⁶ Özge Okay TEKİNSOY, **İdare Hukukunda Kamu Düzeni Kavramı**, 1. Baskı, 12 Levha, İstanbul 2011, s.82

Önem arz eden bir diğer nokta da bahsi geçen siber saldırılar sonucunda bozulan kamu düzeninin yol açacağı olumsuz etkilerinin uzun vadeye yayılmasıdır. New York metro saldırısı örneğine dönecek olursak, bahsi geçen siberterör saldırısı, kamu güveninin kaybına (loss of public confidence) yol açacaktır. Eğer New Yorklular artık metrolarının planlandığı gibi hareket etmeyeceğini düşünmeye başlarsa, eğer şehir hayatının bu basit ama esaslı gerçeğine olan güven sarsılırsa, gündelik hayatın öngörülebilirliği ortadan kalkar. Bu tür bir siber saldırının "fiziksel dünya" uzun vadeli etkileri CBERN¹¹⁷⁷ silahlardan daha derin sonuçlar doğurur. CBERN silahlar insanları ölüme ve yıkıma dair korku ve endişeye sevk ederken siber yöntemlerin kullanımı, insanların sıradan yaşamlarını sürdürme yeteneklerinden şüphe duymalarına neden olur¹¹⁷⁸.

Siber saldırı yoluyla kamu düzenini bozmakta kullanılabilecek bir diğer yöntem de siber propagandadır. Siber alanda dezenformasyon oluşturmak maksadıyla yazı ya da görsellerin dolaşıma sokulması suretiyle vatandaşlar manipüle edilebilir, ayaklanma, isyan, iç savaş gibi kamu düzenini temelinden sarsan durumların oluşması böylelikle sağlanabilir. Bu hususa örnek olarak Zeytindalı Harekatı'na karşı yürütülen dezenformasyon faaliyetlerine ilişkin olarak T.C. Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan çalışmadan örnek göstermek mümkündür¹¹⁷⁹.

¹¹⁷⁷ CBERN kelimesi; chemical, biological, explosive, radiological kelimelerinin baş harflerinden oluşturulan bir kısaltmadır. Bu anlamda CBERN silahlar; kimyasal, biyolojik, patlayıcı ve radyolojik silahlardır.

¹¹⁷⁸ BRENNER & D. GOODMAN, 2002, s.15 vd.

¹¹⁷⁹ T.C. Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, **Zeytindalı Harekatı'na Karşı Yürütülen Dezenformasyon Faaliyetleri**, s.4,5, <http://www.bik.gov.tr/wp-content/uploads/2018/01/Zeytin-Dal%C4%B1-Harekat%C4%B1na-Kars%C4%B1-Dezenformasyon-Faaliyetleri.pdf>

6 Aralık 2017

Twitter'da "Türkiye'nin Afrin'de sivil halkı bombaladığı" iddiasıyla paylaşılan, yanan bir bina fotoğrafının, Kuveyt'in Salmiya bölgesinde 6 Aralık 2017'de çıkan bir yangına ait olduğu ortaya çıktı.

3.6.4 Türkiye’de Siber Güvenlik Alanında Yürütülen Çalışmalar

20.10.2012 tarihli ve 28447 sayılı Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlüğe giren, 11.6.2012 tarihli ve 2012/3842 sayılı Ulusal Siber Güvenlik Çalışmalarının Yürütülmesi, Yönetilmesi ve Koordinasyonuna İlişkin Bakanlar Kurulu kararı uyarınca Siber Güvenlik Kurulu oluşturulmuştur¹¹⁸⁰.

İlgili Bakanlar Kurulu Kararı’nın içeriği, 06/02/2014 tarihinde yayımlanan 6518 sayılı kanun ile 5/11/2008 tarihli ve 5809 sayılı Elektronik Haberleşme Kanunu’na ilave edilen Ek Madde 1 ile kanunlaştırılmıştır¹¹⁸¹. İlgili Kanun m. 106/2’de siber güvenlik kurulunun görevleri sayılmıştır. Buna göre Siber güvenlik kurulu’nun görevleri;

“a) Siber güvenlik ile ilgili politika, strateji ve eylem planlarını onaylamak ve ülke çapında etkin şekilde uygulanmasına yönelik gerekli kararları almak.

b) Kritik altyapıların belirlenmesine ilişkin teklifleri karara bağlamak.

c) Siber güvenlikle ilgili hükümlerin tamamından veya bir kısmından istisna tutulacak kurum ve kuruluşları belirlemek.

ç) Kanunlarla verilen diğer görevleri yapmaktır”.

Siber güvenliğe ilişkin düzenleme getiren bir diğer kanun olan Devlet İstihbarat Hizmetleri ve Milli İstihbarat Teşkilatı Kanunu m.6/1-(g) bendi uyarınca ise Milli İstihbarat Teşkilatı, telekomünikasyon kanallarından geçen dış istihbarat, millî savunma, terörizm ve uluslararası suçlar ile siber güvenlikle ilgili verileri toplamakla yetkili kılınmıştır. E-Devlet hizmetlerinin yürütülmesine ilişkin usul ve esaslar hakkında yönetmelik m.7 uyarınca ise kamu kurum ve kuruluşları kendilerine ait bilgi sistemleri üzerinde siber güvenlik önlemleri almakla yükümlü kılınmıştır.

¹¹⁸⁰ <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/10/20121020-18-1.pdf>

¹¹⁸¹ <https://www.btk.gov.tr/siber-guvenlik-kurulu>

SONUÇ

Bilgi çağı insanlık tarihini baş döndürücü bir hızla değiştirmektedir. Bu değişim kendisini özellikle teknoloji ve iletişim alanında yaşanan gelişmeler aracılığıyla göstermektedir. Bilgi toplumu, küreselleşme, neoliberalizm gibi süreç ve olgular, tüm beşeri ilişkileri etkilediği gibi devlet yapıları üzerinde de değişimlerin gerçekleşmesine sebebiyet vermektedir. Öte yandan küreselleşme süreci ve neoliberal politikalar tarafından ulus devlet yapıları değişime zorlanmakta, özel sektöre ilişkin kavram ve yaklaşımlar kamu yönetimine entegre edilmeye ve dahi egemen kılınmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda; özel sektör bakımından geçerli olan etkililik, etkinlik, verimlilik, müşteri odaklılık gibi kimi ilkelerin idare hukuku kavram ve kurumlarının yanı sıra kamu yönetimi bazında da tartışılır hale geldiği gözlemlenmektedir. Diğer bir ifadeyle özel sektör yönetimine ilişkin kavram, ilke ve kurumlarla devletin yeniden inşa edilmeye çalışıldığı gözlemlenmektedir. E-devlet; bahsi geçen bütün bu süreç, kavram, olgu ve yaklaşımların merkezinde, bir anlamda bütün bu yolların kesiştiği bir kavşakta karşımıza çıkmaktadır.

E-devlet, kuşkusuz ki bilişim devriminin ve onun bir sonucu olan internetin oluşturduğu zemin üzerinde gelişmektedir. Çalışmada da belirtildiği üzere e-devlet uygulamaları, kamu hizmetlerinin sunumunda hızlilik, verimlilik, kesintisizlik gibi birçok avantaj sağlamaktadır. Bu noktada e-devlet uygulamaları ile yeni kamu işletmeciliği ve yönetim yaklaşımların kesiştiğini/kesiştirildiğini gözlemlemekteyiz. Çalışmamız dâhilinde değinilen birçok yaklaşım; e-devlet sistemini kamu yönetimi ve kamu hukuku kavramlarının dönüşümünde bir merhale, yönetimden yönetişime geçişte bir ara evre gibi değerlendirmektedir. Esas itibarıyla bu yaklaşım kendi içinde şöyle bir önkabulü barındırmaktadır: *“insanlık, tarih boyunca sürekli bir gelişim içerisinde. Bu gelişim dâhilinde şu an geline nokta bilgi toplumdur. Bilgi toplumu ile sanayi toplumunun kavram ve kurumları değişime uğramaktadır. İletişim ve bilgi teknolojilerinde yaşanan gelişmeler; neoliberal yaklaşımlarla örtüşmektedir. Bu sebeple bilgi ve iletişim teknolojilerinin*

entegre edildiği devlet yapıları ve kamu hizmetleri, bu akımların öngördüğü biçime göre evrilmelidir.”

Yukarıda özetlediğimiz şekilde bir akıl yürütmeye şu gerekçelerle katılmamaktayız: her şeyden önce bilgi ve iletişim teknolojilerinin bir ürünü olan e-devlet uygulamalarını yeni kamu yönetimi yaklaşımlarının öncülü olarak kabul etmek, bu yaklaşımları “mutlak bir doğru” olarak kabul etmeyi gerektirmektedir. Oysaki söz konusu yaklaşımlara yöneltilen eleştiriler, gelişmiş devletlerin uyguladıkları politikalar ve 2008 ekonomik kriziyle somutlaşan durum göstermektedir ki, neoliberal politikalar tartışılmaz bir doğruluk içermek bir yana, başarısız sonuçlar doğurmaktadır. Öte yandan kanaatimizce, her nasıl ki dijital fotoğraf makinesinin icadı fotoğrafçılık sanatını ve mesleğini ortadan kaldırmadıysa, her nasıl ki tüfeğin icadı orduları lağvetmediyse, bilgi ve iletişim teknolojilerinin kamu hizmetlerinin sunumuna ve devlet yönetimine entegrasyonu da ne modern devletin ortadan kalkmasını ne de modern devletlerin bütüncül bir başkalaşımını zorunlu kılmaktadır. Elbette ki e-devlet uygulamaları neticesinde kamu hizmetlerinin sunumunda bir değişim yaşanmakta, hizmetler etkin ve kesintisiz bir biçimde ifa edilmektedir. Ancak kamu hizmetlerindeki etkinlik ve verimliliğin sağlanması ne vatandaş müşteri olarak görmenin zorunlu bir sonucudur ne de vatandaş müşteri olarak görmeyi gerektiren öncül bir durumdur. Öte yandan kamu hizmetlerinin sunumunun dijitalleştirilmesi, bir başka ifadeyle makinelerin otomasyonuna tabi kılınmasının yaratacağı mutlak nesnellik durumu, idarenin takdir yetkisini aşındıracak, bu durum ise takdir yetkisinin dayandığı; kuralların katı bir biçimde uygulanmasıyla hakkaniyetsiz durumların ortaya çıkmasını engelleme maksadının karşılanmamasına sebep olacaktır. E-devlet uygulamaları ile kamu personel rejimi ve bürokratik yapılanma üzerinde de değişimlerin yaşanılması kaçınılmazdır fakat bu değişimler Weberian Bürokrasinin topyekün ortadan kaldırılmasını gerektirmemektedir. Bununla birlikte bilgi ve iletişim teknolojileri, kullanım

maksatlarına ve kullanım biçimlerine göre bürokratik yapıları güçlendirici bir misyon da üstlenebilmektedir.

Bilgi ve iletişim teknolojilerine erişmek ve bunları kullanmak bilgi çağıının bir gereği olarak ortaya çıkmaktadır. Bilgi çağı meydana getirdiği değişimlerle devletlerin mevcut görev ve sorumluluklarını da artırmaktadır. Bu noktada dijital eşitsizlik sorununun, devletlere sosyal devlet ilkesi bağlamında yükümlülükler yüklediğini düşünmekteyiz. İnternet erişiminin bir insan hakkı olup olmadığına dair tartışmaya ilişkin görüşümüz ise internet erişiminin bir temel hak olarak değerlendirilmesinin mümkün olmadığı yönündedir. Bununla birlikte, sosyal devlet ilkesinin de bir gereği olarak evrensel hizmet kavramı ile vatandaşların uygun bir bedel karşılığında kaliteli hizmet alma haklarına titizlik gösterilmesi gerektiğini düşünmekteyiz.

Özel hayatın gizliliği hakkı ve bu hakkın kapsamında olan kişisel verilerin korunması hakkı bilgi çağında birçok bakımdan ihlal tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadır. Bilgi ve iletişim teknolojilerinin sağladığı imkânlar bireysel hayatın her alanının izlenebildiği gözetim toplumunu mümkün kılmaktadır. Bu bakımdan başta Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi olmak üzere uluslararası ve ulusal hukuki düzenlemelere riayet edilerek bireylerin özel hayatının gizliliği hakkı teminat altına alınmalıdır. Çalışmamızda incelenen, SGK tarafından genel sağlık sigortasından yararlanan bireylerin kişisel verilerinin satılması gibi eylemler, ne ulusal ne de uluslararası hukukun gereklerine uymaktadır. Hukuk devleti olmak, vatandaşların temel hak ve hürriyetlerini korumayı ve onlara saygılı olmayı gerektirir. Bu bakımdan devletler, bireylerin özel hayatının gizliliği hakkını ve bu kapsamda değerlendirilen kişisel verilerin korunması hakkını ihlal edici eylemlerden kaçınmalıdır.

Bilgi ve iletişim teknolojileri demokratik katılımı artırıcı bir işlev üstlenmektedir. Bununla birlikte e-demokrasinin özellikle dijital eşitsizliğin varolduğu bir zeminde doğrudan demokrasinin gerçekleşmesine hizmet edemeyeceğini düşünmekteyiz. Elektronik seçim uygulamalarını ise

taşıdıkları güvenlik zafiyetleri nedeniyle en azından günümüz şartlarında uygulanabilir bulmamaktayız.

Kanaatimizce dijitalleşme, kaçınılmaz olarak beraberinde yenilikler getiren bir sürecin kapılarını aralamaktadır. Aralanan bu kapının ardında beliren ve sanal âlem olarak olarak adlandırılan bu yeni boyutun getirdiği yenilikler, yararlı nitelikte olduğu kadar zararlı sonuçlara yol açmaya da müsaittir. Öte yandan her kurum, kişi ya da devlet doğal bir biçimde bu yeni süreci kendi menfaatleri doğrultusunda şekillendirme gayretindedir. Hiçbir kişi ya da kurumun kendisini bu yeni dönemden bağımsız kılma imkânı yoktur. Hele ki kurucusunun vizyonu, millî kültürü muasır medeniyet seviyesinin üstüne çıkarmak olan Türkiye Cumhuriyeti, bilgi çağına uyum sağlamak bir yana, bilgi çağının belirleyici bir aktörü olmayı kendine misyon edinmelidir. Bu bağlamda bilişim teknolojilerindeki yenilikler takip edilirken, kişi ve kurumların kendi gündemlerini devletlere dayatmaya çalışabilecekleri gerçeği göz ardı edilmemeli, ihtiyatlı olmaktan da vazgeçilmemelidir. Bilgi çağının kazanan devletleri, “reel dünyanın realitelerini” özümseyen, milli güvenliğini ve toplumsal refahını ön planda tutan ve teknolojik yenilikleri bu gayeler için kullanan devletler olacaktır. Bu çağın kaybedenleri ise teknolojik yenilikleri geriden takip eden, kendine sunulan her yeniliği sorgulamadan kabul eden devletler olacaktır.

TABLÖLAR

Tablo 1: Hanelerde Bilişim Teknolojileri Bulunma Oranları (2004-2017)

Hanelerde bilişim teknolojileri bulunma oranı, 2004-2017
Availability of devices in households, 2004-2017

	Yıl - Year												
	2004	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Masaüstü bilgisayar													
Desktop computer	10,0	11,6	24,0	28,1	30,7	33,8	34,3	31,8	30,5	27,6	25,2	22,9	20,3
Taşınabilir bilgisayar (Laptop, Tablet PC)													
Portable computer (Laptop, Tablet PC)	0,9	1,1	5,6	9,1	11,2	16,8	22,6	27,1	-	-	-	-	-
Taşınabilir bilgisayar (Dizüstü, tablet, netbook vb)													
Portable computer (Laptop, netbook, tablet)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	40,1	43,2	-	-
Taşınabilir bilgisayar (Dizüstü, netbook vb)													
Portable computer (Laptop, netbook)	-	-	-	-	-	-	-	-	31,4	-	-	36,4	36,7
Tablet bilgisayar													
Tablet computer	-	-	-	-	-	-	-	-	6,2	-	-	29,6	29,7
Cep telefonu/ Akıllı telefon													
Mobile phone (incl. smart phone)	53,7	72,6	87,4	88,1	87,6	90,5	91,9	93,2	93,7	96,1	96,8	96,9	97,8
Oyun konsolu													
Game console	2,9	2,9	3,7	3,9	3,7	3,1	3,8	4,6	5,0	5,6	5,3	5,6	5,5
Sabit hatlı telefon													
Fixed line telephone	81,6	81,3	72,7	68,4	61,9	56,1	51,4	45,5	37,9	34,6	29,6	25,6	20,2
Dijital fotoğraf makinesi/ kamera													
Digital camera/ photography	-	-	16,9	20,0	20,4	23,8	27,8	27,1	28,1	27,2	23,4	20,6	18,5
DVD / VCD / DivX oynatıcı													
DVD / VCD / DivX player	-	-	40,6	42,6	42,7	40,6	40,5	35,0	30,6	29,2	25,0	20,4	17,8
Televizyon (uydu yayını ve kablo TV dahil)													
Television (including satellite dish, cable TV)	92,2	97,7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
İnternete bağlanabilen TV													
Smart TV	-	-	-	-	-	-	-	-	7,3	12,4	20,9	24,6	28,5
Avuçiçi (PDA)													
Handheld computer	0,1	0,1	0,4	0,5	0,6	0,7	1,2	1,4	-	-	-	-	-
Yazıcı													
Printer	-	-	9,7	12,1	12,4	13,9	14,0	-	-	-	-	-	-
Tarayıcı													
Scanner	-	-	3,5	4,5	3,4	3,5	3,9	-	-	-	-	-	-
Faks													
Fax	-	-	1,2	1,1	1,1	1,1	0,8	-	-	-	-	-	-
Çok fonksiyonlu cihaz (yazıcı,tarayıcı,faks vb.nin iki veya daha fazlasını içeren)													
Multi function device (including two or more functions like printer,scanner,fax,etc.)	-	-	1,3	1,1	1,6	2,5	3,2	16,0	-	-	-	-	-
Diğer													
Other	-	-	-	1,3	-	2,4	3,3	0,0	-	0,0	0,0	0,1	-
Hiçbiri													
None of above	2,3	1,1	-	2,8	3,6	2,9	0,2	2,9	3,1	1,8	1,5	3,5	1,3

TÜİK, Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması, 2004-2017

TurkStat, Survey on Information and Communication Technology (ICT) Usage Survey in Households and by Individuals, 2004-2017

- Bilgi yoktur.

- Denotes magnitude null.

Tablo 2: Hanelerde Bilişim Teknolojileri Kullanım Oranları (2004-2017)

	Yıl Year	Bilgisayar - Computer			İnternet - Internet		
		Toplam Total	Erkek Male	Kadın Female	Toplam Total	Erkek Male	Kadın Female
Bilgisayar ve İnternet kullananlar	2004	23,6	31,1	16,2	18,8	25,7	12,1
Computer and Internet users	2005	22,9	30,0	15,9	17,6	24,0	11,1
	2007	33,4	42,7	23,7	30,1	39,2	20,7
	2008	38,0	47,8	28,5	35,9	45,4	26,6
	2009	40,1	50,5	30,0	38,1	48,6	28,0
	2010	43,2	53,4	33,2	41,6	51,8	31,7
	2011	46,4	56,1	36,9	45,0	54,9	35,3
	2012	48,7	59,0	38,5	47,4	58,1	37,0
	2013	49,9	60,2	39,8	48,9	59,3	38,7
	2014	53,5	62,7	44,3	53,8	63,5	44,1
	2015	54,8	64,0	45,6	55,9	65,8	46,1
	2016	54,9	64,1	45,9	61,2	70,5	51,9
	2017	56,6	65,7	47,7	66,8	75,1	58,7

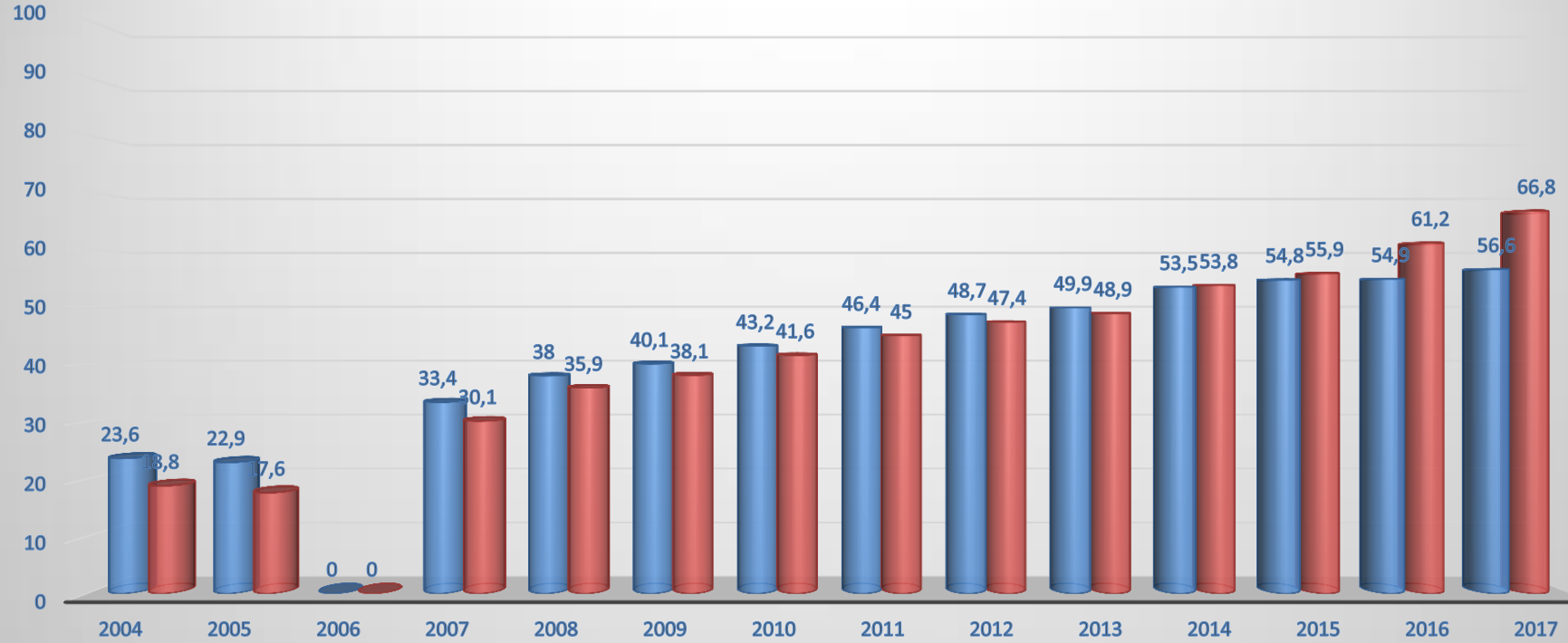
TÜİK, Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması, 2004-2017

TurkStat, Survey on Information and Communication Technology (ICT) Usage Survey in Households and by Individuals, 2004-2017

Tablo başlığında bulunan bireyler ifadesi 16-74 yaş grubundaki bireyleri ifade etmektedir.

The individuals expression in the table heading refer to the individuals in the 16-74 age group.

Yıllara Göre Hanelerdeki Bilgisayar ve İnternet Kullanım Oranları

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
■ Bilgisayar Kullanım Oranları	23,6	22,9	0	33,4	38	40,1	43,2	46,4	48,7	49,9	53,5	54,8	54,9	56,6
■ İnternet Kullanım Oranları	18,8	17,6	0	30,1	35,9	38,1	41,6	45	47,4	48,9	53,8	55,9	61,2	66,8

■ Bilgisayar Kullanım Oranları ■ İnternet Kullanım Oranları

	Yıl Year	Bilgisayar - Computer			İnternet - Internet		
		Toplam Total	Erkek Male	Kadın Female	Toplam Total	Erkek Male	Kadın Female
Bilgisayar ve İnternet hiç kullanmadı Never used it	2004	76,4	68,9	83,8	81,2	74,3	87,9
	2005	77,1	70,0	84,1	82,4	76,0	88,9
	2007	66,6	57,3	76,3	69,9	60,8	79,3
	2008	62,0	52,2	71,5	64,1	54,6	73,4
	2009	59,9	49,5	70,0	61,9	51,4	72,0
	2010	56,8	46,6	66,8	58,4	48,2	68,3
	2011	53,6	43,9	63,1	55,0	45,1	64,7
	2012	51,3	41,0	61,5	52,6	41,9	63,0
	2013	50,1	39,8	60,2	51,1	40,7	61,3
	2014	46,5	37,3	55,7	46,2	36,5	55,9
	2015	45,2	36,0	54,4	44,1	34,2	53,9
	2016	45,1	35,9	54,1	38,8	29,5	48,1
	2017	43,4	34,3	52,3	33,2	24,9	41,3

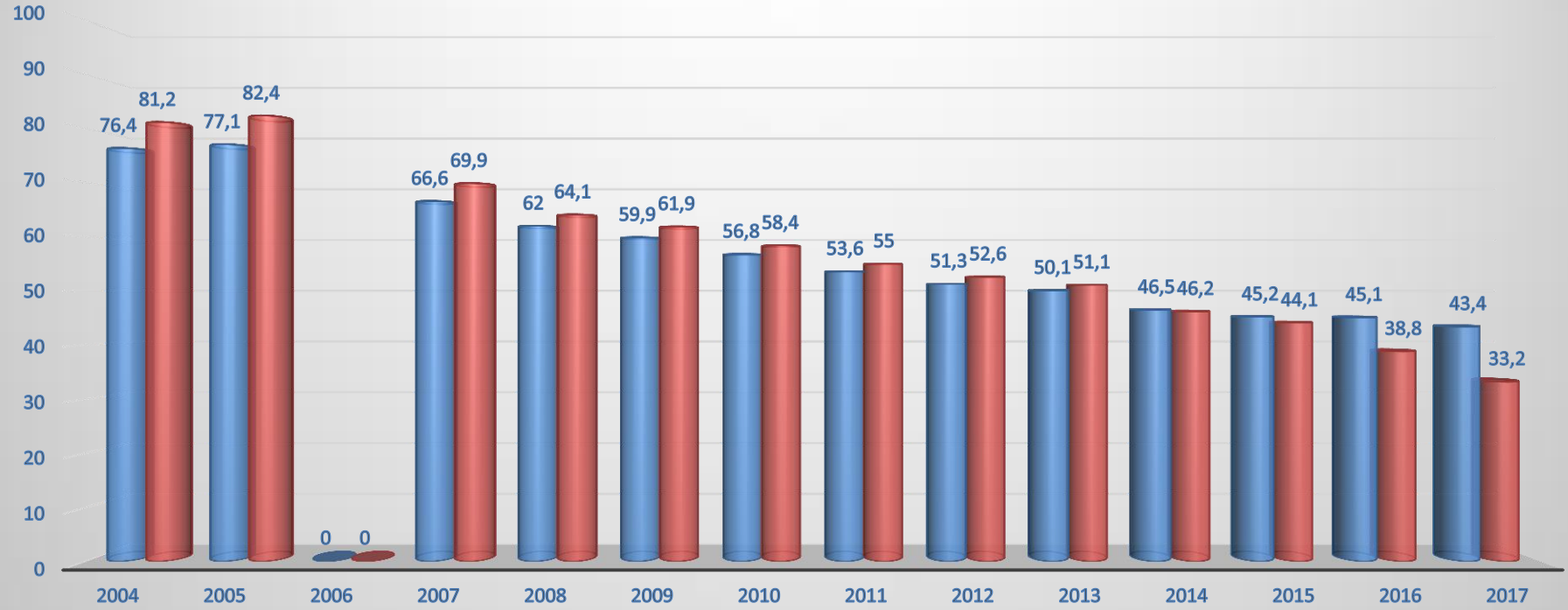
TUIK, Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması, 2004-2017

TurkStat, Survey on Information and Communication Technology (ICT) Usage Survey in Households and by Individuals, 2004-2017

Tablo başlığında bulunan bireyler ifadesi 16-74 yaş grubundaki bireyleri ifade etmektedir.

The individuals expression in the table heading refer to the individuals in the 16-74 age group.

Yıllara Göre Bilgisayar ve İnterneti Hiçbir Zaman Kullanmayan Nüfus Oranları

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
■ Bilgisayar Hiçbir Zaman Kullanmayan	76,4	77,1	0	66,6	62	59,9	56,8	53,6	51,3	50,1	46,5	45,2	45,1	43,4
■ İnterneti Hiçbir Zaman Kullanmayan	81,2	82,4	0	69,9	64,1	61,9	58,4	55	52,6	51,1	46,2	44,1	38,8	33,2

■ Bilgisayar Hiçbir Zaman Kullanmayan

■ İnterneti Hiçbir Zaman Kullanmayan

Tablo 3: Yaş Gruplarına ve Cinsiyete Göre Bilgisayar ve İnternet Kullanım Oranları**Tablo 3.1: Yaş Gruplarına Göre Bilgisayar Kullanım Oranları**

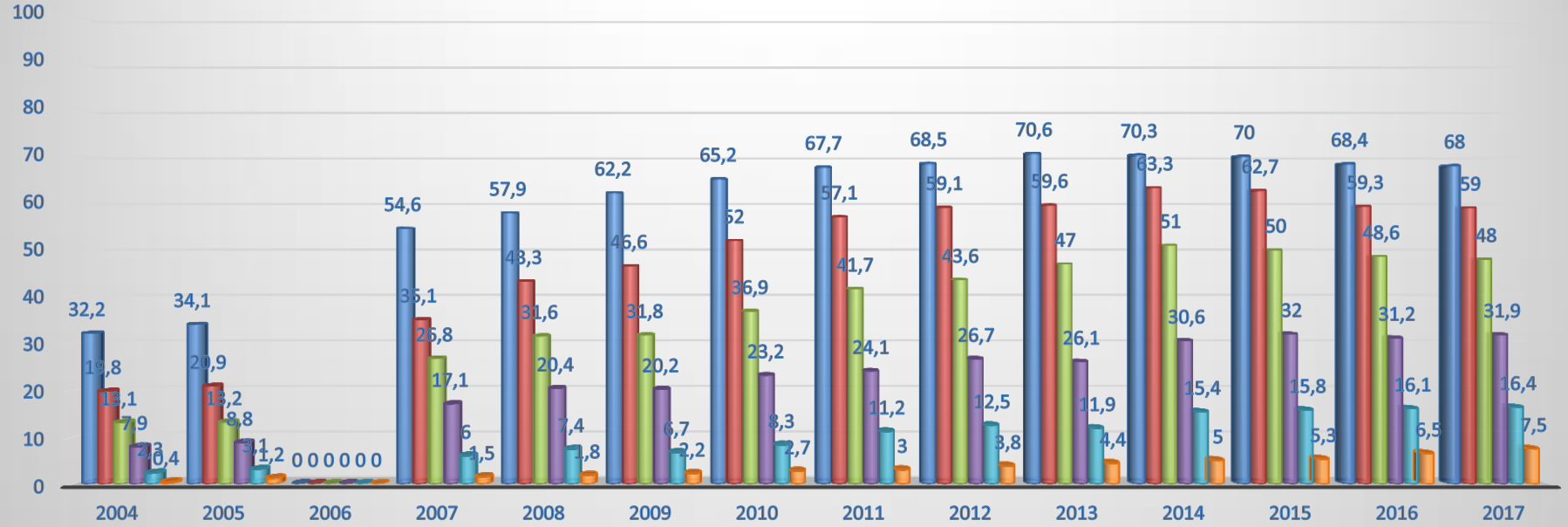
Son üç ay içinde bireylerin yaş grubuna ve cinsiyetine göre bilgisayar ve İnternet kullanım oranları, 2004-2017

Individuals using the computer and Internet in the last 3 months by age groups and sex, 2004-2017

(%)

	Yıl Year	Yaş grubu - Age group																	
		16 - 24			25 - 34			35 - 44			45 - 54			55 - 64			65 - 74		
		Toplam Total	Erkek Male	Kadın Female	Toplam Total	Erkek Male	Kadın Female	Toplam Total	Erkek Male	Kadın Female	Toplam Total	Erkek Male	Kadın Female	Toplam Total	Erkek Male	Kadın Female	Toplam Total	Erkek Male	Kadın Female
Bilgisayar Computer	2004	32,2	44,4	21,1	19,8	26,4	13,1	13,1	19,2	7,1	7,9	12,9	2,8	2,3	4,0	0,7	0,4	0,8	0,1
	2005	34,1	43,8	25,0	20,9	27,6	13,9	13,2	19,2	7,1	8,8	14,2	3,3	3,1	5,0	1,2	1,2	2,2	0,2
	2007	54,6	67,3	40,7	35,1	44,7	25,5	26,8	36,6	17,1	17,1	26,8	7,5	6,0	9,6	2,0	1,5	2,2	0,6
	2008	57,9	69,6	47,0	43,3	54,8	31,8	31,6	41,6	21,5	20,4	28,3	12,5	7,4	12,6	2,5	1,8	3,0	0,9
	2009	62,2	76,4	49,1	46,6	58,6	34,5	31,8	42,1	21,3	20,2	28,9	11,6	6,7	10,6	3,1	2,2	3,2	1,4
	2010	65,2	78,5	52,7	52,0	62,4	41,6	36,9	46,9	26,9	23,2	33,6	12,7	8,3	13,5	3,4	2,7	4,1	1,6
	2011	67,7	77,9	58,3	57,1	67,5	46,7	41,7	52,6	30,6	24,1	34,3	13,9	11,2	17,2	5,4	3,0	5,0	1,4
	2012	68,5	81,1	56,4	59,1	70,0	48,1	43,6	54,3	32,7	26,7	36,3	17,0	12,5	19,1	6,1	3,8	6,9	1,3
	2013	70,6	82,0	59,5	59,6	70,0	49,1	47,0	58,2	35,6	26,1	36,2	15,9	11,9	18,2	5,8	4,4	7,8	1,7
	2014	70,3	79,6	61,0	63,3	71,3	55,3	51,0	61,9	40,0	30,6	40,5	20,6	15,4	21,9	9,1	5,0	8,8	1,8
	2015	70,0	78,5	61,4	62,7	70,8	54,5	50,0	60,7	39,1	32,0	41,2	22,8	15,8	21,7	9,9	5,3	8,2	2,8
	2016	68,4	77,0	59,9	59,3	67,7	50,8	48,6	59,4	37,8	31,2	39,7	22,7	16,1	22,2	10,1	6,5	9,2	4,3
	2017	68,0	76,1	59,7	59,0	67,9	49,9	48,0	57,3	38,7	31,9	41,1	22,6	16,4	22,9	10,0	7,5	11,4	4,2

Yaş Gruplarına Göre Bilgisayar Kullanım Oranları

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
16-24 yaş	32,2	34,1	0	54,6	57,9	62,2	65,2	67,7	68,5	70,6	70,3	70	68,4	68
25-34 yaş	19,8	20,9	0	35,1	43,3	46,6	52	57,1	59,1	59,6	63,3	62,7	59,3	59
35-44 yaş	13,1	13,2	0	26,8	31,6	31,8	36,9	41,7	43,6	47	51	50	48,6	48
45-54 yaş	7,9	8,8	0	17,1	20,4	20,2	23,2	24,1	26,7	26,1	30,6	32	31,2	31,9
55-64 yaş	2,3	3,1	0	6	7,4	6,7	8,3	11,2	12,5	11,9	15,4	15,8	16,1	16,4
65-74 yaş	0,4	1,2	0	1,5	1,8	2,2	2,7	3	3,8	4,4	5	5,3	6,5	7,5

16-24 yaş 25-34 yaş 35-44 yaş 45-54 yaş 55-64 yaş 65-74 yaş

Tablo 3.2: Yaş Gruplarına Göre İnternet Kullanım Oranları**Son üç ay içinde bireylerin yaş grubuna ve cinsiyetine göre bilgisayar ve İnternet kullanım oranları, 2004-2017**

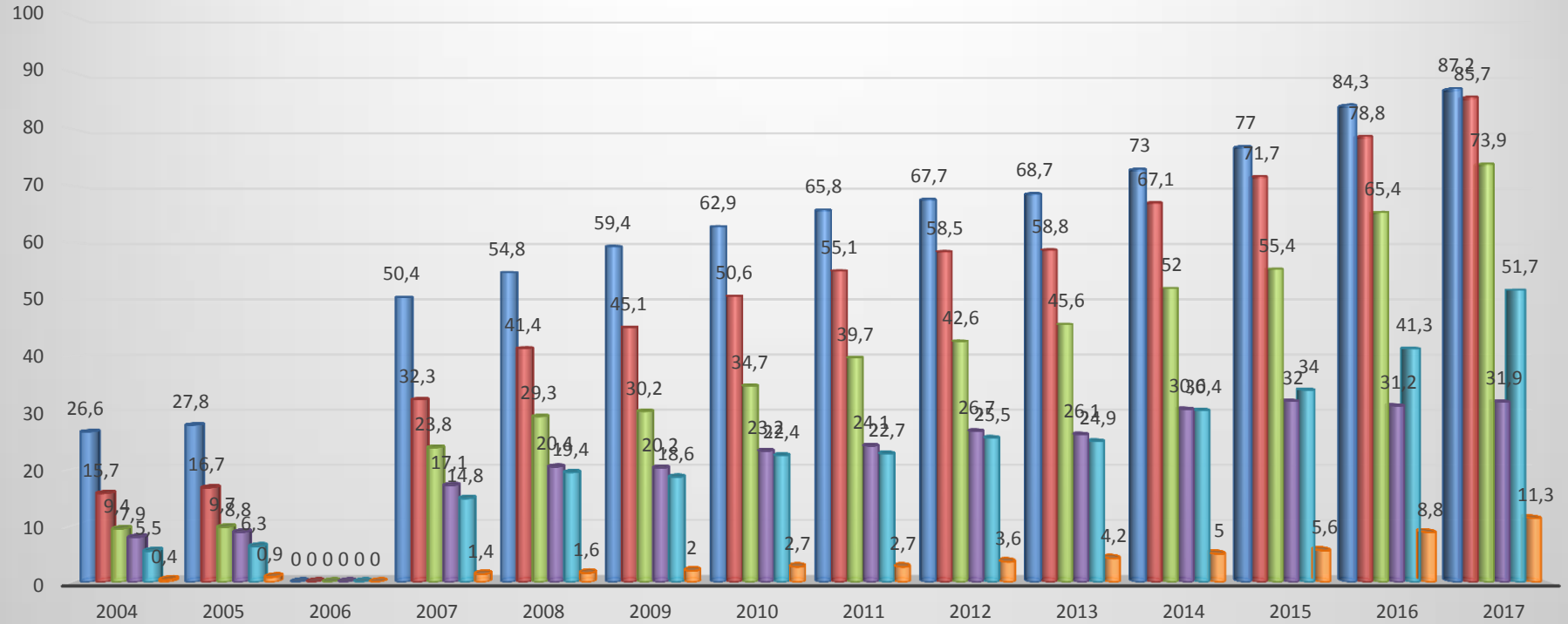
Individuals using the computer and Internet in the last 3 months by age groups and sex, 2004-2017

(%)

		Yaş grubu - Age group																	
		16 - 24			25 - 34			35 - 44			45 - 54			55 - 64			65 - 74		
		Yıl Year	Toplam Total	Erkek Male	Kadın Female	Toplam Total	Erkek Male	Kadın Female	Toplam Total	Erkek Male	Kadın Female	Toplam Total	Erkek Male	Kadın Female	Toplam Total	Erkek Male	Kadın Female	Toplam Total	Erkek Male
İnternet Internet	2004	26,6	38,3	15,9	15,7	21,5	9,9	9,4	13,9	4,9	5,5	9,3	1,7	1,6	2,7	0,6	0,4	0,9	0,1
	2005	27,8	37,4	18,8	16,7	22,5	10,6	9,7	14,3	5,0	6,3	10,1	2,4	2,3	3,8	0,9	0,9	1,8	0,1
	2007	50,4	63,5	36,2	32,3	41,5	23,1	23,8	33,2	14,4	14,8	23,2	6,5	4,8	7,5	1,8	1,4	2,1	0,6
	2008	54,8	67,1	43,4	41,4	52,3	30,4	29,3	37,7	20,8	19,4	27,1	11,6	6,9	11,9	2,2	1,6	2,5	0,9
	2009	59,4	74,1	46,0	45,1	57,2	32,9	30,2	40,3	19,9	18,6	26,7	10,5	6,2	9,5	3,1	2,0	3,1	1,2
	2010	62,9	76,6	49,9	50,6	60,9	40,2	34,7	43,5	25,7	22,4	31,9	12,9	7,8	12,6	3,2	2,7	4,2	1,6
	2011	65,8	76,5	55,9	55,1	65,4	44,9	39,7	50,4	28,9	22,7	32,1	13,2	10,4	16,0	5,0	2,7	4,5	1,2
	2012	67,7	80,6	55,4	58,5	69,6	47,2	42,6	53,3	31,8	25,5	34,8	16,2	11,9	18,5	5,6	3,6	6,4	1,3
	2013	68,7	80,1	57,5	58,8	69,1	48,4	45,6	56,7	34,4	24,9	34,7	15,1	11,1	16,8	5,7	4,2	7,5	1,5
	2014	73,0	82,8	63,2	67,1	76,8	57,4	52,0	63,7	40,2	30,4	40,7	20,0	15,3	21,5	9,3	5,0	8,8	1,8
	2015	77,0	85,1	68,9	71,7	81,3	62,0	55,4	69,0	41,7	34,0	43,7	24,2	17,2	22,9	11,6	5,6	8,8	2,8
	2016	84,3	92,0	76,5	78,8	86,7	70,7	65,4	77,2	53,5	41,3	51,8	30,6	21,0	28,9	13,3	8,8	12,5	5,8
2017	87,2	91,5	82,9	85,7	92,6	78,7	73,9	84,0	63,8	51,7	62,5	40,9	27,2	34,9	19,8	11,3	15,6	7,5	

TUIK, Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması, 2004-2017

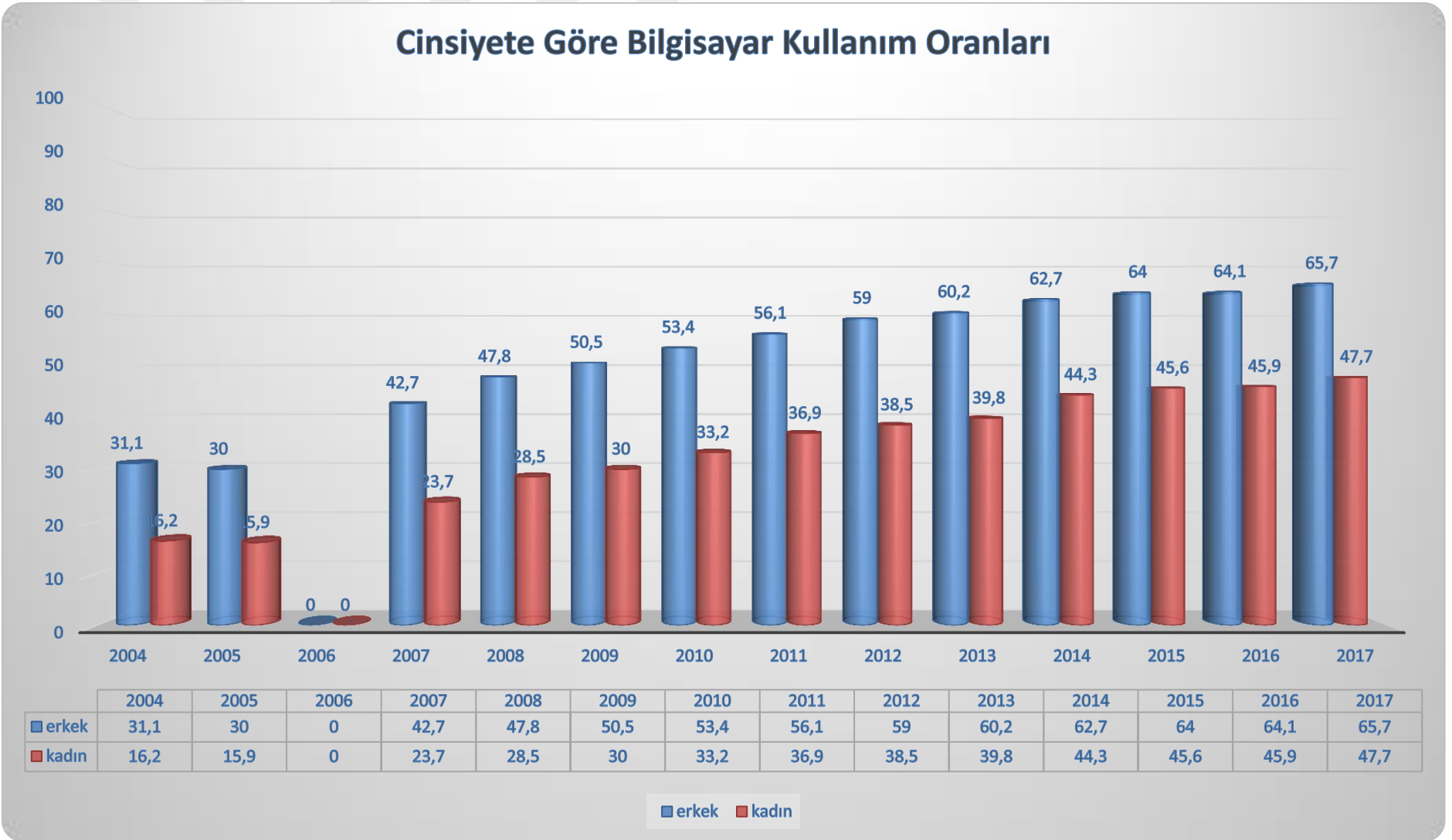
Yaş Gruplarına Göre İnternet Kullanım Oranları

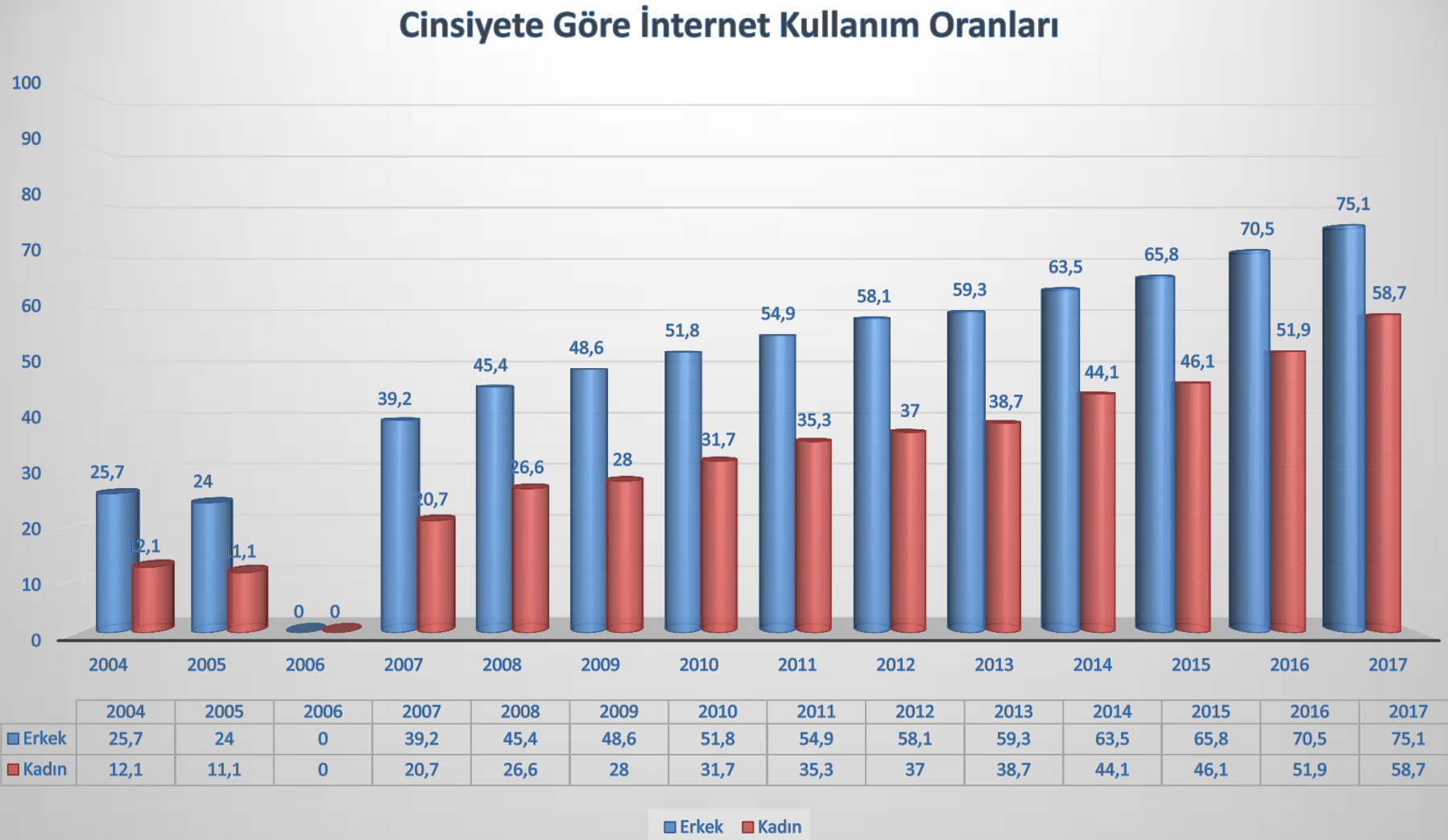
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
16-24 yaş	26,6	27,8	0	50,4	54,8	59,4	62,9	65,8	67,7	68,7	73	77	84,3	87,2
25-34 yaş	15,7	16,7	0	32,3	41,4	45,1	50,6	55,1	58,5	58,8	67,1	71,7	78,8	85,7
35-44 yaş	9,4	9,7	0	23,8	29,3	30,2	34,7	39,7	42,6	45,6	52	55,4	65,4	73,9
45-54 yaş	7,9	8,8	0	17,1	20,4	20,2	23,2	24,1	26,7	26,1	30,6	32	31,2	31,9
55-64 yaş	5,5	6,3	0	14,8	19,4	18,6	22,4	22,7	25,5	24,9	30,4	34	41,3	51,7
65-74 yaş	0,4	0,9	0	1,4	1,6	2	2,7	2,7	3,6	4,2	5	5,6	8,8	11,3

16-24 yaş 25-34 yaş 35-44 yaş 45-54 yaş 55-64 yaş 65-74 yaş

Tablo 3.3: Cinsiyete Göre Bilgisayar Kullanım Oranları

Tablo 3.4: Cinsiyete Göre İnternet Kullanım Oranları

Tablo 4: Bireylerin Eğitim Durumu ve Cinsiyetine Göre Bilgisayar ve İnternet Kullanım Oranları

Son üç ay içinde bireylerin eğitim durumuna ve cinsiyetine göre bilgisayar ve İnternet kullanım oranları, 2004-2017

Individuals using the computer and Internet in the last 3 months by education level and sex, 2004-2017

(%)

	Yıl Year	Eğitim Durumu - Education level														
		Bir okul bitirmedir			İlkokul			İlköğretim / Ortaokul veya mesleki ortaokul			Lise veya Mesleki lise			Üniversite / master / doktora		
		Literate without a diploma			Primary school			Secondary and vocational secondary school			High and vocational high school			Higher education		
		Toplam Total	Erkek Male	Kadın Female	Toplam Total	Erkek Male	Kadın Female	Toplam Total	Erkek Male	Kadın Female	Toplam Total	Erkek Male	Kadın Female	Toplam Total	Erkek Male	Kadın Female
Bilgisayar Computer	2004	0,9	2,6	0,4	2,2	3,7	0,7	24,1	29,2	15,9	37,8	45,6	27,4	69,7	71,4	67,1
	2005	0,6	1,3	0,4	2,9	4,8	1,2	21,4	24,0	16,9	41,8	45,6	35,8	69,9	73,0	64,9
	2007	1,0	3,1	0,3	8,0	10,6	5,3	37,9	42,8	30,1	64,6	71,5	54,2	84,4	85,7	82,4
	2008	2,5	7,1	1,2	11,5	16,4	7,1	44,0	48,3	38,3	67,3	72,4	60,2	87,2	88,3	85,5
	2009	2,6	7,0	1,3	12,8	16,3	9,3	55,3	61,1	47,1	72,4	77,5	64,6	88,5	89,8	86,7
	2010	3,4	9,8	1,6	15,3	20,3	10,6	56,6	62,5	48,5	71,8	74,3	68,2	90,4	90,8	89,9
	2011	3,3	7,8	1,9	17,2	21,7	12,9	60,2	66,1	52,6	75,6	77,8	72,6	92,3	92,8	91,4
	2012	3,5	9,6	1,7	18,7	23,1	14,5	58,7	64,5	51,0	77,3	80,5	72,4	93,3	93,7	92,7
	2013	3,0	6,8	1,9	19,0	24,0	14,2	61,3	67,3	53,3	75,9	78,2	72,5	92,4	92,6	92,1
	2014	3,2	8,8	1,6	21,1	25,9	16,5	60,8	64,4	56,0	77,2	79,1	74,7	92,9	92,9	92,8
	2015	4,0	7,4	3,1	21,0	24,4	17,6	59,0	65,2	50,9	74,1	75,4	72,1	91,7	92,0	91,2
	2016	2,9	6,0	2,1	18,8	22,2	15,5	54,2	59,2	47,9	72,2	74,9	68,5	90,6	91,8	89,0
	2017	3,6	7,8	2,4	17,7	20,3	15,3	53,1	58,4	46,3	68,2	71,4	63,8	89,7	91,4	87,4

Son üç ay içinde bireylerin eğitim durumuna ve cinsiyetine göre bilgisayar ve İnternet kullanım oranları, 2004-2017

Individuals using the computer and Internet in the last 3 months by education level and sex, 2004-2017

(%)

		Eğitim Durumu - Education level														
		Bir okul bitirmedir Literate without a diploma			İlkokul Primary school			İlköğretim / Ortaokul veya mesleki ortaokul Secondary and vocational secondary school			Lise veya Mesleki lise High and vocational high school			Üniversite / master / doktora Higher education		
Yıl	Year	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
Internet	Internet	Total	Male	Female	Total	Male	Female	Total	Male	Female	Total	Male	Female	Total	Male	Female
2004	2004	0,7	2,0	0,2	1,3	2,3	0,4	17,6	22,5	9,5	29,8	37,7	19,3	60,1	61,4	58,0
2005	2005	0,4	1,0	0,2	1,7	3,1	0,3	15,1	18,3	9,8	32,9	36,5	27,1	62,6	65,7	57,9
2007	2007	0,8	2,6	0,2	6,4	9,0	3,9	31,3	36,4	23,3	59,8	66,8	49,1	82,7	83,9	80,7
2008	2008	2,1	6,5	0,8	9,8	14,0	5,9	41,1	45,2	35,6	64,4	69,7	57,0	86,6	87,6	85,1
2009	2009	2,1	5,6	1,1	11,1	14,5	7,7	52,4	58,6	43,5	70,6	76,0	62,4	87,7	89,0	85,8
2010	2010	2,8	8,7	1,1	14,0	18,7	9,6	54,0	59,7	46,2	69,9	72,1	66,6	89,6	90,1	88,8
2011	2011	2,8	6,8	1,6	15,7	20,0	11,5	57,7	63,8	49,7	73,3	75,6	70,2	91,0	91,5	90,3
2012	2012	3,5	10,0	1,6	17,7	22,0	13,5	57,6	63,8	49,4	76,4	79,7	71,3	93,0	93,1	92,8
2013	2013	2,6	6,1	1,5	17,9	22,5	13,4	59,4	65,9	50,7	74,5	76,5	71,6	91,7	91,9	91,4
2014	2014	3,2	9,0	1,6	22,4	28,2	17,0	64,3	69,0	58,1	79,2	81,1	76,7	93,6	93,7	93,5
2015	2015	6,1	11,7	4,6	25,9	31,2	20,9	67,2	73,5	58,9	80,6	81,7	78,8	94,1	94,0	94,3
2016	2016	7,4	14,1	5,6	34,7	40,1	29,3	75,8	79,9	70,5	86,4	86,8	85,9	95,6	95,6	95,7
2017	2017	12,2	19,6	10,0	43,0	46,5	39,8	82,0	84,2	79,1	89,8	90,3	89,0	97,0	96,9	97,3

TÜİK, Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması, 2004-2017

TurkStat, Survey on Information and Communication Technology (ICT) Usage Survey in Households and by Individuals, 2004-2017

Tablo 5: Meslek Gruplarına ve Cinsiyete Göre Bireylerin Bilgisayar ve İnternet Kullanım Oranı

Meslek gruplarına ve cinsiyete göre bireylerin bilgisayar ve internet kullanımı, 2013-2017										
Computer and internet usage of individuals by occupation and sex, 2013-2017										
	Bilgisayar kullananlar Computer users					İnternet kullananlar Internet users				
ISCO-08 ISCO-08	2013	2014	2015	2016	2017	2013	2014	2015	2016	2017
Yöneticiler Managers	91,2	93,1	93,7	94,1	95,9	90,5	93,6	94,0	96,0	97,8
Profesyonel meslek mensupları Professionals	94,7	96,9	97,3	95,1	98,4	94,5	96,8	97,7	96,5	99,3
Teknisyenler, teknikerler ve yardımcı profesyonel meslek mensupları Technicians and associate professionals	92,9	94,8	97,4	95,3	97,0	92,9	95,0	97,4	97,7	98,9
Büro hizmetlerinde çalışan elemanlar Clerical support workers	92,5	93,4	94,6	92,8	94,6	91,6	93,7	94,7	94,4	97,6
Hizmet ve satış elemanları Service and sales workers	74,5	75,8	78,6	77,0	78,6	73,4	76,8	80,3	83,9	88,1
Nitelikli tarım, ormancılık ve su ürünleri çalışanları Skilled agricultural, forestry and fishery workers	20,4	21,8	33,1	26,2	27,3	19,0	22,7	34,5	34,4	38,6
Sanatkarlar ve ilgili işlerde çalışanlar Craft and related trades workers	72,1	68,0	75,1	73,7	74,0	70,9	69,8	78,9	84,5	86,0
Tesis ve makine operatörleri ve montajcılar Plant and machine operators, and assemblers	73,2	74,9	79,9	74,5	77,9	72,9	76,5	79,3	85,0	90,6
Nitelik gerektirmeyen işlerde çalışanlar Elementary occupations	49,4	53,2	52,0	53,2	50,8	48,7	54,4	55,7	64,2	69,0
TÜİK, Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması, 2013-2017										

Tablo 6: İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflaması Düzey 1'e Göre İstatistikî Veriler

Tablo 6.1: İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflaması Düzey 1'e Göre Evden Genişbant Bağlantı İle İnternet Erişimi Olan Hanelerin Oranı

İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflaması Düzey 1'e göre evden genişbant bağlantı ile İnternet erişimi olan hanelerin oranı, 2011-2017

Percentage of households with broadband access by Classification of Statistical Regions (SR) Level-1, 2011-2017

İBBS Düzey-1 SR Level-1	Genişbant bağlantı Broadband							Sabit genişbant (ADSL, kablo TV altyapısı üzerinden kablolu internet, fiber vb.) Fixed broadband (ADSL, cable, optic fibre, etc.)							Mobil genişbant (3G, cep telefonu / akıllı telefon ya da modem üzerinden) Mobile broadband (3G via mobile phone or modem)						
	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Türkiye	39,3	43,2	46,5	57,2	67,8	73,1	78,3	36,7	35,3	35,1	37,9	37,4	39,5	40,0	5,3	13,9	20,1	37,0	58,7	65,2	72,4
İstanbul	56,1	58,7	62,8	74,0	81,0	87,1	89,4	-	-	-	54,7	55,4	53,8	60,8	7,1	-	24,9	45,1	68,3	77,2	80,6
Batı Marmara	38,3	41,5	51,7	58,2	64,0	68,6	69,3	-	-	-	38,4	38,6	41,1	37,7	7,9	-	26,6	40,6	51,7	63,2	65,9
Ege	37,5	43,3	44,6	56,8	64,4	69,4	77,4	-	-	-	38,2	34,2	41,2	40,1	4,8	-	17,6	37,1	57,1	62,3	71,1
Doğu Marmara	49,5	53,1	54,3	61,4	71,6	71,2	73,1	-	-	-	45,4	45,8	44,2	43,8	8,0	-	22,5	37,5	57,9	57,5	60,0
Batı Anadolu	44,9	55,0	50,5	55,4	73,0	71,2	83,7	-	-	-	41,9	44,3	44,2	47,5	3,9	-	19,4	26,0	61,4	57,5	81,6
Akdeniz	31,5	34,7	41,2	53,2	66,3	73,1	79,1	-	-	-	30,5	31,0	34,6	36,4	4,4	-	21,0	41,9	59,5	66,6	75,2
Orta Anadolu	33,9	34,7	41,4	51,8	63,2	67,0	76,5	-	-	-	29,8	26,7	27,8	29,3	8,6	13,0	20,5	33,6	56,9	61,8	71,3
Batı Karadeniz	29,1	35,5	38,7	43,0	54,7	68,1	76,1	-	-	-	27,6	28,9	29,7	31,0	3,5	-	18,0	25,9	45,9	61,5	70,7
Doğu Karadeniz	37,7	31,3	34,8	56,2	60,7	67,4	68,7	-	-	-	31,3	34,1	32,3	27,6	1,2	-	11,2	42,6	52,5	60,7	64,0
Kuzeydoğu Anadolu	20,6	28,8	34,6	41,4	51,6	67,4	67,2	-	-	-	18,8	12,2	24,8	20,1	2,6	-	22,2	33,0	49,2	59,8	64,4
Ortadoğu Anadolu	22,1	27,7	29,5	42,2	61,4	64,1	72,3	-	-	-	18,5	19,2	18,9	15,8	1,1	-	20,6	35,7	59,6	60,7	69,4
Güneydoğu Anadolu	20,0	20,7	26,1	44,9	58,2	62,5	68,9	-	-	-	22,5	17,5	21,1	15,1	2,9	-	10,0	29,4	54,2	59,4	67,8

TÜİK, Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması, 2011-2017

TürkStat, Survey on Information and Communication Technology (ICT) Usage Survey in Households and by Individuals, 2011-2017

- Bilgi yoktur.

Tablo 6.2: İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflaması Düzey 1'e ve Cinsiyete Göre Bireylerin Bilgisayar Kullanım Oranı

İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflaması Düzey 1'e ve cinsiyete göre bireylerin bilgisayar kullanım oranı, 2011-2017

Percentage of computer usage by Classification of Statistical Regions (SR) Level-1 and sex, 2011-2017

(%)

	Toplam Total							Erkek Male							Kadın Female						
İBBS Düzey-1 SR Level-1	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Türkiye	46,4	48,7	49,9	53,5	54,8	54,9	56,6	56,1	59,0	60,2	62,7	64,0	64,1	65,7	36,9	38,5	39,8	44,3	45,6	45,9	47,7
Türkey	46,4	48,7	49,9	53,5	54,8	54,9	56,6	56,1	59,0	60,2	62,7	64,0	64,1	65,7	36,9	38,5	39,8	44,3	45,6	45,9	47,7
İstanbul	57,2	62,2	62,1	64,0	65,5	63,7	69,4	66,5	71,9	70,0	70,9	72,7	70,5	76,9	47,5	52,2	53,7	56,9	58,1	56,7	61,4
İstanbul	57,2	62,2	62,1	64,0	65,5	63,7	69,4	66,5	71,9	70,0	70,9	72,7	70,5	76,9	47,5	52,2	53,7	56,9	58,1	56,7	61,4
Batı Marmara	45,1	44,4	53,3	53,6	58,6	54,9	55,9	54,0	52,8	62,0	61,7	65,6	59,8	62,7	36,2	36,2	44,4	45,8	51,3	49,6	48,6
West Marmara	45,1	44,4	53,3	53,6	58,6	54,9	55,9	54,0	52,8	62,0	61,7	65,6	59,8	62,7	36,2	36,2	44,4	45,8	51,3	49,6	48,6
Ege	47,5	50,4	50,4	55,1	55,6	53,8	56,5	55,8	59,3	59,7	64,6	64,2	62,1	64,0	39,6	41,5	41,4	45,6	47,1	45,5	49,0
Aegean	47,5	50,4	50,4	55,1	55,6	53,8	56,5	55,8	59,3	59,7	64,6	64,2	62,1	64,0	39,6	41,5	41,4	45,6	47,1	45,5	49,0
Doğu Marmara	53,3	57,2	55,9	57,2	59,1	58,3	53,3	61,9	66,8	65,9	65,1	67,1	68,4	60,9	44,8	47,7	45,9	49,4	51,1	47,9	45,6
East Marmara	53,3	57,2	55,9	57,2	59,1	58,3	53,3	61,9	66,8	65,9	65,1	67,1	68,4	60,9	44,8	47,7	45,9	49,4	51,1	47,9	45,6
Batı Anadolu	52,9	58,6	59,8	58,4	61,7	63,9	67,9	62,0	68,3	69,7	68,0	69,4	73,4	77,4	44,2	49,4	49,9	49,1	54,3	54,5	59,1
West Anatolia	52,9	58,6	59,8	58,4	61,7	63,9	67,9	62,0	68,3	69,7	68,0	69,4	73,4	77,4	44,2	49,4	49,9	49,1	54,3	54,5	59,1
Akdeniz	43,7	43,9	45,3	52,0	52,3	56,6	58,4	53,3	54,2	55,5	61,6	61,2	65,1	67,0	34,7	33,9	35,6	42,3	43,5	48,3	49,7
Mediterranean	43,7	43,9	45,3	52,0	52,3	56,6	58,4	53,3	54,2	55,5	61,6	61,2	65,1	67,0	34,7	33,9	35,6	42,3	43,5	48,3	49,7
Orta Anadolu	44,8	44,6	48,0	51,3	50,8	51,6	53,0	58,5	57,3	59,3	63,2	60,1	63,2	63,0	30,7	32,4	36,3	39,0	41,1	39,8	42,6
Central Anatolia	44,8	44,6	48,0	51,3	50,8	51,6	53,0	58,5	57,3	59,3	63,2	60,1	63,2	63,0	30,7	32,4	36,3	39,0	41,1	39,8	42,6
Batı Karadeniz	38,9	40,3	40,6	44,8	48,0	50,2	52,6	46,9	49,1	51,3	53,1	58,4	58,8	64,5	31,3	31,8	30,3	37,0	38,0	42,2	40,7
West Black Sea	38,9	40,3	40,6	44,8	48,0	50,2	52,6	46,9	49,1	51,3	53,1	58,4	58,8	64,5	31,3	31,8	30,3	37,0	38,0	42,2	40,7
Doğu Karadeniz	44,8	35,1	40,8	51,8	49,8	46,4	45,8	54,8	45,9	51,4	63,2	59,1	54,5	54,2	35,0	24,6	30,5	39,8	39,7	38,9	38,0
East Black Sea	44,8	35,1	40,8	51,8	49,8	46,4	45,8	54,8	45,9	51,4	63,2	59,1	54,5	54,2	35,0	24,6	30,5	39,8	39,7	38,9	38,0
Anadolu	36,7	33,4	35,3	40,2	37,9	41,6	37,0	50,7	45,5	47,7	52,2	44,8	53,3	48,2	22,9	22,1	24,3	27,6	31,1	30,7	27,3
North East Anatolia	36,7	33,4	35,3	40,2	37,9	41,6	37,0	50,7	45,5	47,7	52,2	44,8	53,3	48,2	22,9	22,1	24,3	27,6	31,1	30,7	27,3
Central East	32,9	35,7	31,8	37,7	37,3	36,6	42,0	43,8	47,5	45,0	50,0	51,8	48,1	54,2	22,6	23,9	19,5	25,0	22,6	26,2	30,4
Anatolia _	32,9	35,7	31,8	37,7	37,3	36,6	42,0	43,8	47,5	45,0	50,0	51,8	48,1	54,2	22,6	23,9	19,5	25,0	22,6	26,2	30,4
Anadolu	28,2	30,8	35,8	39,8	41,6	42,2	39,0	39,4	44,2	49,5	50,1	57,3	55,2	50,5	17,7	18,2	23,1	30,6	27,3	30,3	28,6
South East	28,2	30,8	35,8	39,8	41,6	42,2	39,0	39,4	44,2	49,5	50,1	57,3	55,2	50,5	17,7	18,2	23,1	30,6	27,3	30,3	28,6

TÜİK, Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması, 2011-2017

Tablo 6.3: İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflaması Düzey 1'e ve Cinsiyete Göre Bireylerin İnternet Kullanım Oranı

İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflaması Düzey 1'e ve cinsiyete göre bireylerin internet kullanım oranı, 2011-2017																						
Percentage of internet users by Classification of Statistical Regions (SR) Level-1 and sex, 2011-2017																						
İBBS Düzey-1 SR Level-1	Toplam Total							Erkek Male							Kadın Female							(%)
	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	
Türkiye																						
Turkey	45,0	47,4	48,9	53,8	55,9	61,2	66,8	54,9	58,1	59,3	63,5	65,8	70,5	75,1	35,3	37,0	38,7	44,1	46,1	51,9	58,7	
İstanbul																						
Istanbul	56,5	60,9	61,4	64,4	67,1	71,8	78,6	65,8	70,9	69,5	72,0	74,9	78,6	84,6	46,9	50,5	52,8	56,8	59,1	64,5	72,3	
Batı Marmara																						
West Marmara	43,9	44,0	52,2	52,6	59,4	59,1	64,4	53,1	52,6	60,8	60,5	67,1	63,5	71,0	34,8	35,5	43,4	45,0	51,4	54,5	57,4	
Ege																						
Aegean	46,3	49,7	49,7	55,2	56,9	59,1	66,2	54,3	58,4	58,8	64,8	65,9	67,4	73,7	38,6	40,9	40,9	45,5	48,1	50,7	58,8	
Doğu Marmara																						
East Marmara	51,7	56,3	55,3	58,3	59,2	65,0	68,2	60,6	65,4	65,3	66,9	67,5	75,0	75,1	42,8	47,3	45,3	49,7	51,0	54,7	61,1	
Batı Anadolu																						
West Anatolia	51,0	57,1	58,5	58,6	61,9	68,2	75,5	60,5	67,1	68,3	68,4	70,3	77,6	82,5	41,9	47,6	48,8	49,1	54,1	58,8	69,1	
Akdeniz																						
Mediterranean	42,2	42,9	43,7	53,2	52,6	62,2	67,7	51,8	53,8	54,2	63,5	62,1	70,4	75,1	33,2	32,5	33,6	42,9	43,1	54,2	60,2	
Orta Anadolu																						
Central Anatolia	42,4	42,2	46,2	51,4	51,5	58,8	65,1	56,3	54,9	56,9	64,0	61,7	71,1	74,6	28,2	30,0	35,1	38,4	40,7	46,2	55,3	
Batı Karadeniz																						
West Black Sea	36,7	38,6	39,8	45,5	50,0	54,7	61,3	44,5	47,3	50,6	54,6	60,9	62,3	71,5	29,3	30,2	29,5	37,1	39,4	47,6	51,2	
Doğu Karadeniz																						
East Black Sea	43,3	33,4	40,5	51,9	52,1	52,8	60,5	53,5	45,5	50,8	63,0	62,3	62,6	69,4	33,2	21,8	30,3	40,3	41,1	43,8	52,1	
Anadolu																						
North East Anatolia	34,7	32,2	33,3	40,4	40,2	48,6	49,1	49,4	45,7	46,4	51,7	50,2	62,3	63,5	20,3	19,6	21,7	28,5	30,4	36,0	36,6	
Central East Anatolia																						
Anatolia	31,5	34,1	31,0	37,6	40,2	45,3	52,9	43,8	46,0	44,1	50,5	55,7	61,0	65,4	19,8	22,4	18,8	24,2	24,6	31,0	40,9	
Anadolu																						
South East	27,1	29,4	34,5	39,0	43,1	48,5	49,2	38,7	44,2	48,9	50,6	59,6	61,8	60,8	16,5	15,6	21,4	28,6	28,1	36,3	38,7	

TÜİK, Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması, 2011-2017

Tablo 6.4: İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflaması Düzey 1'e ve Cinsiyete Göre Düzenli İnternet Kullanan Bireylerin Oranı

İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflaması Düzey 1'e ve cinsiyete göre düzenli İnternet kullanan bireylerin oranı, 2011-2017 Percentage of regular Internet users by Classification of Statistical Regions (SR) Level-1 and sex, 2011-2017																					
İBB S Düzey-1 SR Level-1	Toplam Total							Erkek Male							Kadın Female						
	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Türkiye Turkey	36,2	37,8	39,5	44,9	48,3	55,4	60,7	45,5	47,6	49,2	54,3	57,7	64,4	68,7	27,2	28,2	30,0	35,5	39,0	46,5	52,7
İstanbul Istanbul	48,6	50,3	52,3	56,1	61,0	67,3	73,9	57,2	59,7	60,5	63,8	68,4	74,3	80,5	39,7	40,6	43,8	48,4	53,3	60,1	66,9
Batı Marmara West Marmara	35,0	34,2	43,3	43,6	51,3	52,8	58,3	44,5	43,3	52,5	51,9	59,1	57,3	65,0	25,6	25,3	34,0	35,5	43,2	48,0	51,2
Ege Aegean	37,6	41,2	39,5	47,3	50,6	54,3	60,1	45,3	49,9	48,2	56,8	59,2	61,9	66,2	30,2	32,6	31,0	37,7	42,2	46,7	54,0
Doğu Marmara East Marmara	40,8	43,8	45,5	49,5	52,4	58,3	62,5	48,3	52,1	55,5	58,2	59,7	68,5	69,9	33,3	35,6	35,7	40,9	45,2	47,8	54,9
Batı Anadolu West Anatolia	42,3	47,3	49,9	48,8	53,3	62,1	70,1	51,8	58,4	60,2	58,6	61,6	70,4	77,5	33,1	36,9	39,7	39,3	45,4	53,7	63,2
Akdeniz Mediterranean	32,9	32,2	33,9	44,3	44,5	54,6	61,0	42,3	41,9	43,6	54,6	53,6	62,1	68,0	23,9	22,8	24,5	33,9	35,5	47,3	53,8
Orta Anadolu Central Anatolia	32,5	32,0	35,6	40,0	44,2	53,2	59,7	44,4	43,3	44,7	51,7	55,8	65,4	68,8	20,2	21,2	26,2	27,8	31,9	40,8	50,3
Batı Karadeniz West Black Sea	28,8	29,3	31,1	37,1	41,0	49,4	54,7	36,6	37,0	41,2	46,9	51,4	56,6	64,8	21,3	21,8	21,3	27,9	30,9	42,6	44,7
Doğu Karadeniz East Black Sea	33,5	24,6	31,6	41,7	45,8	47,7	55,9	44,9	33,5	41,3	52,0	53,3	57,1	64,6	22,2	16,1	22,2	30,8	37,8	39,0	47,7
Kuzeydoğu Anadolu North East Anatolia	26,2	22,9	24,2	29,0	22,6	42,3	41,6	39,9	33,2	34,3	36,5	34,0	55,1	54,9	12,8	13,3	15,2	21,0	11,6	30,3	30,2
Ortadoğu Anadolu Central East Anatolia	22,9	25,1	22,6	29,3	32,7	38,6	43,8	33,1	36,1	32,5	40,5	46,2	53,5	55,0	13,2	14,3	13,3	17,7	19,0	25,1	33,0
Güneydoğu Anadolu South East Anatolia	20,5	24,1	25,1	30,3	34,6	42,6	40,3	30,0	36,9	36,9	40,2	49,3	55,7	50,7	11,8	12,1	14,4	21,4	21,1	30,5	31,0

TÜİK, Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması, 2011-2017
TurkStat, Survey on Information and Communication Technology (ICT) Usage Survey in Households and by Individuals, 2011-2017
Düzenli İnternet kullanıcısı: Her gün veya haftada en az bir defa İnternet kullanan birey.
Regular Internet users are defined as those that use the Internet everyday or almost everyday or at least once a week.

Tablo 7: 2017 Yılında Son Üç Ay İçinde İnternet Kullanan Bireylerin İnterneti Kişisel Kullanma Amaçları

Son üç ay içinde İnternet kullanan bireylerin İnterneti kişisel kullanma amaçları, 2017			
Internet activities of individuals who have accessed the Internet in the last 3 months, by private purposes, 2017			
	(%)		
Amaçlar - Purposes	Toplam Total	Erkek Male	Kadın Female
E-Posta gönderme / alma Sending / receiving e-mails	46,8	53,1	38,8
İnternet üzerinden telefonla görüşme/ video görüşmesi (webcam ile) Telephoning over the Internet / video calls (via webcam) over the Internet	61,5	60,0	63,2
Sosyal medya üzerinde profil oluşturma, mesaj gönderme veya fotoğraf vb. içerik paylaşma Participating in social networks (creating user profile, posting messages or other contributions)	83,7	86,9	79,5
Kendi oluşturduğunuz metin, görüntü, fotoğraf, video, müzik vb. içerikleri herhangi bir web sitesine paylaşmak üzere yükleme Uploading self-created content (text, photos, music, videos, software etc.) to any website to be shared	61,0	63,8	57,3
Online haber, gazete ya da dergi okuma Reading online news / newspapers / news magazines	68,2	73,5	61,4
Sağlıkla ilgili bilgi arama (yaralanma, hastalık, beslenme, vb.) Seeking health-related information (e.g. injury, disease, nutrition, improving health, etc.)	69,6	65,2	75,1
Mal ve hizmetler hakkında bilgi arama Finding information about goods or services	65,9	69,4	61,5
Web siteleri aracılığıyla (Blog, facebook, twitter vb.) toplumsal veya siyasal konular ile ilgili görüşleri paylaşma Posting opinions on civic or political issues via websites (e.g. blogs, social networks, etc.)	17,5	20,0	14,4
Toplumsal veya siyasal bir konuda online bir oylamaya katılma Taking part in on-line consultations or voting to define civic or political issues (e.g. urban planning, signing a petition)	7,3	8,6	5,7
İş arama ya da iş başvurusu yapma Looking for a job or sending a job application	9,6	9,9	9,1
Profesyonel bir gruba katılma (LinkedIn, Xing vb. siteler) Participating in professional networks (LinkedIn, Xing, etc.)	3,3	3,9	2,6
Seyahat veya seyahat ile ilgili konaklama için online hizmetleri kullanma Using services related to travel or travel related accommodation	14,8	17,5	11,3
Mal veya hizmet satışı Selling of goods or services, e.g. via auctions (e.g. eBay)	17,8	21,0	13,6
İnternet bankacılığı Internet banking	35,4	45,0	23,3
TÜİK, Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması, 2017			

Tablo 8: Cinsiyete Göre Kamu Kurum/Kuruluşlarıyla İletişimde İnterneti Kullanma Oranı ve Yürütülen Faaliyetler**Cinsiyete göre son 12 ay içinde kamu kurum/kuruluşlarıyla iletişimde İnterneti kullanma oranı ve yürütülen faaliyetler, 2007-2017**

Interaction with public authorities and activities in the last 12 months by sex, 2007-2017

Yıl Year	Kişisel amaçla kamu kurum / kuruluşlarıyla iletişimde İnterneti kullananların oranı Individuals interact with public authorities			Yürütülen faaliyetler Activities								
				Kamu kuruluşlarına ait web sitelerinden bilgi edinme Obtaining information from web sites			Resmi formları / dokümanları indirme Downloading official forms			Form doldurma veya doldurulmuş form gönderme Submitting completed forms		
				Toplam Total	Erkek Male	Kadın Female	Toplam Total	Erkek Male	Kadın Female	Toplam Total	Erkek Male	Kadın Female
2007	7,2	10,0	4,2	6,3	8,8	3,7	2,1	3,0	1,2	2,2	3,0	1,4
2008	8,4	11,5	5,4	7,5	10,3	4,7	2,7	3,7	1,8	2,6	3,4	1,7
2009	7,5	10,3	4,8	6,8	9,2	4,5	2,2	3,2	1,3	2,6	3,7	1,5
2010	10,8	14,3	7,5	8,6	11,4	6,0	3,4	4,4	2,3	3,0	4,0	2,1
2011	16,8	21,7	11,9	15,4	20,2	10,8	4,5	5,9	3,1	5,5	6,9	4,2
2012	20,4	26,1	14,7	19,4	24,8	14,0	7,1	9,1	5,1	7,8	10,0	5,7
2013	19,1	25,0	13,3	17,3	22,9	11,8	6,2	8,0	4,4	7,2	9,0	5,4
2014	27,2	34,2	20,4	26,1	32,9	19,4	12,0	14,9	9,1	10,6	13,1	8,1
2015	28,4	35,3	21,6	27,0	33,7	20,4	12,8	16,2	9,4	12,1	14,9	9,3
2016	36,7	44,9	28,7	32,6	40,8	24,5	16,3	20,5	12,1	22,6	26,4	18,8
2017	42,4	51,2	33,5	37,6	46,6	28,6	22,5	28,6	16,3	30,4	36,2	24,8

TÜİK, Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması, 2007-2017

TurkStat, Survey on Information and Communication Technology (ICT) Usage Survey in Households and by Individuals, 2007-2017

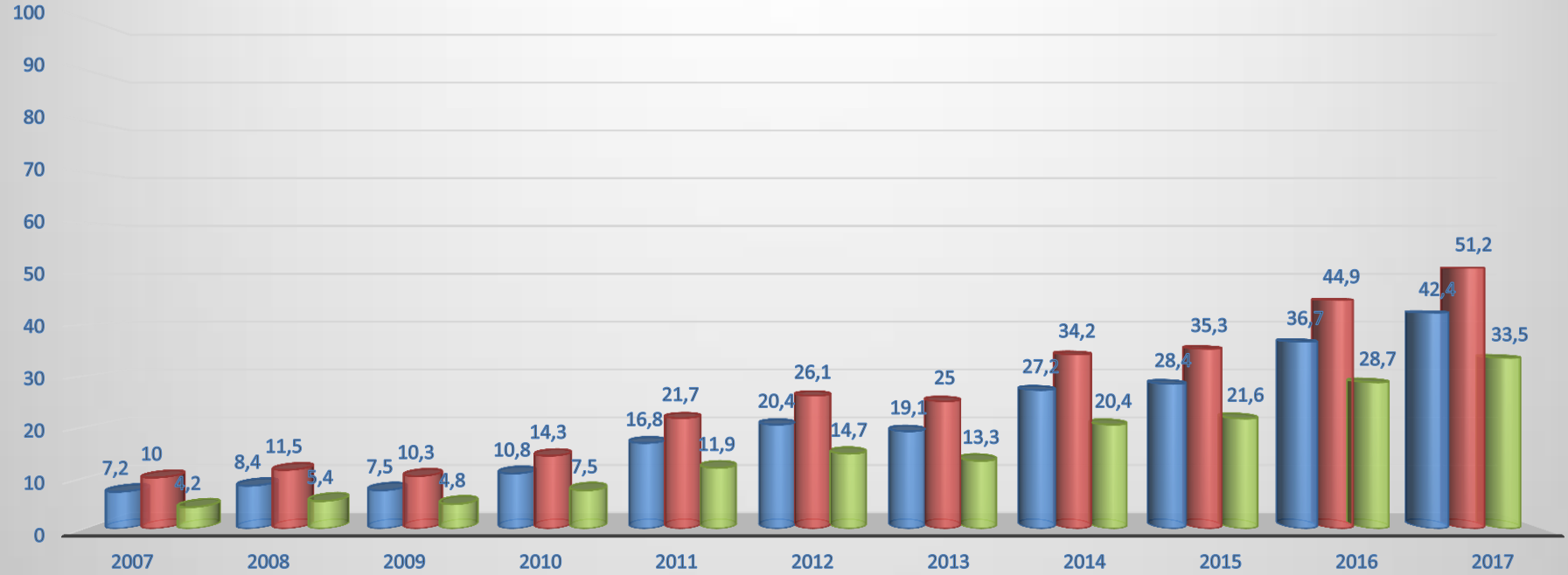
Tablo başlığında bulunan son 12 ay ifadesi ilgili yılın Mart ayı ile bir önceki yılın Nisan ayı arasındaki dönemi, bireyler ifadesi ise 16-74 yaş grubundaki bireyleri ifade etmektedir.

The last 12 months expression in the table heading refers to period between March of reference year and April of previous year while the individuals expression refer to the individuals in the 16-74 age group.

Birden fazla seçenek işaretlenebildiği için toplam 100 olmayabilir.

Respondents may choose more than one option, therefore total don't give 100.

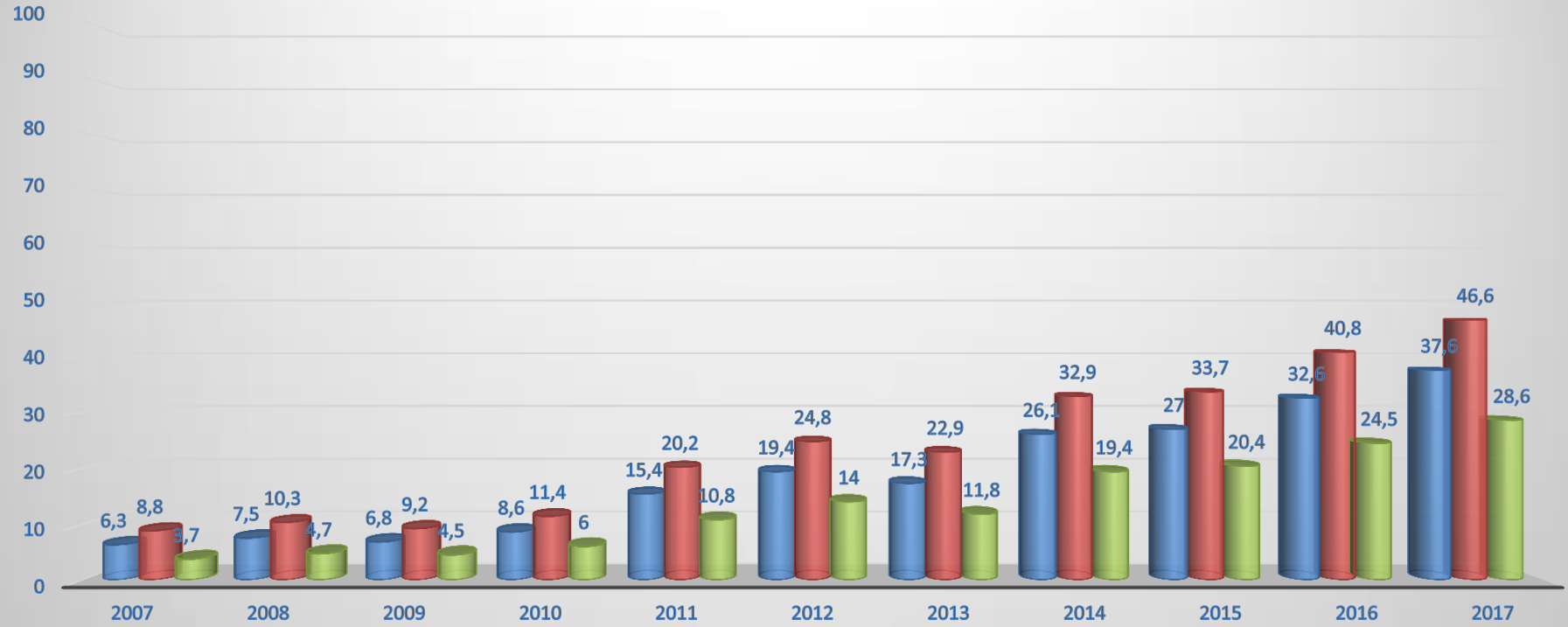
Kişisel Amaçla Kamu Kurum/Kuruluşlarıyla İletişimde İnterneti Kullananların Cinsiyete Göre Oranı

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
■ Toplam	7,2	8,4	7,5	10,8	16,8	20,4	19,1	27,2	28,4	36,7	42,4
■ Erkek	10	11,5	10,3	14,3	21,7	26,1	25	34,2	35,3	44,9	51,2
■ Kadın	4,2	5,4	4,8	7,5	11,9	14,7	13,3	20,4	21,6	28,7	33,5

■ Toplam ■ Erkek ■ Kadın

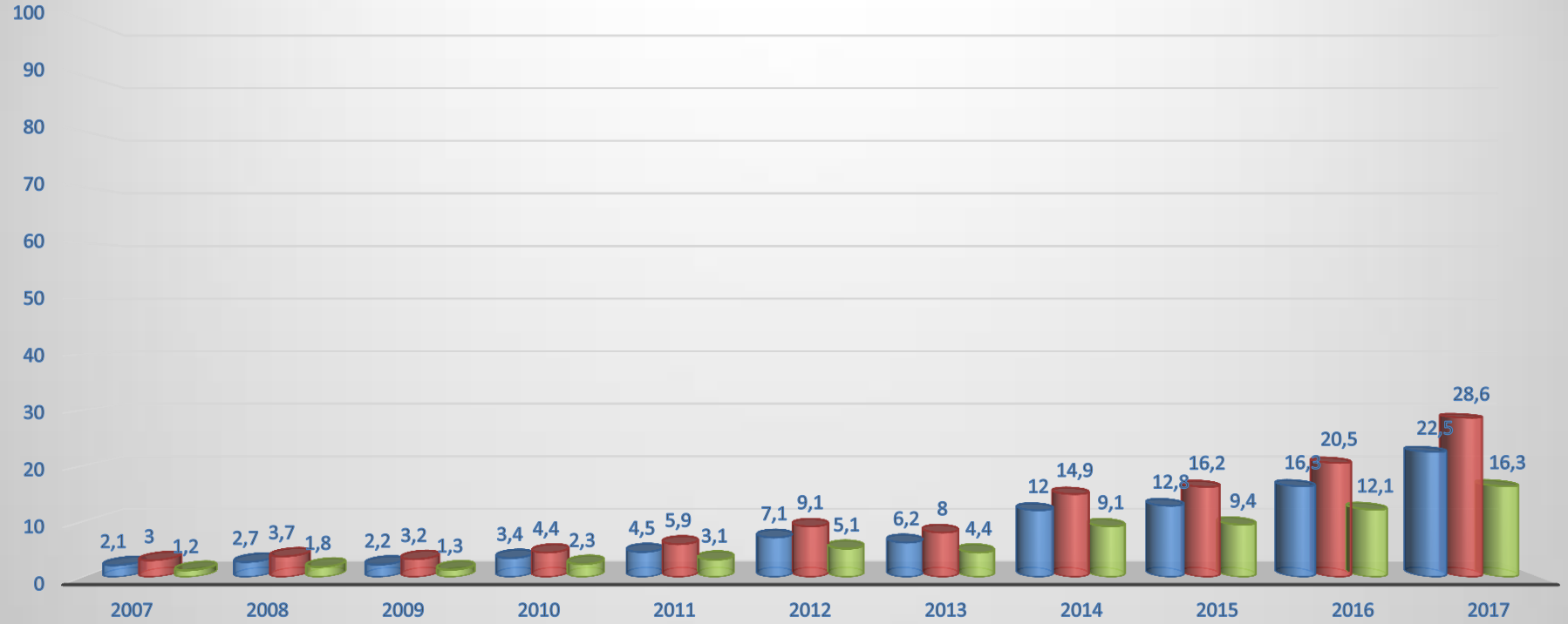
Kamu Kuruluşlarına Ait Web Sitelerinden Bilgi Edinme

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
■ Toplam	6,3	7,5	6,8	8,6	15,4	19,4	17,3	26,1	27	32,6	37,6
■ Erkek	8,8	10,3	9,2	11,4	20,2	24,8	22,9	32,9	33,7	40,8	46,6
■ Kadın	3,7	4,7	4,5	6	10,8	14	11,8	19,4	20,4	24,5	28,6

■ Toplam ■ Erkek ■ Kadın

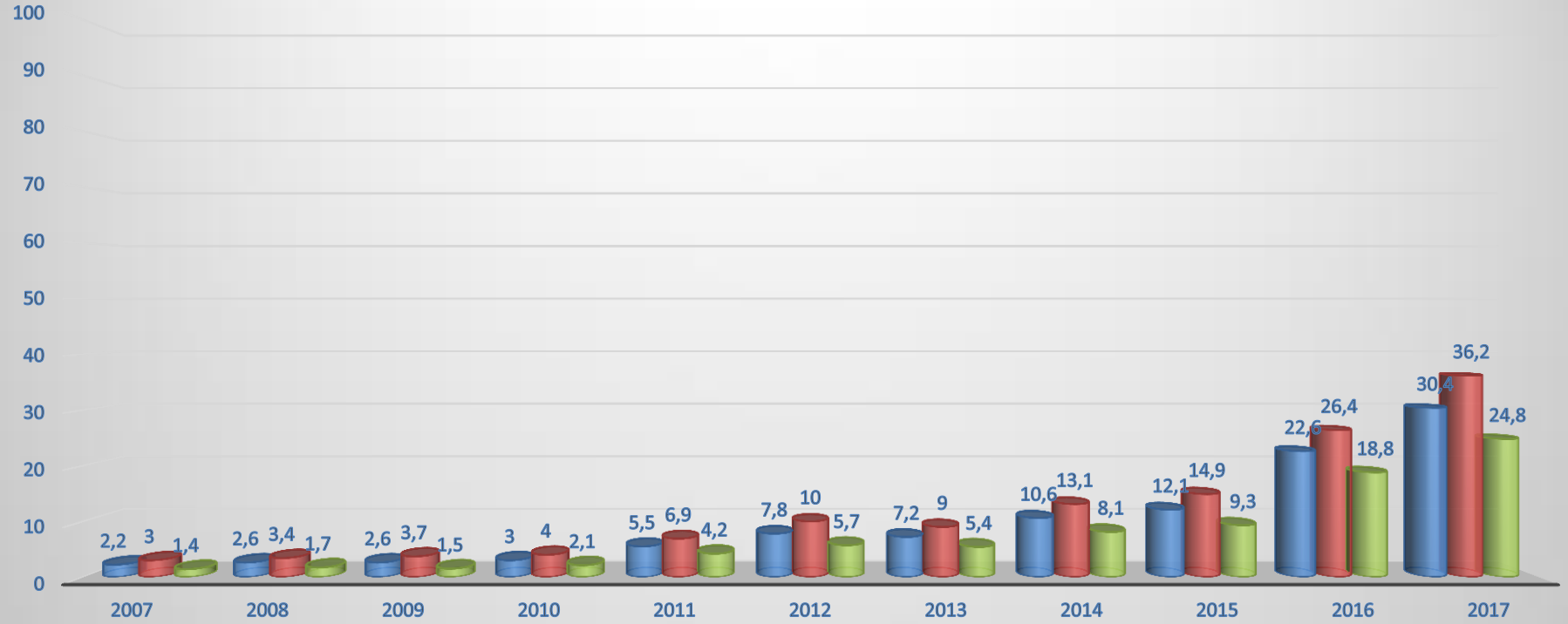
Resmi Formları/Dökümanları İndirme

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
■ Toplam	2,1	2,7	2,2	3,4	4,5	7,1	6,2	12	12,8	16,3	22,5
■ Erkek	3	3,7	3,2	4,4	5,9	9,1	8	14,9	16,2	20,5	28,6
■ Kadın	1,2	1,8	1,3	2,3	3,1	5,1	4,4	9,1	9,4	12,1	16,3

■ Toplam ■ Erkek ■ Kadın

Form Doldurma ve Doldurulmuş Form Gönderme

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
■ Toplam	2,2	2,6	2,6	3	5,5	7,8	7,2	10,6	12,1	22,6	30,4
■ Erkek	3	3,4	3,7	4	6,9	10	9	13,1	14,9	26,4	36,2
■ Kadın	1,4	1,7	1,5	2,1	4,2	5,7	5,4	8,1	9,3	18,8	24,8

■ Toplam ■ Erkek ■ Kadın

KAYNAKÇA

- ACAR, Ali & SEVİNÇ, İsmail**, “Toplam Kalite Yönetiminin Kamu Sektörüne Uygulanmasında Karşılaşılan Sorunlar”, **Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, Y.13, S.25, Nisan 2013, 1-16
- ACILAR, Ali & AYDEMİR, Muzaffer**, “Küreselleşme Sürecinde Bilgi ve İletişim Teknolojilerinin Gelişmekte Olan Ükelere Etkileri”, **Küreselleşme ve Türkiye’ye Etkileri**, Murat ERCAN (Ed.), 1. Basım, Nobel, Ankara 2010, 1-38
- ADIGÜZEL, Muhiddin**, **Teknolojinin Küreselleşmesi**, 1. Basım, Nobel, Ankara 2011
- AKBULUT, Örsan Ö.** **Küreselleşme Ulus-Devlet ve Kamu Yönetimi**, 1. Baskı, TODAİE, Ankara 2007
- AKTAN, Coşkun Can**, **Değişim Çağında Devlet**, 1. Baskı, Çizgi Kitabevi, Konya 2003
- AKTEL, Mehmet**, **Küreselleşme ve Türk Kamu Yönetimi**, 1. Baskı, Asil Yayın Dağıtım, Ankara 2003
- AKYILMAZ, Bahtiyar & SEZGİNER, Murat & KAYA, Cemil**, **Türk İdare Hukuku**, 8. Baskı, Seçkin, Ankara 2017
- AL, Hamza**, **Bilgi Toplumu ve Kamu Yönetiminde Paradigma Değişimi**, 2. Basım, Vadi Yayınları, Ankara 2007
- AL, Hamza**, **Yeni Kamu Yönetimi: Ülke Deneyimleri**, 1. Basım, Değişim, İstanbul 2008
- ALBRECHTS, Louis & MANDELBAUM, Seymour J.**, “Introduction: A New Context for Planning?” , **The Network Society A New Context for Planning?**, Louis ALBRECHTS & Seymour J. MANDELBAUM (Eds.), First Published, Routledge, London & New York 2005, 1-6

- ALICI**, Orhan Veli, “Küreselleşmenin Ulus Devletlerin Düzenleme Gücü Üzerine Etkileri”, **Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.19, S.3, 2010, 319-330
- ALTIN**, Aytuğ, “Kamu Hizmeti Anlayışında Değişim”, **Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.1, S.2, 2013, 101-118
- ALVAREZ**, R. Michael & **HALL**, Thad E., **Electronic Elections The Perils and Promises of Digital Democracy**, Princeton University Press, Princeton & Oxford 2008
- ANDREASSON**, Kim, “Introduction”, **Digital Divides: the New Challenges and Opportunities of e-Inclusion**, Kim Andreasson (Ed.), Taylor and Francis, London & New York 2015, xxi-xxviii
- ANNTTIROIKO**, Ari-Veikko, “Introductory Chapter A Brief Introduction to the Field of E-Government”, **Electronic Government: Concepts, Methodologies, Tools, and Applications**, Ari-Veikko ANNTTIROIKO (Ed.), Information Science Reference, Hershey & London 2008, xli-lxxv
- ANTTIROIKO**, Ari-Veikko, “Democratic E-Governance”, **Encyclopedia of Information Science and Technology Vol: I**, Mehdi KHOSROW-POUR (Ed.), Idea Group Reference, Hershey & London 2005, 791-796
- APELDOORN**, Bastiaan Van & **OVERBEEK**, Henk, “Introduction: The Life Course of the Neoliberal Project and the Global Crisis”, **Neoliberalism in Crisis (International Political Economy Series)**, Henk OVERBEEK & Bastiaan Van APELDOORN (Eds.), First Published, Palgrave Macmillan, Hampshire 2012, 1-20
- ARCHIBUGI**, Daniele & **HOWELLS**, Jeremy & **MICHIE**, Jonathan, “Innovation Systems And Policy in A Global Economy”, **Innovation Systems and Policy in A Global Economy**,

Daniele ARCHIBUGI & Jeremy HOWELLS & Jonathan MICHIE (Eds.), First Published,
Cambridge University Press, Cambridge 1999, 1-16

ARİBOĞAN, Deniz Ülke **Globalleşme Senaryosunun Aktörleri**, 1. Baskı, Der Yayınları,
İstanbul 1996

ATAAY, Faruk, “Türkiye’de Yönetişim ve ‘Sivil Toplum’ Tartışmaları Üzerine Bir
Değerlendirme”, **Memleket Siyaset Yönetim Dergisi**, S.1, 2006, 123-142

ATAY, Ender Ethem, **İdare Hukuku**, 4. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara 2014

ATICI, Bünyamin, “Ulusötesi Aktörlerin Küresel Etki Alanı Olarak İnternet”, **Küyerel
Dönüşümler: Küreselleşme, Zihniyet, Siyaset**, Nurullah ARDIÇ & Sevinç Alkan
ÖZCAN (Eds.), 1. Basım, Küre Yayınları, İstanbul 2012, 233-253

AYDIN, M. Kemal, **Sermayenin Küreselleşmesi: “Kapitalizmin Altın Dönemi”nden
“Neoliberal Dalga”ya Uzanan Süreç, Değişim**, Birinci Baskı, Değişim Yayınları,
İstanbul 2003

AYKAÇ, Burhan & ÖZER, M. Akif, “Toplam Kalite Yönetiminin Kamu Kuruluşlarında
Uygulanması: Sorunlar ve Yeni Arayışlar”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Dergisi**, C.8, S.3, 2006, 171-202

AYKAÇ, Burhan “21. Yüzyılda Kamu Yönetiminde Yeni Eğilimler”, **Gazi Üniveritesi İktisadi
İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Özel Sayısı**, 2002, 15-23

AYSAN, Mehmet Fatih, “Küreselleşme, ‘Kriz’ ve Refah Devleti”, **Küyerel Dönüşümler:
Küreselleşme, Zihniyet, Siyaset**, Nurullah ARDIÇ & Sevinç Alkan ÖZCAN (Eds.), 1.
Basım, Küre Yayınları, İstanbul 2012, 107-128

- BABAOĞLU**, Cenay, “Kamu Politikası Sürecinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü”, **Kamu Politikası: Kuram ve Uygulama**, Mete YILDIZ & Mehmet Zahid SOBACI (Eds.), Adres Yayınları, Ankara 2013, 166- 187
- BALCI**, Asım, “E-Devlet: Kamu Yönetiminde Yeni Perspektifler, Fırsatlar ve Zorluklar” **Kamu Yönetiminde Çağdaş Yaklaşımlar Sorunlar, Tartışmalar, Çözüm Önerileri, Modeller, Dünya ve Türkiye Yansımaları**, Asım BALCI & Ahmet NOHUTÇU & Namık Kemal ÖZTÜRK & Bayram COŞKUN (Eds.), İkinci Baskı, Seçkin, Ankara 2008, 317-336
- BALCI**, Asım, “Kamu Örgütlerinde Toplam Kalite Yönetimi Uygulanması: Olumlu Perspektifler ve Olası Zorluklar”, **Selçuk Üniversitesi Karaman İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, C.5, S.2, 2005, 196-211
- BANGEMANN GROUPS**, “Europe and The Global Information Society Recommendations of The High-Level Group On The Information Society to The Corfu European Council”, **Growth, Competitiveness And Employment White Paper Follow-Up Report on Europe and The Global Information Society Interim Report on Trans-European Networks Progress Report on Employment Extracts of The Conclusions of The Presidency of The Corfu European Council**, http://aei.pitt.edu/1199/1/info_society_bangeman_report.pdf
- BASKERVILLE**, Richard & BRIES-HEJE, Jan, “A Multiple Theory Analysis of A Diffusion of Information Technology Case”, **Information System Journal**, V.11, Iss.3, 2001, 181-212
- BAŞARAN**, Funda, **İletişim Teknolojileri ve Toplumsal Gelişme: Yayılmanın Ekonomi Politikası**, 1. Baskı, Ütopya Yayınevi, Ankara 2010

- BAŞTAN**, Serhat & **GÖKBUNAR**, Ramazan, “Kamu Hizmetlerinin Sunumunda E-Devletle İlgili Yeni Gelişmeler: Tümüleşik E-Devlet Sistemlerine Doğru”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.19, S.1, 2004, 71-89
- BAUMAN**, Zygmunt, **Küreselleşme Toplumsal Sonuçları**, Çev. Abdullah YILMAZ, 6. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2016
- BAUMAN**, Zygmunt, **Modernite ve Holocaust**, Çev. Süha SERTABİBOĞLU, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1997
- BAUMAN**, Zygmunt, **Postmodernizm ve Hoşnutsuzlukları**, Çev. İsmail Türkmen, 2. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013
- BAUMAN**, Zygmunt, **Yasa Koyucular ile Yorumcular**, Çev. Kemal ATAKAY, İkinci Basım, Metis Yayınları, İstanbul 2003
- BAYRAKTAR**, Gökhan, **Siber Savaş ve Ulusal Güvenlik Stratejisi**, Birinci Basım, Yeniyüzyıl, İstanbul 2015
- BEAUD**, Michel, **Kapitalizmin Tarihi, 1500-2010**, Çev. Fikret Başkaya, İkinci Basım, Yordam Kitap, İstanbul 2016
- BECK**, Ulrich **Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru**, Çev. Bülent DOĞAN, 2. Baskı, İthaki Yayınları, İstanbul 2014
- BECK**, Ulrich, “Küreselleşme Nedir?” Çev. Kudret BÜLBÜL, **Küreselleşme Okumaları Ekonomi ve Siyaset**, Kudret BÜLBÜL (Ed.), Kadim Yayınları, İstanbul 2006, 215-223
- BEKKERS**, Victor J.J.M. & **ZOURIDIS**, Stavros, “Electronic Service Delivery in Public Administration: Some Trends and Issues”, **International Review of Administrative Sciences**, V.65, 1999, 183–195

- BELL**, Daniel, “Teletext and Technology: New Networks of Knowledge and Information in Postindustrial Society”, **The Winding Passage: Essays and Sociological Journeys 1960-1980**, Daniel BELL (Ed.), New York 1980, 34-65
- BENJAMIN**, Walter W., **Ulusal Egemenliğin Sonu**, Çev. Mehmet HARMANCI, Cep Yayınları, İstanbul 1993
- BENNIS**, Warren & **SLATER**, Philip E., **The Temporary Society: What is Happening to Business and Family Life in America Under the Impact of Accelerating Change**, Jossey-Bass, San Francisco 1998
- BENNIS**, Warren, “Beyond Bureaucracy,” **Trans-Actions**, V.2, 1965, 31–35
- BENSGHİR**, Türksel Kaya, **Bilgi Teknolojileri ve Örgütsel Değişim**, Birinci Baskı, TODAİE Yayınları, Ankara 1996
- BENTHAM**, Jeremy “Panoptikon ya da Gözetim-Evi”, Çev. Zeynep ÖZARSLAN, **Panoptikon: Gözün İktidarı**, Barış ÇOBAN & Zeynep ÖZARSLAN (Eds.), 2. Basım, Su Yayınları, İstanbul 2016, 9-75
- BEQUAI**, August, “White Collar Crime: A Handmaiden of International Tech Terrorism”, **Computers and Security**, V.21, 2002, 514-519
- BETZ**, Frederick, **Teknolojik Yenilik Yönetimi**, Çev. Pınar GÜRAN, Birinci Baskı, Tübitak Yayınları, Ankara 2010
- BHATNAGAR**, Subhash **Unlocking E-Government Potential Concepts, Cases and Practical Insights**, First Publication, SAGE Publications, New Delhi 2009

- BİLGİÇ**, Veysel, “Yeni Kamu Yönetimi Anlayışı”, **Kamu Yönetiminde Çağdaş Yaklaşımlar: Sorunlar, Tartışmalar, Çözüm Önerileri, Modeller, Dünya ve Türkiye Yansımaları**, İkinci Baskı, Seçkin, Ankara 2008, 27-46
- BLACK**, Alistair & **MUDDIMAN**, Dave & **PLANT**, Helen, **The Early Information Society: Information Management in Britain Before The Computer**, Ashgate, Hampshire & Burlington 2007
- BLUM**, Andrew, **Tubes: İnternetin Merkezine Yolculuk**, Çev. Erva DEMİR, 1. Baskı, Altıkkırkbeş Yayın, İstanbul 2014
- BOZKURT**, Giray Saynur, Küreselleşme ve Uluslararası Güvenlik, **Küreselleşme ve Ulus Devlet**, Oğuz KAYMAKÇI (Ed.), 1. Baskı, Ekin Kitabevi, Ankara 2007
- BRENNER**, Susan W. & **GOODMAN**, Marc D., “In Defense of Cyberterrorism: An Argument For Anticipating Cyber-Attacks”, **Journal of Law, Technology & Policy**, V. 2002, Iss.1, 2002, 1-57
- CAMPBELL**, Al, “ABD’de Neoliberalizmin Doğuşu: Kapitalizmin Yeniden Örgütlenmesi”, **Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki**, Çev. Şeyda BAŞLI & Tuncel ÖNCEL, Alfredo Saad FILHO & Deborah JOHNSTON (Eds.), 2. Basım, Yordam Kitap, İstanbul 2014, 305-324
- CARR**, Nicholas “Is Google Making Us Stupid?”, **The Digital Divide**, Mark Bauerlein (Ed.), Penguin, New York 2011, 63-75
- CASTELLS**, Manuel, **Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür Cilt: 1 Ağ Toplumunun Yükselişi**, Çev. Ebru Kılıç, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008 (Kısaca: Cilt: 1)
- CASTELLS**, Manuel, **Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür Cilt: 2 Kimliğin Gücü**, Çeviren: Ebru Kılıç, 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006

- CASTELLS, Manuel, Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür, Cilt: 3 Binyılın Sonu,**
İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008 (Kısaca. Cilt:3)
- CASTLES, Stephen & CUBAS, Magdalena Arias & KIM, Chulhyo & KOLETH, Elsa & ÖZKUL,**
Derya & WILLIAMSON, Rebecca, “Karl Polanyi’s Great Transformation as A
Framework for Understanding Neo Liberal Globalisation”, **Social Transformation and
International Migration in the 21st Century Working Paper**, August 2011
- CENTER FOR LAW AND DEMOCRACY, A Truly World-Wide Web: Assessing the
Internet from the Perspective of Human Rights, CLD, Halifax 2012**
- CERF, Vinton G., “Internet Access is not a Human Right”, 04.01.2012**
[,http://www.nytimes.com/2012/01/05/opinion/internet-access-is-not-a-human-right.html](http://www.nytimes.com/2012/01/05/opinion/internet-access-is-not-a-human-right.html)
- CERNY, Philip G. & MENZ, Georg & SOEDERBERG, Susanne, “Different Roads to
Globalization: Neoliberalism, The Competition State, and Politics in a More Open World”,
Internalizing Globalization: The Rise of Neoliberalism and the Decline of National
(International Political Economy Series), Susanne SOEDERBERG & Georg MENZ &
Philip G. CERNY (Eds.), First Published, Palgrave Macmillan, Hampshire & New York
2005, 1-30**
- CHANG, Ha-Joon, Ekonomi Rehberi: Ekonomi Hakkında Size Söylenenler ve
Söylenmeyenler, Çev. Mihriban DOĞAN, 2. Baskı, Say Yayınları, İstanbul 2017**
- CHANG, Ha-Joon, Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü, Çev. Tuğba Akıncılar ONMUŞ, 7.
Baskı, İletişim, İstanbul 2016**
- CHANG, Ha-Joon, Sanayileşmenin Gizli Tarihi, Çev. Emin Akçaoğlu, İkinci Basım, Epos,
Ankara 2009**

- CHATFIELD**, Tom, **Dijital Çağa Nasıl Uyum Sağlarız**, Çev. Levent KONCA, 1. Baskı, Sel Yayıncılık, İstanbul 2013
- CIBORRA**, Claudio & **NAVARRA**, Diego D., “Good Governance, Development Theory and Aid Policy: Risks and Challenges of E-Government in Jordan”, **Information Technology for Government**, V.11, No.2, 2005, 141-159
- CLARKE**, Roger, **Have We Learnt to Love Big Brother?**, <http://www.rogerclarke.com/DV/DV2005.html>
- COLARIK**, Andrew M. & **JANCZEWSKI**, Lech J., “Introduction to Cyber Warfare and Cyber Terrorism”, **Cyber Warfare and Cyber Terrorism**, Information Science Reference, Hershey 2008, xiii- xxx
- CRAIG**, John & **GREENHILL**, Briony, **Beyond Digital Divides? The Future for ICT in Rural Areas: A Report for The Commission for Rural Communities from Demos**, Countryside Agency Publications, West Yorkshire 2005
- CROUCH**, Colin, **Neoliberalizmin Garip Ölümsüzlüğü**, Çev. Uğur GEZEN, Birinci Baskı, Açılım Kitap, İstanbul 2014
- ÇAMLIBEL**, Taylan Esin, “Elektronik Ticaret ve İnternet Üzerinde Bilgi Akışında Gizlilik ve Bilgi Koruması”, **Bilişim Toplumuna Giderken Psikoloji, Sosyoloji ve Hukukta Etkiler Sempozyumu**, Türkiye Bilişim Derneği Yayınları, Ankara 2001
- ÇAPAR**, Fatih & **VURAL**, Ömer Faruk, “E-Devletleşme Önündeki Engel: Dijital Eşitsizlik”, **International Journal of Human Sciences**, Vol.10, Iss.1, 2013, 1674-1692
- ÇAPAR**, Fatih & **VURAL**, Ömer Faruk, “E-Devletleşme Önündeki Engel: Dijital Eşitsizlik”, **International Journal of Human Sciences**, V.10, Iss.2013, 1674-1692

- ÇEÇEN**, Anıl, **Kapitokrasi: Sermaye Egemenliği**, Birinci Basım, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2015
- ÇEÇEN**, Baran **Ulus Devletin Geleceği**, Birinci Basım, İleri Yayınları, İstanbul 2016
- ÇELİK**, Şener, "Stuxnet Saldırısı ve ABD'nin Siber Savaş Stratejisi: Uluslararası Hukukta Kuvvet Kullanmaktan Kaçınma İlkesi Çerçevesinde Bir Değerlendirme", **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.15, S.1, 2013, 137-175
- ÇOBAN**, Barış, "Gözün İktidarı Üzerine", **"Panoptikon: Gözün İktidarı"**, Barış ÇOBAN & Zeynep ÖZARSLAN (Eds.), 2. Baskı, Su Yayınları, İstanbul 2016, 11-138
- DAHL**, Robert A., **Demokrasi Üzerine**, Çev. Betül KADIOĞLU, Phoenix Yayınevi, Ankara 2001
- DAHLGREN**, Peter, "The Internet, Public Spheres, and Political Communication: Dispersion and Deliberation", **Political Communication**, V.22, Iss.2, 2005, 147-162
- De MASI**, Paula & **ESTEVAO**, Marcello & **KODRES**, Laura, "Who Has a New Economy", **Finance and Development**, V.38, No.2, June 2001, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2001/06/demasi.htm>
- DEMİR**, Ahmet, **Çağdaş Teknolojik Gelişmeler: Sosyo-Ekonomik Etkileri İle**, Genişletilmiş Üçüncü Baskı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981
- DEMİR**, Fatih, "Kamu Yönetimi İçin Bir Toplam Kalite Yönetimi Aracı: Ortak Değerlendirme Çerçevesi", **Kamu Yönetimi Yazıları: Teoride Değişim Yeniden Yapılanma Sorunlar ve Tartışmalar**, Bilal ERYILMAZ & Musa EKEN & Mustafa Lütfi ŞEN (Eds.), 1. Basım, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2007, 171-199
- DEMİRCAN**, Esra Sivrekli, "Yeni Ekonomik Düzendeki Bütçe Sistemlerindeki Değişim Süreci ve Türk Kamu Maliyesinin Uyumu", **Yönetim ve Ekonomi Dergisi**, C.13, S.2, 2006, 47-62

- DEMİRCİ, Mustafa, “Yönetişim Perspektifinden Kent Yapılanması”, **Yönetişim ve Yönetim Ekseninde Kamu Yönetimi**, Fatma Neval GENÇ (Ed.), Birinci Basım, Ekin Yayınevi, Bursa 2012, 137-173
- DEMİRCİ, Mustafa, “Yönetişim, Otorite ve Meşruiyet”, **Yönetişim: Kuram, Boyutlar, Uygulama**, M. Akif ÇUKURÇAYIR & H. Tuğba EROĞLU & Hülya Eşki UĞUZ (Eds.), Birinci Baskı, Çizgi Kitapevi, Konya 2010, 1-62
- DEWAN, Sanjeev & RIGGINS, Frederick J., “The Digital Divide: Current and Future Research Directions”, **Journal of Association for Information Systems**, V.6, No.12, 2005, 298–337
- DIJK, Jean Van, **Ağ Toplumu**, Çev. Özlem SAKİN, 3. Baskı, Kafka, İstanbul 2016
- DIMAGGIO, Paul & HARGITTAL, Eszter, **From The ‘Digital Divide’ to Digital Inequality’: Studying Internet Use As Penetration Increases**, Princeton Center for Arts and Cultural Policy Studies, Working Paper 15, Princeton 2001
- DİLEYİCİ, Dilek, “Devletin Mali Alandaki Rol ve Fonksiyonlarındaki Değişim”, **Kamu Maliyesinde Çağdaş Yaklaşımlar**, Coşkun Can AKTAN & Dilek DİLEYİCİ & İstiklal Y. VURAL (Eds.), Birinci Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2004, 27-45
- DİNÇER, Ömer, **İşletme Yönetimi**, 1. Baskı, Beta, İstanbul 1996
- DOĞAN, İlyas & DEMİRDAL, Balkan, “Adil Yargılanma Hakkı”, **İnsan Hakları Hukuku**, İlyas DOĞAN (Ed.), Genişletilmiş İkinci Baskı, Astana Yayınları, Ankara 2015, 541-574
- DOĞAN, İlyas, “Özel ve Aile Hayatına Saygı”, **İnsan Hakları Hukuku**, İlyas DOĞAN (Ed.), Genişletilmiş İkinci Baskı, Astana Yayınları, Ankara 2015, 587-613

- DOĞAN**, İlyas, **Sivil Toplum Anlayışı ve Siyasal Sistemler**, 4. Baskı, Astana Yayınları, Ankara 2015
- DOLGUN**, Uğur, **Enformasyon Toplumundan Gözetim Toplumuna**, Ekin Kitabevi, Ankara 2005
- DRUCKER**, Peter F. “The Coming of The New Organization”, **Harvard Business Review**, January-February 1988
- DRUCKER**, Peter F., “The Coming of The New Organization”, **Harvard Business Review**, January-February 1988
- DRUCKER**, Peter F., **Kapitalist Ötesi Toplum**, Çev. Belkıs ÇORAKÇI, İnkılap Yayınevi, İstanbul 2003
- DU GAY**, Paul, **Bürokrasiye Övgü: Weber, Organizasyon, Etik**, Çev. Engin YILDIRIM & Serkan BAYRAKTAR & Şuayip ÇALIŞ & İrfan HAŞLAK, 1. Basım, Değişim Yayınları, İstanbul 2002
- DUMÉNIL**, Gérard & **LÉVY**, Dominique, “Neoliberal (Karşı) Devrim”, **Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki**, Çev. Şeyda BAŞLI & Tuncel ÖNCEL, Alfredo Saad FILHO & Deborah JOHNSTON (Eds.), 2. Basım, Yordam Kitap, İstanbul 2014, 25-41
- DUNCAN**, William L., **Total Quality - Key Terms and Concepts**, Luftig & Warren International, New York 1995
- EASTON**, David, **A Framework for Political Analysis**, Prentice-Hall, New Jersey 1965
- EMİNİ**, Filiz Turan & **KOCAOĞLU**, Mustafa, “E-Dönüşüm Politikası Bağlamında İl Özel İdarelerinin Kurumsal Yapılanmasının Analizi”, **Kamu Yönetiminde Değişim ve Güncel**

Sorunlar 60. Yılında TODAİE, Eyyup G. İSBİR (Ed.), 1. Basım, TODAİE, Ankara 2013, 489-514

ENER, Meliha & **DEMİRCAN**, Esra, “Küreselleşme Sürecinde Değişen Devlet Anlayışından Kamu Hizmetlerinin Dönüşümüne: Sağlık Hizmetlerinde Piyasa Mekanizmaları”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.13, S.1, 2008, 57-82

ERBAŞ, Hayriye, **Küreselleşme, Kapitalizm ve Toplumsal Dönüşümler**, 1. Baskı, Palme Yayıncılık, Ankara 2009

ERDOĞAN, Mustafa, “Küreselleşme, Hukuk ve Türkiye”, **Liberal Düşünce Dergisi**, S.25-26, Y.7, Kış-Bahar 2002, 53-65

EREN, Hayrettin, **E-Dönüşüm Sürecinde İdari İşlemler (Elektronik İdari İşlemler)**, Birinci Baskı, Adalet Yayınevi, Ankara 2010

ERGUN, Turgay, “Postmodernizm ve Kamu Yönetimi”, **Amme İdaresi Dergisi**, C.30, S.4, 1997, 3-15

ERGÜL, Ergin, **Küresel Köyde Suç ve Adalet**, 1. Basım, Adalet Yayınevi, Ankara 2008

ERKAN, Hüsnü, **Bilgi Toplumu ve Ekonomik Gelişme**, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1994

ERNSDORFF, Marc & **BERBEC**, Adriana, “Estonia: The Short Road To E-Government and E-Democracy”, **E-government in Europe**, Paul G. NIXON & Vassiliki N. KOUTRAKOU (Eds.), First Published, Routledge, Abingdon 2007, 171-183

- ERTAŞ, Handan, “Yönetişim-E-Devlet Bağlamında Kamu Yönetiminin Dönüşümü”, **Teoriden Uygulamaya E-Devlet**, Ali ŞAHİN & Erhan ÖRSELLİ (Eds.), 1. Basım, Nobel, Ankara 2014, 35-56
- ERYILMAZ, Bilal, **Bürokrasi ve Siyaset: Bürokratik Devletten Etkin Yönetime**, 5. Basım, Alfa, İstanbul 2013
- EŞKİ, Hülya, “Kamu Yönetiminde Değişim ve Yeni Yönetim Modelleri”, **Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, C.9, S.17, 491-500
- FALLIERE, Nicolas Liam & MURCHU, O. & CHIEN, Eric **W32 Stuxnet Dossier**, Version 1.4, 2011, Symantec Corporation, <https://www.files.ethz.ch/isn/168388/cf4eaaaf89e17df399d1d580beade36a.pdf>
- FARAZMAND, Ali, “Bureaucracy and the Administrative System of Ancient World-State Persian Empire: Implications for Modern Administration”, **Bureaucracy and Administration**, Ali FARAZMAND (Ed.), Taylor & Francis Group, Boca Raton & London & New York 2009, 19-51
- FARAZMAND, Ali, Bureaucracy, Administration, and Politics: An Introduction”, **Bureaucracy and Administration**, Ali FARAZMAND (Ed.), Taylor & Francis Group, Boca Raton & London & New York 2009, 1-15 (Kısaltılmış: “Bureaucracy, Administration, and Politics...”)
- FOUNTAIN, Jane E., **Building the Virtual State Information Technology and Institutional Change**, Brookings Institution Press, Washington D.C. 2001
- FRANK, Andre Gunder, **ReOrient: Global Economy in The Asian Age**, Berkeley 1993
- FRANZESE, Patrick W., “Sovereignty in Cyberspace: Can It Exist?”, **The Air Force Law Review Cyberlaw Edition**, V.64, 2009, 1-42

FREYER, Hans, **Sanayi Çağı**, Çev. Bedia AKARSU & Hüseyin BATUHAN, 1. Baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2014

FRIEDMAN, Thomas L. & **RAMONET**, Ignacio, “Dueling Globalizations: A Debate Between Thomas L. Friedman and Ignacio Ramonet”, **Foreign Policy**, No. 116, Autumn 1999, 110-127

FRIEDMAN, Thomas L., “It's a Flat World, After All By” ,
<http://www.nytimes.com/2005/04/03/magazine/its-a-flat-world-after-all.html>

FRIEDMAN, Thomas L., **The Lexus and the Olive Tree**, Anchor Books, New York 2000, s.104

FRUG, Gerald. E., “The Ideology of Bureaucracy in American Law”, **Harvard Law Review**, V.97, No.6, 1984, 1276-1388

FUKUYAMA, Francis **Tarihin Sonu ve Son İnsan**, Çev. Zülfü Dicleli, 6. Baskı, Profil Yayıncılık, İstanbul 2016

FUKUYAMA, Francis, “Tarihin Sonu mu?”, Çev. Yusuf KAPLAN, **Küreselleşme Okumaları Ekonomi ve Siyaset**, Kudret BÜLBÜL (Ed.), Kadim Yayınları, İstanbul 2006, 227-264

GIDDENS, Anthony, **Ulus Devlet ve Şiddet**, Çev. Cumhur Atay, 1. Baskı, Devin Yayınları, İstanbul 2005

GIDDENS, Antony, “Modernitenin Küreselleşmesi”, Çev. Kudret BÜLBÜL, **Küreselleşme Okumaları Ekonomi ve Siyaset**, Kudret BÜLBÜL (Ed.), Kadim Yayınları, İstanbul 2006, 203-214

GIL-GARCIA, J. Ramon, **Enacting Electronic Government Success An Integrative Study of Government-wide Websites, Organizational Capabilities, and Institutions**, Springer, New York & Heidelberg & Dordrecht & London 2012

- GİRİTLİ**, İsmet & **BİLGİN**, Pertev & **AKGÜNER**, Tayfun, **İdare Hukuku**, Gözden Geçirilmiş ve Düzeltilmiş 3. Bası, DR Yayınları, İstanbul 2008
- GÖKÜŞ**, Mehmet, “Kamu Hizmeti Kavramı ve Yönetişim Yaklaşımı”, **Yönetişim Kuram, Boyutlar, Uygulama**, M. Akif ÇUKURÇAYIR & H.Tuğba EROĞLU & Hülya Eşki UĞUZ (Eds.), Çizgi Kitabevi, Konya 2010, 585-615
- GÖZLER**, Kemal, **İdare Hukuku Cilt II**, İkinci Baskı, Ekin Kitabevi, Bursa 2009
- GRONLUND**, Åke, “Electronic Government”, **Encyclopedia of Digital Government**, Ari-Veikko ANTTIROIKO & Matti MÄLKİÄ (Eds), Idea Group Reference, Hershey 2007, 634-642
- GRONLUND**, Åke, **Electronic Government: Design, Applications and Management**, Idea Group Publishing, London 2002
- GÜLER**, Birgül Ayman, “Yönetişim: Tüm iktidar Sermayeye”, **Praksis**, S.9, Kış-Bahar 2003, 93-116
- GÜLER**, Birgül Ayman, **Yeni Sağ ve Devletin Değişimi Yapısal Uyarlanma Politikaları 1980-1995**, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2016
- GÜLER**, Mahmut & **DÖVENTAŞ**, Ebru “Elektronik Devletten Mobil Devlete Geçişte Türkiye’de Yerel Yönetim Uygulamaları”, **Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.1, S.2, Haziran 2009, 25-48
- GÜLMEZ**, Mesut, “Weber ve İdeal Tip Bürokrasi Anlayışı”, **Amme İdaresi Dergisi**, S.8 /1, 1975, 47-73
- GÜMÜŞ**, Tarık, **Sosyal Devlet Anlayışının Gelişimi ve Dönüşümü**, 1. Baskı, 12 Levha Yayıncılık, İstanbul 2010
- GÜNDAY**, Metin, **İdare Hukuku**, 10. Baskı, İmaj Yayınevi, Ankara 2011

- GÜNDOĞAN**, Ertuğrul, “Yönetişim: Kavram, Kuram ve Boyutlar”, **Yönetişim Kuram, Boyutlar ve Uygulama**, M. Akif ÇUKURÇAYIR & H. Tuğba EROĞLU & Hülya Eşki UĞUZ (Eds.), Birinci Baskı, Çizgi Kitabevi, Konya 2010, 13-56
- GÜRAN**, M. Cahit, “Kamusal Başarısızlıkların Çözümü Açısından Yeni Kamu İşletmeciliği Anlayışının Değerlendirilmesi: Çözüm mü? Çözumsuzlük mü?” **Küreselleşme ve Kamu Yönetiminde Dönüşüm**, Ahmet Kesik & Hasan Canpolat (Eds.), Birinci Baskı, Seçkin, Ankara 2011, 117-155
- GÜVENÇ**, Nazım, **Küreselleşme ve Türkiye**, 1. Baskı, BDS Yayınları, İstanbul 1998
- GÜZELSARI**, Selime, “Neo-Liberal Politikalar ve Yönetişim Modeli”, **Amme İdaresi Dergisi**, C.36, S.2, Haziran 2003, 17-34
- HAJER**, A. Maarten, **Authoritative Governance Policy-Making in The Age of Mediatization**, Oxford University Press, Oxford 2009
- HANSEN**, Lene & **NISSENBAUM**, Helen “Digital Disaster, Cyber Security, and the Copenhagen School”, **International Studies Quarterly**, V.53, 2009, 1155–1175
- HART-LANDSBERG**, Martin, “Neo-Liberalizm: Mitler ve Gerçeklik”, **Neoliberalizm ve Kriz**, Çev. Barış BAYSAL & Çiğdem ÇİDAMLI & Deniz ŞİMŞEK & Levent AYDENİZ, 1. Basım, Kalkedon, İstanbul 2008, 79-101
- HASANOĞLU**, Mürteza, “Küreselleşmenin Devlet Yönetimine Etkileri”, **Sayıştay Dergisi**, S.43, Ekim-Aralık 2001, 68-82
- HASSAN**, Robert **Media Politics and The Network Society**, First Edition, Open University Press, Berkshire 2004

- HAZLETT**, Shirley-Ann & **HILL**, Frances, “Managing Service Quality Emerald Article: E-Government: The Realities of Using IT to Transform The Public Sector”, **Managing Service Quality**, V.13, Iss. 6, 2003, 445-452
- HEEKS**, Richard, “Reinventing Government in The Information Age”, **Reinventing Government in The Information Age International Practice in IT-Enabled Public Sector Reform**, Richard HEEKS (Ed.), 9-21
- HENMAN**, Paul **Governing Electronically: E-government and The Reconfiguration of Public Administration, Policy and Power**, First Published, Palgrave Macmillan, Hampshire & New York 2010
- HERZOG**, Stephen “Revisiting the Estonian Cyber Attacks: Digital Threats and Multinational Responses”, **Journal of Strategic Security**, V.4, Iss. 2, 2011, 49-60
- HO**, Alfred Tat-Kei, “Reinventing Local Governments and The E-Government Initiative”, **Public Administration Review**, V.62, No. 4, July/August 2002, 434-444
- HOBSEBORN**, Eric J., **Sanayi ve İmparatorluk**, Çev. Abdullah ERSOY, Beşinci Baskı, Dost Kitabevi, Ankara 2013
- HOBSEBORN**, Eric **Yeni Yüzyılın Eşiğinde**, Çev. İbrahim YILDIZ, 2. Basım, Yordam Kitap, İstanbul 2011
- HOFF**, Jens, “Technology and Social Change: The Path Between Technological Determinism, Social Constructivism and New Institutionalism”, **Democratic Governance and New Technology Technologically Mediated Innovations in Political Practice in Western Europe**, Jens HOFF & Ivan HORROCKS & Pieter TOPS (Eds.), Routledge, London & New York 2000, 13-33

- HOLTON**, Robert J., **Globalization and the Nation State**, Second Edition, Palgrave Macmillan, Hampshire 2011
- HOOD**, Christopher, “A Public Management for All Seasons?”, **Public Administration**, V.69, No.1, 1991, 3-19
- HUGHES**, Owen E., **Public Management and Administration: An Introduction**, Third Edition, Palgrave Macmillan, Hampshire & New York 2003
- HUIZINGA**, Todd, **The New Totalitarian Temptation: Global Governance and The Crisis of Democracy in Europe**, Encounter Books, New York 2016
- INOUE**, Yukiko & **BELL**, Suzanne T., “Electronic/Digital Government Innovation, and Publishing Trends With IT”, **Encyclopedia of Information Science and Technology Vol.I**, Mehdi KHOSROW-POUR (Ed), Idea Group Reference, Hershey & London 2005, 1018-1023
- IQBAL**, Zafar & **LEWIS**, Mervyn K., **An Islamic Perspective on Governance (New Horizons in Money and Finance)**, Edward Elgar Publishing, Cheltenham & Northampton 2009
- İŞLER**, Ozan, “J. M. Keynes’in Liberal Düşünce Geleneği İçindeki Konumu”, **John Maynard Keynes... Yine, Yeniden**, Deniz Taner KILINÇOĞLU & Emre ÖZÇELİK (Eds.), 1. Baskı, İletişim, İstanbul 2016, 19-44
- İZCİ**, Ferit & **ARSLAN**, Nagehan Talat, “Bilgi Toplumuna Geçiş Sürecinde Örgütsel Yapıda Meydana Gelen Değişimler: Bilişim Teknolojisi Örgütsel Yapı İlişkisi”, **İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, S.30, Mart 2004, 31-50
- JAEGER**, Birgit, “E-Government, E-Democracy and The Politicians”, **Encyclopedia of Information Science and Technology Vol: I**, Mehdi KHOSROW-POUR (Ed), Idea Group Reference, Hershey & London 2005, 990-994

- JAEGER**, Birgit, “E-Government, E-Democracy and The Politicians”, **Encyclopedia of Information Science and Technology Vol: I**, Mehdi KHOSROW-POUR (Ed.), Idea Group Reference, Hershey & London 2005, **990-994**
- JAMESON**, Fredric “Globalization and Political Strategy”, **New Left Review**, V.4, July-August 2000,49-68
- KARAGÜLMEZ**, Ali, “Elektronik Devlet Kavramı”, **Türkiye Adalet Akademisi Dergisi**, Y.1, S.2, 2010, 449-476
- KARAHANOGULLARI**, Onur, **Kamu Hizmeti (Kavram ve Hukuksal Rejim) Ek: “Eksik İmtiyaz: Kamu –Özel Ortaklığı (PPP)”**, 3. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara 2015
- KARAKEHYA**, Hakan, “Gözetim ve Suçla Mücadele: Gözetimin Tarihsel Gelişimi ile Yakın Dönemde Gerçekleştirilen Hukuki Düzenleme ve Uygulamalar Bağlamında Bir Değerlendirme”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.58, S.2, 2009, 319-357
- KARAKUL**, Selman **Yönetmelik Devlet**, Birinci Baskı, Seçkin, Ankara 2016
- KARAKURT**, Birol, “Küresel Kriz Sonrası Devletin Rolünün Yeniden Tanımlanması: Düzenleme ve Denetim Rolünün Hatırlanması”, **Küreselleşme ve Kamu Yönetiminde Dönüşüm**, Ahmet KESİK & Hasan CANPOLAT (Eds.), Birinci Baskı, Seçkin, Ankara 2011, 413-433
- KARKIN**, Naci & **ÖZGÜR**, Hüseyin, “Türkiye’nin Yönetmelik Düzeninde E-Devletten E-Yönetişime Geçiş”, **E-Devlet Kamu Yönetimi ve Teknoloji İlişkisinde Güncel Gelişmeler**, Mehmet Zahid SOBACI & Mete YILDIZ (Eds.), 1. Basım, Nobel Yayın, Ankara 2012, 85-102
- KESKİN**, Züleyha, **Kamu Hizmetinde Eşitlik İlkesi**, 1. Baskı, 12 Levha, İstanbul 2015

- KILIÇ**, Çiğdem, “Küreselleşen Dünyada Dijital Bölünme Sorunu”, **Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi**, C.13, S.1, 2011, 81-90
- KILINÇ**, Doğan, “**Anayasal Bir Hak Olarak Kişisel Verilerin Korunması**”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C.61, S.3, 2012, 1089-1169
- KILINÇOĞLU**, Deniz T. & **ÖZÇELİK**, Emre, “Önsöz: John Maynard Keynes: Yine Yeniden”, **John Maynard Keynes... Yine, Yeniden**, Deniz Taner KILINÇOĞLU & Emre ÖZÇELİK (Eds.), 1. Baskı, İletişim, İstanbul 2016, 7-17
- KIRÇOVA**, İbrahim, **E-Devlet Uygulamaları ve Ekonomiye Etkileri**, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2003
- KJAER**, Anne Mette, **Governance (Key Concepts)**, First Edition, Cambridge Polity Press, Cambridge 2004
- KLIJN**, Erik-Hans & **KOPPENJAN**, Joop F. M., “Public Management and Policy Networks: Foundations of a Network Approach to Governance”, **Public Management: An International Journal of Research and Theory**, V.2, Iss.2, 2000, 135–158
- KONDO**, Seiichi, “Globalisation, Governance, and the G8 Summit”, **Corporate, Public And Global Governance: The G8 Contribution**, Michele FRATIANNI & Paolo SAVONA & John J. KIRTON (Eds.) , Ashgate Publishing Limited, Hampshire 2007, 27-33
- KOOIMAN**, Jan, “Social-Political Governance: Introduction” , **Modern Governance: New Government-Society Interactions**, Jan KOOIMAN (Ed.), Sage Publications, London & Thousand Oaks & New Delhi 1994, 1-8
- KORAY**, Meryem, **Avrupa Toplum Modeli**, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2005

- KÖSE**, Ömer, “Küreselleşmenin Devlet ve Kamu Yönetimi Üzerindeki Etkileri ve Türk Kamu Yönetimine Yansımaları”, **Bilgi Çağında Türk Kamu Yönetiminin Yeniden Yapılandırılması - II**, Ahmet NOHUTÇU & Asım BALCI (Eds.), 1. Baskı, Beta, İstanbul 2007, 1-28
- KÖSECİK**, Muhammed & KARKIN, Naci, “Elektronik Devlet: Amaçlar, Sorunlar ve Uygulamalar”, **Kamu Yönetimi: Kuramdan Uygulamaya**, Abdullah YILMAZ & Mustafa ÖKMEN (Eds.), 1. Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara 2004, 97-129
- KÖSECİK**, Muhammet & KARKIN, Naci, “Elektronik Devlet: Amaçlar, Sorunlar ve Uygulamalar”, **Kamu Yönetimi: Kuramdan Uygulamaya**, Abdullah YILMAZ ve Mustafa ÖKMEN (Eds.), 1. Basım, Gazi Kitabevi, Ankara 2004, 97-129
- KRANZBERG**, Melvin, “The Information Age: Evolution Or Revolution?”, B. GUILLE(ed.), **Information Technologies and Social Transformation**, National Academy Press, Washington 1985, 35-54
- KUMAR**, Krishan, **Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Topluma: Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları**, Çev. Mehmet KÜÇÜK, Birinci Baskı, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 1999
- KURAN**, Hüseyin, **Türkiye İçin E-Devlet Modeli Analiz ve Model Önerisi**, 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005
- KURT**, Mustafa & UĞURLU, Özlem YAŞAR, “Yeni Kamu Yönetimi ve Yeni Kamu Yönetimi Yaklaşımının Gelişiminde Avrupa Birliği’nin Rolü: İlerleme Raporları İçerik Analizi”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi**, C.10, S.11, 2007, 81-109
- KUTLU**, Önder, **Karşılaştırmalı Kamu Yönetimi Teorik Çerçeve ve Ülke Uygulamaları**, Çizgi Kitabevi, Konya 2006

LA BROTZ, Dan, “Finansal Krize Soldan Bakmak”, **Neoliberalizm ve Kriz**, Çev.Bariş BAYSAL & Çiğdem ÇİDAMLI & Deniz ŞİMŞEK & Levent AYDENİZ, 1. Basım, Kalkedon, İstanbul 2008, 39-48

LA RUE, Frank **Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression**, Frank La Rue, Seventeenth session Agenda item 3, United Nations General Assembly, 16 May 2011, http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/17session/A.HRC.17.27_en.pdf

LAUER, Thomas W., “The Risk of e-Voting”, **Electronic Journal of e-Government**, V.2, Iss.3, 2004, 177-186

LEE, Jungwoo, “Search For Stage Theory in E-Government Development”, **Developments in e-Government A Critical Analysis**, David GRIFFIN & Philippa TREVORROW & Edward HALPIN (Eds.), IOS Press, Amsterdam 2007, 33-48

LIN, Herbert S., “Offensive Cyber Operations and The Use of Force”, **Journal of National Security Law & Policy**, V.4, No.63, 2010, 63-86

LINDNER, Ralf & **AICHHOLZER**, Georg & **HENNEN**, Leonhard, “Electronic Democracy in Europe: An Introduction”, **Electronic Democracy in Europe Prospects and Challenges of E-Publics, E-Participation and E-Voting**, Ralf LINDNER & Georg AICHHOLZER & Leonhard HENNEN (Eds.), Springer, Heidelberg & New York & London 2016, 1-17

LIPSCHUTZ, Ronnie D. & **ROWE**, James K., **Globalization, Governmentality and Global Politics: Regulation For The Rest of Us?**, First Published, Routledge, London & New York 2005

LIST, Friedrich **The National System of Political Economy**, İngilizceye Çev. Sampson S. LLOYD, Longmans, Green, And Co. , London & New York & Bombay & Calcutta 1909

- LOVEDAY**, Barry, “Address to The EGPA Conférence, Cape Sounion, Greece”, **The Challenge of Change for European Judicial Systems: Developing a Public Administration Perspective**, Marco FABRI & Philip M. LANGBROEK, IOS Press, Amsterdam & Berlin & Oxford & Tokyo & Washington DC 2000, 23-28
- LYON**, David, **Elektronik Göz: Gözetim Toplumunun Yükselişi**, Çev. Dilek HATTATOĞLU, 1. Baskı, Sarmal Yayınları, İstanbul 1997
- LYON**, David, **Günlük Hayatı Kontrol Etmek Gözetlenen Toplum**, Çev. Gözde SOYKAN, 1. Basım, Kalkedon, İstanbul 2006
- LYON**, David, **Vesikalı Yurttaş Gözetim Aracı Olarak Kimlik Kartları**, Çev. Barış BAYSAL, 1. Baskı, Kalkedon, İstanbul 2012
- MACINTOSH**, Ann, “Using Information and Communication Technologies to Enhance Citizen Engagement in the Policy Process”, **Promise and Problems of E-Democracy: Challenges of Online Citizen Engagement**, OECD Publishing, Paris 2003, 19-142
- MADISE**, Ulle & **MARTENS**, Tarvi, “E-voting in Estonia 2005: The First Practice Of Country-Wide Binding Internet Voting in the World”, **Electronic Voting 2006 2nd International Workshop Co-organized by Council of Europe, ESF TED, IFIP WG 8,5 and E-Voting**. CC, Robert KRIMMER (Ed.), Gesellschaft für Informatik, Bonn 2006, 15-26
- MALINA**, Anna “Perspectives on Citizen Democratisation and Alienation in The Virtual Public Sphere”, **Digital Democracy Discourse and Decision Making in the Information Age**, Barry N.Hague & Brian D.Loader (Eds.), Routledge, London & New York, 23-38
- MALINA**, Anna, “Bridging The Digital Divide in Scotland”, **Encyclopedia of Information Science and Technology Vol: I**, Mehdi KHOSROW-POUR (Ed.), Idea Group Reference, Hershey & London 2005, 278-283

- MARDİN**, Şerif, **Siyasal ve Sosyal Bilimler Makaleler 2**, 12. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2014
- MATTELART**, Armand, **Bilgi Toplumunun Tarihi**, Çev. Halime Yücel ALTINEL, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2004
- MAYO**, John S., “The Evolution of Information Technologies”, **Information Technologies and Social Transformation**, B. Guile (Ed.), National Academy Press, Washington DC 1985, 7-34
- McCLELLAN III**, James E. & **DORN**, Harold, **Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji**, Çev. Haydar YALÇIN, 5. Baskı, Akılçelen Kitapları, Ankara 2016
- McCOURT**, Willy, **Models of Public Service Reform A Problem-Solving Approach**, The World Bank East Asia and the Pacific Region Poverty Reduction and Economic Management Unit, 2013
- McIVER**, William J. Jr. & **ELMAGARMID**, Ahmed K., “Introduction” **Advances in Digital Government: Technology, Human Factors, and Policy**, William J. McIver, Jr. & Ahmed K. ELMAGARMID (Eds.), Kluwer Academic Publishers, Boston 2002, 1-36
- McLOUGHLIN**, Ian & **WILSON**, Rob, **Digital Government at Work: A Social Informatics Perspective**, Oxford University Press, Oxford 2013
- McLUHAN**, Marshall, **Gutenberg Galaksisi: Tipografik İnsanın Oluşumu**, Çev. Gül ÇAĞALI GÜVEN, Yapı Kredi Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2017
- MILLER**, Hugh T. & **FOX**, Charles J., **Postmodern Public Administration**, M.E. Sharpe, New York & London 2007

- MISURACA**, Gianluca & **SAVOLDELLI**, Alberto & **CODAGNONE**, Cristiano, “Evaluating e-Government: A Comprehensive Methodological Framework to Assess Policy Impacts”, **Government e-Strategic Planning and Management: Practices, Patterns and Roadmaps**, Leonidas ANTHOPOULOS & Christopher G. REDDICK (Eds.), Springer, New York & Heidelberg & Dordrecht & London 2013, 25-48
- MOON**, M. Jae, “The Evolution of E-Government Among Municipalities: Rhetoric Or Reality?” **Public Administration Review**, Vol.62, No.4, 2002, 424-433
- MOORE**, Richard K., “Democracy and Cyberspace”, **Digital Democracy Discourse and Decision Making in The Information Age**, Barry N. HAGUE & Brian D. LOADER (Eds.), Routledge, London & New York, 39-62
- MUELLER**, Milton L., **Universal Service: Competition, Interconnection and Monopoly in The Making of The American Telephone System**, 2013, s.7, https://surface.syr.edu/books/18/?utm_source=surface.syr.edu%2Fbooks%2F18&utm_medium=PDF&utm_campaign=PDFCoverPages
- NAISBITT**, John, **Megatrends: Ten New Directions Transforming Our Lives**, Second Published, Warner Books, New York 1984
- NARALAN**, Abdullah, "E-Devlete Etki Eden Faktörler", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.12, S.2, 2008, 457-468
- NATIONAL TELECOMMUNICATIONS AND INFORMATION ADMINISTRATION**, **National Broadband Research Agenda: Notice and Request for Comments Comments of Partnership for Progress on the Digital Divide**, 2016, <https://www.ntia.doc.gov/files/ntia/publications/ppdd-nbracomments.pdf>

NATO StratCom COE, Internet Trolling As A Hybrid Warfare Tool: The Case of Latvia Results of Study, Riga 2016.

NOHRIA, N. & BERKLEY, J.D. “The Virtual Organization (Bureaucracy, Technology and The Implosion Of Control)”, **The Post-Bureaucratic Organization**, C. HECKSCHER & A. DENNELON (Eds.), Sage, London 1994, 108-128

NOHUTÇU, Ahmet & BALCI, Asım, “Giriş: Kamu Yönetiminin Yeni Perspektif ve Dinamizmi: ‘Kamu’nun Yönetilmesinden Kamunun Yönetmesi Anlayışına Doğru”, **Kamu Yönetiminde Çağdaş Yaklaşımlar Sorunlar, Tartışmalar, Çözüm Önerileri, Modeller, Dünya ve Türkiye Yansımaları**, Asım BALCI & Ahmet NOHUTÇU & Namık Kemal ÖZTÜRK & Bayram COŞKUN (Eds.) , İkinci Baskı, Seçkin, Ankara 2008, 15-27

NOHUTÇU, Ahmet & BALCI, Asım, “Kamu Yönetiminin Yeni Perspektif ve Dinamizmi: “Kamu”Nun Yönetilmesinden “Kamu”Nun Yönetmesi Anlayışına Doğru”, **Kamu Yönetiminde Çağdaş Yaklaşımlar: Sorunlar, Tartışmalar, Çözüm Önerileri, Modeller, Dünya ve Türkiye Yansımaları**, İkinci Baskı, Seçkin, Ankara 2008, 15-26

NORDBERG, Kenneth, **Revolutionizing Economic and Democratic Systems: Reinventing the Third Way**, Palgrave Macmillan, Hampshire & New York 2017

NORRIS, Pippa, **Digital Divide: Civic Engagement, Information Poverty and The Internet Worldwide**, Cambridge University Press, Cambridge 2001

ODABAŞ, Hüseyin, **E-Devlet E-Devlet Sürecinde Elektronik Belge Yönetimi**, 1. Baskı, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2009

OECD, Skills and Jobs in The Internet Economy, OECD Digital Economy Papers, No. 242, OECD Publishing, Paris 2014, s.8 <http://dx.doi.org/10.1787/5jxvbrjm9bns-en>

OECD, **Understanding Digital Divide**, OECD Publications, Paris 2001,
<https://www.oecd.org/sti/1888451.pdf>

OĞURLU, Yücel, **İdare Hukukunda “E-Devlet” Dönüşümü ve Dijitalleşen Kamu Hizmeti**, 1. Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2010

OĞURLU, Yücel, **İdare Hukukunda “E-Devlet” Dönüşümü ve Dijitalleşen Kamu Hizmeti**, 1. Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2010

OĞUZ, Habip, “Elektronik Ortamda Kişisel Verilerin Korunması, Bazı Ülke Uygulamaları ve Ülkemizdeki Durum”, **Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi**, S.3, 2014, 1-38

OHMAE, Kenichi, “Ulus Devletin Sonu”, Çev. Zülfü Dicleli, **Küreselleşme Okumaları Ekonomi ve Siyaset**, Kudret BÜLBÜL (Ed.), Kadim Yayınları, İstanbul 2006, 265-283

OKÇU, Murat, “Değişen Dünyayı Anlamak İçin Önemli Bir Kavram: Yönetişim”, **Yönetişim ve Yönetim Ekseninde Kamu Yönetimi**, Fatma Neval GENÇ (Ed.), Ekin Yayınevi, Bursa 2012, 9-29

ONAR, Sıddık Sami, **İdare Hukukunun Umumi Esasları Cilt:1**, 3. Baskı, İstanbul 1996

OSBORNE, David & GAEBLER, Ted, **Reinventing Government: How the Entrepreneurial Spirit is Transforming the Public Sector**, First Printing, Penguin, New York & London & Victoria & Toronto & Auckland 1993

OSBORNE, Stephen P., “Introduction The (New) Public Governance: A Suitable Case for Treatment?”, **The New Public Governance? : Emerging Perspectives on The Theory and Practice of Public Governance**, Stephen P. OSBORNE (Ed.), First Published, Routledge, London & New York 2010, 1-16

- ÖĞÜN, Mehmet Nesip & KAYA, Âdem, “Siber Güvenliğin Milli Güvenlik Açısından Önemi ve Alınabilecek Tedbirler”, **Güvenlik Stratejileri Dergisi**, C.9 S.18, 2013, 145-181
- ÖĞÜT, Âdem, **Bilgi Çağında Yönetim**, 5. Basım, Nobel, Ankara 2012
- ÖKMEN, Mustafa & BAŞTAN, Serhat & YILMAZ, Abdullah, “Kamu Yönetiminde Yeni Yaklaşımlar ve Bir Yönetişim Faktörü Olarak Yerel Yönetimler”, **Kamu Yönetimi: Kuramdan Uygulamaya**, Abdullah YILMAZ & Mustafa ÖKMEN (Eds.) , Gazi Kitabevi, Ankara 2004, 23-80
- ÖKTEN, Serkan, Türkiye’de Postmodern Kamu Yönetimi Uygulamaları, **Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi**, S.5, 2012, 227-243
- ÖRSELLİ, Erhan & TAŞPINAR, Yasin, “E-Devlet: Fırsatlar ve Tehditler Bağlamında Bir Analiz”, **Teoriden Uygulamaya E-Devlet**, Ali ŞAHİN & Erhan ÖRSELLİ (Eds.), 1. Basım, Nobel, Konya 2014, 1-34
- ÖZALP, Ahmet, “ ‘Theoria’dan ‘Techne’ye: Tekniğin İktidarı”, **Kamu Yönetimi ve Teknoloji**, Onur Ender ASLAN & Nuran SAVAŞKAN AKDOĞAN & Burak TANGÖR & Hande MİMAROĞLU ÖZGEN & Asu ALTUNOĞLU (Eds.), 1. Basım, TODAİE, Ankara 2011, 47-60
- ÖZAY, İl Han, **Günüşiğinde Yönetim**, 2. Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul 2002
- ÖZBUDUN, Ergun, “Anayasa Hukuku Bakımından Özel Haberleşmenin Gizliliği”, **Ankara Hukuk Fakültesi Ellinci Yıl Armağanı 1925-1975**, C.1, Sevinç Matbaası, Ankara 1997, 265-295
- ÖZCAN, Kerim & AĞCA, Veysel, “Yeni Kamu Yönetimi Anlayışında Postmodernizmin İzleri”, **Amme İdaresi Dergisi**, C.43, S.3, 2010, 1-32

ÖZDEMİR, Gamze Yücesan, “ ‘Kamu Hizmeti Bir Tuş Kadar Yakın’: Teknoloji ve Yurttaşlık Üzerine Notlar”, **Kamu Yönetimi ve Teknoloji**, Onur Ender ASLAN & Nuran SAVAŞKAN AKDOĞAN & Burak TANGÖR & Hande MİMAROĞLU ÖZGEN & Asu ALTUNOĞLU (Eds.), 1. Basım, TODAİE, Ankara 2011, 12-17

ÖZDEMİR, Hayrunnisa, **Elektronik Haberleşme Alanında Kişisel Verilerin Özel Hukuk Hükümlerine Göre Korunması**, 1. Baskı, Seçkin, Ankara 2009

ÖZDOĞAN, Mücahit, **Küreselleşmenin İstihbarat, Güvenlik ve Terör Boyutu**, Adalet Yayınevi, Ankara 2016

ÖZER, Buğra & **ÖKMEN**, Mustafa, “Kamu Politikası Yapımı ve Uygulamalarında Demokratikleşme, Müzakere, Yönetişim Süreçleri ve Türk Kamu Yönetimine İzdüşümleri”, **Yönetişim ve Yönetim Ekseninde Kamu Yönetimi**, Fatma Neval GENÇ (Ed.) , 1. Basım, Ekin Yayınevi, Bursa 2012, 175-214

ÖZER, M. Akif, “Kamu Yönetiminin Geleceğine Dair Düşünceler”, **Sayıştay Dergisi**, S.57, 2005, 55-80

PACIFIC COUNCIL ON INTERNATIONAL POLICY, **Roadmap for E-government in the Developing World: 10 Questions E-Government Leaders Should Ask Themselves**, Working Group on E-Government in the Developing World: The Western Partner of The Council on Foreign Relations, Los Angeles 2002.
<http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/apcity/unpan005030.pdf>

PARKS, Peggy J., **The Digital Divide**, Reference Point Press, San Diego 2013

PARSONS, Wayne, “Modernism Redux: Po-Mo Problems and Hi-Mo Public Policy”, **Public Management in the Postmodern Era: Challenges and Prospects**, John FENWICK &

Janice McMILLAN (Eds.), Edward Elgar Publishing, Cheltenham & Northampton 2010, 12-38

PEGNATO, Joseph A., “Is a Citizen a Customer?”, **Public Productivity & Management Review**, V.20, No.4, 1997, 397-404

PEKER, Ömer, “Toplam Kalite Yönetimi ve Kamu Hizmetinde Kalite”, **Çağdaş Yerel Yönetimler**, C.5, S.6, 1996, 43-57

PERSSON, Anders & **GOLDKUHL**, Göran, "Government Value Paradigms: Bureaucracy, New Public Management and E-Government," **Communications of the Association for Information Systems**: V. 27, Iss.1, 2010, 46-61

PETERS, B. Guy & **PIERRE**, John, “Governance Without Government?”, **Rethinking Public Administration, Journal of Public Administration Research and Theory: J-PART**, Vol. 8, No. 2, April 1998, 223-243

PICK, James B. & **SARKAR**, Avijit, **The Global Digital Divides: Explaining Change**, Springer, Berlin 2015

PIERRE, Jon & **PETERS**, B. Guy, **Governance, Politics and The State**, First Edition, Palgrave Macmillan, Hampshire & New York 2000

PIERRE, Jon, “Introduction: Understanding Governance”, **Debating Governance. Authority, Steering, and Democracy**, Jon PIERRE (Ed.), First Published, Oxford University Press, Oxford 2000, 1-10

POLANYI, Karl, **Büyük Dönüşüm Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri**, Çev. Ayşe BUĞRA, 9. Baskı, İletişim, İstanbul 2010

- POLLITT**, Christopher & **THIEL**, Sandra Van & **HOMBURG**, Vincent, “Introduction”, **New Public Management in Europe Adaptation and Alternatives**, Christopher POLLITT & Sandra Van THIEL & Vincent HOMBURG (Eds.), First Published, Palgrave Macmillan, Hampshire & New York 2007, 1-9
- POSTMAN**, Neil, **Teknopoli**, Çev. Mustafa Emre YILMAZ, 2. Baskı, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2006
- POWELL**, Walter W., “Neither Market Nor Hierarchy: Network Forms of Organization”, **Research in Organizational Behavior**, V.12, 1990, 295-336
- PRAKASH**, Aseem, “The East Asian Crisis And The Globalization Discourse”, **Review Of International Economy**, vol.8, Iss.1, 2001, 119-146
- PRENSKY**, Marc, "Digital Natives, Digital Immigrants", **The Digital Divide**, Mark BAUERLEIN (Ed.), Penguin, New York 2011, 3-11
- RICHTER**, Ingo "New Human Rights Theories for Post-Constitutional Societies”, **Beyond Neoliberalism Social Analysis After 1989**, Marian BURCHARDT & Gal KIRN (Eds.), Palgrave Macmillan, Gewerbestrasse 2017, 235-256
- RID**, Thomas & **McBURNEY**, Peter, “Cyber-Weapons”, **The RUSI Journal**, V.157, Iss.1, 2012, 6-13
- ROBERTSON**, Roland, **Küreselleşme Toplum Kuramı ve Küresel Kültür**, Çev. Ümit Hüsrev YOLSAL, 1. Baskı, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999
- ROBINSON**, Mark, **From Old Public Administration to the New Public Service: Implications for Public Sector Reform in Developing Countries**, UNDP Global Centre for Public Service Excellence, Singapore 2015

- RODRİK**, Dani, **Akıllı Küreselleşme: Küresel Piyasalar, Devlet ve Demokrasi Neden Birlikte Var Olmazlar?** Çev. Burcu AKSU, 1. Basım, Efil Yayınevi, İstanbul 2011
- SALİHPAŞAOĞLU**, Yaşar, “Özel Hayatın Kapsamı: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İçtihatları Işığında Bir Değerlendirme”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.17, S.3, 2013, 227-266
- SAMBANIS**, Nicholas, “Globalization, Decentralization and Secession: A Review of The Literature and Some Conjectures”, **Globalization and Self Determination Is The Nation-State Under Siege?**, David R. CAMERON & Gustav RANIS & Annalisa ZINN (Eds.), First Published, Routledge, New York 2006, 199-232
- SANDER**, Oral, **Siyasi Tarih İlk Çağlardan 1918’e 1. Cilt**, 12. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2003
- SANDIKLI**, Atilla & **EMEKLİER**, Bilgehan, “Güvenlik Yaklaşımlarında Değişim ve Dönüşüm”, **Teoriler Işığında Güvenlik, Savaş, Barış ve Çatışma Çözümleri**, Atilla Sandıklı (Ed.), Bilgesam Yayınları, İstanbul 2012, 3-70
- SARAN**, Ulvi, **Kamu Yönetiminde Yeniden Yapılanma Kalite Odaklı Bir Yaklaşım**, Birinci Baskı, Atlas Yayınevi, Ankara 2004
- SARITAŞ**, İbrahim “Küreselleşme”, **Feodaliteden Küreselleşmeye Temel Kavram ve Süreçler**, Tevfik ERDEM (Ed.), Lotus, Ankara 2006, 389-426
- SAVRAN**, Sungur, **Üçüncü Büyük Depresyon Kapitalizmin Alacakaranlığı**, Birinci Basım, Yordam Kitap, İstanbul 2013
- SAYIŞTAY**, **Sosyal Güvenlik Kurumu 2013 Yılı Sayıştay Denetim Raporu**, 2014, s.49, https://www.sayistay.gov.tr/tr/Upload/62643830/files/raporlar/kid/2013/Sosyal_G%C3%B

[Cvenlik Kurumlar%C4%B1/SOSYAL%20G%C3%9CVENL%C4%B0K%20KURUMU.pdf](#)

SCAROZZA, Danila & **HINNA**, Alessandro & **SCRAVAGLIERI**, Stefano & **TROTTA**, Marta, “The Value of ICT Applications: Linking Performance, Accountability and Transparency in Public Administrations” , **Information and Communication Technologies in Organizations and Society; Past, Present And Future**, Francesca RICCIARDI & Antoine HARFOUCHE (Eds.), Springer, Switzerland 2016, 51-70

SCHELIN, Shannon Howle, “A Primer on E-Government” , **Encyclopedia of Information Science and Technology Vol. I**, Mehdi KHOSROW-POUR (Ed.), Idea Group Reference, Hershey & London 2005, 11-15

SCHMIDT, Ingo “Krizleri Kıyaslamak: 1930’lar, 1970’ler ve Bugün”, **Neoliberalizm ve Kriz**, Çeviren: Barış BAYSAL & Çiğdem ÇİDAMLI & Deniz ŞİMŞEK & Levent AYDENİZ, 1. Basım, Kalkedon, İstanbul 2008, 65-78

SCHWAB, Klaus, **Dördüncü Sanayi Devrimi**, Çev. Zülfü DİCLELİ, Optimist, İstanbul 2017

SEIFERT, Jeffrey W. & **CHUNG**, Jongpil, “Using E-Government to Reinforce Government–Citizen Relationships Comparing Government Reform in The United States and China”, **Social Science Computer Review**, V.27, No.1, February 2009, 3-23

SELVİ, Özgür, “Bilgi Toplumu, Bilgi Yönetimi ve Halkla İlişkiler”, **Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi**, C.1, S.3, 2012, 191-214

SENEVIRATNE, Sonia J., “Information Technology and Organizational Change in The Public Sector”, G. D. Garson (Ed.), **Information Technology and Computer Applications in Public Administration: Issues and Trends**, Idea Group Publishing, Hershey 1999, 41-61

- SEVİNÇ**, İsmail & **ŞAHİN**, Ali, “Kamu Çalışanlarının E-Devlet Uygulamalarında Karşılaştıkları Sorunların Belirlenmesine Yönelik Karaman İlinde Bir Araştırma”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.18, S.2, 2013, 197-212
- SEZEN**, Seriyen, “Yeni Kamu İşletmeciliği Baskısı Karşısında Türk Kamu Yönetiminde İstihdam”, **Kamu Yönetiminde Değişim ve Güncel Sorunlar 60. Yılında TODAİE**, Eyyup Günay İSBİR (Ed.), TODAİE, Ankara 2013, 291-310
- SINGER**, P.W & **FRIEDMAN**, Allan, **Siber Güvenlik ve Siber Savaş**, 1. Baskı, Buzdağı Yayınevi, Ankara 2015
- SINISALU**, Arnold, “Propaganda, Information War and the Estonian-Russian Treaty Relations: Some Aspects of International Law”, **Juridica International**, V.15, 2008, 154-162
- SIX**, Perri, **E-Governance Styles of Political Judgment in The Information Age Policy**, First Published, Palgrave Macmillan, Hampshire & New York 2004
- SKEPYS**, Brian, “Is There A Human Right to The Internet?”, **Journal of Politics and Law**; V. 5, No. 4, 2012, 15-29
- SMOUTS**, Marie-Claude, "The Proper Use of Governance in International Relations", **International Social Science Journal**, V.50, Iss.155, 1998, 81-89
- SNELLEN**, Ignace, “Technology and Public Administration: Conditions for Successful E-Government Development Some Introductory Observations”, **New Technologies in Public Administration**, Giorgio PETRONI & Fanie CLOETE (Eds.), IOS Press, Amsterdam 2005, 5-19
- SOBACI**, Mehmet Zahid, “E-Devlet: Kuramsal Bir Bakış”, **E-Devlet Kamu Yönetimi ve Teknoloji İlişkisinde Güncel Gelişmeler**, Mehmet Zahid SOBACI & Mete YILDIZ (Ed.), 1. Basım, Nobel Yayın, Ankara 2012, 3-37

- SOBACI**, Mehmet Zahid, “İdari Reformun Altın Çağında Kamu Hizmetinde Derin Dönüşüm”,
Küreselleşme ve Kamu Yönetiminde Dönüşüm, Ahmet KESİK & Hasan CANPOLAT
(Eds.), Birinci Baskı, Seçkin, Ankara 2011, 173-193
- SOLAK**, Ali Osman, “Evrensel Hizmetlerin Sunulduğu Piyasalarda Serbestleştirme ve
Özelleştirme: Ekonomik Etkinlik Açısından Bir Değerlendirme”, **Süleyman Demirel
Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Y.2012/2, S.16, 177-190
- STAHL**, Bernd Carsten, “The Paradigm of E-Commerce in E-Government and E-Democracy”,
Electronic Government Strategies and Implementation, Wayne HUANG & Keng
SIAU & Kwok Kee WEI (Eds.), Idea Group, Hershey & London 2005, 1-19
- STOKER**, Gerry, “Governance As Theory: Five Propositions”, **International Social Science
Journal**, V.50, No.155, 1998, 17–28
- SUNAY**, Reyhan, **Tartışılan Egemenlik**, 1. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara 2007
- SWISS**, J. E., “Adapting Total Quality Management (TQM) to Government”, **Public
Administration Review**, V.52, Iss.4, 1992, 356-362
- ŞAHİN**, Ali & **BAYRAKÇI**, Erdal & **GÖKÜŞ**, Mehmet, “Vatandaşların E-Devleti Algılama
Biçimi ve Beklentileri”, **Kuram ve Yöntem Açısından Türkiye’de Kamu Yönetimi
Bildiriler Kitabı Kayfor 2011**, Hikmet KAVRUK (Ed.), 1. Basım, TODAİE, Ankara
2012, 341-360
- ŞAHİN**, Ali & **TAŞPINAR**, Yasin, “E- Devlet Uygulamalarında Karşılaşılan Bir Sorun Olarak
Sayısal Uçurum ve Boyutları: Türkiye Örneği” , **Kuram ve Yöntem Açısından
Türkiye’de Kamu Yönetimi Bildiriler Kitabı 9. KAYFOR (Kamu Yönetimi Kongresi)
Bildirileri**, Ankara 2011, 299-325

- ŞAHİN, Ali, Türk Kamu Yönetiminde Yapısal Dönüşüm ve E-Devlet**, Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Atlas Akademi, Konya 2014
- ŞEN, Ali & AKDENİZ, Sıdıka**, “Sayısal Uçurumla Başetmek: OECD Trendleri ve Türkiye”, **Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi**, C.7, S.1, 2012, 53-75
- ŞENEL, Alaeddin, İlkel Topluluktan Uygar Topluma: Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982
- ŞENER, Hasan Engin** “Kamu Yönetiminde Postmodernizm”, **Kamu Yönetimi: Yöntem ve Sorunlar**, Şinasi AKSOY & Yılmaz. ÜSTÜNER (Eds.), 1. Basım, Nobel, Ankara 2007
- ŞİŞMAN, Aziz & ALKIŞ, Zübeyde & MARAŞ, E. Erdem**, “E-Devlet ve M-Devlet’in Geliştirilmesinin Önündeki Engel; Sayısal Uçurum”, **Harita Teknolojileri Elektronik Dergisi**, C.3 No.1, 2011, 27-37
- TAN, Turgut**, “Anayasa Mahkemesi Kararlarında Kamu Hizmeti Yaklaşımı” **Anayasa Yargısı Dergisi**, C.8, 1991, 233-252
- TANŞU, Okan**, **Digicrimination Dijitalleşmeyle Gelen Yeni Bir Ayrımcılık Bunlar İyi Günlerimiz**, Literatürk, Konya 2017
- TARHAN, Ahmet**, **Kamu Yönetiminde Halkla İlişkiler ve E-Devlet Uygulamaları**, 1. Baskı, Palet Yayınları, Konya 2011
- TAŞKIN, Atilla** “Tarımsal Üretim Sürecinde Emek ve Teknolojinin Tarihsel Gelişimi”, **Kamu Yönetimi ve Teknoloji**, Onur Ender ASLAN & Nuran SAVAŞKAN AKDOĞAN & Burak TANGÖR & Hande MİMAROĞLU ÖZGEN & Asu ALTUNOĞLU (Eds.), 1. Basım, TODAİE, Ankara 2011, 499-512

TAŞKIN, Cebraıl, **Ağ Teknolojileri ve Telekomünikasyon**, 3. Baskı, Pusula, İstanbul 2014

TEKİNSOY, M. Ayhan, “Bağımsız İdari Otoriteler ve Regülasyon Anlayışı-Tartışmalar, Sorunlar”, **Ankara Barosu Dergisi**, Y.65, S.2, Bahar 2007, 119-134

TEKİNSOY, Özge Okay, **İdare Hukukunda Kamu Düzeni Kavramı**, 1. Baskı, 12 Levha, İstanbul 2011

THACH, Liz & **WOODMAN**, Richard W., “Organizational Change and Information Technology: Managing on The Edge of Cyberspace”, **Organizanal Dynamic**, V.23, Iss.1, 1994, 30-46

THE BRENNAN CENTER TASK FORCE ON VOTING SYSTEM SECURITY, The Machinery of Democracy: Protecting Elections in An Electronic World, **2006**, <https://www.brennancenter.org/sites/default/files/publications/Machinery%20of%20Democracy.pdf>,

THE GUARDIAN, “Germany 'May Revert To Typewriters' to Counter Hi-Tech Espionage”, <https://www.theguardian.com/world/2014/jul/15/germany-typewriters-espionage-nsa-spying-surveillance>

TIIHONEN, Seppo, **From Governing to Governance A Process of Changes**, Tampere University Press, Tampere 2004

TOFFLER, Alvin & **TOFFLER**, Heidi, **Yeni Bir Uygarlık Yaratmak**, Çev. Z.Dicleli, İnkılap Kitapevi, İstanbul 1996

TOFFLER, Alvin, **Şok: Gelecek Korkusu**, Çev. A. Selami SARGUT, İkinci Baskı, Koridor Yayıncılık, İstanbul 2011

TOFFLER, Alvin, **Üçüncü Dalga Bir Fütürist Ekonomi Analizi Klasığı**, Çev. Selim YENİÇERİ, Birinci Baskı, Koridor Yayıncılık, İstanbul 2008,

- TOFFLER**, Alvin, **Yeni Güçler, Yeni Şoklar**, Çev. Belkıs ÇORAKÇI, Birinci Baskı, Altın Kitaplar Yayını, Ankara 1992
- TOMALTY**, Jesse, "Is There A Human Right To Internet Access?", **Philosophy Now**, 2017, https://philosophynow.org/issues/118/Is_There_A_Human_Right_To_Internet_Access
- TORTOP**, Nuri & İSBİR, Eyüp G. & AYKAÇ, Burhan & YAYMAN, Hüseyin & ÖZER, M. Akif, **Yönetim Bilimi**, 7. Baskı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2007
- TOSO**, Serkan & **ATLI**, Şevki Mert & **MARDİKYAN**, Sona, "Türkiye'nin Bölgeleri Arasında Sayısal Uçurum", **Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi**, 2015, C.X, S.1, 41-49
- TOURAINÉ**, Alain, **Return of The Actor**, University of Minnesota Press, Minnesota 1988
- TÖRENLİ**, Nurcan, "E-Devletin Ekonomi-Politiğine Giriş: Kullanıcı Dostu Ortamlarda 'Sanallaşan' Kamu Hizmetleri", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C.60, S.1, 2005, 191-224
- TRIKHA**, Rajeshwar, **Bureaucracy and Public Administration**, First Published, ABD Publishers, Jaipur 2009
- TRIKHA**, Rajeshwar, **Bureaucracy and Public Administration**, First Published, ABD Publishers, Jaipur 2009
- TSENG**, Kuan-Chiu & **HU**, Lung-Teng, "To Cross or Not to Cross the Boundaries? A Reflection on Electronic Public Service Integration", **Electronic Governance and Cross-Boundary Collaboration Innovations and Advancing Tools**, Yu-Che CHEN & Pin-Yu CHU (eds.), IGI Global, Hershey 2012, 1-22
- TUNAYA**, Tarık Zafer, **Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku Çağdaş Dünya ve Anayasa Hukuku**, Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul 2010

- TÜRE, Can, Neoliberalizm Kışkacında Kamu Hizmetlerini Yeniden Düşünmek: Kamusal Taşıyıcılık Sisteminin 300 Yıllık Tarihi ve Bugünü**, 1. Basım, Salyangoz Yayınları, İstanbul 2014
- UBALDI, Barbara-Chiara, “E-Government Development in Caribbean”, Encyclopedia of Digital Government**, Ari-Veikko ANTTIROIKO & Matti MÄLKİÄ (Eds.), Idea Group Reference, Hershey 2007
- UÇKAN, Özgür, E-Devleti E-Demokrasi ve Türkiye: Kamu Yönetiminin Yeniden Yapılanması İçin Strateji ve Politikalar I**, 1. Basım, Literatür, İstanbul 2003
- ULUSOY, Ali, “Fransız ve Avrupa Birliği Kamu Hizmeti Anlayışlarının Türk Hukukuna Etkisi”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.48, S.1, 1999, 165-176
- ULUSOY, Ali, Kamu Hizmeti İncelemeleri**, Birinci Bası, Ülke Kitapları, İstanbul 2004
- UNICEF, The State of the World’s Children 2017: Children in a Digital World**, Unicef, New York 2017
- ÜSTÜNER, Yılmaz, “Kamu Yönetimi ve Teknoloji”, Kamu Yönetimi ve Teknoloji KAYFOR 2010**, Onur Ender ASLAN & Nuran SAVAŞKAN AKDOĞAN & Burak TANGÖR & Hande MİMAROĞLU ÖZGEN & Asu ALTUNOĞLU (Eds.), 1. Basım, TODAİE, Ankara 2011, 3-11
- VEIT, Daniel & HUNTGEBURTH, Jan, Foundations of Digital Government Leading and Managing in the Digital Era**, Springer, Berlin 2014
- WATERS, Malcolm, Globalization (Key Ideas)**, 2. Edition, Routledge, London & New York 2001

- WATSON**, Sunnie Lee & **MULVIHILL**, Thalia, “Exploring the Notion of ‘Technology as a Public Good’: Emerging Characteristics and Trends of The Digital Divide in East Asian Education”, **International Exploration of Technology Equity and The Digital Divide: Critical, Historical and Social Perspectives**, Patricia Randolph LEIGH (Ed.), Information Science Reference, Hershey 2011, 40-57
- WEBER**, Max, **Bürokrasi ve Otorite**, Çev. H. Bahadır AKIN, 8. Baskı, Adres Yayınları, Ankara 2006, s.56
- WEBER**, Max, **Ekonomi ve Toplum Cilt 1**, Çev. Latif Boyacı, 1. Baskı, Yarın, İstanbul 2012 (kısaltılmış: Cilt 1)
- WEBER**, Max, **Ekonomi ve Toplum Cilt 2**, Çev. Latif BOYACI, 1. Baskı, Yarın, İstanbul 2012 (kısaltılmış: Cilt 2)
- WEBER**, Max, **Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı**, Çev. Özer OZANKAYA, İmge Kitabevi, Ankara 1995
- WEBSTER**, Franc, **Theories of The Information Society**, Third Edition, Routledge, London & New York 2006
- WEIß**, Norman, “Institutionalised Co-operation on International Communication: The International Administrative Unions as A Means of Governing Globalisation Processes”, **The Nation State and Beyond Governing Globalization Processes in The Nineteenth and Early Twentieth Centuries**, Isabella LOHR & Roland WENZLHUEMER (Eds.), Springer, Heidelberg 2013, 65-82
- WEST**, Darrell M., **Digital Government: Technology and Public Sector Performance**, Third Printing, Princeton University Press, New Jersey 2007
- WHITEHEAD**, A.N., **Science and Modern World**, Macmillan, New York 1936

- WINFIELD, Ian, Organizations and Information Technology: Systems, Power and Job Design**, Blackwell Scientific Publications, Oxford 1991
- WIRTZ, Bernd W. & DAISER, Peter, E-Government Strategy Process Instruments: Textbook for the Digital Society, Second Edition, Speyer 2017, s.4, http://www.uni-speyer.de/files/de/Lehrstuehle/Wirtz/WirtzDaiser_2017_EGovernment.pdf**
- WOOD, Ellen Meiksins, Sermaye İmparatorluğu, Çev. Oya KÖYMEN, 2. Basım, Yordam Kitap, İstanbul 2012**
- WORLD BANK, Sub-Saharan Africa: From Crises to Sustainable Growth - A Long-term Perspective Study, Washington 1989, <http://documents.worldbank.org/curated/en/498241468742846138/pdf/multi0page.pdf>**
- YAYLA, Yıldızhan “İdarenin Takdir Yetkisi”, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, C.30, S.1-2, 1964, 201-211**
- YAYLA, Yıldızhan, İdare Hukuku, 1. Bası, Beta, İstanbul 2009**
- YILDIRIM, Hakan & KAPLAN, Volkan & ÇAKMAK, Tuncay & ÜSTÜN, Cem Cihangir, Her Şeyi E-Leştirdik, 2. Baskı, Macar Yayıncılık, Ankara 2003**
- YILDIRIM, Murat, “Modernizm, Postmodernizm ve Kamu Yönetimi”, Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, C.7, S.1, 2010, 703-719**
- YILDIRIM, Murat, E-Devlet ve Yurttaş Odaklı Kamu Yönetimi, 4. Basım, Nobel, Ankara 2015**
- YILDIRIM, Turan & YASİN, Melikşah & KAMAN, Nur & ÖZDEMİR, H. Eyüp & ÜSTÜN, Gül & OKAY TEKİNSOY, Özge, İdare Hukuku, Güncellenmiş 5. Baskı, 12 Levha, İstanbul 2013**

- YILDIZ**, Mete, “Bir Kamu Politikası Aracı Olarak İnternet Kafeler”, **Amme İdaresi Dergisi**, C. 35, S.2, 2002, 77-92
- YILDIZ**, Mete, “Elektronik, (E)-Devlet Kuram ve Uygulamalarına Genel Bir Bakış ve Değerlendirme”, **Çağdaş Kamu Yönetimi I**, Muhittin ACAR & Hüseyin ÖZGÜR (Eds.), 1. Baskı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2003, 305-327
- YILGÖR**, Ayşe Gül, “Toplam Kalite Yönetiminin Özel Sektör ve Kamu Kesimi İçin Ortak Model Oluşturabilme Potansiyeli”, **İktisat Dergisi**, S.405, 2000, 40-46
- YILMAZ**, Abdullah, “AB’ye Uyum Sürecinde Türk Kamu Yönetiminin Dönüşümü Üzerine Notlar”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.17, S.17, 2007, 215-240
- YILMAZ**, Ercan Nurcan & **ULUS**, Halil İbrahim & **GÖNEN**, Serkan, “Bilgi Toplumuna Geçiş ve Siber Güvenlik”, **Bilişim Teknolojileri Dergisi**, C.8, S.3, Eylül 2015, 133-146
- YOUNG-JIN**, Shin & **SEANG-TAE**, Kim “E-Government Concepts, Measures, and Best Practices”, **Electronic Government: Concepts, Methodologies, Tools, and Applications**, Ari-Veikko ANNTTIROIKO (Ed.), Information Science Reference, Hershey & London 2008, 32-57
- ZACHER**, Lech W., “E-Government in The Information Society”, **Encyclopedia of Digital Government**, Ari-Veikko ANTTIROIKO & Matti MÄLKİÄ (Eds.), Idea Group Reference, Hershey 2007, 542-547
- ZACHER**, Lech W., “E-Transformations of Societies”, ”, **Encyclopedia of Digital Government**, Ari-Veikko ANTTIROIKO & Matti MÄLKİÄ (Eds.), Idea Group Reference, Hershey 2007, 756-762
- ZOURIDIS**, Stavros & **BEKKERS**, Victor, “Electronic Service Delivery and The Democratic Relationships Between Government and Its Citizens”, **Democratic Governance and New**

Technology Technologically Mediated Innovations in Political Practice in Western Europe, Jens HOFF & Ivan HORROCKS & Pieter TOPS (Eds.), Routledge, London & New York 2000, 124-137

İnternet Siteleri

<https://ico.org.uk>

<http://www.bilgitoplumu.gov.tr>

<http://www.tdk.gov.tr>

<https://www.merriam-webster.com/dictionary>

<http://www.uyap.gov.tr>

<https://www.dijitaldonusum.gov.tr>

<https://www.wikileaks.org>

<http://www.trthaber.com>

<https://www.cnnturk.com>

<http://dictionary.cambridge.org>

<https://www.independent.ie>

<https://www.theguardian.com>

<http://www.imf.org>

<http://www.kgm.gov.tr>

<https://www.internetworldstats.com>

<http://www.oxfordreference.com>

<http://eur-lex.europa.eu>

<http://www.canaktan.org>

<https://publicadministration.un.org>

<http://www.oecd.org>

<https://blog.twitter.com>

<http://www.tbmm.gov.tr>

<https://stats.oecd.org/glossary/>

<https://supreme.justia.com>

<https://www.gpo.gov>

<http://metu.edu.tr/>

ÖZET

E-devlet, 20. yüzyılın sonlarından itibaren bilişim teknolojilerinin ve özellikle internetin kamu sektöründe uygulanmasıyla birlikte önem kazanan bir kavram halini almıştır.

Tezin konusu; e-devlet kavramının genel kamu hukuku bağlamında incelenmesidir. Tez üç bölümden oluşmaktadır. Tezin ilk bölümünde elektronik devlet kavramı, elektronik devletin gelişim süreci ve Türkiye’de e-devlet konuları ele alınmıştır. Bu bölümde ayrıca küreselleşme, bilgi toplumu ve neoliberalizm kavramlarıyla e-devletin ilişkisi incelenmiştir. Tezin kamu yönetimi ve e-devlet başlığını taşıyan ikinci bölümünde ise ilkin yeni kamu işletmeciliği ve yönetim yaklaşimleri incelenmiştir. E-devlet kavramının kamu hizmeti, bürokrasi, kamu personel rejimi ile olan ilişkisi, yeni kamu işletmeciliği ve yönetim kavramları ile bağlantılı olarak ele alınmıştır. Tezin kamu hukuku ve e-devlet başlığını taşıyan üçüncü bölümünde ise e-devlet kavramının anayasal ilkeler ve temel hak ve özgürlükler ile ilişkisi incelenmiştir. Bu bağlamda sosyal devlet ilkesi, hukuk devleti ilkesi ve demokratik devlet ilkesi ile e-devletin ilişki, internet erişiminin bir insan hakkı olarak değerlendirilmesi sorunu, özel hayatın gizliliği hakkı ve siber güvenlik/milli güvenlik konuları ile e-devleti kavramının ilişkisi incelenmiştir.

ABSTRACT

E-government has become an important concept with the application of information technologies and especially internet in the public sector since the last years of the 20th century.

The subject of the thesis is the concept of e-government in the context of general public law. The thesis consists of three parts. In the first part of the thesis, the concept of electronic government, the development of electronic government and e-government issues in Turkey were discussed. In this part, the relation between e-government and globalization, information society and neoliberalism are also examined. In the second part of the thesis whose title is Public Administration and e-Government, new public management and governance approaches were examined. The concept of e-government has been dealt with in relation to the concepts of public service, bureaucracy, relation to public personnel regime, new public management and governance. In the third part of the thesis whose title is public law and e-government, the relation between the concept of e-government and constitutional principles and fundamental rights and freedoms is examined. In this context, the relation between the social state principle, the rule of law principle the democratic state principle and e-government, the problem of internet access as a human right, the right of private life and the concept of cyber security / national security issues and e-government are examined.